

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

Подобєд Олена Андріївна

УДК 94:[316.722-054.73:39(=161.2)(430)«1945/1950»(043.3)

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ ТА ПОВСЯКДЕННЯ ПЕРЕМІЩЕНИХ
ОСІБ І БІЖЕНЦІВ З УКРАЇНИ У ЗАХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ
(ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-Х РР.)

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О. А. Подобєд

Науковий консультант:

Даниленко Віктор Михайлович,
доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Черкаси – 2018

АНОТАЦІЯ

Подобєд О. А. Культурне життя та повсякдення переміщених осіб і біженців з України у Західній Німеччині (друга половина 1940-х рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2018.

У дисертації розглянуто культурне та повсякденне життя переміщених осіб і біженців з України у Західній Німеччині у другій половині 1940-х рр. Висновки та концептуальні проблеми дисертації можуть бути використані в подальшому вивченні проблематики переміщених осіб та біженців як соціальної групи в контексті європейської історії, а також у викладанні гуманітарних наук.

У першому розділі дисертації розглянуто літературу та джерельну базу дослідження, з'ясовано різні теоретичні підходи до понять «культура» та «повсякденне життя», визначено формулювання таких основних термінів, як «переміщені особи» та «біженці».

У другому розділі розглядаються переміщені особи та біженці з України як соціально-психологічне явище. З'ясовано причини міграції українців у роки Другої світової війни та їх правовий статус у Західній Німеччині. Автор дійшов висновку, що українці опинилися в Західній Німеччині після завершення Другої світової війни з різних причин. Комплекс політичних, економічних, національно-культурних, духовних і морально-психологічних причин привів до добровільної міграції представників різних верств українського суспільства, які перебували у сфері впливу сталінського СРСР. Добровільно в роки Другої світової війни виїхали до Німеччини представники другої хвилі української еміграції, які проживали у країнах Європи. Усі вони, а також діти отримали правовий статус біженців. У свою чергу остарбайтери, військовополонені та політичні в'язні потрапили в роки війни до нацистської

Німеччини через примус, тобто їхня міграція мала вимушений характер, вони отримали правовий статус переміщених осіб.

Глибока економічна криза, що охопила Західну Німеччину в перші повоєнні роки, справила негативний вплив на рівень та якість життя переміщених осіб і біженців з України. Життєвий рівень більшості таборян був низький.

Соціально-психологічні настрої українських переміщених осіб і біженців переважно детермінувалися умовами їхнього проживання і проблемою працевлаштування, загрозою примусової репатріації до СРСР і проблемою еміграції до країн західної демократії. У їхньому середовищі переважали песимістичні настрої, українців супроводжувало почуття невизначеної тривоги, а загроза примусового повернення до СРСР, яким керував кривавий тиран, провокувала вчиняти самогубства. Зміни суспільної психології та індивідуальної свідомості українців стали прикметами епохи ДіПі.

У третьому розділі проаналізовано розвиток української освіти та науки у повоєнній Західній Німеччині. Значний відсоток серед переміщених осіб і біженців з України осіб із вищою освітою, зокрема, педагогів і науковців, створив передумови для заснування й функціонування в таборах переміщених осіб і біженців низки навчальних закладів і наукових інституцій. Українська система освіти епохи ДіПі мала багаторівневу структуру, до складу якої входили дитячі садки, заклади середньої та вищої освіти. Постання розгалуженої системи середньої освіти та великої кількості навчальних закладів зумовлювалося значною кількістю дітей шкільного віку. Вища освіта ставила на меті підготувати фахівців різних спеціальностей для роботи в Українській державі, яка на переконання інтелігенції, незабаром мала бути відновлена, а також – у країнах, що приймали. Заснування мережі мовних курсів, фахових шкіл і курсів зумовлювалося потребою мовної та професійної адаптації у країнах, до яких планували емігрувати із Західної Німеччини українці.

У другій половині 1940-х рр. українські науковці, перебуваючи в Західній Німеччині, продовжили працювати над розбудовою різних галузей української науки. Було відновлено роботу наукових інституцій, які раніше діяли в Україні, та засновано нові. Важливою прикметою розвитку освіти і науки у Західній Німеччині стала соборність українських освітян та науковців. Діяльність українських учених і педагогів у таборах переміщених осіб і біженців була спрямована на формування, збереження та розвиток української ідентичності.

У четвертому розділі схарактеризовано культурно-мистецьке та релігійне життя переміщених осіб і біженців з України. Перебування українців у Західній Німеччині вплинуло на різні сфери їхнього життя, не стала винятком і мова. Проживання в іномовному середовищі сприяло розвитку міжмовної лексичної інтерференції, яка проявилася в запозиченні українцями окремих слів переважно з німецької мови. У свою чергу комунікація українців, які були вихідцями з різних регіонів України, привела до змішування західних і центрально-східних говірок.

У другій половині 1940-х рр. у Західній Німеччині в українському емігрантському середовищі розвивалися різні види мистецтв: театр, музика, живопис, скульптура, меншою мірою хореографія та архітектура. Цьому сприяло зосередження у Західній Німеччині великої кількості митців, їхнє бажання професійної самореалізації та відсутність цензури з боку окупаційних адміністрацій. Митці продовжували кращі традиції українського національного мистецтва, яке за умов панування на Батьківщині методу соціалістичного реалізму не мало можливості розвиватися на повну силу. Водночас вони отримали можливість ознайомитися з кращими зразками мистецтва європейського, надихнутися певними ідеями й інтерпретувати їх у власній творчості. Творчість українських митців справляла позитивний вплив на формування іміджу українців, які опинилися в Західній Німеччині. Українська культура епохи ДіПі творилася у взаємодії з національними культурами представників інших етносів, які перебували у таборах.

Релігійне життя переміщених осіб і біженців з України було представлене діяльністю Української греко-католицької, Української автокефальної православної та Євангельсько-баптистської церков, які виконували відносно до українців компенсаційні і терапевтичні, комунікативні, політичні і правові, благодійницькі та культуроформуєчі функції. Зусиллями української громади в таборах переміщених осіб відкривалися храми, проводилися богослужіння, здійснювалися обряди вінчання та хрещення.

Українські інтелектуали, які опинилися в повоєнні роки в Західній Німеччині об'єктивно сприяли формуванню культурної пам'яті біженців і переміщених осіб з України. Потреба формування культурної пам'яті особливо актуалізується за умов перебування частини етносу поза межами батьківщини. Інтелігенція сприяла самоідентифікації українців у різний спосіб. Видавалася відповідна література, читалися лекції, доповіді на актуальні теми історії та культури України, організовувалися виставки народної творчості, проводилися святкові заходи і дні пам'яті. Інтелектуали цілеспрямовано працювали над формуванням етнічної самосвідомості українських біженців і переміщених осіб, що у їхньому еміграційному майбутньому забезпечило внутрішню інтеграцію членів українського етносу та їхнє відмежування від інших етнічних колективів.

Попри складні умови життя і побуту жвавим було й спортивне життя українців у Західній Німеччині, основу якого складали професійні спортсмени з України. Українські спортсмени, як професійні, так і аматори, гідно представляли свій народ на змаганнях, у тому числі й міжнародних, що сприяло створенню позитивного іміджу українців. У таких видах спорту, як футбол, настільний теніс, греко-римська боротьба і шахи, українці здобули найбільших успіхів з-поміж біженців і переміщених осіб інших національностей. Українці взяли участь в організації та проведенні в 1948 р. на території Західної Німеччини так званої Олімпіади ДіПі.

У п'ятому розділі розглянуто повсякденне життя переміщених осіб і біженців з України. Переміщені особи і біженці, які пережили голодні роки Другої світової війни, у тому числі й у нацистських концентраційних таборах (а частина ще перед тим зазнала голодувань під час Голодомору-геноциду), як ніколи потребували збалансованого якісного харчування. Однак рівень та якість харчування в таборах був незадовільний. Кількість калорій в отримуваних порціях була у 1,5 рази менша за норму, що було недостатнім для підтримання повноцінної життєдіяльності організму і негативно позначалося на стані здоров'я українців. Попри усі негаразди у святкові дні вони намагалися власноруч готувати страви традиційної кухні.

Українські лікарі та медики-науковці долучилися до створення в Західній Німеччині системи медичних закладів, у яких могли отримати відповідну допомогу переміщені особи та біженці з України. Серед них були лікарні в таборах переміщених осіб, лікарні ІРО, поліклініка при Українському червоному хресті та переважно туберкульозні санаторії. Окрім того, діяли і приватні медичні практики. Українські медичні працівники утворили в Західній Німеччині соборну громаду, значний відсоток серед якої становили науковці медичних академічних інститутів і профільних вишів України.

Стан здоров'я українських переміщених осіб і біженців, попри те, що у їхній структурі переважала молодь і люди середнього віку, був незадовільний. Вони хворіли на туберкульоз, гастроентерологічні та венеричні захворювання, а дітей ще уражали рахіт і поліомієліт. Українці у другій половині 1940-х рр. зверталися й до лікувальних засобів, які практикувала народна медицина.

Українські переміщені особи та біженці в Західній Німеччині здійснювали у своїй повсякденній мобільності фізичні та віртуально-комунікаційні переміщення. Руїнація транспортної інфраструктури, неоперативна робота пошти, а також брак коштів на придбання проїзних квитків, поштових марок і паперу для написання листів ускладнювали різні види мобільностей українців, робили їх неспішними.

Одним з інструментів формування і корегування колективної пам'яті переміщених осіб і біженців з України були сфабриковані і спонтанні чутки. Інформація для більшості чуток розроблялася радянськими спецслужбами і поширювалася через завербованих із середовища переміщених осіб і біженців агентів. Вони переслідували мету сприяти репатріації українців на батьківщину, перешкодити їхній еміграції до країн західної демократії, не допустити консолідацію соборної української громади, зокрема, й українських політичних сил.

У шостому розділі проаналізовано родину, свята та дозвілля українців. Українська родина в повоєнній Західній Німеччині мала низку особливостей. До них належать наявність через події Другої світової війни розірваних сімей і намагання у другій половині 1940-х рр. віднайти рідних; наявність значної частини дітей-сиріт, які отримали можливість бути усиновленими зарубіжними українцями; поширення практики цивільних шлюбів і поява на світ незаконнонароджених дітей. Українці створювали сім'ї шляхом реєстрації їх у відповідних органах влади. Українська родина за умов проживання поза межами батьківщини стала першим і головним осередком формування у дітей української ідентичності. У середовищі переміщених осіб і біженців побутовали як традиційні, так і новаційні для українців способи пошуку нареченої чи нареченого. До останнього належить практика пошуку майбутніх дружини або чоловіка серед української громади, у тому числі зарубіжної, дистанційно за допомогою шлюбних агентств і відповідних оголошень, що публікувалися на шпальтах українськомовної періодики Західної Німеччини. Також іноді практикувалося укладання шлюбів з іноземцями, які в роки Другої світової війни та після її завершення перебували на території Західної Німеччини. Непроста процедура оформлення документів для еміграції у країни західної демократії спонукала українців укладати й таємні шлюби. У свою чергу розлучення практикувалися нечасто, що зумовлювалося економічними мотивами та ймовірністю виникнення проблем в еміграції за океан.

Мали свої особливості й відзначання свят. На відміну від радянської України, де на релігійні свята було накладене табу, у Західній Німеччині українці мали можливість їх відзначати, тому релігійні свята мали відкритий характер і здобули поширення. Українці отримали можливість відкрито відзначати такі національні свята, як День соборності України та Шевченківські свята, які виконували етноінтегруючу функцію й сприяли формуванню культурної пам'яті. Відзначання сімейно-побутових свят мало свої особливості. Весілля структурно складалося лише з двох етапів – передвесільного і власне весільного. Одягання на весілля українського традиційного одягу засвідчувало прагнення українців дотримуватися народних традицій. Відзначання всіх свят мало колективний характер, а відповідно в одному колективі зазвичай були присутні українці – вихідці з різних регіонів України, що приводило до певного міксування традицій.

Проведення дозвілья переміщеними особами і біженцями з України мало свої особливості. Перебуваючи у Західній Німеччині, вони отримали змогу познайомитися з історією та культурою країни свого тимчасового перебування, здійснюючи мандрівки, відвідуючи виставки, театри та концерти. За сприяння міжнародних організацій маленькі українці отримали можливість відпочити в літніх таборах; у їхньому дозвіллі переважали рухливі ігри.

Ключові слова: переміщені особи та біженці з України, Західна Німеччина, табір, культура, повсякденне життя, освіта, репатріація.

SUMMARY

Podobied O. A. Cultural and everyday life of displaced persons and refugees from Ukraine in West Germany (the second half of the 1940s). – Qualifying scientific work as a manuscript. The manuscript.

Thesis for acquiring a scientific degree of doctor of historical sciences on specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Cherkasy National Bogdan Khmelnytsky University. – Cherkasy, 2018.

The thesis considers cultural and everyday life of displaced persons and refugees from Ukraine in West Germany in the second half of the 1940s. The conclusions and conceptual problems of the thesis can be used for the further research of displaced persons and refugees as a social group in the context of European history, as well as in the teaching of the humanities.

The First chapter of the thesis examines the literary and source foundation of the research; it identifies different theoretical approaches to the concepts of «culture» and «everyday life», and determines such principal terms as «displaced persons» and «refugees».

The Second chapter studies displaced persons and refugees from Ukraine as a social and psychological phenomenon. The reasons for the migration of Ukrainians during the Second World War and their legal status in West Germany have been found out. The author concludes that there were various reasons for Ukrainians to move to West Germany after the end of the Second World War. It was a complex of political, economic, national-cultural, spiritual, moral, and psychological reasons that caused voluntarily migration of people from various strata of Ukrainian society, which were affected by the Stalinist regime in the USSR. During the Second World War representatives of the second wave of Ukrainian emigration, who lived in European countries, voluntarily left for Germany. All of them, as well as their children, received the legal status of refugees. In turn, the Ostarbeiters, prisoners of war and political prisoners during the war moved to Nazi Germany under compulsion, that is, their migration was forced, so they have received the legal status of displaced persons.

The deep economic crisis which engulfed West Germany during the first post-war years negatively impacted the level and quality of life of displaced persons and refugees from Ukraine. The living standard in the majority of camps was low.

The socio-psychological sentiments of Ukrainian displaced persons and refugees were mostly determined by conditions of their living, employment problems, the threat of forced repatriation to the USSR and the problem of emigration to Western democracies. Pessimistic sentiments prevailed among them,

Ukrainians were accompanied by a feeling of uncertainty and the threat of a forced return to the USSR, ruled by a bloody tyrant, provoked suicides. Changes in social psychology and individual consciousness of Ukrainians became distinct features of the DP's era.

The Third chapter analyzes the development of Ukrainian education and science in post-war West Germany. A significant part of displaced persons and refugees from Ukraine had a higher education, for example, pedagogues and scholars; this created prerequisites for the establishment and activity of educational and scientific institutions in camps for displaced persons and refugees. The Ukrainian system of education in the era of DP had a multi-leveled structure, which included kindergartens, institutions of secondary and higher education. The emergence of a ramified system of secondary education and a large number of educational institutions was also caused by a significant number of school-age children. Higher education aimed to prepare different specialists for the future work in the Ukrainian state which, according to the intelligentsia, should have been restored soon, and for the work in host countries as well. The establishment of a network of language courses, vocational schools and classes was conditioned by the need for language and professional adaptation in countries to which Ukrainians were going to emigrate from West Germany.

In the second half of the 1940s, Ukrainian scholars, while being in West Germany, continued to work on the development of various branches of Ukrainian science. The work of scientific institutions that had previously operated in Ukraine was restored and new institutions were established. An important feature of the development of education and science in West Germany was the unity between Ukrainian educators and scholars. Their activity in the camps of displaced persons and refugees was aimed to form, preserve, and develop Ukrainian identity.

The Fourth chapter describes the cultural, artistic and religious life of displaced persons and refugees from Ukraine. Their stay in West Germany affected various spheres of life and the language was not an exception. Life in a foreign environment contributed to the development of interlingual lexical interference,

which manifested itself in a borrowing of certain words mainly from the German language. Additionally, the communication between Ukrainians, who came from different regions of Ukraine, resulted in the intermixture of Western and Central-Eastern dialects.

In the second half of the 1940s, such arts as theater, music, painting, sculpture, and, in a less degree, choreography and architecture were evolving in the Ukrainian emigrant environment in West Germany. This was facilitated by the concentration of a large number of artists in West Germany, their desire for professional self-realization and the absence of censorship from the occupation administrations. The artists continued to develop the best traditions of Ukrainian national art, which, because of the domination of socialist realism in the homeland, was not able to develop to the full extent. At the same time, they were able to get acquainted with the best examples of European art, to get inspired by certain ideas and to interpret them in their own oeuvre. The creativity of Ukrainian artists positively impacted the image of Ukrainians in West Germany. Ukrainian culture of the DP era had been developing in cooperation with national cultures of other ethnic groups which representatives lived in the same camps.

The religious life of displaced persons and refugees from Ukraine was represented by the activities of the Ukrainian Greek Catholic, Ukrainian Autocephalous Orthodox, and Evangelical-Baptist Churches, which provided compensatory, therapeutic, communicative, political, legal, charitable and culture-forming functions in relation to Ukrainians. Due to the efforts of the Ukrainian community, temples were opened, and different worship services, as well as wedding and christening ceremonies, were performed in camps for displaced persons.

Ukrainian intellectuals, who in post-war years lived in West Germany, objectively contributed to the formation of the cultural memory of refugees and displaced persons from Ukraine. The need for cultural memory is especially actualized if a part of an ethnic group is outside its motherland. The intelligentsia contributed to the self-identification of Ukrainians in different ways. They published

relevant literature, gave lectures and reports on topical issues of history and culture of Ukraine, organized folk art exhibitions, festive events and days of memory. The intellectuals purposefully worked for the creation of the ethnic identity of Ukrainian refugees and displaced persons, in future that supported an internal integration of members of the Ukrainian ethnic group and their separation from other ethnic groups.

In spite of the difficult living conditions and welfare standards, the sporting life of Ukrainians in West Germany was active, professional athletes from Ukraine were in its basis. Ukrainian athletes, both professional and amateur, worthily represented their nation in competitions, including international, which contributed to a positive image of Ukrainians. In such sports as football, table tennis, Greco-Roman wrestling and chess, Ukrainians achieved the greatest success among refugees and displaced persons of other nationalities. In 1948, Ukrainians participated in the organization of the so-called DP Olympic Games in West Germany.

The Fifth chapter studies daily lives of displaced persons and refugees from Ukraine. Displaced persons and refugees who survived the famine years of the Second World War, including those in the Nazi concentration camps (part of which had before suffered during the Holodomor-genocide), needed a balanced, high-quality food more than ever. However, the level and quality of food in the camps was unsatisfactory. The number of calories in the received portions was 1.5 times less than the norm, which was insufficient to maintain a healthy life and adversely affected the health of Ukrainians. Despite all the hardships, on holidays they tried to cook traditional cuisine personally.

Ukrainian doctors and medical scholars joined the process of establishment of medical institutions in West Germany, where displaced persons and refugees from Ukraine could receive appropriate help. Among them were hospitals in camps for displaced persons, IRO hospitals, a polyclinic under the Ukrainian Red Cross and mostly tuberculosis sanatoria. In addition, a private medical practice was also a common thing. Ukrainian medics formed a united community in West Germany, a

large percentage of which consisted of scientists from academic medical institutions and specialized universities in Ukraine.

The health of Ukrainian displaced persons and refugees, despite the fact that young and middle-aged people prevailed among them, was unsatisfactory. They were ill with tuberculosis, gastroenterological and venereal diseases, and children were affected by rickets and poliomyelitis. Ukrainians in the second half of the 1940s also turned to medical services practiced by folk medicine.

Ukrainian displaced persons and refugees in West Germany in their daily mobility carried out physical and virtually-communicative displacements. Destruction of transport infrastructure, inactive work of postal offices, and lack of money for tickets, stamps, and paper for writing letters complicated various types of mobility of Ukrainians, made them unhurried.

One of the instruments for the formation and correction of the collective memory of displaced persons and refugees from Ukraine were fabricated and spontaneous rumors. Information for most of the rumors was elaborated by Soviet secret services and distributed through agents, recruited from among displaced persons and refugees. They aimed to provoke repatriation of Ukrainians to their homeland, preventing their emigration to Western democracies and the consolidation of the Ukrainian community, in particular, of Ukrainian political forces.

The Sixth chapter analyzes the family, holidays and leisure of Ukrainians. The Ukrainian family in post-war West Germany had a number of features. These include the presence of broken families due to the events of the Second World War and attempts to find relatives in the second half of the 1940s; the presence of a significant amount of orphans, who received a possibility to be adopted by foreign Ukrainians; the spread of cohabitation practices and the emergence of illegitimate children. Ukrainians created families by registering them in the relevant state bodies. While living outside of the homeland, Ukrainian family became the first and the main center, which formed Ukrainian identity of children. Ukrainian displaced persons and refugees used traditional and innovative ways to search for the bride or

groom. The latter includes the search for a future wife or husband among the Ukrainian community, including foreign, or remotely through marriage agencies and advertisements published on the pages of Ukrainian periodicals of West Germany. Sometimes it was the practice of marriage with foreigners, who during the Second World War and after it remained in the territory of West Germany. The difficult procedure needed to receive documents for emigration to Western democracies encouraged Ukrainians to enter into secret marriages. In turn, divorces were rarely practiced, due to economic motives and the probability of problems in emigration overseas.

There were also peculiarities in celebration of holidays. Unlike the Soviet Ukraine, where religious holidays were tabooed, in West Germany Ukrainians had the opportunity to celebrate them, so religious holidays were open and widespread. Ukrainians were able to openly celebrate such national holidays as the Day of Unity of Ukraine and the Shevchenko's holidays, which performed the ethno-integrating function and contributed to the formation of cultural memory. The celebration of family holidays also had its own features. The wedding structurally consisted of only two stages – pre-wedding and, actually, a wedding. Ukrainian traditional clothes dressed for the wedding testified the desire of Ukrainians to adhere to national traditions. The celebration of all holidays had a collective nature, and, accordingly, as people from different regions of Ukraine were present in one collective, it led to a certain intermixture of traditions.

The leisure time of displaced persons and refugees from Ukraine had its own distinctions. While being in West Germany, they were able to get acquainted with the history and culture of their temporary country by traveling, visiting exhibitions, theaters, and concerts. With the assistance of international organizations, little Ukrainians were able to spend holidays in summer camps, mobile games prevailed in their leisure.

Key words: displaced persons and refugees from Ukraine, West Germany, camp, culture, daily life, education, repatriation.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Подобєд О. Українська планета ДіПі: культура та повсякдення. Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2018. 396 с.
2. Подобєд О. Свята та дозвілля переміщених українців повоєнної Західної Німеччини. Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2017. 84 с.
3. Подобєд О. А. Вивчення іноземних мов українцями у німецьких і австрійських таборах переміщених осіб (друга половина 1940 – початок 1950-х рр.). *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2014. Вип. 7. С. 367-368.
4. Подобєд О. А. Дозвілля переміщених українців повоєнної Німеччини. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2017. Вип. 25. С. 294-301.
5. Подобєд О. А. Економічна криза і життя українських переміщених осіб у повоєнній Західній Німеччині. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. Маріуполь, 2016. Вип. 15. С. 93-99.
6. Подобєд О. А. Переміщені українці повоєнної Західної Німеччини та формування культурної пам'яті. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2017. Вип. 49. С. 56-62.
7. Подобєд О. А. Повсякденна мобільність переміщених українців повоєнної Західної Німеччини. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. Маріуполь, 2017. Вип. 19. С. 40-47.
8. Подобєд О. А. Спортивне життя переміщених українців у повоєнній Західній Німеччині. *Вісник Маріупольського державного*

університету. Серія: Історія. Політологія. Маріуполь, 2017. Вип. 18. С. 95-108.

9. Подобєд О. А. Українська скульптура у повоєнній Західній Німеччині. *Гілея*. Київ: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 128 (1). С. 69-74.

10. Подобєд О. А. Українське музичне життя у повоєнній Західній Німеччині. *Гілея*. Київ: «Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 126 (11). С. 126-130.

11. Подобєд О. А. Українське образотворче мистецтво у повоєнній Західній Німеччині. *Гілея*. Київ: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 132 (5). С. 70-76.

12. Подобєд О. А. Українські театр і балет у повоєнній Західній Німеччині. *Гілея*. Київ: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 129 (2). С. 55-61.

13. Подобєд О. Загальнонаціональні та сімейно-побутові свята у житті українських переміщених осіб повоєнної Західної Німеччини. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. Вип. 22. С. 141-151.

14. Подобєд О. Медичне обслуговування українських переміщених осіб повоєнної Західної Німеччини. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич: Посвіт, 2017. Вип. 4. С. 100-106.

15. Подобєд О. Настрій переміщених українців та їх адаптація до життя у повоєнній Західній Німеччині. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 2. Ч. 2. С. 121-127.

16. Подобєд О. Олімпіада ДіПі. *Evropský filozofický a historický diskurz*. Praha. 2017. Svazek 3. 2 vydání. S. 26-31.

17. Подобєд О. Релігійні свята в житті українських переміщених осіб повоєнної Німеччини. *Народна творчість та етнологія*. Київ. № 5. 2016. С. 40-44.

18. Подобєд О. Українська автокефальна православна церква у Німеччині (1945 – 1950 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 2. С. 56-60.

19. Подобєд О. Українська греко-католицька церква у Німеччині (1945 – 1950 рр.). *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія.* Чернівці: Чернівецький університет, 2016. №1. С. 91-95.

20. Подобєд О. Українська родина у повоєнній Німеччині: традиція і новаторство. *Evropský filozofický a historický diskurz.* Praha. 2016. Svazek 2. 3 vydání. S. 38-45.

21. Подобєд О. Українські медичні організації і система медичних закладів повоєнної Західної Німеччини. *Evropský filozofický a historický diskurz.* Praha. 2017. Svazek 3. 3 vydání. S. 19-25.

22. Подобєд О. Українські наукові установи у повоєнній Західній Німеччині. *Evropský filozofický a historický diskurz.* Praha. 2018. Svazek 4. 2 vydání. S. 32-39.

23. Подобєд О. Фахове навчання та перекваліфікація українців у ДіПі таборах Західної Німеччини й Австрії у 1945 – 1950 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 1. С. 153-158.

24. Подобєд О. Чутка як інструмент формування колективної пам'яті в середовищі переміщених українців повоєнної Західної Німеччини. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 1. Ч. 2. С. 163-172.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

25. Подобєд Е. А. Народная медицина и перемещенные украинцы в послевоенной Западной Германии. *Совершенствование методологии*

познання в цілях розвитку науки: збірник статей *Международной научно-практической конференции (28 октября 2017 г., г. Уфа)*. Уфа: АЭТЕРНА, 2017. Ч. 2. С. 84-86.

26. Подобед О. Євангельсько-баптистська церква у житті українських переміщених осіб повоєнної Західної Німеччини. *Історичні студії*. Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2016. Вип. 3: Матеріали звітно-наукових конференцій викладачів і студентів кафедри історії та етнополітики НПУ імені М.П. Драгоманова за 2015 р. С. 17-20.

27. Подобед О. Мирослав Радиш: німецький період творчості. *Art museit: минуле і сьогодні*. Чернівці, 2017. С. 144-149.

28. Подобед О. Повсякденне життя переміщених українців повоєнної Західної Німеччини: історіографія питання. *XI Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція присвячена 100-річчю Української національної революції. Тези доповідей, Чернівці, 20 – 21 жовтня 2017 р.* Чернівці: Технодрук, 2017. С. 126-127.

29. Подобед О. Проблема матеріально-технічного забезпечення українських навчальних закладів Німеччини у перші повоєнні роки. *Історичні студії*. Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2016. Вип. 2: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Соціальна історія: питання теорії та наукової практики». С. 80-83.

30. Подобед О. Рівень та якість харчування українських переміщених осіб у повоєнній Західній Німеччині. *Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції «Проблеми дослідження українського визвольного руху ХХ століття (до 75-річчя Поліської Січі та 95-річчя Другого зимового походу)»*. Житомир: «Полісся», 2016. С. 117-120.

31. Подобед О. Українські матуральні курси у повоєнній Західній Німеччині. *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть»*. Житомир: Полісся, 2015. С. 160-163.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	21
ВСТУП	25
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	33
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	33
1.2. Джерельна база дослідження.....	43
1.3. Теоретико-методологічна основа дослідження.....	57
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ ТА БІЖЕНЦІ З УКРАЇНИ В ЗАХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЯВИЩЕ	68
2.1. Причини міграції українців. Соціальна характеристика мігрантів..	68
2.2. Економічна криза.....	89
2.3. Соціально-психологічні настрої та адаптація до життя переміщених осіб і біженців у Західній Німеччині.....	100
РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКА ОСВІТА ТА НАУКА В ПОВОЄННІЙ ЗАХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ	116
3.1. Загальна освіта.....	116
3.2. Фахове навчання. Студіювання іноземних мов.....	129
3.3. Вища освіта.....	144
3.4. Наукові знання.....	155
РОЗДІЛ 4. КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ ТА РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ І БІЖЕНЦІВ З УКРАЇНИ	179
4.1. Мовні процеси.....	179
4.2. Музика і театр.....	191
4.3. Образотворче мистецтво, скульптура та архітектура.....	215
4.4. Церковно-релігійне життя.....	243
4.5. Формування культурної пам'яті.....	260

4.6. Спортивне життя. Олімпіада ДіПі.....	276
РОЗДІЛ 5. ПОВСЯКДЕННЯ УКРАЇНЦІВ	
У ЗАХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ.....	307
5.1. Рівень та якість харчування. Проблема охорони здоров'я.....	307
5.2. Повсякденна мобільність.....	334
5.3. Чутка як складова інформаційного повсякдення.....	343
РОЗДІЛ 6. РОДИНА, СВЯТА І ДОЗВІЛЛЯ	
ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ І БІЖЕНЦІВ.....	360
6.1. Українська родина: традиції і новації.....	360
6.2. Релігійні, національні та сімейно-побутові свята.....	371
6.3. Проблема дозвілля.....	389
ВИСНОВКИ.....	402
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	415
ДОДАТКИ.....	500

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

англ. – англійська

АНФРФ ІМФЕ – Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

Арк. – аркуш

вул. – вулиця

ГДА СБ України – Галузевий державний архів Служби Безпеки України

ГКС – гімназійний спортивний гурток

ГУЛАГ – Головне управління таборів (рос. Главное управление лагерей)

ДіПи – переміщені особи (англ. displaced persons, DP)

ЗП УГВР – Закордонне представництво української головної визвольної ради

ЗУАДК – Злучений український американський допомоговий комітет

ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка

ІВКА – Християнський союз молодих жінок (від англ. Young Women's Christian Association, YWCA)

ІЛ – Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

ІМКА – Християнська асоціація юнаків (англ. Young Men's Christian Association, YMCA)

ІНКОПФ – Міжнаціональний комітет політичних біженців і переміщених осіб у Німеччині (нім. Das Internationale Komitee der politischen Flüchtlinge und DP in Deutschland, INKOPF)

ІРЗ – Інститут родознавства і знаменознавства

ІРО – Міжнародна організація у справах біженців (англ. International Refugee Organization, IRO)

кг – кілограм

КДБ – Комітет державної безпеки

КЛК – Карпатський лещетарський клуб

км – кілометр

л –літр

лат. – латвійська

лит. – литовська

м – метр

м. – місто

млн – мільйон

МТМК України – Музей театрального, музичного та кіномистецтва
України

МУР – Мистецький український рух

н. р. – навчальний рік

Наукова бібліотека НаУКМА – Наукова бібліотека Національного
університету «Києво-Могилянська академія»

нім. – німецька

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НТШ – Наукове товариство ім. Шевченка

НХС – Німецький харитативний союз

ОБУЛІД – Об’єднання українських лісників і деревників

ОМУС – Об’єднання митців української сцени

ООН – Організація Об’єднаних Націй

Оп. – опис

ОПДЛ – Об’єднання працівників дитячої літератури

ОПУЕ – Обласне представництво української еміграції

ОУЖ – Об’єднання українських жінок

ОУМ – Об’єднання українських музик

ОУН – Організація українських націоналістів

ОУН (Б) – Організація українських націоналістів (під керівництвом
С. Бандери)

ОУН (М) – Організація українських націоналістів (під керівництвом А. Мельника)

ОУН(Р) – Організація українських націоналістів (революційна)

пол. – польська

р. – рік

рос. – російська

РПЦЗ – Руська православна церква за кордоном

рр. – роки

РФК – Рада фізичної культури

с. – село

СЗСУ-СП – Союз земель соборної України-Селянська партія

см – сантиметр

сmt – селище міського типу

СОНР – Рада звільнення народів Росії (рос. Совет освобождения народов России)

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

СТ – спортивне товариство

ст. – століття

СУЖ – Спілка українських журналістів

США – Сполучені Штати Америки

т. зв. – так званий

тис. – тисяча

УВАН – Українська вільна академія наук

УВУ – Український вільний університет

УГКЦ – Українська греко-католицька церква

УЕВШ – Українська економічна висока школа

укр. – українська

УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання

УНДС – Український національно-державний союз

УНР – Українська Народна Республіка

УНРада – Українська Національна Рада
УПА – Українська повстанська армія
УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів
УРДП – Українська радикально-демократична партія
УРДП-соц. – Українська революційно-демократична партія –
соціалістична
УРУ – Українська родовідна установа
УСДРП – Українська соціал-демократична робітничка партія
УСОМ – Українська спілка образотворчих митців
УСРП – Українська соціалістично-радикальна партія
УССД – Українська Самостійна Соборна Держава
УССК – Український студентський спортивний клуб
УСТ – українське спортивне товариство
УТГІ – Український технічно-господарський інститут
Ф. – фонд
ФК – футбольний клуб
фр. – французька
ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади
та управління України
ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських
об'єднань України
ЦДАЗУ – Центральний державний архів зарубіжної україніки
ЦДАМЛМ України – Центральний державний архів-музей літератури та
мистецтва України
ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного – Центральний державний
кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного
ЦК КПУ – Центральний комітет Комуністичної партії України
ЦПУЕ – Центральне представництво української еміграції
ЮНРРА – Адміністрація допомоги і відбудови Об'єднаних Націй (англ.
United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA)

ВСТУП

Актуальність теми. Двадцяте століття, яке увійшло в історію, як «століття війн і революцій», зумовило виникнення міграції численних груп населення, зокрема за межі країн поселення. Не оминули вони й Україну. Особливо актуалізувалася проблема міграції в роки та після завершення Другої світової війни, коли в Німеччині, поділеній на 4 зони окупації, перебували мільйони переміщених осіб (англ. displaced person, DP; укр. ДіПі) і біженців, з яких 2,5 – 3 млн – вихідці з України. Українці опинилися на німецькій землі з різних причин. Це були люди, переважно примусово вивезені з території України на роботи до Райху, військовополонені та політичні в'язні, а також ті, кого реалії життя у сталінській тоталітарній державі змусили залишити батьківщину і шукати прихистку на чужині. Дороги війни привели до Німеччини й частину представників другої хвилі еміграції з України. З тих чи інших причин вони змушені були вдатися до еміграції, яку згодом історики характеризують як політичну.

Однак власне процес еміграції на них чекав ще попереду. Їхню долю історія ще не визначила. А поки вони, як біженці та переміщені особи, намагалися влаштувати свій тимчасовий побут у тій частині Німеччини, яка перебувала під контролем Великої Британії, США та Франції. Тож саме Західна Німеччина в перші повоєнні роки стала другою домівкою для багатьох українців, тим місцем, де формувалася частина третьої хвилі еміграції.

На території Західної Німеччини в повоєнні роки утворилася чисельна українська громада. Тут зустрілися представники різних регіонів України, а також ті українці, які ще в 1920 – 1930-ті рр. вимушено залишили батьківщину. Це були люди з різним політичним досвідом, з різними поглядами на «українське питання», кожен зі своєю правдою. Усі вони з цікавістю приглядалися один до одного, намагалися пізнати і зрозуміти, училися знаходити спільну мову. Вони впливали один на одного і на рівні політичному, і на рівні мови, і на рівні історичних та національних традицій.

Переміщені особи та біженці з України за короткий час у дуже непростих як матеріальних, так і морально-психологічних умовах розгорнули діяльність із влаштування свого побуту. За невеликий проміжок часу вони в таборах переміщених осіб і біженців не лише облаштували житло, а й зуміли заснувати початкові, середні й навіть вищі навчальні заклади, створили наукові інституції, організували бібліотеки, започаткували низку фахових курсів, збудували храми, заснували спортивні товариства. Позбувшись пут соціалістичного реалізму, отримали новий імпульс до творчості українські митці – письменники, художники і скульптори, театральні режисери й актори, композитори та музиканти, балетмейстери, оперні й естрадні співаки.

Криза національної ідентичності, яка сьогодні спостерігається в Україні, стала значною мірою наслідком відповідної політики пам'яті, що проводили уряди держав, до складу яких входили українські землі протягом ХХ ст. Одним із шляхів її подолання є всебічне й неупереджене вивчення історичного минулого та поширення знань про нього серед широких верств населення. Відповідно актуальною і важливою для сучасної історичної науки і суспільної практики є тема міграції, зокрема переміщених осіб і біженців з України, які в роки Другої світової війни потрапили до Західної Німеччини, їхнього культурного життя і повсякдення. Обрана нами для вивчення тема має науково-практичне та суспільно-політичне значення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах наукового напрямку Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук» і відповідно до науково-дослідницької проблематики кафедри історії та етнополітики «Актуальні проблеми історії освіти України».

Об'єктом дослідження є переміщені особи та біженці як соціальна група в контексті європейської історії.

Предмет дослідження становлять особливості розвитку культури та повсякденного життя переміщених осіб і біженців з України у Західній Німеччині у другій половині 1940-х рр.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину 1940-х рр. Вибір нижньої хронологічної межі зумовлено рішеннями Ялтинської (4 – 11 лютого 1945 р.) та Потсдамської (17 липня – 2 серпня 1945 р.) конференцій, за рішенням яких територію Німеччини було поділено на чотири окупаційні зони, що перебували під контролем Сполучених Штатів Америки, Великої Британії, Франції і СРСР; капітуляцією нацистської Німеччини та завершенням Другої світової війни. Від тоді біженці та переміщені особи в Західній Німеччині, зокрема й з України, перебували під опікою міжнародних організацій Адміністрації допомоги і відбудови Об'єднаних Націй й Міжнародної організації у справах біженців. Вибір верхньої хронологічної межі зумовлено тим, що з 1 липня 1950 р. вони за погодженням окупаційних адміністрацій з урядом Західної Німеччини перейшли під німецьку юрисдикцію. Це докорінно змінило їхнє соціально-правове становище, статус й організацію життя. У результаті репатріації до СРСР та подальшого виїзду українців до країн західної демократії значно зменшилася їхня чисельність у Західній Німеччині, згасла суспільна активність. Звернення автора до більш ранніх і пізніх історичних періодів зумовлене важливістю розкриття причинно-наслідкових зв'язків історичних процесів, подій і явищ.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Західної Німеччини, що перебувала під контролем США, Великої Британії та Франції. Використання порівняльно-історичного методу зумовлює необхідність розширення зазначених географічних меж (СРСР, Австрія, США, Канада, Велика Британія, Франція, Австралія та ін.), що дає змогу повніше розкрити та виявити особливості культурного розвитку та повсякдення переміщених осіб і біженців з України.

Мета дисертації полягає у тому, щоб на основі критичного аналізу опрацьованих історичних джерел, здобутків історіографії, сучасної методології дослідити культурне життя та повсякдення українських переміщених осіб і біженців у Західній Німеччині у другій половині 1940-х рр.

Реалізація зазначеної мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- проаналізувати стан наукової розробки проблематики в історіографії, джерельну базу та визначити теоретико-методологічні засади дослідження;
- виявити причини міграції, склад і правовий статус біженців і переміщених осіб з України, їхні соціально-психологічні настрої;
- показати вплив економічної кризи на життя українських переміщених осіб і біженців;
- проаналізувати форми і способи поширення загальноосвітніх і наукових знань серед переміщених осіб і біженців;
- дослідити культурно-мистецьке та релігійне життя української громади в Західній Німеччині;
- схарактеризувати мовні процеси, особливості формування культурної пам'яті переміщених осіб і біженців з України;
- висвітлити стан здоров'я та медичного обслуговування, харчування, спортивного життя, а також повсякденну мобільність переміщених осіб і біженців з України;
- з'ясувати особливості, притаманні українській родині, відзначання свят і проведення дозвілля переміщеними особами і біженцями з України у повоєнній Західній Німеччині;
- розкрити роль чуток як складової інформаційного повсякдення українців;
- узагальнити результати дослідження, запропонувати практичні рекомендації щодо подальших перспектив наукових досліджень окресленої проблеми.

Наукова новизна результатів дослідження зумовлена постановкою та розробкою актуальної та малодослідженої наукової проблеми.

Уперше:

- на основі широкого кола джерел, значна частина яких новаційна, проведено історичне дослідження культурного життя та повсякдення

переміщених осіб і біженців з України у Західній Німеччині у другій половині 1940-х рр.;

- з’ясовано соціально-психологічні настрої переміщених осіб і біженців з України та їхню адаптацію до життя у повоєнній Західній Німеччині;

- схарактеризовано українську систему загальної та фахової освіти, поширення наукових знань в епоху ДіПі;

- проаналізовано культурно-мистецьке життя українців у Західній Німеччині;

- досліджено формування культурної пам’яті у середовищі українських переміщених осіб і біженців, зокрема роль чуток у цих процесах;

- висвітлено різні види повсякденної мобільності переміщених осіб і біженців з України;

- вивчено питання звернення українців до засобів народної медицини;

- з’ясовано особливості функціонування української родини у Західній Німеччині у другій половині 1940-х рр.;

- визначено рівень та якість життя українців в епоху ДіПі;

- проаналізовано традиції відзначання свят та різні способи проведення дозвілля переміщеними особами та біженцями з України.

Уточнено:

- причини міграції українців у роки Другої світової війни;

- ряд ідеологічно зумовлених тез радянської історіографії щодо діяльності українських переміщених осіб і біженців у Західній Німеччині, причин їхнього небажання повертатися до СРСР.

Отримали подальший розвиток:

- дослідження мовних процесів у середовищі переміщених осіб і біженців з України;

- характеристика української вищої освіти у Західній Німеччині у другій половині 1940-х рр.;

- висвітлення церковно-релігійного життя переміщених осіб і біженців з України;

– вивчення спортивного життя українців у повоєнній Західній Німеччині;

– розгляд медичного обслуговування українців.

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання фактичного матеріалу та отриманих результатів дослідження у подальшому вивченні проблеми історії переміщених осіб і біженців з України та інших країн у Західній Німеччині у другій половині 1940-х рр., написанні узагальнювальних праць із історії України, Німеччини й інших європейських країн, а також у підготовці підручників і посібників, розробці нормативних і спеціальних курсів з історії України для студентів вищих навчальних закладів. Основні положення дослідження залучаються у викладанні авторського курсу «Українознавство та етнографія України» у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова. Фактичний матеріал дисертації може бути використаний у підготовці виставок та експозицій в архівних та музейних установах України та зарубіжжя.

Апробація результатів дисертації. Головні положення та результати дослідження обговорено на засіданнях кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Основні положення й результати дослідження відображено у доповідях та матеріалах 23 наукових міжнародних, всеукраїнських і регіональних конференцій, форумів, круглих столів: Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми новітньої історії зарубіжних країн» (м. Київ, 2012); п'ятому Міжнародному форумі «Простір гуманітарної комунікації» (м. Київ, 2012); Всеукраїнській науковій конференції «Соціальна історія: питання теорії та наукової практики» (м. Київ, 2015); десятій Буковинській ювілейній міжнародній історико-краєзнавчій конференції (м. Чернівці, 2015); Міжнародній науковій конференції до 130-річчя від дня народження Ольгерда Бочковського «Українська політична еміграція у ХХ столітті: досвід культурно-спільнотного себепредставлення і самоутвердження в Західному світі» (м. Київ, 2015); Всеукраїнській науковій конференції «Війни і збройні

конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть» (м. Житомир, 2015); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі» (м. Київ, 2016); Міжнародній науково-практичній конференції «Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти церкви» (м. Київ, 2015); Міжнародній науковій конференції «Україна і США: досвід та перспективи співпраці» (м. Київ, 2016); четвертій Всеукраїнській науковій конференції «Проблеми дослідження українського визвольного руху ХХ століття (до 75-річчя Поліської Січі та 95-річчя Другого зимового походу)» (м. Житомир, 2016); Всеукраїнській заочній науковій конференції «Роль мистецьких осередків у розвитку культури» (м. Чернігів, 2016); третій Міжнародній науковій конференції «Польща – Україна: спільні шляхи до свободи. Співпраця польсько-українська в переломних моментах історії та сучасності» (м. Житомир, 2016); перших Малишківських читань (м. Київ, 2016); одинадцятій Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 100-річчю Української національної революції (м. Чернівці, 2017); Міжнародній науково-практичній конференції «Совершенствование методологии познания в целях развития науки» (м. Уфа, 2017); круглому столі «Голод 1946 – 1947 рр. в Україні: нові погляди та джерела (до 70-річчя трагедії)» (м. Київ, 2017); Міжнародній науковій конференції «Україна – Польща: історичне сусідство» (м. Вінниця, 2017); конференції молодих учених «Актуальні проблеми історії і філософії у дослідженнях молодих учених» (м. Київ, 2018), науково-звітній конференції викладачів, аспірантів і докторантів Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету» (м. Київ, 2014 – 2018).

Публікації. Основні положення дослідження відображено у 31 публікації, з яких 1 індивідуальна монографія, 1 індивідуальна брошура, 16 статей у наукових фахових виданнях України, 6 статей у зарубіжних

виданнях та у фахових виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз, 7 матеріалів конференцій.

Структура і обсяг дисертації зумовлені метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, шести розділів (22 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (1015 найменувань), додатків (16 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 549 сторінок друкованого тексту, з них основного тексту – 389 сторінок.

РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

В українському історичному дискурсі тема культурного життя та повсякдення переміщених осіб і біженців з України у повоєнній Західній Німеччині, попри те, що до неї зверталися історики в різні історичні періоди, практично не досліджена. Аналіз історіографії доцільно здійснити за проблемно-хронологічним принципом. Перша група наукових праць представлена розвідками загального характеру з теми, у яких аналізуються проблеми правового статусу та соціального складу українців у повоєнній Західній Німеччині та їхньої подальшої еміграції до країн західної демократії, а також порушується проблема репатріації до СРСР; друга складається з наукових праць, у яких розкриваються окремі аспекти розвитку культури; третя репрезентована дослідженнями повсякденного життя українців Західної Німеччини другої половини 1940-х рр.; до четвертої групи належать праці, присвячені історії окупації військами союзних держав Німеччини та подальшому її поділу на ФРН і НДР.

Перша група історіографії складається з праць загального характеру, у яких переважно аналізуються проблеми правового статусу та соціального складу українців у повоєнній Західній Німеччині, а також їхньої подальшої еміграції у країни західної демократії та репатріації до СРСР. Радянські історики практично не зверталися до теми українських переміщених осіб і біженців Західної Німеччини, хіба що розглядали проблему репатріації до СРСР [734; 767]. Документи епохи ДіПі у радянських архівах десятиліттями зберігалися під грифом «Цілком таємно», що унеможлиблювало роботу дослідників із ними. Один із винятків становить праця Миколи Павленка ««Біженці» та «переміщені особи» в політиці імперіалістичних держав (1945 – 1949 рр.)» (1979 р.) [846]. У ній з відповідних ідеологічних позицій історик

проаналізував склад і правове становище мешканців таборів; обвинувачував американські, англійські та французькі окупаційні адміністрації у перешкоджанні репатріації українців до СРСР; вказував на антирадянську спрямованість діяльності міжнародних організацій у справах біженців. Дослідник порушив проблему еміграції українських переміщених осіб і біженців у країни Європи й Америки, тенденційно стверджуючи, що агенти монополій та представники урядів згаданих країн займаються «вербуванням» українців, однак не бралось до уваги добровільне бажання тисяч українців виїхати якомога далі від сталінського СРСР. Історик Володимир Трощинський у своїй брошурі аналізував співробітництво «українських буржуазних націоналістів» Західної Німеччини зі спецслужбами США та Великої Британії, що мало, на думку дослідника, антирадянське спрямування [917].

Зі здобуттям Україною незалежності окреслився новий етап у дослідженні проблем українських переміщених осіб і біженців. Загальні питання, пов'язані з соціальним складом українців у повоєнній Західній Німеччині, а також їхній репатріації до СРСР і подальшому розселенню по країнам Європи й Америки оглядово наводили автори праць «Зарубіжні українці» [762], «Українці в зарубіжному світі» [921], «Українська діаспора» (усі – 1991 р.) [763], «Українці в світі» (1999 р.) [918].

До проблеми репатріації українців до СРСР у своїх наукових студіях звертався ряд дослідників. Ґрунтовне дослідження проблеми репатріації здійснив М. Куницький [810; 990]. Науковець проаналізував політичні та соціально-економічні чинники несприйняття репатріантами радянської дійсності; схарактеризував проблему репатріації в планах союзних держав; дослідив створення та функціонування таборів переміщених осіб у західних окупаційних зонах; вивчив діяльність репатріаційних місій на територіях західноєвропейських країн та з'ясував долю репатріантів після повернення до СРСР, яка, за визначенням науковця, склалася, здебільшого, трагічно.

Історики С. Гальчак [985] і Т. Пастушенко [994] обрали регіональний аспект проблеми й дослідили долю остарбайтерів відповідно з Поділля та

Київщини. Н. Мелешко [992] проаналізувала організацію, структуру та функціонування системи органів репатріації переміщених осіб на території України протягом 1944 – 1953 рр. Дослідник А. Андрєєв [982] з'ясував організацію та перебіг агітаційно-пропагандистської діяльності радянських органів репатріації серед переміщених осіб з України.

Питання переселення українців із повоєнної Західної Німеччини до країн західної демократії порушували Л. Стрільчук [996] та С. Рудик [995]. Так, Л. Стрільчук схарактеризувала процес переселення українців із Західної Німеччини до різних країн світу, проблеми адаптації в нових суспільствах, умови життя та праці. Дослідниця дійшла висновку, що особливістю української еміграції з Західної Німеччини й Австрії після завершення Другої світової війни був широкий спектр країн поселення, зокрема, йдеться про Австралію, Велику Британію, Венесуелу та Парагвай, де до того часу українців було небагато або, де вони взагалі не проживали.

Водночас С. Рудик проаналізував самоорганізацію зусиль біженців і переміщених осіб, спрямованих на переселення та основні напрямки допомоги українських громадських об'єднань США та Канади українцям у Європі. Він дійшов висновку, що більшість українських біженців і переміщених осіб прагнули емігрувати до США та Канади, оскільки, по-перше, саме ці країни найбільше відповідали їхнім уявленням про стабільне і заможне життя, а по-друге, вони мали найпотужніші українські громади.

Дослідниця Н. Житарюк у статті виокремила основні категорії біженців і переміщених осіб, які після завершення Другої світової війни опинилися у Західній Німеччині [761]. Історик О. Міхасюта розглянула діяльність міжнародних організацій у справах біженців у країнах Західної Європи [993], а В. Ковпак проаналізувала інформаційно-комунікаційну діяльність післявоєнної еміграції з України, зокрема, й представників епохи ДіПі [988]. Історіографічну цінність мають праці В. Даниленка [723], О. Перехреста [853] і С. Стельниковича [909].

Західні історики у своїх працях розглядали передусім питання примусової праці остарбайтерів і цивільних робітників у Третьому райху (У. Герберт [949; 950], В. Якобмайер [951]), а також репатріацію останніх до СРСР (Н. Бетел [947], М. Елліот [948]). Російські дослідники порушували проблеми репатріації до СРСР (В. Земсков [768; 769], О. Шевяков [938], О. Бічехвост [729] та ін.); Т. Ульяновська проаналізувала імміграцію російських науковців до США з післявоєнної Європи [922]. У працях А. Кравцова [802] та С. Нечаєва [842] розглядається адаптація російських переміщених осіб і біженців до життя в Австралії та країнах Латинської Америки відповідно.

Друга група представлена розвідками, у яких розкриваються окремі аспекти функціонування культури українських переміщених осіб і біженців у Західній Німеччині. Авторами перших праць із зазначеної проблеми стали науковці епохи ДіПі. Більшість публікацій слід розглядати радше як постановку проблеми, ніж ґрунтовні аналітичні розвідки. Мовознавець Юрій Шерех розпочав дослідження змін, яких зазнала мова переміщених осіб і біженців з України під час їхнього побутування у Західній Німеччині [940]. Наприкінці своєї статті учений наголосив на важливості подальшого ґрунтовного наукового вивчення мови таборян з тим, щоб виробити і втілювати у життя відповідну мовну політику. Дослідник Е. Скородинський предметом своєї розвідки обрав українське церковно-релігійне життя, проаналізувавши окремі аспекти діяльності Української греко-католицької та Української автокефальної православної церков у таборах Західної Німеччини [900]. Дослідник звернув увагу на глибоку релігійність вірян УГКЦ, а також на те, що віряни обох Церков не полишали надій на повернення на батьківщину. Бібліограф Володимир Дорошенко схарактеризував культурно-освітню роботу, яку проводили українці у таборах переміщених осіб і біженців. Автор статті побіжно зупинився на видавничій діяльності, організації бібліотек, функціонуванні окремих освітніх закладів, діяльності творчих гуртків [759]. На переконання дослідника, проведення активної культурно-освітньої роботи в таборах становило виключну заслугу українців,

оскільки окупаційні адміністрації не докладали зусиль для підвищення культурного рівня переміщених осіб і біженців. Авторитетний мистецтвознавець Святослав Гординський у 1947 р. видав власну працю про трьох скульпторів («різьбярів») епохи ДіПі – Григорія Крука, Миколу Мухіна й Антіна Павлося [397]. У ній подано лаконічну характеристику творчої манери скульпторів та мистецтвознавчий аналіз окремих робіт. Текстова частина брошури подана як українською, так і англійською мовами, що значно збільшило коло потенційних читачів. Однак найбільша цінність праці – джерельна, оскільки у ній наведені репродукції скульптур.

Наступний історіографічний етап представлений студіями науковців української діаспори, передовсім, США, Канади і Німеччини. У розглядуваний період з'являлися праці, у яких висвітлювалася діяльність окремих навчальних закладів, що функціонували в епоху ДіПі. Приміром, 1960 р. у Чикаго побачив світ нарис за редакцією Юрія Теодоровича, присвячений діяльності української народної школи імені митрополита Андрея Шептицького у Регенсбурзі (1945 – 1949 рр.) [852]. 1992 р. у Торонто було видано книгу «Інженери-українці в діаспорі» [772], в якій побіжно згадуються непрості умови, в яких доводилося працювати Українському технічно-господарському інституту в повоєнній Західній Німеччині; а 2011 р. вийшла книга про Український вільний університет [955], що містить окремі статті про роботу вишу в таборовий період.

Серед праць, присвячених розвитку української науки, слід згадати збірник статей «Історіознавчі проблеми історії України» (1959 р.) історика Бориса Крупницького, який в одній з публікацій порушував проблеми, що долали науковці епохи ДіПі, зокрема історики [803], та брошуру Іраїди Герус-Тарнавецької про історика Наталію Полонську-Василенко (1974 р.) [753].

В українській діаспорі побачили світ і певні публікації, присвячені українському церковно-релігійному життю у Західній Німеччині. Григор Лужницький у нарисі «Українська церква між Сходом і Заходом» (1954 р.) в одній зі статей вдався до порівняння основних напрямів діяльності

УГКЦ та УАПЦ у таборний період [819]. Водночас 1975 р. у Нью-Йорку вийшла праця історика церкви Івана Власовського «Нарис історії Української Православної Церкви» [741], у якій учений проаналізував діяльність Української автокефальної православної церкви, зокрема з організації церковного життя у повоєнній Західній Німеччині, видавничі справи, функціонування Богословсько-педагогічної академії за «тяжких», «жахливих» матеріальних умов. Окремі брошури присвячені церковним діячам, які надавали допомогу українцям: Іван Бучко та Василь Кузів [718; 727].

Мабуть, найбільше у полі зору діаспорних дослідників перебували такі види мистецтва, як театральне й образотворче. Публікації мають переважно персоналістичний характер. Так, автори зверталися до діяльності художників (Петро Андрусів, Микола Бутович, Михайло Дмитренко, Мирослав Радиш [716; 735; 782; 724]), скульпторів (Григорій Крук, Микола Мухін, Антін Павлось, Михайло Черешньовський [784; 783; 934]) і театральних діячів (Йосип Гірняк, Олімпія Добровольська, Віра Левицька [891; 914; 890]), а також окремих театральних колективів [839]. Окремі публікації присвячені представникам світу музики (Григорій Китастих [795]) і балету (Валентина Переяславець [850]).

Привертає увагу двотомна монографія історика Володимира Маруняка «Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні» (1985, 1998 рр.) [829; 830], що має, за визначенням автора, «хронікально-документальний характер». Праця є дещо поширеною частиною докторської дисертації, яку науковець захистив 1972 р. в Українському вільному університеті. По суті, це перша комплексна праця з проблем переміщених осіб і біженців, у якій, хоч і оглядово, але характеризувалося, зокрема і питання українського культурного розвитку у повоєнній Західній Німеччині. Важливо, що у праці автор наводить статистичні дані.

На початку 1990-х рр. у Канаді було проведено наукову конференцію з проблем українських переміщених осіб і біженців. За її результатами в Едмонтоні опубліковано англійськомовну монографію «Досвід біженців:

українські переміщені особи після Другої світової війни» (1992 р.) [954]. У ній порушуються окремі аспекти розвитку культури, зокрема розглядається проблема налагодження системи освіти та розвитку науки, характеризується діяльність українських Церков у Західній Німеччині.

У радянському історичному дискурсі з ідеологічних мотивів не порушувалися теми, пов'язані з життєдіяльністю українців, які перебували у «ворожих капіталістичних» країнах. Тому проблеми культурного розвитку переміщених осіб і біженців з України становили для радянських дослідників і пересічних громадян СРСР «*tabula rasa*».

Новий етап у дослідженні культурного життя українських біженців і переміщених осіб припадає на роки незалежності України, коли з'явився закономірний інтерес до вивчення раніше заборонених тем. У розглядуваний період триває розсекречення документів епохи ДіПі, фонди архівів поповнюються оригіналами та копіями документів, наданими українською діаспорою. Як наслідок – за останні роки було опубліковано низку праць, присвячених дослідженню життєвого і творчого шляху діячів культури українського зарубіжжя, зокрема й тих, хто мешкав і творив у повоєнній Західній Німеччині. Приміром, історія української музики збагатилася монографіями про композитора Ярослава Барнича (1999 р.) [929], хорового диригента Нестора Городовенка (2001 р.) [941] «батька» української естрадної музики Богдана Веселовського (2013 р.) [845]; статтями про композиторів Остапа Бобикевича [836] й Андрія Ольховського [798], диригента Богдана П'юрка [832], а також публікаціями про діяльність окремих творчих колективів [777]. Осібне місце посідає монографія Ганни Карась «Музична культура української діаспори у світовому часопросторі» (2012 р.) [780], в якій дослідниця схарактеризувала хорове мистецтво та аматорські музичні вистави періоду Ді-Пі. Театрознавець Валерій Гайдабура дослідив окремі аспекти театрального життя епохи ДіПі (2013 р.) [744]; праця цінна своїм джерельним матеріалом, зокрема спогадами та інтерв'ю сучасників подій.

З'явилися публікації, присвячені художникам (Людмила Морозова [749]), скульпторам (Михайло Дзиндра, Петро Капшученко, Микола Мухін, Михайло Черешньовський [787; 925; 896; 910]), архітекторам (Олекса Повстенко [844; 915]), які працювали за непростих таборових умов.

У полі зору дослідників перебували письменники епохи ДіПі, зокрема Тодось Осьмачка (2003 р.) [902] та Іван Багряний (2014 р.) [865]. Окремі праці, приміром, Н. Лисенко-Ковальнової, І. Васишина, С. Антоновича [991; 984; 983] присвячені українському літературному процесу у таборний період.

Дослідження історії освіти і науки епохи ДіПі представлені в основному розвідками, про українські геральдичні та генеалогічні інституції, що діяли у Західній Німеччині (М. Дмитрієнко й О. Ясь, О. Кучерук, О. Мазепа [758; 813; 820]). Також заслуговують на увагу, приміром, стаття В. Ульяновського про професора Наталію Полонську-Василенко, О. Яся про історика Бориса Крупницького, Л. Головатої та К. Кобченко про УТГІ [923; 944; 747; 791], В. Андрєєва про історика Віктора Петрова [715], Л. Стрільчук про просвітницьку діяльність української інтелігенції у таборах [911].

У 2000 р. вийшло ґрунтовне монографічне дослідження Н. Сидоренко та О. Сидоренка, присвячене українській пресі у таборах переміщених осіб і біженців повоєнної Західної Німеччини [899]. Окремі аспекти спортивного життя епохи ДіПі знайшли висвітлення у монографії В. Гінди (2012 р.) та нарисі Ю. Семенка [746; 898].

Останнім часом з'явився дослідницький інтерес до епохи ДіПі і в закордонних істориків. Приміром, побачили світ праці, присвячені російським переміщеним особам і біженцям у повоєнній Західній Німеччині. У статті П. Базанова проаналізовано видавничу діяльність ДіПі в Італії [721], у статтях О. Корнілова та А. Кінстлера висвітлено діяльність переміщених осіб і біженців з Росії, зокрема інтелігенції, у таборах Західної Німеччини [796; 797], К. Садікової – богослужбово-співочу діяльність руських приходів у післявоєнній Західній Німеччині [897], а О. Косован у дисертаційному дослідженні здійснила огляд окремих аспектів українського культурного

життя у таборах [989]. Латвійський дослідник Г. Яунмуктане проаналізував джерельну цінність рукописів переміщених осіб і біженців з Латвії, що нині перебувають у фондах Латвійської академічної бібліотеки [952].

Третю групу репрезентують праці, у яких оприлюднювалися результати досліджень деяких аспектів повсякденного життя переміщених осіб і біженців з України у повоєнній Західній Німеччині. Першими в історичній науці взялися досліджувати повсякдення українців на німецькій землі науковці власне епохи ДіПі. Серед тих, хто по «гарячих слідах» ще наприкінці 1940-х рр. розпочав аналізувати окремі аспекти проблеми були фахівці різних галузей знань, які оприлюднили результати власних досліджень на шпальтах часопису Наукового товариства ім. Шевченка «Сьогодні й минуле». Наукова цінність згаданих публікацій полягає в тому, що їхні автори мали у своєму розпорядженні статистичні матеріали, які не всі уціліли під час подальшої еміграції українців, а також могли безпосередньо спостерігати за предметом власних досліджень, тобто переміщеними особами і біженцями з України.

Авторитетний історик Володимир Кубійович проаналізував основні демографічні проблеми українських біженців і переміщених осіб [804]. Учений, зокрема, наголосив на проблемі диспропорції між кількістю українських чоловіків і жінок, які не взяли шлюб (60 і 10 тис.), а відповідно – на небезпеці укладання змішаних шлюбів і як наслідок – денаціоналізації українців. Очільник Центрального представництва української еміграції Василь Мудрий та історик Матвій Стахів у своїх статтях схарактеризували процес створення в Західній Німеччині таборів переміщених осіб і біженців, проаналізували їхню внутрішню організацію та окремо зупинилися на проблемі формування за умов таборового життя пересічного типу «масової людини» [837; 907]. Професор медицини Іван Базилевич своє дослідження присвятив стану здоров'я таборян, як фізичному, так і психологічному [722]. Він наголошував на виснаженні організму українців, констатував у них таке характерне для розглядуваного періоду захворювання, як «morbus DP». Психолог Олександр Кульчицький предметом свого дослідження обрав

особливості психологічної ситуації, в якій опинилися таборяни [808]. Учений проаналізував причини й механізми деперсоналізації таборян, наголосив на тому, що такий шкідливий для українців «комплекс меншовартості» може зазнати під впливом таборових умов небажаного зміцнення.

На наступному етапі діаспорні дослідники певною мірою поглибили напрацювання своїх попередників. Історик В. Маруняк у згаданому двотомнику «Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні» (1985, 1998 рр.) [829; 830] побіжно порушував проблему повсякдення переміщених осіб і біженців з України, зокрема розглядав питання створення та функціонування таборів і аналізував стан здоров'я українців.

Окремі аспекти функціонування медичної системи в епоху ДіПі порушені у праці «Матеріали до історії української медицини», що була видана 1988 р. у Чикаго [831]. Окрім того, побачили світ окремі статті, передусім на шпальтах часопису «Лікарський вісник», присвячені діяльності лікарів (Є. Гімелрайх, С. Комлік, Р. Флюнт, О. Шкварок [835; 821; 766; 728]), у яких згадувався і їхній таборовий період діяльності.

Як зазначалося вище, 1992 р. вийшла друком англomовна монографія «Досвід біженців: українські переміщені особи після Другої світової війни» [954]. У ній розглядаються окремі аспекти повсякдення українців.

Із сучасних розвідок викликає інтерес вступна стаття американської журналістки українського походження Андреа Чалуپی до праці «Орвелл і біженці: Невідома історія «Колгоспу тварин»» (2015 р.), у якій авторка, покликаючись на спогади свого дядька, колишнього ДіПі, характеризує побут таборів, відзначання свят та ігри маленьких українців [933].

Сучасна українська історіографія також ще не накопичила значної кількості праць з проблеми повсякдення переміщених осіб і біженців з України у Західній Німеччині, окрім поодиноких розвідок [789; 376].

Четверту групу праць становлять ті, що були присвячені історії окупації військами союзних держав Німеччини та подальшому її поділу на ФРН і НДР. Радянські історики, приміром, В. Єжов, скептично ставилися до

«економічного дива» Людвіга Ергарда [760, с. 21], а В. Кульбакин піддавав критиці «кабальний» план Маршалла [806, с. 25], К. Марков критикував прагнення уряду Конрада Аденауера об'єднати дві частини колись єдиної держави [826, с. 6]. Водночас у працях радянських дослідників міститься цікава інформація про функціонування у післявоєнній Західній Німеччині «чорного ринку» [745; 739]. Більш зважено і об'єктивно до аналізу історії та економіки Західної Німеччини після завершення Другої світової війни підходять сучасні українські (О. Рябченко [893]) та російські (О. Ватлін, Ю. Галактіонов, С. Нєвський [1002; 1005; 840]) дослідники. Осібне місце посідає праця українського історика Карло Маркова, присвячена німецьким мігрантам у Західній Німеччині [827], фактичний матеріал якої дає можливість проводити порівняння становища німецьких евакуйованих і біженців з українськими переміщеними особами та біженцями.

Отже, проблема культури та повсякденного життя переміщених осіб і біженців з України в повоєнній Західній Німеччині лише починає викликати дослідницький інтерес істориків. Потребують вирішення різні аспекти повсякденного життя; уточнення чимало дослідницьких проблем, приміром, щодо мовної ситуації, функціонування системи освіти та розвитку спорту.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база дослідження представлена неопублікованими документами та матеріалами ряду центральних і відомчих архівів України, опублікованими документами та матеріалами, законодавчими документами, мистецькими альбомами, каталогами виставок і робіт українських митців, мемуарною літературою та епістолярієм учасників подій, науковою, науково-популярною, навчальною та художньою літературою епохи ДіПі, періодичними виданнями, електронними ресурсами.

Неопубліковані архівні матеріали містяться у фондах 10 архівів України: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України

(ЦДАВО України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального державного архіву-музею літератури та мистецтва України (ЦДАМЛМ України), Центрального державного архіву зарубіжної україніки (ЦДАЗУ), Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного (ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного), Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБ України), Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (АНФРФ ІМФЕ), Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (ІЛ), Музею театрального, музичного та кіномистецтва України (МТМК України) та Наукової бібліотеки Національного університету «Києво-Могилянська академія» (Наукова бібліотека НаУКМА).

Архівні джерела з культурного життя та повсякдення переміщених осіб і біженців з України у повоєнній Західній Німеччині – це переважно документи, створені у другій половині 1940 – на початку 1950-х рр. у середовищі українців Західної Німеччини, США та Канади; окрему групу становлять радянські документи і матеріали. Їхня мовна основа – переважно українська, подекуди російська, білоруська, англійська, німецька, французька.

Документи ЦДАВО України з теми дослідження зберігаються у двох фондах. Так, у фонді 4470 «Колекція документів та листів радянських громадян, вивезених у фашистську Німеччину» представлена справа 219, у якій під грифом «Таємно» містяться списки радянських громадян, що були вивезені у роки Другої світової війни гітлерівцями на примусові роботи до Німеччини й які уклали шлюб з іноземцями протягом 1944 – 1946 рр. Аналіз згаданого документа та інших джерел дозволив зробити висновок, що укладання міжетнічних шлюбів в українському середовищі повоєнної Західної Німеччини було швидше винятком, ніж правилом.

Документи, що відклалися у фонді 5235 «Уряд Української Народної Республіки в екзилі» дають можливість з'ясувати окремі питання, пов'язані з

аналізом мовної ситуації у середовищі переміщених осіб і біженців різних національних груп, приміром, українців, білорусів, латвійців, литовців та естонців (Спр. 219, 420, 425, 1674), передусім на рівні міжнаціональної комунікації за допомогою офіційного листування. Важливе значення має справа 617 «Текст федерального Закону про правовий статус безпритульних іноземців» (1951 р.). Порівняння згаданого закону з нормативними документами попередніх періодів створює умови для аналізу змін, яких зазнав правовий статус українців у Західній Німеччині. З матеріалів справи 406 можна дізнатися про такі антисоціальні дії, які мали місце у середовищі переміщених осіб і біженців, як крадіжки. Справа 962 містить документи про діяльність Української автокефальної православної церкви, зокрема звернення до УНРади, витяг з матеріалів I Собору УАПЦ, послання Собору УАПЦ в Західній Європі до духовенства і православних українців на чужині, в якому зокрема, зазначалося, що «УАП Церква непохитно обстоюватиме свої українські звичаї і традиції, свої культуру, свій дух» [7, арк. 3 зв.]. Тож за допомогою згаданих документів можна реконструювати окремі аспекти церковно-релігійного життя у таборовий період, визначити роль Церкви у збереженні етнічної ідентичності українців. Наступна група справ (2111-2113, 2171, 2172) містить цікаву інформацію про розвиток в епоху ДіПі таких спеціальних історичних дисциплін, як генеалогія та геральдика, функціонування Української родовідної установи; наукову, педагогічну та мистецьку діяльність геральдиста Миколи Битинського.

ЦДАГО України у фондi 1 «Центральний комітет Комуністичної партії України» зберігає порівняно небагато справ з теми дослідження. Вони знаходяться в описі 23 і належать до таємного діловодства особливого сектору ЦК КПРС. Справа 5166 містить низку документів, пов'язаних з проблемою репатріації громадян СРСР. Документи 1948 р. представляють цілий комплекс заходів, які планувалося здійснити і реалізовувалося керівництвом Радянського Союзу для повернення українців на батьківщину. Серед них – зйомки кінострічки про трудове й побутове облаштування репатрійованих

громадян, випуск ілюстрованої брошури «Квітне радянська Україна», закупівля літератури для розповсюдження серед таборян, створення фотоальбому про зустріч і працевлаштування репатрійованих радянських громадян, організацію спеціальних радіопередач у Німеччину й Австрію [14, арк. 41-43]. Лише короткий перелік заходів, що реалізовувалися у 1948 р. дає підстави стверджувати, що ту невелику кількість українців, які ще залишалися у Західній Німеччині, не так легко було вмовити повертатися до сталінського СРСР, а відповідно – про примусовий характер репатріації.

Усправі містяться й окремі періодичні видання другої половини 1940-х рр., приміром, «Вісник Української Греко-католицької Церкви у Франції», журнал «Визвольна політика», газета «Новини. Інформаційний бюлетень табору ім. Лисенка». На їхніх шпальтах обговорювалися проблеми примусової репатріації, подальшої еміграції за океан, поточні справи, які хвилювали українців. Автори брошури «Українські робітники їдуть працювати до Англії» (1947 р.) з сумом констатували, що більшість населення Західній Європі не поінформовані «про нашу історію, про нашу культуру та про наш народ [...] часто український народ змішують з московським, а нашу, українську, історію, культуру й мову вважають за російську [...] Правдиву причину цього факту ми знаємо. Вона пояснюється тим, що ми в цей час бездержавний народ» [14, арк. 174-174 зв.]. Тому представлення зразків українського декоративного мистецтва, творів художників і скульпторів на виставках, що проводилися у другій половині 1940-х рр. на німецькій землі, були не лише засобом творчої самореалізації, а й засобом себепредставлення на Заході.

Справа 5167 має у своєму складі добірку українських газет, що у розглядуваний період видавалися у Західній Німеччині. Це, приміром, «Українська трибуна», «Українські вісті», «Час». Вони містять чимало багатоаспектної джерельної інформації про культурне життя та повсякдення переміщених осіб і біженців з України.

ЦДАМЛМ України зберігає документи з теми дослідження у низці фондів. Фонд 22 «Малишко Андрій Самійлович – український радянський

письменник» містить справу 59 із щоденниковими нотатками поета, який 1946 р. у складі делегації українських радянських культурних діячів прибув до Канади. Зокрема, зафіксовано зміст розмов А. Малишка з канадійськими українцями, аналіз яких дає додаткову інформацію для дослідження питання функціонування чуток у середовищі переміщених осіб і біженців. Фонд 345 «Горбунова (спр. прізвище – Алексєєва) Наталія Павлівна (1898 – 1998), українська і російська художниця театру» містить справу 28, у якій знаходиться інформація до біографії її чоловіка театрального художника І. Курочки-Армашевського, що мешкав у повоєнні роки у Західній Німеччині.

У фонді 1186 «Багрянний Іван (справжнє прізвище та ім'я Лозов'ягін Іван Павлович) (1906 – 1963) – український письменник і політичний діяч. 1926 – 1995 рр.» зберігається низка справ (38-40, 42, 45, 48, 57, 58, 71), які використовувалися для аналізу мовної ситуації, що склалася у середовищі переміщених осіб і біженців, зокрема йдеться про явище міжмовної лексичної інтерференції. Використання листування обумовлене тим, що це, по суті, єдине джерело, у якому зафіксовано мовлення українських ДіПі. Фонд 1212 «Вовк (спр. пр. – Селянська) Віра Остапівна, українська письменниця, літературознавець і перекладач» має з теми дослідження дві справи. Так, у справі 257 знаходиться лист мешканки Англії З. Лісовської-Нижанківської, інформація якого дає підстави провести порівняння настроїв під час проведення XIV Олімпійських ігор у Великій Британії та Олімпіади ДіПі 1948 р. у Західній Німеччині. У листах Р. Шликевича (справа 402) містяться згадки про поповнення харчового раціону таборян продуктами збиральництва.

У справі 80 фонду 1294 «Митрополит Іларіон (світське ім'я Огієнко Іван Іванович), український мовознавець, історик культури, церкви, видавець, перекладач, церковний і культурний діяч» зберігається лист управління УАПЦ в Німеччині, з якого довідуємося про непрості відносини, ідеологічне протистояння між українською та російською Церквами у повоєнній Західній Німеччині. Фонд 1301 «Черінь (Гребінська, по чоловіку Паньків) Ганна Іванівна (1924 р. н.), письменниця» містить автографи віршів поетеси,

написаних в епоху ДіПі, які пройняті сумом і песимізмом (справа 32), а також конспекти її лекцій з української мови та літератури під час роботи в українській таборовій гімназії Гайденау (справа 33).

Відзначається інформативністю фонд 1306 «Морозова Людмила Миколаївна, українська художниця», в якому передусім привертають увагу фоторепродукції картин художниці (справа 2) та світлини. Фотоматеріали (справи 90-91, 93-95, 110-112) представлені індивідуальними світлинами Л. Морозової; груповими світлинами на відкритті художніх виставок у Західній Німеччині, а також світлинами експонатів, зокрема українських дерев'яних виробів, прикрашених різьбою та авторських ляльок О. Лятуринської (чи не єдине джерело, з якого можна довідатися про те, як вони виглядали); світлинами козацького хреста на могилі матері художниці Т. Морозової (приклад створення українського меморіального ландшафту у Західній Німеччині), зворушливий вигляд мають засушені квіти, зрізані на пам'ять з місця поховання; світлинами Наталії Полонської-Василенко та її чоловіка Олександра Моргуна у кімнаті та на території будинку для літніх людей у Дорнштадті; світлинами видів міст повоєнної Німеччини; світлинами релігійного свята поляків «Боже тіло», що мало місце в Ашаффенбурзі (цінне фотоджерело для вивчення багатокультурного таборового ландшафту Західної Німеччини та відзначання релігійних свят поляками). Важливу джерельну інформацію про перебування українців у будинках для літніх людей Західної Німеччини, про умови життя і роботи науково-педагогічної інтелігенції, взаємовідносини між представниками різних національних груп зберігають листи Наталії Полонської-Василенко (справа 43). У справах 80-81 знаходяться вирізки з газет розглядуваного періоду, які допомагають реконструювати розвиток українського образотворчого мистецтва епохи ДіПі.

У фонді 1308 «Радиш Мирослав, український художник театру і живописець. 1940 – 1982 рр.» зберігається добірка опублікованих документів (справи 50-53), за допомогою яких можна з'ясувати окремі аспекти розвитку українського образотворчого та сценографічного мистецтва у розглядуваній

період. Останнє, зокрема, можна дізнатися з програм вистав, декорації до яких були створені М. Радишем. Фонд 1346 «Нитченко (справжнє прізвище Ніценко) Дмитро Васильович, 1905 – 1999, український письменник і літературознавець» цікавий тим, що у ньому міститься, за означенням М. Міхеєва, «першо-текст» [833, с. 6], тобто рукописний щоденник згаданого письменника про події епохи ДіПі (справа 14). Джерельна цінність тексту полягає у фіксації різноманітних подій, як тих, що мали особисте значення для автора (народження доньки), так і тих, що становлять суспільний інтерес (проведення низки культурних заходів у таборах та ін.). Тому він зацікавить дослідників і повсякдення, і культурного життя. У фонді 1366 «Бутович Микола Григорович (1895 – 1961), український художник-графік» зберігаються наративні его-документи – листи П. Андрусіва, С. Борачка, М. Дмитренка, Е. Козака, О. Лятуринської, В. Січинського (справи 25, 26, 31, 32, 37, 38, 42, 45), які розкривають непрості матеріальні та психологічні умови побутування митців, дають можливість реконструювати психологічний клімат таборового періоду. З листів дізнаємося про організацію мистецьких виставок і харчовий раціон, а також лексику, яку вживали у повсякденні ДіПі.

ЦДАЗУ містить значну кількість справ з теми дослідження. У фонді 22 «Черінь Ганна (Грибінська Галина Іванівна, за чоловіком – Паньків, 1924 р. н.), відома українська поетеса, письменниця, громадська діячка (США)» зберігаються такі его-тексти, як автобіографії, нотатки з інтерв'ю та телефонних розмов письменниці (справи 23, 28), в яких, зокрема, знаходимо роздуми про причини третьої хвилі еміграції з України, які, на думку Г. Черінь, полягали у репресивній політиці сталінського режиму, встановленому на просторах СРСР. Натомість поетеса не могла збагнути причин четвертої хвилі еміграції з України («Ми втікали від покарання тюрмою або Сибіром. А ви від чого? Із своєї незалежної держави, за яку боролись ваші батьки і діди і предки, за яку і ми так багато перестраждались» [69, арк. 6], – риторично запитувала на схилі років Галина Іванівна).

Найбільший дослідницький інтерес у розглядуваному архіві становить низка справ фонду 23 «Документи Українського Православного Братства імені Митрополита Василя Липківського на еміграції, зібрані родиною Валентина та Раїси Кохно (США)». По-перше, численні протоколи засідань УПБ імені митрополита Василя Липківського та парафіяльної ради Свято-Введенської парафії УАПЦ в Ашаффенбурзі, документи про придбання необхідних для церкви речей, доповіді ревізійної комісії УАПЦ в Ашаффенбурзі, статuti церковно-релігійних організацій, листування церковних діячів та ін. (оп. 1., спр. 1, 35, 38; оп. 2., спр. 2, 4-7, 71, 182, 183, 189) дають можливість з'ясувати діяльність УАПЦ у Західній Німеччині, ареал розселення православної громади, проблеми, які щодня доводилося вирішувати для налагодження церковно-релігійного життя. По-друге, нарративні документи – рукописний щоденник протодиякона Василя (В. Потієнко) та листування (оп. 1., спр. 12, 43) містять інформацію про відзначання переміщеними особами та біженцями з України релігійних та світських свят, проведення святкових Служб Божих, а також здійснення обрядів хрещення та вінчання. По-третє, інформацію про морально-етичні відносини у середовищі українських цивільних робітників, які у повоєнні роки залишилися на німецькій землі, можна дізнатися з відповідних нотаток В. Потієнка (оп. 1., спр. 13). По-четверте, частина згаданих справ, а також справи 31, 32, 34 першого опису містять дані для аналізу мовної ситуації в українській громаді. По-п'яте, цінну джерельну інформацію у галузі народної медицини містить справа 71 третього опису.

Фонд 51 «Митрополит Полікарп (Сікорський Петро Дмитрович, 1875 – 1953), першоієрарх Української автокефальної православної церкви в діаспорі» містить з теми дослідження кілька справ. Наприклад, у справі 3 зберігаються листи, які дають змогу з'ясувати адаптацію церковних діячів до умов проживання у Франції після завершення у їхньому житті таборового періоду. У фонді 53 «Герасименко-Волковинський Полікарп Якович (1900 – 1958), хімік» зберігаються справи, матеріали яких допоможуть проаналізувати особливості мовної ситуації в епоху ДіПі (справи 4, 6, 10, 18, 24), дізнатися

про функціонування системи вищої освіти в таборний період, дискусії про якість освіти, яку здобували студенти (справи 25).

Із фондів ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного з теми дослідження використано одну одиницю обліку. Це запис на магнітній стрічці промови очільника Української революційно-демократичної партії І. Багряного, який дає можливість з'ясувати, яким чином на артикуляцію українців, що тривалий час проживали у Західній Німеччині, вплинуло німецькомовне середовище.

ГДА СБ України у фонді 13 зберігає справу 376, з матеріалів якої можна дізнатися про деструктивну роль радянських спецслужб по відношенню до українських політичних сил в еміграції. Така джерельна інформація становить інтерес у контексті розгляду питання про чутку як складову інформаційного повсякдення переміщених осіб і біженців з України.

АНФРФ ІМФЕ у ф. 49 та 14-2 містять кілька одиниць зберігання, у яких ідеться про творчу діяльність Григорія Китастого та розвиток українського музичного мистецтва в епоху ДіПі.

В ІЛ міститься чимало документів, у яких розкриваються різні аспекти повсякденного життя переміщених осіб і біженців з України. Проаналізоване під час дослідження листування, що зберігається у фондах 169 «Одарченко П. В.», 172 «Багрянний Іван Павлович», 195 «Самчук Улас», 216 «Орест М. К.», 226 «Бойко-Блохин Ю.», 244 «Полтава Леонід», дає можливість з'ясувати соціально-психологічні настрої українців, їхній рівень та якість харчування, звернення до засобів народної медицини, особливості функціонування української родини у таборний період, відзначання свят і різні способи проведення дозвілля, повсякденну мобільність, а також у загальному сприяють розумінню атмосфери епохи ДіПі. Окрему групу джерел становлять поштові листівки епохи ДіПі. Вони зберігають багатоаспектну інформацію: оригінальні тексти, що відображають події повсякдення; інформацію про свята, актуальні для певної родини та історичного періоду; проаналізувавши зображення урбаністичних або природних об'єктів, вміщених на лицьовій стороні листівки, можна дізнатися не лише про естетичні смаки адресанта, а й

міський ландшафт Німеччини та інших країн, приміром, США, світ флори певної країни. Окрім того, фонди 169 та 195 містять індивідуальні та групові фотоджерела, на яких закарбувалися переміщені особи і біженці, передусім письменники, а також учасниці Жіночого з'їзду в Цуфенгаузені.

Щоденник Докії Гуменної, що зберігається в однойменному фонді 234, належить до такого типу еґо-текстів, в яких описується конкретна людина, її свідомість. Текст містить цінну інформацію про соціально-психологічні настрої письменниці, які можна схарактеризувати як депресивні, а також її розмірковування про систему медицини та окремих лікарів, приміром, Софію Парфанович, які позначені значною часткою суб'єктивізму. Опрацьовуючи щоденник Д. Гуменної, можна чітко окреслити коло функцій, що виконує названий різновид еґо-тексту. До них, за М. Міхеєвим, належать функції культурної пам'яті, релаксаційно-терапевтична, аутокогнітивна, культурно-ігрова, квазидіалогова, гігієнічна та літературно-творча [833, с. 16]. У фонді 230 «Письменники української діаспори» знаходиться «Літературний вертеп» – альбом автографів, які зібрав Леонід Полтава, а у ньому – шаржі, карикатури та влучні характеристики епохи ДіПі.

У фонді рукописів МТМК України знаходяться документи з архіву Об'єднання митців української сцени (ОМУС) про діячів українського музичного та театрального мистецтва Західної Німеччини. Серед них – протоколи засідань ініціативної групи ОМУС, репертуар та персональний склад Ансамблю українських акторів, кількісний склад членів ОМУС, свідоцтво Секції театрального контролю Штабу військового управління США в Баварії, службові посвідчення акторів, бланки особової картки члена ОМУС, спогади Ярослава Барнича, листування, тексти статей та інтерв'ю.

Досліджуючи різні питання функціонування системи освіти не можна оминати документів Наукової бібліотеки НаУКМА, зокрема фонду 11 «Український технічно-господарський інститут (Німеччина)». У ньому знаходяться звіти про роботу вишу (справи 17 – 22), протоколи засідань ректорату, сенату та професорської ради (справи 33, 34, 36), звіти та програми

навчання на матуральних курсах при УТГІ, протоколи проведення матуральних іспитів, щоденники відвідування матуральних курсів (справи 215 – 219). Проаналізувавши їх, можна з'ясувати, яким чином відбувався процес навчання; які предмети студіювали; прізвища професорсько-викладацького складу, який забезпечував навчальний процес; систему оцінювання рівня навчальних досягнень. Фонд 9 «Зуєвський Олег Йосипович (1920 – 1996). Поет, перекладач, професор» містить щоденник дружини поета Людмили, у якому наявна інформація про події повсякденного життя молодого подружжя.

Наступну групу джерел після архівних становлять опубліковані документи і матеріали. Законодавчі джерела, що визначали соціально-правовий статус переміщених осіб і біженців у повоєнній Західній Німеччині, представлені документами Організації Об'єднаних Націй («Статут Міжнародної організації у справах біженців» (1946 р.), «Конвенція про статус біженців» (1951 р.)) [387].

Серед аналізованої групи джерел привертає увагу брошура «Де сила – там воля вітає» (1948 р.) [372], у якій здійснено огляд діяльності Українського спортивного товариства «Чорногора» в Аугсбурзі, наведено списки його учасників за різними видами спорту, подано інформацію про результативність участі у змаганнях різних рівнів. Джерельну цінність мають і світлини, розміщені в брошурі, на яких зображено спортсменів під час змагань, грамоту Ради фізичної культури. Вони дають можливість проаналізувати спортивні майданчики, на яких проводилися змагання, спортивний інвентар і форму, емблеми, які використовували різні УСТ, вболівальників.

Осібне місце серед джерел посідають праці співробітників Комітету державної безпеки СРСР, що публікувалися під грифами «Таємно» та «Цілковито таємно» протягом 1960 – 1970-х рр. у Москві [393; 394; 378; 382; 383]. У них міститься цікава інформація про особливості боротьби радянських спецслужб із так званими «зарубіжними буржуазними націоналістами», механізм вербування радянських агентів серед українців повоєнної Західної Німеччини.

Джерельну цінність має антологія письменників епохи ДіПі «Восставшие из небытия» (2014 р.) [360], яку уклав російський літературознавець В. Агеносов. У ній привертає увагу текст Ірини Сабурової, написаний зі значною часткою гумору та самоіронії – «Ді-пілогічна абетка». Слова, подані в алфавітному порядку, влучно характеризують «плем'я ДіПі» і ту систему координат, в якій йому доводилося жити.

Цікаву джерельну інформацію містить альбом «Живи и умирать не надо!» (2016 р.) [376], виданий у Харкові у серії «Структури повсякденності». В основу книги покладено рукописний гумористичний журнал «ДіПініада», створений Владиславом Еллісом (текст) та Володимиром Одиноким (малюнки) у таборі Пазинг-Мюнхен протягом 1946 – 1947 рр. Автори журналу «ДіПініада» порушували на його шпальтах актуальні проблеми побутування ДіПі. Серед них – проблеми існування «чорного ринку» і його «валюти» у вигляді кави та сигарет; харчування біженців, яке бажало кращого; заняття спортом, яке створювало умови для самореалізації та давало можливість відволіктися від буденності; дозвілля; взаємовідносин «консервативних» батьків і «прогресивних» дітей, які більш схильні до акультурації; взаємин чоловіків і жінок, які ще раз підтверджують істину, що життя продовжується за будь-яких обставин. У книзі наведено низку світлин, що характеризують побут таборян. Привертають увагу ті з них, на яких зображено інтер'єри таборів ДіПі, санітарну обробку таборян, асортимент продуктів харчування, дітей у карнавальних костюмах, відзначання Дня Святого Миколая.

В окрему групу слід виділити мистецькі альбоми, каталоги виставок і робіт українських митців. Джерельна цінність мистецьких альбомів полягає у публікації репродукцій робіт художників і скульпторів. Більшість мистецьких альбомів побачила світ у діаспорі. Це, приміром, альбоми робіт П. Андрусіва, Я. Гніздовського, В. Доброліжа, С. Литвиненка, Г. Мазепи, М. Осінчука, М. Черешньовського [716; 396; 398; 401; 402; 404; 934]. Серед тих, що вийшли друком в Україні, назвемо альбоми робіт П. Капшученка, Л. Морозової та М. Черешньовського [925; 403; 910]. Каталоги мистецьких виставок містять

інформацію довідкового характеру: назви, час і місце проведення виставок; списки художників і скульпторів різних національностей і перелік робіт [399; 406]. Проаналізувавши їх можна дійти висновку про те, що роботи українських митців посідали гідне місце серед робіт майстрів інших національних груп.

Джерела особового походження, зокрема опубліковані мемуари та листування, дають можливість побачити події очима їхніх сучасників і безпосередніх учасників подій, акторів, відчуті психологічний клімат доби. Мемуарна література українських емігрантів є більш інформативною порівняно з аналогічними працями радянського періоду, оскільки автори останніх навіть перебуваючи на одинці зі своїми думками, мали бути обережними у висловлюваннях. Спогади письменника Уласа Самчука [436] по праву можна назвати справжньою енциклопедією про життя і діяльність переміщених осіб і біженців з України. Окрім того, інформативними є спогади українських (Г. Багряна, М. Верховинець, В. Витвицький, Р. Волчук, О. Воропай, Г. Воскобійник, П. Гайда, В. Гришко, М. Дейчаківський, І. Зельська, О. Зовенко, С. Іжик, І. Кедрин, З. Книш, Г. Костюк, К. Кричевська-Росандіч, І. Лютий-Лютенко, А. Мірошник, Д. Нитченко, Є. Побігуший-Рен, Н. Полонська-Василенко, В. Ревуцький, А. Романюк, О. Скоцень, М. Суховерський, Л. Хмельковський, І. Юрченко [408; 410-416; 701; 418-421; 424; 425; 427; 704; 428-434; 437; 440; 441; 409]) і російських (Б. Арутюнова-Манусевич і А. Минбаєва, М. Клименко, Н. Кривошеїна, М. Рутченко-Рутич [407; 423; 426; 435]) ДіПі. Цінну інформацію про повсякденне та культурне життя українців можна почерпнути з опублікованого епістолярію акторів епохи ДіПі: І. Багряного, М. Гайворонського та Г. Черінь [444-447].

Досліджувати діяльність українських науковців не можливо без знайомства з їхніми працями, опублікованими окремими книгами протягом 1945 – 1951 рр. Виділення в окрему групу художніх творів переважно зумовлене тим, що художники епохи ДіПі працювали над їхнім художнім оформленням [693-695; 697]. Водночас в основу роману сучасної письменниці

зі США Ірени Коваль покладено спогади її матері, мешканки одного з таборів [696]. Тому цей твір цікавий з точки зору інтерпретації подій.

Важливу складову джерельної бази становлять матеріали української періодики повоєнної Західної Німеччини. На її шпальтах, приміром, публікувалася інформація органів влади, різноманітні замітки, оголошення, реклама товарів і послуг, світлини та карикатури, анекдоти і фейлетони, аналіз яких дозволить досліднику з'ясувати різні аспекти культурного та повсякденного життя українців. Приміром, проаналізувавши кулінарний фольклор, тобто анекдоти з періодики та рецепти приготування страв і звичаї, пов'язані з їжею, інформація про які міститься у наративних джерелах, можна з'ясувати особливості харчового раціону таборян. Велику інформативну цінність мають, приміром, газети «Дорога правди», «На чужині», «Українська трибуна», «Українське слово», «Українські вісті» та «Час». Окрім того, під час дослідження використано українську повоєнну періодику Великої Британії («Наш клич», «Українська думка»), Австрії («Наш шлях», «Нові дні», «Промінь»), США («Наше життя») та Франції («Українець Франції»), на шпальтах яких порушувалися проблеми переміщених осіб і біженців з України. Також використано матеріали газет, виданих протягом 1950 – 2010-х рр. у Канаді, США й Україні. Дослідницький інтерес становлять гумористичні журнали епохи ДіПі, приміром, «Їжак», «Їжак. Комар» і «Комар», оскільки у них друкувалися анекдоти, фейлетони, пародії та карикатури, автори яких дуже влучно звертали увагу читачів на ті суперечності та хиби, які мало побутування українців у Західній Німеччині.

Серед електронних ресурсів важливу джерельну інформацію містить, «Displaced Persons' Camps» [709], який структурований за назвами таборів. Ресурс зберігає багато світлин переміщених осіб і біженців з України та інших республік СРСР, які мають велику джерельну цінність і не зустрічаються в опублікованих історіографічних або джерельних працях з проблеми.

Таким чином, проаналізована джерельна база дослідження, представлена матеріалами архівів, опублікованими документами та

матеріалами, мистецькими альбомами, каталогами виставок і робіт українських митців, мемуарною літературою та епістолярієм учасників подій, різними видами літератури епохи ДіПі, періодичними виданнями та електронними ресурсами є репрезентативною для висвітлення культурного життя та повсякдення переміщених осіб і біженців з України у Західній Німеччині у другій половині 1940-х рр.

1.3. Теоретико-методологічна основа дослідження

Розглядаючи теоретико-методологічні засади дисертаційного дослідження слід схарактеризувати різні наукові підходи до тлумачення понять «культура» та «повсякдення», а також навести визначення понятійно-категоріального апарату, пов'язаного безпосередньо з побутуванням переміщених осіб і біженців з України у повоєнній Західній Німеччині.

Неодмінну складову життєдіяльності етносу, його соціальних структур становить культура. Протягом історії свого розвитку наука виробила багато культурологічних концепцій. Назвемо деякі з них:

– просвітники-раціоналісти, приміром німецький історик С. Пуффендорф, трактували культуру як витвір «носіїв розуму», тобто освічених людей, вони не допускали думки, що творцем культури міг бути і народ;

– преромантик Й. Г. Гердер зарахував до культури духовну діяльність «неосвічених прошарків» та «нецивілізованих» народів і трактував її як ґрунт і основу всієї культури;

– романтики виходили з того, що культура – глобальна динамічна єдність, в якій усе взаємопов'язане і все взаємодіє у всеохоплюючому русі. За визначенням німецького філософа Ф. В. Шеллінга, культура є вищим виявом природи і апогеєм її творчих зусиль. Водночас усталюється поняття «національна культура», посилюється увага науковців до проблем її генези;

– засадничими позиціями позитивістів було намагання створити науковий світогляд «без будь-яких метафізичних або теологічних вірувань» і наукову методологію, що базувалася б на даних позитивних наук;

– в основі марксистської теорії культури, розробленій у радянській науці, знаходилась теза про те, що розвиток матеріального побутування людей визначає поступ матеріальної й духовної культури. У класових суспільствах існує дві культури – культура панівних класів і культура трудящих мас, між якими точиться боротьба;

– семіотика сформувала інформаційно-знакову концепцію культури, що розглядає різні культури як «сукупність знакових систем» [776, с. 8-12].

До визначення поняття «культура» вдавалися представники різних культурологічних концепцій, а відповідно сьогодні побутують сотні тлумачень. Так, ще у 1952 р. у Кембриджі побачила світ праця «Культура. Критичний огляд концепцій і дефініцій» (англ. «Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions») А. Кребера та К. Клайгора. У ній автори навели понад 150 визначень поняття «культура», розподіливши їх за трьома групами: еволюціоністські, дистрибутивні та нормативні.

Привертає увагу визначення згаданого поняття, яке сформулював англійський позитивіст XIX ст. Е. Тайлер: «культура або цивілізація є складною цілістю, яка об'єднує науку, вірування, мистецтво, право, мораль, звичаї, а також усі інші здібності і навички, здобуті людиною як членом суспільства» [776, с. 10]. Наведене трактування зберегло свою актуальність і у наші дні.

Так, у «Короткому енциклопедичному словнику з культури» наведене наступне визначення поняття, яке, можна сказати, стало класичним: «культура (лат. cultura – виховання, освіта, розвиток) – сукупність матеріальних і духовних надбань, комплекс характерних інтелектуальних і емоційних рис суспільства, що включає в себе не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традицій і вірувань. У вужчому сенсі – сфера духовного життя, що охоплює мову, виховання, освіту,

науку, літературу, різні види мистецтв, систему релігійних вірувань, політичну, правову, побутову культуру, а також установи й організації, що забезпечують їхнє функціонування» [969, с. 171].

Національна культура акумулює досвід поколінь, перебуває у постійному русі та готує ґрунт для існування етносу в майбутньому. Роль культури в утвердженні національного буття важко переоцінити. Особливо вагоме значення відіграє розвиток і плекання національної культури за умов, коли частина етносу перебуває за межами батьківщини і наражається на небезпеку асиміляції, акультурації та денационалізації. Тому збереження національної мови, фольклору й літератури, освіти й науки, театрального, музичного й образотворчого мистецтв, традиційної культури чи її елементів, релігії становить запоруку тривалого життя частини етносу, що опинився далеко від свого ядра.

Історія повсякдення порівняно молодий напрям історичної науки. Його своєрідними предтечами стали дослідження французьких істориків школи «Анналів» М. Блока, Л. Февра та Ф. Броделя. Однак, як окремий напрям, він сформувався у середовищі західнонімецьких учених молодого покоління, співробітників інституту історії ім. М. Планка в Геттінгені, у другій половині ХХ ст. в процесі становлення так званої нової історії. За умов системної кризи, що охопила історичну науку Західної Німеччини, молоді історики протиставили традиційному вивченню нової та новітньої соціальної історії Німеччини, у полі зору якої перебувало вивчення державної політики, глобальних суспільних й економічних структур та процесів, дослідження «малих життєвих світів» і повсякденного життя пересічних громадян. Проте остаточне визнання науковим товариством історії повсякдення частиною історичної науки відбулося лише наприкінці 1980-х рр. [963, с. 619].

Науковці по-різному підходили до предмету та принципів дослідження повсякденного життя. Так, послідовники школи «Анналів» займалися реконструкцією картини світу певної епохи чи соціальної групи, зосереджуючись на ментальній складовій повсякдення, тобто загальних

уявленнях по нормальне, страхах і тривогах. Вони продемонстрували взаємозв'язок між життям і побутом людей та їхнім ментальним складом. Засновник феноменологічного напрямку у філософії Е. Гуссерль, акцентував увагу на значенні філософського осмислення не тільки високих абстракцій, а й людської буденності, яку він іменував «життєвим світом». Основоположник соціогенетичної теорії цивілізацій Н. Еліас і його послідовники зосередили увагу на зовнішньому вигляді, манерах, поведінці, намірах, почуттях і переживаннях, мовленні, етикеті як «проявах цивілізованості» у повсякденному аспекті. Німецькі й італійські історики у 1970 – 1980-х рр. дослідницьким об'єктом обрали соціальні низи (малі групи, окремі родини), щоб зрозуміти їх «переживання історії», їхню адаптацію до життєвих обставин чи державної політики. Напрямок їхніх досліджень отримав назву «мікроісторія» або «історія знизу».

Сьогодні у науці співіснують два підходи дослідження історії повсякденності: реконструкція ментального макроконтексту подієвої історії та використання прийомів мікроісторичного аналізу. Попри певні методологічні відмінності, підходи представників школи «Анналів», зокрема Ф. Броделя, та мікроісториків мають і спільні риси:

- нове розуміння минулого як історії знизу, історії зсередини, що надало голос «маленькій людині» як незвичайній, так і пересічній;
- міждисциплінарність, що проявляється у взаємозв'язках із соціологією, психологією, етнологією та культурологією;
- увага до символіки повсякденного життя;
- визнання того, що людина минулого не була схожою на людину сьогодення, вивчення цієї несхожості є шляхом до розуміння механізмів соціопсихологічних змін [794, с. 8-15].

На думку історика Ольги Колястрок, повсякденна історія сучасними дослідниками прочитується у двох площинах, які умовно можна назвати «технологією життя» або «рівнем життя» (інструментарій і способи забезпечення сфери повсякденних потреб: що їсти, одягати, де жити, чим

пересуватись, чим послуговуватись у праці і дозвіллі) та «аксіологією життя» або «стилем життя» (сенсово-сміслове наповнення, система життєвих орієнтирів – як і заради чого жити: цінності, мораль, звички) [794, с. 16].

Останнім часом під впливом культурної антропології у полі зору українських істориків також перебувають не лише макрорівневі, а й мікрорівневі структури, повсякденне життя, духовний клімат суспільства, його морально-етичні, психологічні показники, без дослідження яких неможливо повноцінно і всебічно реконструювати епоху. Кожна епоха має своє повсякдення. Його визначають політичний лад, рівень розвитку економіки, техніки та соціальних інститутів. Міський/сільський простір існування людини, міжособистісні, гендерні відносини, медичне обслуговування, купівельна спроможність, соціальна і просторова мобільності, індивідуальна адаптація людини до матеріального і духовного ладу життя, страхи та надії, соціально-значимі моменти в житті людини, побут, відпочинок, дозвілля допоможуть історикові краще зрозуміти епоху та людей, які у ній жили.

У науці ще не склалося усталеного визначення поняття «повсякдення». Сучасний український історик О. Удод, констатує, що межі предмета дослідження повсякденної історії залишаються розмитими [919]. Культуролог Ю. Лотман вважав, що повсякдення – «звичайний перебіг життя в його реально-практичних формах; це речі, що оточують нас, наші звички, щоденна поведінка» [818, с. 10]. Водночас, на думку В. Анциферової, повсякденність створюється щоденною практикою людини, спрямованою на задоволення її життєвих запитів [717, с. 5].

Серед різноманіття означень зупинимось на запропонованому В. Горобцем в «Енциклопедії історії України». Повсякдення – один із сучасних напрямів розвитку історичної науки, в рамках якого ведуться дослідження умов життя, праці та відпочинку (побуту, умов проживання, раціону харчування, способів лікування, соціальної адаптації), а також факторів, що впливають на формування свідомості та норм поведінки,

соціально-політичні уподобання тощо більшості населення («пересічних людей») тієї чи іншої країни чи історичного періоду [963, с. 618].

Проаналізуємо понятійно-категоріальний апарат, пов'язаний безпосередньо з побутуванням переміщених осіб і біженців з України у повоєнній Західній Німеччині. Найперше з'ясуємо визначення таких ключових термінів для розуміння теми, як «переміщені особи» та «біженці».

Перебування на території Європи не одного мільйона іноземців, які з різних причин потрапили до тієї чи іншої країни в роки війни, потребувало визначення їхнього правового статусу, адже вони ще не втратили громадянство країн походження, але й не стали громадянами країн перебування. Розв'язати це завдання було покладено на Організацію Об'єднаних Націй (ООН).

Спочатку у міжнародних документах відносно військових і цивільних осіб, що опинилися поза межами країни походження, вживався лише термін «переміщені особи». Приміром, він фігурував у рішеннях Ялтинської та Потсдамської конференцій 1945 р. Однак уже на початку 1946 р. ООН у резолюції, прийнятій Економічною та соціальною радою, статуті Міжнародної організації у справах біженців надала докладні визначення термінів «переміщені особи» та «біженці». У цей час були закладені міжнародно-правові основи майбутньої міжнародної системи захисту біженців [986, с. 8].

Згідно з частиною 1 розділу А Статуту Міжнародної організації у справах біженців (підписано 1946 р.; набув чинності 20 серпня 1948 р.) біженець (англ. *refugee*) – «особа, що залишила країну, громадянином якої вона є, або попереднє звичне місце проживання, або особа, що перебуває поза їхніми межами і яка незалежно від того, чи зберегла вона своє громадянство чи ні, належить до однієї з таких категорій:

1. а) жертви нацистського або фашистського режимів або режимів, що брали участь у Другій світовій війні на боці фашистських режимів, або жертви квіслінговських або схожих до них режимів, що допомагали фашистським

режимам у їхній боротьбі проти Об'єднаних Націй незалежно від того, чи користуються вони міжнародним статусом як біженці чи ні;

б) іспанські республіканці та інші жертви фалангістського режиму в Іспанії незалежно від того, чи користуються вони міжнародним статусом як біженці чи ні;

с) особи, які розглядалися як біженці до початку Другої світової війни з причин расового, релігійного або національного характеру або внаслідок їхніх політичних переконань.

2. [...] термін «біженець» також застосовується до особи, яка, не будучи перемщеною особою [...], перебуває поза країною свого громадянства або попереднього звичного місця проживання і яка в результаті подій, що відбулися після початку Другої світової війни, не може або не хоче користуватися захистом уряду країни свого теперішнього чи колишнього громадянства.

3. [...] термін «біженець» також застосовується до осіб, які проживаючи в Німеччині та Австрії і будучи єврейського походження або іноземцями, або особами, що не мають підданства, виявилися жертвами нацистського переслідування і були затримані в одній з цих країн або були вимушені бігти з однієї з них і згодом були повернені до однієї з них у результаті дій ворога або обставин війни і які ще не влаштувалися міцно в одній з цих країн.

4. Термін «біженець» також застосовується до безпритульних дітей, які є військовими сиротами або батьки яких пропали без вісти, і знаходяться поза країною їхнього походження. Таким дітям у віці до 16 років включно слід надавати сприяння поза чергою, включаючи нормальне сприяння репатріації тих, чиє громадянство може бути встановлено» [387, с. 46-47].

У рамках пропонованого дослідження зупинимося на визначенні терміну «біженець», наведеному М. Павленком в «Енциклопедії історії України» (2003 р.), в основу якого було покладено нормативні документи ООН. Біженець – це особа, яка залишила країну, громадянином якої вона є, чи попереднє звичне місце свого проживання, або особа, яка перебуває поза

межами своєї країни чи звичного місця свого проживання і яка, незалежно від того, зберегла вона своє громадянство чи ні, стала жертвою нацистського чи інших режимів, що брали участь у Другій світовій війні на боці гітлерівців, чи жертвою режимів, які допомагали Німеччині та її сателітам. До категорії біженців формально зараховували і дітей-сиріт [961, с. 271].

У згадуваному Статуті Міжнародної організації у справах біженців у частині 1 розділу В наводилося визначення терміну «переміщені особи» (англ. *displaced person*): «Термін «переміщені особи» застосовується до осіб, які в результаті дій влад режимів, згаданих у параграфі 1 а) розділу А, частини 1, були вислані з країни свого громадянства або попереднього звичного місця проживання або були вимушені залишити їх, як, наприклад, особи, що були змушені до примусової праці або які були вислані з расових, релігійних або політичних міркувань [387, с. 47].

Історик Я. Примаченко в «Енциклопедії історії України» (2011 р.), спираючись на нормативні документи ООН, наводить тлумачення поняття «переміщені особи», вказуючи, що це жертви нацистського та союзних йому режимів, які були вислані з країни свого громадянства або колишнього місця проживання за расовими, релігійними чи політичними мотивами, а також особи, вивезені з батьківщини на примусову працю до Німеччини і в окуповані нею країни [967, с. 128].

В історичній науці поруч із терміном «переміщені особи» як синонім вживається українськомовний варіант аббревіатури «ДіПі» (від англ. *displaced person*, DP – переміщена особа), а також похідні від неї – «діпісти», «діпівський» та ін. У тексті дисертації як синонім до словосполучення «українські переміщені особи» використовується термін «переміщені українці».

28 червня 1951 р. ООН прийняла Конвенцію про статус біженців, який набрав чинності 22 квітня 1954 р. У ній подавалося тлумачення терміну «біженець», однак термін «переміщена особа» вже не вживався [387, с. 56-74]. Сучасна українська дослідниця О. Малиновська слушно зауважує, що за

радянських часів існування проблеми біженців з відповідних ідеологічних міркувань не визнавалося; Конвенція ООН про статус біженців характеризувалася як «правова ширма», ховаючись за якою «імперіалістичні держави маніпулюють питанням біженців для досягнення своїх реакційних політичних та ідеологічних цілей» [823, с. 4].

Час перебування переміщених осіб і біженців з України у повоєнній Західній Німеччині в історіографічному та джерельному дискурсах отримав ряд означень. Так, український зарубіжний дослідник Л. Винар дав визначення «DP Period» [956] (укр. «період ДіПі»), услід за ним вітчизняні історики М. Дмитрієнко та О. Ясь назвали «період переміщених осіб» [758, с. 32], українські зарубіжні науковці В. Ісаїв і М. Палій – «ера» переміщених осіб [785, с. 109], а сучасник подій письменник У. Самчук – художньо-образно «планета Ді-Пі» [436]. Характерне означення дали розглядуваному періоду латвійські історики, визначивши його, як «Мала Латвія» [952, с. 244].

Не заперечуючи права на існування означення «період», пропонуємо й власне – «епоха ДіПі». Епоха ДіПі – період в європейській історії другої половини 1940 – початку 1950-х рр., коли після завершення Другої світової війни на території переважно Німеччині й Австрії під опікою міжнародних організацій (Адміністрації допомоги і відбудови Об'єднаних Націй, Міжнародної організації у справах біженців) перебували мільйони переміщених осіб і біженців різних національностей. Вони мешкали переважно у таборах, що мали власні органи самоуправління, культурно-освітні установи, спортивні товариства, медичні заклади, видавали періодику. Протягом другої половини 1940 – початку 1950-х рр. їхню значну частину було репатрійовано, а решту вивезено до країн Європи, Америки, Африки й Австралії.

Методологічну основу дисертаційного дослідження становлять базові принципи історичного пізнання: історизму, науковості, об'єктивності, системності. Принципи історизму та науковості, покладені в основу дослідження, створили передумови для відтворення культурного життя та

повсякдення переміщених осіб і біженців з України в усій складності та багатоманітності. Застосування принципу об'єктивності дозволило розглянути предмет дослідження з урахуванням об'єктивних історичних закономірностей. Принцип системності дав можливість сформувати цілісну панораму культурного та повсякденного життя українських біженців і переміщених осіб у Західній Німеччині. Також для з'ясування предмета дослідження було застосовано культурологічний принцип культурно-історичного підходу, який зумовив розгляд всіх подій та явищ в контексті того часу та тих умов, в які вони відбувалися.

Для реалізації поставлених у дисертаційному дослідженні мети і завдань використано сукупність загальнонаукових (аналіз і синтез, індукція та дедукція) та спеціально-історичних методів. Метод бібліографічної та архівної евристики було використано під час пошуку історіографічних джерел та опублікованих і неопублікованих джерел з теми дослідження. Джерелознавча критика здійснювалася за допомогою методів джерелознавчого аналізу та джерелознавчого синтезу. Проблемно-хронологічний метод дозволив розглянути культурне життя та повсякдення українських переміщених осіб і біженців у просторовому та часовому взаємозв'язках.

Використання порівняльно-історичного методу дало можливість співставити, приміром, культурне та повсякденне життя українців та інших національних груп у Західній Німеччині й Австрії. Застосування біографічного методу допомогло вивчити особливості життєвого шляху освітян, науковців, спортсменів та представників світу мистецтва у макро- та мікросоціальному оточенні. За допомогою статистично-аналітичного методу було проведено аналіз різних кількісних показників, зокрема, динаміки чисельності переміщених осіб і біженців, співвідношення українців, які мешкали у таборах та поза ними, чисельність за віком і статтю, відсоткове співвідношення професійного складу.

Оскільки дисертаційне дослідження має міждисциплінарний характер, то закономірним є залучення науково-дослідного інструментарію та

категоріального апарату культурології, етнології, соціолінгвістики та інших гуманітарних наук.

Узагальнюючи зазначимо, що проблема культурного життя та повсякдення переміщених осіб і біженців з України у Західній Німеччині у другій половині 1940-х рр. є практично недослідженою. Якщо окремі питання розвитку української культури в епоху ДіПі перебували у полі зору дослідників, то праці, у яких би розкривався широкий спектр проблем повсякденного життя практично відсутні. Критичне осмислення історіографічної літератури, залучення великого масиву джерел, репрезентованого архівними та опублікованими документами й матеріалами, і відповідна їх теоретико-методологічна інтерпретація дозволяють розкрити предмет дослідження та реалізувати поставлені мету й завдання дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ ТА БІЖЕНЦІ З УКРАЇНИ В ЗАХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ЯВИЩЕ

2.1. Причини міграції українців. Соціальна характеристика мігрантів

Історія вимушеної чи добровільної міграції українців з території України нараховує не одне століття. Однак саме ХХ ст., яке увійшло в історію як «століття війн і революцій», створило умови для найбільш масової внутрішньої та зовнішньої міграції українців.

Явище зовнішньої міграції можна класифікувати згідно з різними критеріями. Так, якщо брати до уваги тривалість перебування мігрантів за кордоном, то розрізняють постійну, тимчасову та сезонну міграції. У свою чергу, аналізуючи мотиви або чинники, що зумовлюють ту чи іншу міграційну хвилю, виділяють політичну чи військово-політичну, економічну чи трудову, етнічну чи етнорелігійну, а також внутрішню [963, с. 32]. Якщо говорити про мотиви міграції більш широко, то їх можна об'єднати у дві групи. До першої, найпоширенішої у світі, зарахуємо добровільну міграцію, учасники якої ставили за мету покращення матеріального становища, до другої – міграцію з політичних мотивів [996, с. 2]. Причинами останньої дослідники називають громадянські війни, вивезення на примусові роботи, депортації опозиції, політичні репресії, переслідування інакодумства, придушення свободи слова.

Традиційно історики виділяють чотири хвилі еміграції українців: 1) трудова (остання чверть ХІХ ст. – 1914 р.); 2) політична (між Першою та Другою світовими війнами); 3) політична (роки Другої світової війн і перші повоєнні); 4) заробітчанська (1990-ті – 2010-ті рр.). Проте сьогодні дослідники все частіше говорять і про п'яту, заробітчанську, хвилю, що розпочалася у 2013 р. Як бачимо, протягом ХХ ст. українці двічі з політичних мотивів

мушили залишати рідні землі й удаватися до переселення. Тож зупинимося детальніше на явищі політичної еміграції з України.

Політична еміграція на українських землях сягає корінням козацьких часів, зокрема йдеться про так звану Мазепинську еміграцію (1709 – 1750-х рр.). У ХІХ ст. з українських земель, що перебували у складі Російської імперії, виїхали до Центральної та Західної Європи Федір Вовк, Михайло Драгоманов, Микола Зібер, Сергій Подолинський та ін., діяльність яких, однак, справила значний вплив на формування національної свідомості та становлення політичного українства. На початку ХХ ст. спостерігаємо відносно нечисельну українську політичну еміграцію з Наддніпрянської України до Галичини, а потім до країн Центральної та Західної Європи. До Європи виїхала й частина учасників Першої російської революції 1905 – 1907 рр., які рятувалися від репресій царату.

Однак першу найчисельнішу хвилю політичної еміграції з України і другу за рахунком після трудової [763, с. 15] склали українці після завершення Першої світової війни та поразки Української демократичної революції 1917 – 1921 рр. Це були представники різних верств українського суспільства, які самостійно виїхали з України або були депортовані радянською владою на так званих «філософських пароплавах» [935, с. 122-125] й оселилися у країнах Центральної, Південної, а згодом і Західної Європи. Вимушено залишивши батьківщину, представники другої, політичної, хвилі еміграції, зберегли собі життя й отримали можливість продовжити працювати. Перебування значної кількості українців, помітний відсоток у середовищі якої становила інтелігенція, зумовило у згаданих країнах активізацію українського громадсько-політичного, наукового, освітнього та культурного життя.

На роки Другої світової війни і перші роки по її завершенні припала ще одна чисельна хвиля зовнішньої міграції українців. З'ясуємо її причини. Більшість українців у роки Другої світової війни опинилася в Німеччині проти власної волі. Відчувши наприкінці 1941 р. брак робочої сили у Райху, нацистське керівництво розпочало активно втілювати у життя програму

переміщення «трудових ресурсів» з окупованих східних територій. Молодих чоловіків і жінок планувалося використовувати у сільському господарстві й промисловості. Спочатку за допомогою засобів масової інформації, організації нацистами екскурсійно-пропагандистських подорожей до Райху [909, с. 222] проводилася пропагандистська кампанія з добровільного набору на роботи до нацистської Німеччини. Однак вона не дала відчутних результатів, хоча частина радянських селян, що опинилася у безвихідному становищі, добровільно виїхала на роботи до Райху. Згодом розпочалися масові мобілізаційні кампанії, що мали переважно примусовий характер. Як наслідок – з України було депортовано майже 2 млн осіб, так званих остарбайтерів, які стали частиною 13 млн іноземних робітників Райху [793, с. 173-180, 189]. До примусових мігрантів слід зарахувати і військовополонених, що перебували у нацистських концентраційних таборах.

Частина українців у роки війни вдалася до добровільної міграції з України. Причини міграції українців з батьківщини в роки Другої світової війни диктувало саме життя. Вони сформувалися протягом 1920 – першої половини 1940-х рр., і їх можна об'єднати в п'ять груп. До першої зарахуємо комплекс політичних мотивів, що реалізовувався на «кривавих землях» [906, с. 8]: репресії проти представників різних верств суспільства, які були не згодні з політичним курсом Кремля, у тому числі фізичне винищення українських селян під час голоду 1921 – 1923 рр. та Голодомору-геноциду 1932 – 1933 рр.; оголошення поза законом і застосування каральних заходів проти очільників і членів громадських організацій, політичних партій і військових формувань, діяльність яких суперечила комуністичній ідеології [887].

Економічні мотиви полягали в реалізації насильницької колективізації та націоналізації промисловості, придушенні економічної ініціативи, низьких рівні та якості життя [809, с. 160-166, 227-228]. Національно-культурні мотиви зумовлювалися загрозою існування української нації, неможливістю вільного розвитку українських мови, науки, освіти та різних видів мистецтва, які

перебували під пильним контролем радянської влади [755]. Духовні мотиви були пов'язані передусім із неможливістю реалізувати такі права людини, як свобода совісті та віросповідання [809, с. 120-122]. До морально-психологічних мотивів належали панування атмосфери тотального страху в суспільстві, внутрішні конфлікти особистостей.

Якщо колишні військові, урядовці, чиновники адміністрації Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки, а також інтелігенція могли залишити українські землі й стати емігрантами, то з часом виїхати з Радянського Союзу стало практично неможливо. Так, письменник Тодось Осьмачка, який не бажав працювати в рамках соціалістичного реалізму, на початку 1930-х рр. неодноразово намагався виїхати за межі радянської України спочатку законним шляхом, а згодом і нелегально. Однак усі спроби опинитися у Німеччині, Канаді, Фінляндії чи Східній Галичині [902, с. 87-88, 90, 99], що тоді перебувала під владою Польщі, зазнали фіаско. Саме тому всі не згодні із радянським режимом, скориставшись воєнними подіями 1939 – 1945 рр., хто разом із родинами, а хто наодинці, стали на шлях міграції. Російський дослідник Олександр Фоменко наголошував, що еміграція зумовлювалася фізичною неможливістю емігрантів жити у СРСР [435, с. 9]. Окрім того, наприкінці війни до Німеччини виїхали «старі емігранти», що жили та працювали в європейських країнах. Так, з Чехословаччини до Баварії переїхав Український вільний університет (УВУ).

«Великий ісход» українців на Захід відбувався протягом 1944 – 1945 рр. і залежав від перебігу подій на Східному фронті. Із Наддніпрянщини переселенці йшли до Галичини чи Волині, а звідти через Генерал-губернаторство для окупованих польських земель (нині територія Республіки Польщі) і Протекторат Богемії та Моравії (нині територія Чеської Республіки) до Німеччини, або ж через Словаччину до Австрії. Вони стали на шлях еміграції, щоб, з одного боку, вберегтися від сталінського режиму, а з іншого – продовжити українську національно-визвольну боротьбу у вільному світі.

Проблему соціального складу українців, які опинилися на німецькій землі, порушували одразу після завершення війни українські зарубіжні історики. Володимир Кубійович усіх українців Західної Німеччини об'єднав у дві групи. До першої зарахував політичних емігрантів (міжвоєнних і нових), які тікали переважно цілими родинами, а до другої, більш чисельної, – остарбайтерів (переважно сільські молоді чоловіки) [804, с. 14]. Натомість М. Зашківський виокремив три групи: особи, насильно вивезені нацистами на примусові роботи до Німеччини; особи, які з політичних мотивів залишили батьківщину; представники міжвоєнної еміграції, які виїхали з країн, окупованих радянськими військами [764, с. 79].

До аналізованого питання зверталися й радянські історики. М. Павленко, приміром, виділив такі категорії українців, які перебували в таборах біженців і переміщених осіб Західної Німеччини: колаборанти; військовополонені і цивільні, мобілізовані у роки війни до армії нацистів; «петлюрівці», що брали участь у війні на боці гітлерівців; нечисельні загони «бандерівських банд»; остарбайтери і в'язні концтаборів [846, с. 32-33]. Останні визнавалися найчисельнішою категорією і такими, що опинилися в Німеччині проти своєї волі. Представники перших чотирьох категорій обвинувачувалися у співробітництві з «фашизмом». Інших категорій, окрім названих, радянські історики у повоєнній Німеччині не знаходили.

Українська дослідниця Наталія Житарюк, аналізуючи основні категорії біженців і переміщених осіб з Радянського Союзу, виділила військовополонених; осіб, примусово вивезених на роботи до Німеччини; осіб, які добровільно виїхали за межі СРСР; осіб, що виступили проти СРСР зі зброєю у руках, приміром, дивізія СС «Галичина» [761, с. 158-159]. Російські історики у соціальному складі переміщених осіб Західної Німеччини виділяють остарбайтерів, колишніх військовополонених, громадян з окупованих територій СРСР, які добровільно залишили країну разом із нацистськими військами, що відступали, колаборантів [800, с. 70; 989, с. 124].

Соціальний склад біженців і переміщених осіб доцільно визначити відповідно до комплексу причин, що зумовили українців до переселення. Соціальна основа мігрантів з України була широкою, її становили представники різних верств суспільства. У роки війни на примусових роботах у нацистській Німеччині було задіяно чимало вихідців з України, які, однак, мали різне соціально-правове становище. Серед них історик Тетяна Пастушенко виділила такі групи: всі мешканці українських територій, які до 1939 р. входили до складу СРСР, перебували у Третньому райху в статусі остарбайтерів (згідно з даними «Цивільної комісії обліку жертв злодіянь німців на території СРСР» остарбайтерів нараховувалося 1 759 719 осіб [966, с. 673]; за даними істориків Володимира Кучера й Олександра Потильчака кількість депортованого населення з території України становить близько 2,9 млн осіб [812, с. 240]); робітники із Західної України (дистрикту Галичина) мали статус цивільних робітників; українці, що потрапили до Німеччини у числі військовополонених і цивільних робітників з Франції, яка була центром міжвоєнної трудової еміграції й до неї виїжджали, зокрема, мешканці Західної України [1007]. До того ж кілька мільйонів українців, у тому числі і військовополонених, було ув'язнено в нацистських таборах Німеччини [761, с. 158]. Окрему категорію населення становили політичні в'язні нацистських концентраційних таборів.

Строкатим був соціальний склад добровільних мігрантів. Так, інтелігенція, якій пощастило вижити за доби великого терору, ствердилася в думці, що жити в державі, якою керує кривавий тиран, неможливо. Усвідомлювала небезпеку перебування в СРСР частина учасників руху Опору – члени Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА), що воювали з радянськими військами. Проголосивши релігію «опіумом для народу», радянська влада поставила поза законом духовенство та членів їхніх сімей. Селянство, переживши страшні роки Голодомору, який сьогодні історики по праву визначають як геноцид українського народу, побачило справжню суть сталінізму.

У свою чергу численні мешканці Західної України, які за таємним протоколом пакту Молотова-Ріббентропа після розв'язання Другої світової війни опинилися під владою СРСР, відчувши на собі всі «аспекти» радянзації краю, що супроводжувалася масовими репресіями, дійшли висновку про неможливість жити під радянським батогом. Так, за даними радянського історика Віктора Земскова, серед радянських біженців і переміщених осіб, вихідців із західноукраїнського регіону, висловили бажання повернутися 15 %, а вагалися 70 % громадян; водночас серед «східняків» ситуація була зворотна – 70 % бажали повернутися, а 20 % громадян вагалися [761, с. 160]. Тому не видається дивним, що в роки Другої світової війни не згодні зі сталінським режимом українці, передусім інтелігенція, рятуючи своє життя [69, арк. 6], вирушили з СРСР на Захід. Згодом вони стали частиною третьої, політичної, хвилі еміграції. Завершення Другої світової війни вони зустріли переважно в Німеччині, Австрії й Італії.

Отже, склад українських біженців і переміщених осіб, які перебували після завершення Другої світової війни в Західній Німеччині, творили переважно оstarбайтери, цивільні робітники, українська інтелігенція, духовенство, вояки УПА, політв'язні та військовополонені. Підтримуємо висновок дослідниці Людмили Стрільчук, що не було жодної соціальної групи, представники якої б не вдалися до еміграції, демонструючи цим самим неможливість вільно жити і працювати в радянській Україні [996, с. 11].

Схожий комплекс причин зумовив перебування у післявоєнній Західній Німеччині вихідців з інших республік СРСР, приміром, Білоруської, Естонської, Латвійської, Литовської, Російської. У розглядуваний період національну мозаїку Західної Німеччини утворювали і вихідці з різних країн Європи, які вимушено залишили батьківщину в ході наступу нацистських чи радянських військ. Неоднорідним було і власне німецьке суспільство Західної Німеччини. Воно, за даними українського історика Карла Маркова, складалося з корінних німців, які мали німецьке громадянство; німців, які переселилися з областей Східної Німеччини (Східна Пруссія, Померанія, Сілезія, Східний

Бранденбург), які здобули правовий статус евакуйованих; німців, які прибули з областей, що безпосередньо межували з Німеччиною (Судетська область у Чехословаччині, землі Варти у західній Польщі, Східна Сілезія, області, заселені невеликими групами німців у західній Угорщині) і отримали статус біженців; німці, які потрапили з країн Східної та Південно-Східної Європи (банатські шваби, саксонці Семигір'я, німці з Польщі та СРСР), що також здобули правовий статус біженців [827, с. 15-16, 33].

Після капітуляції 8 травня 1945 р. збройних сил Німеччини її землі потрапили під контроль союзних військ, що призвело до територіального поділу держави. Відтепер найвища влада на німецькій землі перебувала в руках Сполучених Штатів Америки (США), Великої Британії, Франції і СРСР, які й вдалися до поділу країни. За рішеннями Ялтинської (4 – 11 лютого 1945 р.) та Потсдамської (17 липня – 2 серпня 1945 р.) конференцій територію Німеччини було поділено на чотири окупаційні зони, а столицю держави Берлін – на чотири сектори. У результаті американська зона включала Південь Німеччини, а також міста Бремен і Бременгафен, англійська – північно-західну Німеччину, французька – південно-західну Німеччину. У свою чергу Радянський Союз, окупаційна зона якого охоплювала Центральну і Східну Німеччину, віддав полякам управління північною частиною східної Пруссії і рештою Східної Німеччини до лінії Одер-Найсе.

5 червня 1945 р. головнокомандувачами згаданих чотирьох держав підписано «Декларацію про поразку Німеччини і про взяття на себе верховної влади урядами чотирьох союзних держав», згідно якої було створено Союзну контрольну раду. До її складу ввійшли головнокомандувачі англійських (Бернард Лоу Монтгомері), американських (Дуайт Ейзенхауер), радянських (Георгій Жуков) і французьких (Жан Марі де Латтр де Тассіньї) військ у Німеччині, які водночас обіймали посади військових губернаторів у відповідній окупаційній зоні.

Щоб зберегти кордони колишніх німецьких земель, окупаційні влади утворили, кожна у своїй зоні, землі, керувати якими доручили німцям.

Військова адміністрація Радянського Союзу проголосила в липні 1945 р. створення земель Саксонія, Саксонія-Ангальт, Тюрингія, Бранденбург і Мекленбург. В американській зоні у вересні 1945 р. було створено землі Баварія, Гессен, Вюртемберг-Баден, а у січні 1947 р. – Бремен. У свою чергу в англійській зоні, починаючи з середини 1946 р., з'явилися землі Північний Райн-Вестфалія, Нижня Саксонія, Шлезвіг-Гольштайн і Гамбург. У французькій окупаційній зоні виникли землі Баден, Вюртемберг-Гогенцоллерн і Райнланд-Пфальц, а Саар отримавши особливий статус, у 1946 р. увійшов до митної зони Франції [733, с. 328].

Найбільше українських біженців і переміщених осіб мешкало в американській зоні окупації Німеччини [954, р. 27] (Баварія і Гессен), де вони становили понад 50 % усіх українців, в англійській зоні (Північний Райн-Вестфалія і Нижня Саксонія) українців перебувало вдвічі менше – 25 %, а у французькій зоні (Райнланд-Пфальц) – лише 5 %. Ще 15 % українців опинилося в Австрії [763, с. 20].

Таким чином, умовно територія Німеччини була поділена на дві частини – Західна перебувала під впливом США, Великої Британії та Франції, а Східна – під контролем СРСР. У 1949 р. на територіях, що розташовувалися на американській, англійській і французькій зонах окупації, було проголошено створення Федеративної Республіки Німеччини, а на території, яка розташовувалася в радянській окупаційній зоні, – Німецької Демократичної Республіки. У такій політичній конфігурації дві частини колись єдиної держави перебували до 1990 р., коли й відбулося їхнє об'єднання.

Якщо протягом 1945 – середини 1950 рр. українські біженці та переміщені особи перебували під опікою міжнародних організацій ЮНРРА (англ. United Nations Relief and Rehabilitation Administration, UNRRA; укр. Адміністрація допомоги і відбудови Об'єднаних Націй, ЮНРРА) й ІРО (англ. International Refugee Organization, IRO; укр. Міжнародної організації у справах біженців, ІРО), то з 1 липня 1950 р. вони перейшли під німецьку адміністрацію й економіку. У зв'язку із цим зазнав змін правовий статус біженців і

переміщених осіб: за законом від 25 квітня 1951 р. вони стали «іноземцями без батьківщини» (нім. heimatloser Ausländer) [829, с. 125; 711; 6, арк. 10].

Відомо, що напередодні Другої світової війни на території Німеччини перебувало 10 тис. українців [762, с. 190]. З'ясуємо, яким чином змінилася їхня чисельність у повоєнні роки. Порахувати їхню чисельність у Західній Німеччині справа не проста. На її перешкоді стоять кілька основних чинників. По-перше, з метою запобігти примусовій репатріації до СРСР частина українців приховувала своє етнічне походження і записувала себе поляками [846, с. 43, 117; 428, с. 91], а частина росіян – українцями [428, с. 89]. По-друге, відбувався постійний рух біженців і переміщених осіб як усередині Західної Німеччини, так і поза її межі (з однієї зони окупації до іншої, з одного табору до іншого, із Австрії до Західної Німеччини, зі Східної до Західної Німеччини, із Західної Німеччини за океан). По-третє, частина українців мешкала поза таборами і не завжди була охоплена статистичними дослідженнями. По-четверте, ЮНРРА не проводила статистичні дослідження за національним принципом, а брала до уваги приналежність державну. Тому частину вихідців із СРСР, особливо в 1946 – 1947 рр., записували безвідносно до їхньої національності в рубриці «радянські», «польські» чи «чеські» громадяни або ж «бездержавні». Етнолог Олекса Воропай відповідаючи на питання своєї державної приналежності, зазначив: «Я українець, а тому, що тепер української самостійної держави нема, то я бездержавний» [413, с. 205].

На думку дослідника Володимира Маруняка, точнішими можна вважати статистичні дані Центрального представництва української еміграції (ЦПУЕ), в основі яких – інформація таборів на межі 1947 – 1948 рр. Тому встановити достовірну чисельність українців у перший повоєнний рік не видається можливим [829, с. 86].

За даними історика Ореста Субтельного, українців у Німеччині станом на 1945 р. нараховувалося 2,2 млн осіб [953, р. 191]; дослідник Ігор Стебельський називав цифру 2 – 3 млн осіб [954, р. 21], а автори довідника «Українські поселення» (Нью-Йорк, 1980) – приблизно 2,5 – 3 млн осіб [977,

с. 149]. Переважна більшість із них зазнала в 1945 р. репатріації до СРСР, унаслідок чого, за твердженням Ореста Субтельного, у Західній Німеччині залишилося близько 220 тис. українців. З цією цифрою погоджуються сучасні українські історики Тамара Вронська й Олександр Лисенко [742, с. 56]. Водночас у Західній Німеччині та Австрії історик Володимир Маруняк нарахував близько 200 тис. [829, с. 86] (див. Таблицю 1), а Василь Мудрий – майже 207 тис. осіб [837, с. 9]. Усі вони відмовилися повертатися до радянської України. Приблизно 30 – 40 % із них становили політичні мігранти [954, р. 14]. Щодо чисельності представників інших народів, то, приміром, латвійців у Західній Німеччині перебувало 135 тис., із них лише кілька тисяч були репатрійовані [952, с. 244]. Загалом після масової репатріації до Радянського Союзу чисельність українців у повоєнній Західній Німеччині приблизно дорівнювала чисельності українських емігрантів у Європі між двома світовими війнами [918, с. 32].

Таблиця 1

Чисельність українців у Західній Німеччині та Австрії (1946 – 1950 рр.) [829, с. 86]

Назва зони окупації / Рік		III. 1946	VIII. 1947	II. 1948	I. 1949	I. 1950
Німеччина	Американська зона	104,024	85,646	78,504	56,611	39,359
	Англійська зона	54,580	44,987	35,108	24,923	12,983
	Французька зона	19,026	9,922	6,130	4,074	2,841
Австрія		21,043	19,625	17,700	10,680	4,000
Загалом		198,673	160,180	137,442	96,288	59,183

На межі 1945 – 1946 рр. серед 1 млн біженців і переміщених осіб, які відмовилися від репатріації, на території Західної Німеччини із населенням понад 43 млн осіб [745, с. 323] перебувало 200 тис. українців. За своєю чисельністю вони становили другу після поляків національну групу переміщених осіб і біженців [977, с. 149]. У першій половині 1948 р. у таборах Західної Німеччини і на приватних помешканнях перебувало приблизно

111 тис. українців (див. Таблицю 2). Після завершення масового переселення за океан у країні протягом 1952 – 1960-х рр. їхня чисельність зменшилася в понад 5 разів і становила лише 20 тис. осіб. Із них приблизно 60 % було так званим «твердим ядром», тобто непрацездатні особи [977, с. 151].

Українців у Західній Німеччині можна об'єднати у дві групи. До однієї належать ті, що мешкали в таборах і перебували під опікою спочатку ЮНРРА, а згодом ІРО, а до іншої – так звані «приватники», тобто українці, що жили в приватних помешканнях. Статистичні дані, наведені істориком Володимиром Маруняком, дозволяють зробити висновок, що 65 % українців розташовувалася в таборах, а 35 % – знімали кімнати чи квартири (див. Таблицю 3). При чому в американській і англійській окупаційних зонах більшість українців розташовувалася у таборах, а у французькій – приблизно половина мешкала приватно.

Таблиця 2

Чисельність українців у Західній Німеччині (перша половина 1948 р.) [977, с. 150]

Назва зони окупації	Назва місцевості	Чисельність (тис. осіб)
Американська зона	Гессен	8,17
	Вюртемберг	9,34
	Баварія	66,13
Англійська зона	Надренія-Вестфалія	6,8
	Нижня Саксонія	10,8
	Шлезвік-Гольштайн	1,5
	Гамбург	3,2
Французька зона	Надренія-Фальц	3,3
	Південна Баденія	0,73
	Вюртемберг-Гогенцолерн	1,5
Загалом		111,47

Чисельність українців, які проживали в таборах і
приватних помешканнях у Західній Німеччині (1948 – 1950 рр.) [829,
с. 115-116]

Назва зони окупації / Рік	Грудень 1948		Грудень 1949		Грудень 1950		Грудень 1951	
	табори	приватно	табори	приватно	табори	приватно	табори	приватно
Американська зона	46,100	10,601	24,910	13,000	11,747	4,639	9,300	4,700
Англійська зона	23,073	1,850	11,983	1,000	7,186	1,409	4,653	1,613
Французька зона	2,661	2,513	2,000	841	848	1,338	854	817
Загалом	71,834	14,964	38,893	14,841	19,781	7,386	14,807	7,130

Більшість українців Західної Німеччини жили в американській окупаційній зоні, зокрема в Баварії, де станом на серпень 1947 р. у 58 таборах мешкали майже 44 тис. осіб і понад 22 тис. проживали приватно. Разом це становило понад 66 тис. осіб, на противагу 17,5 тис., що мешкали у Вюртемберзі та Гессені. У Баварії більшість українців жила в таких п'яти містах, як Мюнхен (17,5 тис. осіб), Регенсбург (14,3 тис. осіб), Авгсбург (10,5 тис. осіб), Ротенбург (7,6 тис. осіб) та Ашаффенбург (6 тис. осіб) [829, с. 116].

На другому місці за чисельністю українців була англійська зона. У ній станом на серпень 1950 р. найбільше переміщених осіб і біженців з України жили в Нижній Саксонії (5,6 тис. осіб) та Вестфалії (2,9 тис. осіб); приблизно по одній тисячі осіб – в Шлезвігу-Гольштайні та Гамбурзі [829, с. 117].

Найменша кількість українців опинилася у французькій окупаційній зоні Німеччини. Якщо наприкінці 1947 р. тут мешкало майже 7,5 тис. осіб, то на початку 1950 р. їхня кількість зменшилася понад удвічі й становила 2,8 тис. осіб [829, с. 117].

За віковим складом серед українських біженців і переміщених осіб переважали молоді й особи середнього віку (див. Діаграму 1, додаток А), а за статевим – чоловіки. За підрахунками історика Володимира Кубійовича, наприкінці 1945 р. у Західній Німеччині українці найпрацездатнішого віку (18 – 44 років) становили 70,5 % від загальної кількості українських біженців і

переміщених осіб. До порівняння: у 1926 – 1939 рр. у радянській Україні осіб середнього віку нараховувалося 39,8 %, у Західній Україні – 43,9 %, Польщі – 43,4 %, Німеччині – 45,7 %, США – 44,2 % [804, с. 16]. Таким чином, більшість українських біженців та переміщених осіб становили особи середнього віку, переважно чоловіки.

Згідно з даними Володимира Кубійовича, станом на кінець 1948 р. у Західній Німеччині значно збільшився відсоток дітей віком 0 – 4 роки. Він був вищим, ніж у будь-якій європейській країні в довоєнні часи і такий самий, як в Україні в 1926 р. Це були діти переважно колишніх оstarбайтерів. Кількість дітей віком від 5 до 14 років порівняно невелика, що зумовлювалося, по-перше, зниженням рівня народжуваності в роки війни, по-друге, незначним відсотком прибулих до Німеччини родин (слід врахувати, що частина дітей загинула у вирі війни). Незважаючи на виїзд за океан осіб середнього віку, вони продовжували становити в соціальній структурі українських біженців і переміщених осіб переважну більшість (47,6 %). У свою чергу особи понад 60 років становили лише 2,5 %. У соціальній структурі українських біженців і переміщених осіб чоловіки переважали над жінками (див. Таблицю 4).

Таблиця 4

Кількість українців за віком і статтю в Західній Німеччині (01. 10. 1948 р.) [804, с. 17]

Вікові групи	% осіб		Загалом
	чоловіки	жінки	
0 – 4	14,2	16,3	15,2
5 – 9	4,6	5,3	4,9
10 – 14	3,8	4,6	4,2
15 – 19	3,7	4,3	4,0
20 – 29	25,9	26,3	26,0
30 – 39	22,0	21,0	21,6
40 – 49	15,7	13,6	14,9
50 – 59	7,5	6,2	6,9
понад 60	2,6	2,4	2,5
Загалом	100,00	100,00	100,2

Статистика померлих у Західній Німеччині українців протягом 1945 – 1950 рр. відсутня. На думку дослідників В. Кубійовича та В. Маруняка, а також таборового лікаря Івана Базилевича, рівень смертності був мінімальним [722, с. 29]. Такий стан речей зумовлювався незначним відсотком українців літнього віку і великим – молодих [829, с. 122; 804, с. 25].

За регіональним поділом станом на 1948 р. серед українців Західної Німеччини та Австрії 65,4 % становили вихідці зі Східної Галичини, 31,7 % – Наддніпрянщини та 2,9 % – Закарпаття й Північної Буковини [804, с. 17]. Перебуваючи тривалий час у складі різних держав, потрапивши до Західної Німеччини, українці утворили консолідовану, соборну громаду.

У професійному складі української спільноти Західної Німеччини більшість становили селяни та робітники, однак значний відсоток – і особи з вищою освітою (див. Таблицю 5). За даними українського історика Матвія Стахіва, представники жодної іншої нації в еміграції не мали у своєму складі такий великий відсоток інтелігенції [907, с. 36]. Це було пов'язано з тим, що частина польської, угорської та югославської інтелігенції повернулася після завершення війни додому, а українська інтелігенція чинила затятий опір примусовій репатріації. Відповідно стає зрозумілим, чому, порівняно з іншими біженцями та переміщеними особами, українці розгорнули активну науково-освітню та мистецько-культурну діяльність, про що йтиметься в окремих розділах. У свою чергу селяни, вирвані зі свого природного середовища, уже не становили традиційної консервативної сільської громади. На зміну селянській моралі прийшла мораль міського штибу [907, с. 37].

Таблиця 5

Професійний склад українців у Західній Німеччині (початок 1946р., у %) [829, с. 119]

	Американська зона	Англійська зона
Селяни	30%	44%
Робітники	34%	35%
Вищі кваліфікації	23%	8%
Інші	13%	13%

ЦПУЕ провадило статистику працівників вищих кваліфікацій у Західній Німеччині. Перелік спеціальностей вражав. Де-факто в українській громаді були інженери, економісти, лісники, деревообробники, лікарі, фармацевти, юристи, журналісти, учителі та ін. [829, с. 119]. Де-юре в більшості випадків це були або колишні професії, або майбутні. Реалізувати свій професійний потенціал у таборах, які по суті не мали власної економіки, видавалося практично неможливим. Не могли знайти роботу за фахом і німецькі біженці й евакуйовані; серед осіб розумових професій відсоток зайнятості у чужих професіях був найвищим, наприклад, у Баварії наприкінці 1946 р. 25 % переселенців, представників інтелігенції, працювали в інших галузях [827, с. 39]. Здепрофесіалізованість негативно позначалася на моральному стані таборян, які, за умов, що склалися, за визначенням німецького історика Р. Бадштюбнера, змушені були працювати за бутерброд [760, с. 21].

Для тимчасового розташування біженців і переміщених осіб у Західній Німеччині було створено спеціальні табори, які густою мережею вкрили її територію, прийшовши на зміну «табірному космосу» [949, с. 12], тобто таборах трудовим і концентраційним часів війни; вони діяли паралельно зі спеціальними таборами, в яких тимчасово жили та пропускними таборами, в яких реєструвалися евакуйовані німці та німці-біженці.

За короткий час табори переміщених осіб і біженців пройшли практично повний цикл відтворення мікросупільств: зародження, функціональної діяльності та припинення свого існування. Від самого початку ЮНРРА та ІРО створювали національно мішані табори. Однак прагнення задекларувати свою національну приналежність і захистити національно-культурні інтереси зумовили формування таборів національних [829, с. 92]. У підсумку, в американській окупаційній зоні переважали національні табори, а в англійській і французькій – мішані [837, с. 12]. Як зазначалося вище, найбільшу концентрацію українців можна було спостерегти в американській окупаційній зоні, а саме в Баварії [954, р. 28]. Більшість росіян оселилася в англійській зоні окупації, зокрема в таборах Колорадо та Фішбек [897, с. 357],

однак великий їхній табір Менхегоф, заснований Костянтином Болдиревим, розташовувався в Гессені, а табір Шлясгайм – у Баварії, в американській зоні [797, с. 41; 796, с. 23]. У свою чергу латвійців було розподілено по 300 таборах, з яких 170 можна вважати суспільно значущими [952, с. 244]. Один із найбільших таборів, у якому мешкали прибалтійські народи, мав назву Фішбах й розташовувався біля Нюрнбергу, в американській зоні [572, с. 4]. Табори утворювали суспільний конгломерат, який різнився за національним, соціальним, професійним складом, а також громадянством.

У перші повоєнні роки кількість таборів у Західній Німеччині зростала: від 252 у 1945 до 766 у 1947 рр. [829, с. 92] (Див. Діаграму 2, додаток Б). Це пов'язувалося з деякими перевагами, які надавали табори порівняно із проживанням приватно. По-перше, вони забезпечували хоч якимось безкоштовними помешканням і порівняно непоганим харчуванням. По-друге, на території табору ДіПі почувався у відносній безпеці (сучасник подій драматург І. Чолган порівнював табір із фортецею [983, с. 10]) й міг розраховувати на виїзд за океан. Останнє згодом зумовило зменшення кількості таборів. Однак кількість таборів переміщених осіб і біженців порівняно з нацистськими трудовими таборами (30 тис. [949, с. 12]) була незначною, що обумовлювалося зменшенням у Німеччині чисельності іноземців у зв'язку з репатріацією.

Табори, що переважно були багаточисельними, сучасники і дослідники називали «велетенським людським вуликом», «муравлищем» [829, с. 64]. Так, наприклад, табір у Мангаймі на початку 1946 р. нараховував 3,8 тис. мешканців, а табір Гангофер у Регенсбурзі – 6,6 тис. [829, с. 64; 907, с. 32].

Табори створювали у приміщеннях казарм, бараках колишніх робітничих таборів, стаєнь, гаражів [837, с. 12; 372, с. 10]. Отже, традиційні архітектурні форми завдяки біженцям та переміщеним особам здобули нові функції та інтер'єр. Незабаром у, здавалося б на перший погляд, непристосованих приміщеннях, завдяки сконсолідованим зусиллям українців влаштовувалися не лише житлові приміщення, а й кухня, школа, дитячий

садок, амбулаторія, церква, бібліотека, крамниця, книгарня, майстерні, дитячий майданчик із гоїдалками, з'являлися доріжки й квітники [829, с. 68; 175, арк. 1]. Усе робилося руками біженців і переміщених осіб. Так, у влаштованій примітивній кузні виробляли необхідні інструменти, у столярні зі старих дошок виготовляли двері і вікна. Із підручних матеріалів таборяни майстрували найнеобхідніші меблі [432, с. 524]. Зі старих мурів робили лазню, самостійно проводили водопроводи. Зазначимо, що така будівельна активність викликала подив не лише в переміщених осіб інших національностей, а й у місцевого німецького населення [829, с. 68-69].

Згідно з «Рамковим статутом для українського табору» [837, с. 10], затвердженим Центральним представництвом української еміграції, кожен табір мав чітку організаційну структуру, до складу якої входили адміністрація та структурні підрозділи – референтури. Проаналізуємо адміністрацію табору. «Законодавчий» орган табору становила таборова рада, що складалася з певної кількості членів (спочатку 1 член на 100 виборців, згодом 1 член на 150 – 160 виборців), які обиралися таборянами, що досягли 21-річного віку [837, с. 10]. Таборянин Олекса Воропай наголошував, що «вибори – явище потрібне й бажане, це ж бо мешканці табору за посередництвом своїх представників візьмуть участь у керуванні своїм внутрішнім життям. Крім цього, вибори – це добра школа демократії, бо у виборах кожний мешканець табору має однакові права і вибирає того, кого вважає за гідного репрезентувати інтереси всіх» [413, с. 204]. Така школа демократії була особливо актуальна для українців, які на батьківщині проживали за умов тоталітаризму.

На таборовій раді обирали «виконавчий» орган у складі коменданта табору, який у свою чергу призначав референтів. Усі вони входили до управи табору. У кожному таборі працювала низка референтур: реєстраційна, житлова («мешканева»), харчова, одягова, суспільної опіки, технічна, праці, господарська, культурно-освітня, переселенська, фінансова, юридична та секретаріат коменданта табору [829, с. 95]. Окрім таборової поліції, також діяв громадський суд. Територія табору поділялася на блоки.

Копіткою була діяльність фінансової референтури. Кожен табір мав свій бюджет, що затверджувався таборовою радою. Його наповнювали самі таборяни, і він складався, зокрема, із прибутків від реалізації продукції, виготовленої у таборових майстернях та вирощених на таборових городах, відсотка від продажу квитків на таборові концерти й театральні вистави, прибутків від діяльності таборового готелю, оренди таборової стайні, відсотків від ЦПУЕ за зібраний національний податок, а також податку таборян, які працювали поза табором. Таким чином, із таборового бюджету покривалися видатки на утримання культурно-освітніх організацій (дитячі садки, школи, фахові та мовні курси тощо), ремонт таборових приміщень; провадилася меценатська діяльність (допомога українцям, які в результаті скринінгу були позбавлені опіки міжнародних організацій; допомоги-субвенції Санітарно-харитативній службі, суспільній опіці, архіву, пожертвування на спорудження пам'ятників), закупівля насіння для таборового городу та ін. [829, с. 97-98].

Високою оцінкою структури українських таборів може слугувати те, що ЮНПРА радила брати її за зразок таборянам інших національностей. Організаційна структура згаданих таборів давала підстави сучасникам і дослідникам порівнювати її з «невеликими містечками» чи «маленькими республіками» [902, с. 212; 289, арк. 5]. Фінансовий референт табору Сомме-Касерне в Авгсбурзі Андрій Кігічак підкреслював, що таборові рада й управа «були неначе школою для молодшої генерації, як господарювати у сільських, міських, а то й державних апаратах, де демократичним ладом кожний мав змогу висловлювати свою думку, а водночас – бути терпимим і толерантним до переконань других» [829, с. 95]. Однак слід зауважити, що цитований висновок є дещо ідилічним.

Закономірно, що на житті таборян позначалися пристрасті українського політичного життя, окрім того, адміністративна посада відкривала широкі можливості для зловживань, передовсім економічного характеру, часто відбувалася боротьба за «суспільний пиріг» [907, с. 32] в адміністрації таборів.

Усе це підтверджують численні писемні [837, с. 13; 428, с. 103-104] й візуальні джерела [279, арк. 1; 282, арк. 19 зв.; 277, арк. 19 зв.; 829, с. 102] (див. Додаток О), а також фейлетони й анекдоти [541, с. 5; 581, с. 8; 583, с. 8; 584, с. 11; 587, с. 8; 590, с. 3; 639, с. 8] (див. Додаток П). Наприклад, у газеті «Українські вісті» у рубриці «Гумор і сатира» подано один із сюжетів, що демонструє непрості відносини між таборовою адміністрацією та звичайними таборянами: «Більшості таборян приснилося під новий рік, що кожний отримав цілу американську качку, а референт праці, адміністратор і всі бльокові – скоропально повмирали, об'ївшись новорічних пампушок» [583, с. 8].

Умови проживання в таборах важко назвати не лише комфортними, а й стерпними. У невеликих кімнатах мешкали зазвичай дві – три родини, як виняток – одна. У залах розташовувалися десятки родин (100 – 150 осіб), стіни «кімнат» яких утворювали коци-килими [829, с. 33; 376, с. 91]. Такі багаточисельні приміщення з порівняно невеликою загальною площею викликали в їхніх мешканців не найкращі асоціації, зокрема з умовами проживання політв'язнів у Сибіру чи оstarбайтерів у трудових таборах; багатьом біженцям і переміщеним особам про це було відомо з власного досвіду. «Поступово табори ДіПі ставали своєрідними пунктами концентрації людей, що пройшли жорсткий життєвий відбір, діяльнісних, готових до нових перетворень і звершень», – констатували автори книги «Живи, і померати не потрібно!» [376, с. 20]. Про умови життя в таборах детальніше йтиметься далі.

Як уже згадувалося вище, життям біженців і переміщених осіб Західної Німеччини опікувалися дві міжнародні організації – ЮНРРА та ІРО. Перший період життя ДіПі був пов'язаний із діяльністю Адміністрації допомоги і відбудови Об'єднаних Націй, що постала у Вашингтоні у листопаді 1943 р. Першим генеральним директором організації призначено колишнього мера Нью-Йорка (США) Фіорелло Ла Гардія, а його наступником став Ловелл Рукс.

Міжнародна організація, створена державами-учасницями антигітлерівської коаліції, спочатку ставила за мету надавати допомогу країнам, що перебували під окупацією нацистів. Згодом до її функцій увійшла

опіка над переміщеними особами, які були громадянами держав-членів ООН, що опинилися на німецькій землі, та жертвами гітлерівського режиму не залежно від їхнього громадянства. ЮНРРА, що мала в Німеччині свої зональні управління, мала згорнути свою діяльність незабаром після завершення війни, однак на практиці продовжила опіку над переміщеними особами до середини 1947 р.: забезпечувала їхнє щоденне життя, організовувала надання медичної допомоги, вирішувала проблеми репатріації, надавала допомогу біженцям і переміщеним особам у віднайденні членів їхніх родин [829, с. 18].

Наступний період буття переміщених осіб на німецькій землі пов'язаний із діяльністю Міжнародної організації у справах біженців, що прийшла на зміну ЮНРРА. Щоправда, від липня 1947 р. до 10 вересня 1948 р. функції ІРО виконував її підготовчий комітет. ІРО вирішувала велику кількість питань, пов'язаних із влаштуванням життя переміщених осіб, їхньою подальшою еміграцією і передусім репатріацією. Відповідно у її розпорядженні були, порівняно з ЮНРРА, значні кошти, чисельніший адміністративний апарат і флот. Організація пропрацювала довше, ніж це першопочатково планувалося й завершила свою діяльність наприкінці 1950 р. На її зміну прийшла нова інституція ООН – Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (англ. The Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, UNHCR), який, до слова, діє і нині.

Таким чином, українська громада стала невід'ємною частиною соціуму й історії післявоєнної Західної Німеччини. Частина українців у роки Другої світової війни опинилася в Німеччині з різних причин. До добровільної еміграції вдалися ті, хто перебував у сфері впливу СРСР і відповідно їхній «великий ісход» зумовлювався комплексом політичних, економічних, національно-культурних, духовних і морально-психологічних мотивів, тобто неможливістю жити за сталінської тоталітарної системи. У вимушеній еміграції опинилися остарбайтери і військовополонені. Відповідно соціальний склад українських біженців і переміщених осіб у Західній Німеччині творили добровільні чи примусові остарбайтери (більшість), інтелігенція, духовенство,

вояки УПА, політв'язні і військовополонені. Українські мігранти мали різний правовий статус. Так, статус біженців отримали переважно політичні мігранти, а також діти-сироти; до категорії переміщених осіб зараховано остарбайтерів, військовополонених і політв'язнів. Від кінця квітня 1951 р. вони отримали новий правовий статус – «іноземці без батьківщини».

2.2. Економічна криза

Загальновідомо, що жодна війна не приводить до процвітання держави. Німеччина, що капітулювала на початку травня 1945 р., не стала винятком. Перші повоєнні роки характеризувалися економічною кризою. Як згодом розповідав про лихоліття цих років батько західнонімецького «економічного дива» Людвіг Ергард: «Це був час, коли ми в Німеччині займалися обчисленнями, згідно з якими на душу населення припадало раз на п'ять років – по одній тарілці; раз на дванадцять років – по парі черевиків; раз на п'ятдесят років – по одному костюму. Ми вираховували, що тільки один з п'яти немовлят може бути загорнутий у пелюшки, і що тільки один з трьох німців міг сподіватися на те, що буде похований у власній труні» [1005].

Повоєнний період – це був час, як влучно зазначив сучасник подій Анатолій Романюк, «галопуючої інфляції в Німеччині» [434, с. 161], що призвела до стрімкої девальвації райхсмарки; гроші втрачали реальну вартість. Райхсмарка ще до завершення війни втратила здатність виконувати свої основні грошові функції – бути стабільною розрахунковою одиницею, ефективним засобом обміну і надійним засобом заощаджень. У післявоєнній Західній Німеччині за райхсмарки легально нічого не можна було придбати, окрім сплати комунальних послуг і податків.

Рівень і якість життя населення стрімко знижувалися. Запроваджена в Німеччині в останні роки Другої світової війни карткова система розподілу товарів загального споживання продовжила діяти і під час окупації держави американськими, англійськими та французькими військовими

адміністраціями. Кожен, хто легально жив у Західній Німеччині, мав право на отримання карток на харчування [425, с. 251], які забезпечували «мінімум на прожиття (відповідно до певних калорійних норм)» [434, с. 161].

Однак, навіть маючи картку [9, арк. 41], часто-густо було вкрай важко прогодувати сім'ю, отримати той чи інший товар першої необхідності. Це обумовлювалося тим, що воєнна економіка зумовила накопичення великих запасів готівки і водночас мінімальну пропозицію товарів, що спричинило до постання напрочуд розвинутого «сірого» та «чорного ринків», передусім у містах. Як підкреслював сучасник подій інженер Роман Волчук, «на чорному ринку ціни були астрономічні, а крамниці – порожні». Так, кілограм вершкового масла чи пачка американських цигарок (300 райхсмарок [428, с. 114]) коштував більше, ніж середньомісячна зарплата. ««Дешевими» були тільки державні та муніципальні послуги (залізниця, пошта, електрика) – за номінальними цінами» [412, с. 97-98].

Спекуляція, бартер, шахрайство та незаконна торгівля стали символами кризи, що охопила економіку Західної Німеччини. Водночас американські цигарки, а також шоколад і кава в умовах стрімкого знецінення німецької марки виконували роль надійної валюти, за яку на «сірому» та «чорному ринках» можна було придбати все необхідне. В умовах, що склалися, мусили жити, а радше виживати, пристосовуватися й українські переміщені особи та біженці, які в роки воєнного лихоліття потрапили до Західної Німеччини.

За спостереженнями згадуваного А. Романюка, «чорний ринок» мав основні три джерела: 1) крамниці, що постачали американську армію, з яких ці ж військові цілими вантажівками крали й здавали на продаж різноманітний крам; 2) німецькі підприємства; 3) частково табори переміщених осіб і біженців, з яких речі, призначені для ДіПі, потрапляли на «чорний ринок» завдяки винахідливості корумпованих чиновників ЮНРРА й таборової обслуги, яка мала доступ до крамниць [434, с. 2; 1002]. Тож спекуляція (поруч із цим терміном також вживався діалектизм «паскарство» [580, с. 2]) стала

звичним явищем повсякденного життя переміщених осіб та біженців: одні продавали, інші змушені були купувати.

Деякі спекулянти досягли значних успіхів у паскарстві й покращили якість свого життя. Товариш згадуваного А. Романюка, який у спогадах останнього фігурує під криптонімом Б. М. (Богдан Микитчак), виявився дуже вправним спекулянтом. Це дало змогу їм обом перебратися з околиці Мюнхена – Фелдмохінг – до відбудованого будинку в центрі столиці Баварії на престижній Ungarer Strasse (укр. вулиця Угорська) [434, с. 154]. Водночас, ставши студентом Університету Ерлангена, А. Романюк, з метою покращення власного матеріального становища, також вирішив спробувати знайти щастя в цій спекулятивній справі. Йому вдалося знайти свою «нішу» – певний час досить успішно торгував світломірами до фотоапаратів відомої оптичної фабрики «Сіменс» (нім. «Siemens») [434, с. 162]. Піаніст Анатолій Мірошник і контрабасист Яків Погребінський перепродавали комплекти для велосипедів, на кожному з яких заробляли 1200 райхсмарок [428, с. 114]. Останній, окрім того, у своєму контрабасі нелегально перевозив пачки цигарок, які потім реалізовував [428, с. 115]. Якщо одним особам вдавалося завдяки спекуляції значно покращити якість життя, то інші зверталися до послуг спекулянтів, щоб вижити. Так, в одному з листів у 1947 р. поетеса Ганна Черінь (справжні ім'я та прізвище Галина Грибінська) повідомляла, що безуспішно намагалася через спекулянтів виміняти свій залатаний одяг на сало [447, с. 61].

Масштаби оборудок, які на «чорному ринку» реалізовували переміщені особи і біженці з України, були мізерними порівняно з операціями, що проводили військові та співробітники окупаційних адміністрацій Західної Німеччини. Приміром, в операціях на «чорному ринку» було задіяно настільки багато високопосадовців з англійської окупаційної адміністрації, що керівник відділу цивільних питань згаданої адміністрації Дж. Сімпсон викликав спеціальну групу детективів зі Скотланд-Ярду, щоб провести відповідне розслідування. У його ході було виявлено, що до Англії через військовий аеродром Гатов із Західної Німеччини йшов потік картин, меблів і килимів й у

цих незаконних операціях брали участь високопосадовці адміністрації. Однак попри зібрану доказову базу, у Лондоні справу зам'яли, а Дж. Сімпсон був змушений піти у відставку. У свою чергу за допомогою такої організації ООН, як European Control Interium Transport Organization, метою якої було надання допомоги у налагодженні транспортної системи в Європі, службовці окупаційних адміністрацій надсилали з Німеччини незаконні посилки з маркуванням цієї організації (їх не перевіряли на кордонах), які йшли через Люксембург на ринки Далекого Сходу, Індії та Японії [739, с. 63].

Явище спекуляції та хабарництва засуджувалися на сторінках тогочасної преси [579, с. 8]. Наголошувалося на моральній стороні проблеми, зокрема підлягали осуду «випадки здирства з своїх же людей, які покривдені і обезправнені самим життям» [580, с. 2]. Наголошувалося на тому, що за умов перебування українців далеко поза межами батьківщини і розгортання примусової репатріації переміщених осіб і біженців до СРСР спекулянти своєю протиправною діяльністю «торгують престижем всього нашого народу» [580, с. 2]. Однак, як зазначав сучасник подій Василь Мудрий, усі засоби боротьби з паскарством «дають не надто великі наслідки» [837, с. 13].

Зрозуміло, що спекуляція перебувала поза законом, а тому військова окупаційна адміністрація вживала суворих заходів для боротьби з цим явищем. Зокрема, у Ессені, що перебував під окупацією Англії, у 1945 р. військова поліція отримала наказ застосовувати зброю «проти всіх підозрілих спекулянтів» [580, с. 7]. У свою чергу в американській зоні влада заборонила спекулювання продуктами харчування та речами ЮНРРА, а в разі порушення наказу на спекулянта чекало спочатку покарання в'язницею, а потім – примусова репатріація [413, с. 185]; на спекулянтів-німців також чекала в'язниця. Однак принципових наслідків зазначені закони для боротьби зі спекуляцією не мали. Водночас більшість товарів на «чорний ринок» постачали саме співробітники окупаційних адміністрацій і військовослужбовці, передусім США, які зазвичай залишалися безкарними.

У часи всезростаючої інфляції, нестабільності валюти й нестабільності розвитку економіки загалом бартер, тобто прямий натуральний товарообмін як метод торговельних операцій набув у Західній Німеччині значного поширення. У 1947 – першій половині 1948 рр. приблизно половина всієї продукції, що вироблялася у Бізонії, реалізовувалася шляхом компенсаційних (бартерних) оборудок на «сірому ринку» [840, с. 24]. Зазвичай вимінювали продукти харчування. Так, згадуваний студент А. Романюк у 1946 р. обміняв світломіри, якими спекулював, на три кілограмові слоїки меду, запропоновані однією з українських студенток Університету Ерлангена.

Якщо в Україні у роки Другої світової війни твердою грошовою одиницею «чорного ринку» був самогон [909, с. 289], то в епоху ДіПі роль грошового еквівалента виконували передусім кава, шоколад і цукерки, а також віскі й ампули з пеніциліном [436, с. 126; 429, с. 336; 745, с. 326]. Однак найбільш поширеним і надійним еквівалентом обміну в повоєнних Австрії, Західній Німеччині й Італії залишалися все ж американські цигарки, які завдяки своїй універсальності, мобільності, відносній рідкості і міжнародному визнанню були у змозі виконувати усі функції грошей [840, с. 25]. Поширеними були, приміром, «Кемел», «Честерфілд» та «Лакі Страйк» (англ. «Camel», «Chesterfield», «Lucky Strike») [435, с. 357; 940, с. 40]. Письменниця Ірина Сабурова у своїй «Ді-пілогічній абетці» під великою літерою «С» зазначила саме «Сигареты» (укр. «Цигарки»), що побутували нарівні з доволі великою розмінною монетою [360, с. 542]. Цією «нікотиною валютою» працюючі переміщені особи та біженці попервах отримували зарплату, зокрема й педагоги [415, с. 533], про що згадував учитель німецької Пилип Гайда, який працював у 1945 р. в українській гімназії Карлсфельда. Не втратили актуальності цигарки й у наступні роки. Окрім того, цигарки отримували у вигляді гуманітарної допомоги від відділу суспільної опіки Центрального представництва української еміграції. Так, протягом 1948 – 1949 рр. переміщені особи та біженці з України одержали від ЦПУЕ 33 тис.

пачок цигарок [838, с. 33]. Особи, які не мали цієї шкідливої звички, також охоче брали цигарки, які згодом обмінювали на товари першої необхідності.

Маючи у своєму розпорядженні «нікотинову валюту», можна було з її допомогою на «сірому ринку» придбати найнеобхідніше, передусім продукти харчування, а подекуди й одяг [436, с. 126]. Більшість німецького населення і ДіПі долучалися до цих спорадичних операцій, щоб якось вижити [733, с. 341]. Так, Г. Черінь, яка мешкала в таборі у Гайденау, що поблизу Гамбурга, узимку 1947 р. на цигарки «придбала» вугілля [447, с. 15] для опалення кімнати. Російський історик П. Базанов зазначав, що у повоєнних Німеччині та Італії на закономлені з продуктових пайків продукти та цигарки мігранти видавали книги, брошури, періодику та листівки [721, с. 183].

Деякі переміщені особи та біженці, щоб вижити, займалися рукоділлям, обмінюючи виготовлені власноруч речі на харчі. Так, поетеса Ганна Черінь вишивала на замовлення спекулянтів [447, с. 71], подеколи мала чимало роботи. У свою чергу уродженка Риги поетеса, перекладачка і журналістка Ірина Сабурова, яка від 1944 р. перебувала в таборі ДіПі в американській окупаційній зоні Німеччини, власноруч розмальовувала листівки з віршами, а також дерев'яні великодні яйця й коробочки в руському стилі й міняла їх на продукти та цигарки [360, с. 533]. Рукоділля, окрім певних статків, за умов панування серед переміщених осіб і біженців песимістичних настроїв, заспокійливо впливало й на нервову систему майстринь.

Окрім того, побутував і обмін продуктів, отримуваних від окупаційної влади, на продукти сільського господарства, вирощені німецькими селянами – фрукти й овочі. Це зумовлювалося тим, що таборова їжа не була багата на вітаміни. Так, письменник Улас Самчук згадував, як він із дружиною Тетяною у місті Оффенбах обмінював бісквіти та каву на цибулю й кислу капусту [436, с. 64], інші таборяни отримували за шоколад яблука [428, с. 104]. У повоєнній Італії, наприклад, селяни також були зацікавлені в обмінних операціях. За дефіцитні якісний одяг і білизну можна було отримати сало, шинку, сир, домашній хліб, фрукти і городину, а також листя тютюну [435, с. 397].

Важкі воєнні часи та непрості роки післявоєнного побутування призвели до погіршення загального морального і культурного стану частини українців. Як наслідок – збільшився відсоток злочинності. У розглядуваний період процвітало шахрайство. Одним із поширених його різновидів у повоєнній Західній Німеччині було виготовлення й отоварення фальшивих продовольчих карток. Власники таких карток розробили низку правил їхнього успішного обміну на продукти харчування. Так, реалізовувати картки слід було в невеликих містечках, де продавці були не дуже досвідчені у визначенні справжності картки. Потрібно було правильно визначити «жертву», тобто продавця. На вказану роль найбільше підходили жінки старшого віку, власниці «наївної, доброзичливої фізіономії» [434, с. 162]. До того ж бажано, щоб у магазині не було інших клієнтів. Зазвичай дотримуючись зазначених правил, можна було без проблем отоварити картки.

До шахрайства з метою збуту неякісної продукції часто-густо зверталися і спекулянти. Вони ремонтували несправні наручні годинники й тримали їх незаведеними, поки знаходився покупець. З метою запевнення останнього в якості годинника спекулянти безкоштовно віддавали його на три дні потенційному клієнтові у користування. Переконавшись у справності механізму, покупець, заплативши гроші, отримував обновку, яка днів через десять починала відставати, а за три місяці виходила з ладу остаточно [447, с. 92]. Надійніше, хоч і дорожче, було купувати у крамниці.

У розглядуваний період звичним явищем стали крадіжки продуктів харчування, речей першої необхідності, а також транспортних засобів. Чимало крадіжок, зокрема за участю оstarбайтерів, відбувалося після падіння Третього райху, коли голодні люди, незаконно потрапивши до крамниць, виносили з них усе, що було [429, с. 334; 829, с. 28]. Щоб уникнути подібних ситуацій подекуди адміністрація самостійно відкривала крамниці і дозволяла людям взяти речі першої необхідності [429, с. 334]. Водночас напівголодне життя в таборний період також спонукало частину українців вдаватися до крадіжок. Об'єктом крадіг були зазвичай продукти харчування, а також речі

першої необхідності [429, с. 340; 679, с. 6-7]. Також подекуди вдавалися й до грабунку книжкових кіосків. Так, на початку 1948 р. організована група злодіїв, у складі якої були й школярі, пограбувала кіоски Спілки українських журналістів та «Українського мистецтва», з останнього було винесено продукції на 612 райхсмарок [3, арк. 12, 12 зв.].

Однак найбільше поживитися можна було на продуктових складах, підконтрольних окупаційним адміністраціям Західної Німеччини [680, с. 11]. Для цього не обов'язково було пробиратися до нього з ломом, достатньо лише влаштуватися на роботу. Останнє було зробити не складно, оскільки окупанти, не довіряючи німцям, приймали на роботу лише ДіПі. Але незабаром вони побачили, що голодні співробітники крали харчі, відкривали консервні банки і їли все, що могли, а також виносили продукти зі складу. Тому окупанти змінили тактику і почали набирати німців наглядачами над переміщеними особами й біженцями. Однак німці закривали очі на крадіжки останніх. Щоб знешкодити крадіїв, на американському продуктовому складі почали робити обшуки польські солдати з армії Владислава Андерса. Виявивши крадіїв, їх віддавали під суд, звідки вони потрапляли на два тижні до в'язниці. Відбувши покарання, вони знову поверталися на попередню роботу. Після поляків склад перебував під охороною американських солдатів японського походження. Вони сумлінно стояли на перешкоді крадіям. Однак, як писав сучасник подій Михайло Клименко, «і під японським наглядом нам вдавалося добре поснідати» [423, с. 151-152].

Ще одним джерелом отримання продуктів харчування були городи. Йтиметься не про тих городників, які саджали, а тих, хто збирали. Городи традиційно розташовувалися в сільській місцевості, однак і в зруйнованих німецьких містах невеличкі ділянки, на яких росла городина, не були дивиною. До того ж деякі табори мали свої парники та городи. Тож деякі переміщені особи та біженці уночі збирали врожай на чужих городах (див. Додаток П).

Незаконне заволодіння транспортними засобами, а також запчастинами до них зумовлювалося необхідністю ДіПі здійснювати переміщення на значні

відстані. За умов, коли громадський транспорт працював не найкращим чином і проїзд був платним, наявність такого демократичного транспортного засобу, як велосипед, робило його власника незалежним у переміщеннях. Водночас придбати «ровер», а тим більше автомобіль, могли собі дозволити одиниці. Тому частина переміщених осіб і біженців вдавалася до крадіжок велосипедів як у своїх, так і в місцевого німецького населення [429, с. 334; 424, с. 193]. Подекуди крадії навіть застосовували фізичну силу до законних власників велосипедів, якщо ті не бажали розставатися зі своїм майном [429, с. 334]. Отцю Семену Іжику, який тричі постраждав від дій крадіїв, останні відверто зізналися: «Ми ровер вкрали, бо ми знаємо, що ви маєте можливість купити для себе новий ровер, а ми цієї можливості не маємо» [420, с. 152].

Користувалися попитом у зловмисників і запчастини автомобілів, зокрема колеса і мотор, які можна було продати або обміняти на предмети першої необхідності. Один із постраждалих подібну ситуацію визначив як «маленьку пригоду» [420, с. 151-152]. «Маленька», оскільки подібні речі траплялися щоденно в усіх таборах.

Слід зазначити, що відсоток злочинів, учинених у Західній Німеччині біженцями і переміщеними особами, був порівняно незначний [648, с. 4].

Проблема економіки у країнах Європи, і насамперед у Західній Німеччині, була в очах уряду США великою перешкодою у стримуванні комунізму. Тому 5 червня 1947 р. міністр закордонних справ США Джордж К. Маршалл запропонував програму допомоги всім європейським країнам. Західна Німеччина долучилася до плану Маршалла. Допомога розподілялася за пропозицією новоутвореної Організації європейського економічного співробітництва в Парижі. Вона включала поставки товарів, насамперед подарункові набори продуктів харчування і сировину, а також кредити [733, с. 341].

Попередньою умовою для включення Західної Німеччини у план Маршалла було чітке врегулювання валютних відносин. Завдяки націонал-соціалістській військовій економіці виникла величезна грошова маса, якій

відповідала дуже мізерна пропозиція товарів. 1 березня 1948 р. був заснований банк німецьких країн, а 20 червня розпочато проведення грошової реформи, яку Л. Ергард назвав валютною, підкреслюючи, що її головна мета – досягнення стабільності німецької марки [893, с. 10]. Порядок переходу на нову валюту регулювався чотирма законами «Про реорганізацію грошової системи». Купюри нової валюти були надруковані ще у 1947 р. у США і надіслані у рамках так званої «операції Bird Dog» до Німеччини, де зберігалися у підвалі приміщення колишнього райхсбанку у Франкфурті-на-Майні [840, с. 28]. За реформою кожен мешканець Західної Німеччини одержував в обмін за 60 райхсмарок так звану винагороду в розмірі 40 німецьких марок, а в серпні – ще 20 марок. Як влучно напередодні обміну грошей зазначив У. Самчук, «у таборі тиша. Хвилюються тільки спекулянти, які мають міхи старих марок і не знають, що з ними зробити» [436, с. 332].

Розмір зарплатні, пенсії, ренти й орендної плати відповідно перераховувався у пропорції 1:1, більшість інших зобов'язань – у пропорції 10:1. Реформа загнала на слизьке вкладників ощадних кас, оскільки їхні заощадження знецінились у відношенні 100:6,5. Натомість пощастило власникам цінних активів, зокрема землі, будинків, промислових підприємств і складів (щоправда, серед переміщених осіб і біженців таких не було).

20 червня 1948 р. директор економіки в управлінні Бізонії Людвіг Ергард повідомив про масштабне скасування, запровадження й замороження цін. На наступний ранок у крамницях з'явилося все, що досі ховалося під прилавком, тобто товари повернулися на ринок. Появу на прилавках за «нормальними» цінами добрих ковбас і добірних продуктів, а також рекламування побутової техніки та фотоапаратів [412, с. 98] підтверджував у своїх спогадах сучасник подій Роман Волчук. Таким чином, валютна реформа створила умови для переходу від бартеру до сучасної кредитно-грошової економіки, «сірий» і «чорний ринки» безслідно зникли.

Водночас Р. Волчук констатував, що покупців у крамницях було небагато. В одному з номерів сатиричного німецького тижневика

«Simplicissimus» було вміщено карикатуру, що зображувала розгубленого й заклопотаного німецького обивателя, який із порожніми кишнями розглядав багаті вітрини крамниці [412, с. 98]. Українські біженці та переміщені особи також вирішували дилему, яким чином раціонально витратити зарплату. Учитель української мови і літератури гімназії табору ДіПі у Гайденау Ганна Черінь у листі до друга від 16 грудня 1948 р. констатувала: «2 получки – годинник, тепер ці дві – чоботи, черевики та піч переробила. А далі на черзі пальто, сукня, білизна і т. д. Краю немає. Але вже хоч би пальто купити (теж треба дві получки)» [447, с. 101-102] (у листі від 06.09.1948 р. Ганна Черінь вказувала, що її зарплата має становити біля 200 марок).

За перше півріччя 1948 р. ціни вирости на 33 % [1002], однак завдяки кредитам, отриманим Західною Німеччиною за планом Маршалла, а також прийняттю 24 червня 1948 р. закону «Про основні принципи нормування і політики цін після грошової реформи», наприкінці 1948 р. ціни почали знижуватися. Реформа Людвіга Ергарда поряд із реалізацією плану Маршалла, стала важливою умовою переходу Західної Німеччини від тоталітарної до ринкової економіки.

Таким чином, 1945 – 1948 рр. у Західній Німеччині характеризувалися глибокою економічною кризою. Її проявами стали наявність карткової системи розподілу продуктів, «сірий» та «чорний ринки», бартер, шахрайство та незаконна торгівля. У цій системі координат обивателі змушені були здобувати засоби для існування. Кризові явища справили негативний вплив на рівень та якість життя українських переміщених осіб і біженців. Більшість із них щодня вирішувала проблему елементарного біологічного виживання. Після проведення в 1948 р. у Західній Німеччині грошової реформи, спрямованої на санацію фінансової системи країни, на прилавках магазинів з'явилися товари; відповідно «сірий» і «чорний ринки» припинили своє існування. Однак рівень і якість життя українських переміщених осіб і біженців покращилися не одразу.

2.3. Соціально-психологічні настрої та адаптація до життя переміщених осіб і біженців у Західній Німеччині

Після завершення Другої світової війни суспільство Західної Німеччини, перебувало в непростому психоемоційному стані й училося жити в поствоєнному світі. Історик Олександр Ватлін писав, що в перше повоєнне літо німці не відчували ні радості, ні полегшення. «Їхнє життя визначалося прагненням швидше роздобути їжу, знайти прийнятне житло, розшукати розкиданих війною близьких [...] У щоденних турботах люди гнали від себе думки про минуле і майбутнє, почуття вини за те, що відбулося, страх приреченості на милість переможця» [1002]. Непростим було становище й українських переміщених осіб і біженців, які адаптувалися до життя в іноетнічному середовищі, звикали до нових політичних та соціально-економічних реалій повоєнної Західної Німеччини.

Письменник Улас Самчук у своїх мемуарах образно порівнював переміщених осіб і біженців з України, які знайшли тимчасовий прихисток на німецькій землі із тисячами «вирваних з корінем дерев, що їх штучно підтримують для пересадки на інший ґрунт. Вони боліють, їх соки вичерпуються, їх листя в'яне, вони задихаються» [436, с. 150]. Адаптація більшості українських переміщених осіб і біженців до нових умов життя в повоєнній Західній Німеччині відбувалася непросто, адже, як відомо, навіть за сприятливих умов така адаптація є складним стресогенним процесом. Непевність майбутнього, невлаштованість побуту, туга за батьківщиною, страх перед цілком реальною загрозою примусової репатріації робили перші повоєнні роки щедрими на розпач, депресії та істерики [436, с. 150]. Водночас апелюючи до порівняння Уласа Олексійовича, слід зауважити, що найкраще приживаються на новому, хоч і тимчасовому ґрунті, молоді дерева. Діти, юнаки та юнки не звертали особливої уваги на побутові проблеми, розраджували себе різними забавами, закохувалися, не безпідставно вважали роки перебування на німецькій землі одними з найкращих і

найщасливіших [434, с. 156, 163]. Заради справедливості слід зазначити, що почуття щастя (хоча б короткочасного) було притаманне й людям старшого віку. Вони раділи, що змогли втекти з-під сфери впливу «совєтів» і жити вільним (особливо у національно-культурному плані) життям [409, с. 224].

Загальновідомо, що емоційні стани детермінуються здебільшого соціальними чинниками. Тож серед чинників, які безпосередньо впливали на настрої українських переміщених осіб і біженців, слід назвати побутові проблеми, проблему працевлаштування, тугу за батьківщиною та рідними, загрозу примусової репатріації до Радянського Союзу та еміграцію із Західної Німеччини до країн Європи, Америки, Канади й Австралії.

Якщо корінне німецьке населення перебувало на своїй землі, частина мала своє помешкання, придатне до життя, хоча б мінімальне хатнє начиння в ньому, певні запаси одягу, деякі фінансові заощадження [640, с. 1], то переважна більшість біженців і переміщених осіб за роки війни зносила свій одяг, витратила всі заощадження і залишилася без даху над головою. Незважаючи на матеріальну допомогу міжнародних організацій, побутові умови таборів, за влучним висловом мюнхенського таборянина хіміка Полікарпа Герасименка-Волковинського залишалися «нужденні» [94, арк. 1].

Не набагато кращим було матеріальне становище німецьких біженців і евакуйованих. Наприклад, німцям-біженцям із Чехословаччини уряд лише у 1946 р. дозволив брати з собою до 50 кг багажу і до 500 райхсмарок. Тож німецьким переселенцям бракувало одягу, взуття, побутових речей. У листопаді 1948 р. Інститут демоскопії в Алленбасі провів соціологічне опитування німців. На запитання «Що ви будете робити, якщо отримаєте 1000 марок?» 60 % переселенців відповіли, що витратили б кошти на одяг і взуття (у місцевого населення – 50 %), а 43 % – на придбання меблів і ліжок (у місцевого населення – 16 %). Однак найбільші труднощі німецьким біженцям і евакуйованим довелося долати, щоб отримати житло, адже житловий фонд, особливо у великих містах, зазнав у роки війни значних руйнувань. До цього

слід додати значний потік переселенців і як наслідок – наприкінці 1949 р. у Західній Німеччині не вистачало понад 5 млн квартир [827, с. 36-37].

Нужденним був матеріальний бік життя в таборах. Сімейним виділялися окремі кімнатки, наприклад, розміром 3 на 5 метрів, відділені одна від одної коцями. Більш-менш при звичайтись у них існувати могли лише ті українці, які мали за плечима досвід радянських комунальних квартир й могли раціонально використати не лише площу, а й «підплощу» і «надплощу» [436, с. 38]. Інтер'єр кімнат не відрізнявся від подібних приміщень у таборах для оstarбайтерів: дво- чи триповерхові ліжка, тумбочка чи невеликий стіл, табуретки. У деяких таборах опалювальний сезон так і не наставав, в інших температура повітря бажала кращого.

Невлаштованість побуту гнітюче впливала на українських біженців і переміщених осіб. Чимало мріяло про невелику затишну оселю, у якій могли би проводити час із родиною та / або працювати. Мешканець Мюнхену художник Михайло Дмитренко, перебуваючи, за власним визначенням, у шалено пригніченому психічному стані, мріяв «знайти собі десь у світі, хоч на останок мого життя якийсь куток, де зміг-би свobodно працювати і забути про весь паскудний, забриханий, фальшивий світ» [64, арк. 1 зв.]. Навіть мінімальне покращення житлових умов і збільшення особистого простору позитивно впливали на психоемоційний стан українських біженців і переміщених осіб, у яких одразу покращувався настрій, а інтелігенція отримувала новий імпульс до праці [436, с. 76-77].

Активна еміграція ДіПі за океан, що розпочалася від 1947 р., зумовила значне зменшення чисельності мешканців таборів. Відповідно останні закривали [88, арк. 10], а таборян переселяли в інші. Однак причина полягала не лише в цьому. Однією із найважливіших причин існування таких «караванних таборів» було «намагання адміністративних чинників перемогти нехить ДП до репатріації» [829, с. 63]. Перебування таборів і їхнього населення в перманентному русі вносило певний дискомфорт у відносно налагоджений побут. Окрім того, «одну суцільну громаду» [415, с. 534], яка сформувалася в

таборі, розселяли, як правило, по різних таборах, що ускладнювало спілкування рідних, друзів і колег, унеможлиблювало продовження реалізації спільних проектів. Сучасниця подій історик Наталія Полонська-Василенко згадувала, як унаслідок ліквідації табору в Карлсфельді його мешканців розподілено між трьома таборами – в Міттенвальді, Берхтесгадені і Фраймані. «Рвалися тоді дружні та ділові зв'язки, руйнувалися школи: учні їхали до одного табору, а педагоги – до іншого; руйнувалися також церкви, ліквідовувалися бібліотеки» [432, с. 510], – з сумом писала професор. У новому таборі доводилося вкотре «будувати зруйноване життя».

Окупаційні адміністрації, створюючи час від часу такі стресові переселенські ситуації, прагнули вивести українських біженців і переміщених осіб із зони особистого комфорту, «вибити ґрунт під ногами», щоб мігранти не чинили завзятого опору примусовій репатріації «на рідину». Вони домоглися певного ефекту, про що свідчать численні спогади сучасників подій, однак головної своєї мети досягти не змогли. Навпаки, загроза примусової репатріації лише сконсолідувала переміщених осіб і біженців.

Одяг, взуття і засоби особистої гігієни, які становлять важливий показник добробуту, були в дефіциті. Міжнародні організації розподіляли між переміщеними особами одяг і взуття, що вже були у вжитку [829, с. 68]. Однак, незважаючи на таку гуманітарну допомогу, зазначених речей українцям бракувало, особливо нужденний вигляд мали діти та непрацюючі пенсіонери. Нестача речей першої необхідності стала прикметою часу і піддавалася осуду на шпальтах української періодики [584, с. 11]. Так, в одній гуморесці представникові таборової адміністрації наснився фантастичний сон, у якому всі таборяни йдуть на роботу й усі одягнені в штани [583, с. 8].

Товарів, які надавалися для розподілу, не вистачало. Наприклад, у серпні 1947 р. блок №1 табору імені Лисенка в Ганновері отримав для розподілу поміж мешканцями: нові панчохи – 7 пар, старі панчохи – 2 пари, жіночі шкарпетки – 4 пари, сорочки для дівчат – 10, жіночі сорочки – 14, спідниці – 3, жіночі майки – 16, черевики – 3 пари, жіночі пов'язки – 90, зубна паста –

16 тюбиків [14, арк. 275]. Тому й не дивно, що поетеса Ганна Черінь ходила не в сукні, а в довгих штанях з генеральськими лампасами [447, с. 11]. У скрутних умовах перебували всі верстви переміщених осіб і біженців. ДіПі зазвичай мали один комплект одягу, який носили щодня, що прискорювало його зношуваність. Тому лагодження одягу, що продовжувало термін його експлуатації, було звичним явищем, зокрема й у родинах священиків [87, арк. 54]. Також таборяни призвичаїлися до перешивання різних предметів одягу. Повсякденна і святкова мода ДіПі ще чекає на свого дослідника. Ми ж зазначимо, що неможливість задовольнити елементарні життєві потреби робило життя українських переміщених осіб і біженців дискомфортом і «паскудним» [447, с. 9]. Навіть більше, становище ДіПі дало підстави директору ЮНРРА в Міттенвальді таврувати їх «білими неграми» [829, с. 77].

Постійне недоїдання, одноманітний раціон і брак вітамінів негативно позначалися не лише на фізичному, а й на психоемоційному стані переміщених осіб і біженців. «Ідея-мрія» багатьох полягала, за визначенням письменниці Докії Гуменної, у тому, «щоб не хотілося їсти. Щоб людина була вільна від рота і шлунку. [...] Не треба варити, купувати, заробляти. Тоді могутня незалежність» [303, арк. 3]. Не додавали оптимізму і публікації, що з'являлися на шпальтах преси з порівняльним аналізом кількості калорій, спожитими ДіПі Західної Німеччини та мешканцями інших країн. Так, станом на початок 1947 р. Міністерство сільського господарства США повідомляло, що населення Австрії, Італії, Німеччини та Румунії отримувало по 1,5 – 2 тис. калорій на день, близько 2 тис. калорій становив харчовий раціон в Іспанії, Польщі та Фінляндії; натомість у Бельгії, Болгарії, Голландії, Греції, Франції, Швейцарії та Югославії – 2,1 – 2,5 тис., а 2,6 тис. і більше отримували у Великій Британії, Данії, Норвегії, Чехословаччині та Швеції [675, с. 4]. Уряди держав-окупантів Західної Німеччини констатували, що рівень та якість харчування населення є незадовільним [640, с. 1]. Водночас становище українців у повоєнній Європі було не набагато кращим. Так, на шпальтах однієї з паризьких газет можна було прочитати типовий анекдотичний діалог

українських скитальців: «Пощо ви прикладаєте живіт до печі? / Пригріваю на вечерю те, що з'їв на обід» [560, с. 4].

Придбати продукти харчування практично не було можливості через надмірно високі ціни, що, безперечно, ще більше пригнічувало біженців і переміщених осіб. На одній із тогочасних карикатур маленький хлопчик, із цікавістю розглядаючи вітрину продуктової крамниці, запитував: «Що це, мамусю?» і чув у відповідь: «Музей, дитинко!..» [652, с. 11] (див. Додаток О). Характерно, що більшість переміщених осіб і біженців до крамниць не заходила, а лише розглядала знадвору їхні вітрини або ж, навпаки, проходячи повз, пришвидшувала темп. У трохи вигіднішому становищі порівняно з ДіПі перебувало німецьке населення – мешканці сільської місцевості, які вирощували городину, та й містянам допомагали прохарчуватися невеличкі городи, які вони розбивали в палісадниках [1002]. Переміщені особи й біженці з України мусили розраховувати лише на себе. У багатьох із них виникало риторичне запитання: «Доки триватиме ця імітація життя?» [916, с. 126].

Окремо слід розглянути проблему деперсоналізації таборян. Проживання в таборах позбавляло його мешканців приватності [907, с. 34]. В одній кімнаті зазвичай мешкали по дві – три родини, кожна з яких складалася в середньому з трьох осіб, а у великих кімнатах могли розташовуватися до 100 осіб. Кожна родина відгороджувала собі куток за допомогою коців. Зрозуміло, що «стіни» мали умовний характер і все життя таборян було видно, як на долоні. Особистого простору катастрофічно не вистачало. До цього слід додати спільне користування кухнею, складом, вбиральнями та ін. Доводилося знаходити спільну мову з численними сусідами, що вдавалося далеко не завжди, відповідно частими були суперечки та конфлікти. Побути на самоті становило нездійсненну мрію. Сучасник подій психолог Олександр Кульчицький констатував: «Ця втрата права на самоту, конечність жити на відкритій сцені спільного життя, без світла кінкетів і гриму, звичайно в ролі зовсім не героїчній, нищить сферу приватності й інтимності, що тільки в ній з виключенням усякого чужого втручання дозріває чи то пак зміцнюється

особовість. Щоб дозріти до особи, треба інколи відособлення, – щоб стати самим собою, треба, хоч часом, бути самим» [808, с. 74]. Отже, знищення зони особистого простору, сфери інтимності і приватності пригнічувало морально-психологічний стан українських біженців та переміщених осіб і становило одну з причин їхньої деперсоналізації. Були й інші причини.

Практично всі таборяни були рівні. Вони перебували, за влучним висловом Олександра Кульчицького, у статусі «запроторенця», тобто ув'язненого невидимими ґратами особливого статусу ДіПі [808, с. 74; 680, с. 13]. В одній кімнаті могли проживати професори і анальфabetи, чоловіки і жінки. Кожен із них мав рівні права та обов'язки: вони спільно прибирали в таборі й на його подвір'ї, спільно стояли в черзі на кухню чи до вбиральні. Таборяни отримували однакоvu за кількістю і якістю їжу, однакоvu нужденні одяг і взуття, мешкали в однакових кімнатах з однакоvu мінімальним умеблюванням. Як наслідок – таборяни поступово позбувалися своєї індивідуальності. Живучи за умов рівності, вони не бачили перспектив свого росту в громаді, соціумі (окрім хіба що примарної можливості дістатися до адміністрації табору), тому не проявляли ініціативи, вели розмірене монотонне життя. На ньому позначився і досвід проживання в радянській Україні, де не вітався розвиток індивідуальності, і перебування в нацистських концтаборах [907, с. 35]. До цього слід додати знищення сфер інтимності і приватності внаслідок колективного співіснування в таборах, про що йшлося вище. Як наслідок – українські переміщені особи та біженці поступово зазнавали деперсоналізації, тобто знеособлення.

Важливий компонент психічного життя становить праця, яка забезпечує йому рівновагу і є одним із дієвих засобів лікування психічних хвороб. Водночас відсутність роботи дисбалансиує психіку людини. Більшість українців не могли влаштуватися на німецькій землі за фахом, а якщо це вдавалося зробити, то або на благодійних засадах, або з мінімальною грошовою винагородою, яка не могла забезпечити нормальні умови життя. Більшість українців, особливо інтелігенція, усвідомлювала, що праця за фахом

і в німецькому теперішньому, і в заокеанському майбутньому може залишитися нездійсненою мрією або перейти в розряд хобі.

Цікавим дослідницьким питанням є проблема туги українських переміщених осіб і біженців за батьківщиною, родичами та друзями, що залишилися в Україні. Частина дуже сумувала за рідною землею і близькими серцю людьми. Вони були переконані, що мати постійно добрий настрій можливо лише перебуваючи на рідній землі [447, с. 28]. У багатьох листах латвійців, приміром, лунало розпачливе запитання: «Коли ж ми усі зможемо повернутися додому?» [952, с. 249]. Траплялися серед переміщених осіб такі, у яких туга за батьківщиною брала гору, і вони приймали рішення повернутися додому [897, с. 369]. Так, один із переміщених росіян міркував, як він може жити серед чужих людей, де немає з ким поговорити російською, й вирішив повернутися до Радянського Союзу [423, с. 126]. Серед тих, хто добровільно повертався, були й українці. Поетеса Ганна Черінь в одному з листів зазначала: «Заздрю я тим людям, у кого туга за вітчизною не така гостра» [447, с. 28]. Таких переміщених осіб і біженців було не мало.

Російська письменниця Ірина Сабурова у своїй «Ді-пілогічній абетці» висловила загальне ставлення більшості переміщених осіб до такого поняття, як «батьківщина»: «Над втратою її [батьківщини] пролито немало гірких сліз. Але діпілогічне оголошення про втрату говорить наступне: «Втрачено гаряче улюблену батьківщину. Благаємо не повертати»» [360, с. 542]. Переміщений росіянин Михайло Клименко згадував, що жоден із його знайомих не мав туги за рідною землею [423, с. 126, 165]. Та й він сам, як не намагався не зміг відчувати туги за батьківщиною, про що іронічно писав у спогадах: «Я не знав жодної туги. І мені хотілося відчувати цю тугу. Я виходив рано вранці зі сходом сонця, дивився на схід. Там далеко повинна бути моя батьківщина. Але жодної туги я не відчував. Туга просто не приходила» [423, с. 126].

Загроза примусової репатріації на «родіну», систематичні скринінги-перевірки вселяли у ДіПі почуття страху за своє життя та життя рідних, зневіри й розпачу; панували панічні настрої. Вони були розгублені, насторожені й

знервовані, відчували безвихідність свого становища, приреченість. Непевність становища пригнічувала [436, с. 53; 429, с. 359]. Священик табору в Ельвангені Петро Мелех на початку 1947 р. у листі до церковного діяча Аркадія Яременка зазначав, що метою скринінгу, що проводився в їхньому таборі, є відділити «козлів від овець». Адресанта пригнічувала непевність положення, оскільки «ніхто ще не знає хто «козел», а хто «вівця»» [83, арк. 2]. Перші втрачали право жити в таборі й ставали легкою здобиччю для радянських репатріаційних органів, другі отримували надію на еміграцію.

Переміщені особи й біженці без різниці національності опинились у безвихідному становищі, й усвідомлювали, що повернення до Радянського Союзу принесе їм багатогодинні допити, ув'язнення в сталінських таборах, а то й вищу міру покарання. Російська дослідниця Катерина Садікова вказувала, що примусова депортація до Радянського Союзу для більшості переміщених росіян була «рівносильна смертному вироку» [897, с. 333]. Причому повертатися до СРСР не бажали не лише радянські громадяни, що опинилися в Німеччині, а й в Італії, Франції, Швеції [435, с. 182] та ін. Вони перебували в депресивному стані, відчували себе в небезпеці; ними оволодівав страх, і як наслідок – українці піддавалися панічним настроям та нерідко вкорочували собі віку. Як стверджував в автобіографічному нарисі актор Михайло Лялька: «Краще вмерти, ніж вертатися на тортури і Сибір» [744, с. 219]. Улас Самчук у мемуарах зазначав, що в середовищі інтелігенції часто вживалася фраза «куля в лоб» [436, с. 125]. Суїцидальні настрої були поширені навіть серед духовенства. Так, Е. Нельський (псевдонім; єпископ Російської православної церкви за кордоном Нафанаїл (Львов)), готуючись до виїзду з Німеччини до Швейцарії, у 1947 р. писав, що «ми [монахи] всі навіть надамо перевагу смерті можливості залишитися під радянською владою» [897, с. 369]. Погоджуємося з думкою сучасниці подій Галини Воскобійник, що прийняття рішення про вчинення самогубства було «свідченням духовної смерті» [414, с. 104].

Самогубства чинилися в різний спосіб: шляхом перерізання вен, повішання, пострілів із вогнепальної зброї, стрибання з вікон верхніх поверхів

церков та будинків, навіть разом із дітьми [413, с. 122; 440, с. 95; 941, с. 142; 744, с. 219; 933, с. 22]. Сучасна американська журналістка українського походження Андреа Чалупа констатувала, що «схожі випадки самогубств стали типовими для тих часів» [933, с. 22]. Типовою можна назвати і текст передсмертної записки, яку залишив голова сім'ї перед вбивством членів родини та власним самогубством: «Життя немає смислу! Рано чи пізно комуністи нас розстріляють. Ми всі приречені. Я зроблю вибір за свою сім'ю!» [414, с. 105]. Окрім згаданих радикальних заходів, українці ще заподіювали собі каліцтво, і як наслідок – потрапляли до шпиталів [423, с. 136], де залишалися недосяжними для репатріаційних органів.

Окремо слід наголосити на такому несвідомому психологічному стані, що опанував українських біженців і переміщених осіб, як почуття невизначеної тривоги [808, с. 75]. Воно характеризувалося відсутністю причини тривоги, чим і відрізнялося від страху, який є біологічною реакцією організму на чітко визначену причину. Зовнішньо тривога виявлялася у відчутті внутрішньої напруженості, відсутності спокою, неспокійному погляді. Більшість українських ДіПі почуття невизначеної тривоги принесла з собою з батьківщини, а в Західній Німеччині воно за цілком сприятливих таборових умов мало можливість розвинути. Адже стати на шлях переселення українців спонукала тривога перед всемогутньою силою НКВС. Під кулями та розривами снарядів почуття тривоги зростало. Почуття тривоги нагадувало про себе у таборовий період у зв'язку з загрозою репатріації й постійними перевірками-скринінгами. Його підсилювало й почуття невизначеності майбутнього. Отже, вірним супутником українських таборян було не лише почуття страху, а й невизначеної тривоги. Вони щодня жили в очікуванні чогось поганого, що неодмінно, на їхнє переконання, мало статися.

Процес еміграції переміщених осіб і біженців з України до країн Європи, Америки й Австралії викликав різні емоції. З одного боку, вони раділи, що позаду залишилося «непевне скитальське життя» з «ласкавим хлібом» тітки ЮНППА й вуйка ІРО [420, с. 193], а попереду на них чекало нове життя,

творцями якого вже будуть безпосередньо вони. З іншого – сумували й були розгублені, оскільки не знали, яким буде майбутнє у державі, яка їх приймала.

Вивчення настроїв емігрантів, які намагалися адаптуватися до умов проживання в тій чи іншій країні, є важливим з огляду на дослідження емоційного стану переміщених осіб і біженців, що залишилися в Західній Німеччині. Новоспечені американці, австралійці, бразилійці, канадійці, бельгійці чи французи, описуючи в листах, зокрема й відкритих, свій побут, ділячись особистими успіхами й невдачами адаптації, опосередковано впливали на емоційний стан українців, які поки що залишалися у Німеччині. Визначальні чинники, що впливали на настрої, який домінував в емігрантів, становили гостинність держави, яка їх приймала, забезпечення/незабезпечення роботою за фахом, на яку вони розраховували, рівень заробітної плати, якість побутових умов.

Більшість емігрантів із Західної Німеччини, насамперед інтелігенція, не змогли влаштуватися у країнах Європи й Америки за фахом, адже ці держави потребували передусім кваліфікованих робітників в галузях індустрії та сільського господарства, а також робітників у сфері обслуговування [655, с. 7; 656, с. 7; 567, с. 5; 565, с. 2]. Частина українців була готова зустрітися з реаліями і здобувала робітничі фахи на різноманітних курсах у Західній Німеччині, частина – сподівалася на краще. Відповідно першим було дещо легше адаптуватися, хоча незвиклу до важкої фізичної праці інтелігенцію часто-густо охоплював відчай від безвиході. Письменник Роман Завадович писав у листі до Леоніда Полтави: «Ми «робітники пера» особливо важко переживаємо ці умовини життя. Те, що другим тільки дошкуляє, нас добиває» [306, арк. 1]. У свою чергу на других чекало розчарування.

Український допомоговий комітет в Аргентині у відкритому листі, зверненому, передусім, до майбутніх емігрантів, наголошував на тому, що фіксуються випадки повного розчарування від перебування у країні, передусім серед інтелігенції, представники якої навіть вимагають повернути їх до Європи [656, с. 7]. Корені розчарування крилися, з одного боку, в ілюзії про

Аргентину «як країну медом і молоком текучу» [656, с. 7], а з іншого – у страху перед можливістю репатріації до СРСР. Як наслідок, потенційні емігранти не звертали уваги на всі перестороги Комітету щодо умов життя і роботи в Аргентині. Влучно характеризувала реалії працевлаштування інтелігенції і карикатура ЕКО (справжнє ім'я та прізвище Едвард Козак), вміщена на шпальтах «Української трибуни» під промовистою назвою «Майбутнє за океаном». На ній ковбой, звертаючись до пастуха, наказував: «Пане професоре, заверніть-но корову» [568, с. 1].

Джерела фіксують і вибухи гніву передусім інтелігенції, яка, замість того, щоб наприклад, творчо працювати, мусила, як актор Ростислав Василенко сидіти за кермом трамвая в Австралії («Ось на що пішла молодість, театральна освіта, фах. Будь проклята еміграція!» [58, арк. 2]), або, як актриси Віра Левицька та Ліза Шашаровська, виготовляти сигари на тютюновій фабриці у США («наповнені були ті шматки тютюну їхньою душевною гіркотою, розпачем, сльозами» [744, с. 92-93]), або, як письменник Тодось Осьмачка, працювати на заводі бетонних виробів у Мінеаполісі [118, арк. 1] («Я спробував [...] усяких праць до найтяжчих, які людина може робити. Але всі вони робили і може вже назавжди зробили [...] калікою духовною» [109, арк. 11 зв.]), або, як театральний режисер Йосип Гірняк, служити кельнером у нью-йоркському барі [744, с. 96]. Не в кращому становищі перебували емігранти інших національностей. Приміром, російський генерал-майор Михайло Георгієвич працював на заводі в Австралії чорноробом [802, с. 205], а російський поет Іван Елагін мив підлогу в одному з американських ресторанів [360, с. 265]. Окрім того, тимчасове безробіття також спричинювало пригнічений стан емігрантів, адже, як зазначала художниця і письменниця Оксана Лятуринська, яка за перший тиждень свого побуту в Нью-Йорку не змогла знайти роботи, «страшне це відчувати, що тут ти до нічого. І це найгірше, що може бути, воно вбиває» [66, арк. 1].

Рівень та якість умов побуту в державі, що приймала, які могли бути дуже пристойні, задовільні чи неприйнятні, також впливали на настрої

емігрантів. Так, митрополит Полікарп (світське ім'я Петро Сікорський) перебував по прибутті в 1950 р. до Франції в піднесеному настрої, оскільки місцева українська громада орендувала для нього «прекрасну вілю з садком». Щоправда, митрополита трохи турбувала орендна плата в розмірі півтисячі доларів на рік. Однак він не втрачав оптимізму і висловив надію, що «з помічю Божою і добрих людей якось я вийду з цього положення» [90, арк. 4]. Натомість Оксана Лятуринська перші дні свого побуту у Нью-Йорку безуспішно шукала дах над головою [66, арк. 1], що надзвичайно її гнітило.

Мав значення і людський чинник: наявність/відсутність у державі, що приймала, рідних і друзів із України чи Німеччини, набуття/ненабуття нових знайомих і друзів. Спочатку більшість українців охоплювало почуття самотності. Юрій Шерех (справжнє прізвище Шевельов) вивів власний рецепт боротьби зі згаданим почуттям: українцям слід було «рятуватися з еміграційного оточення» і «пускати коріння у ґрунт» [309, арк. 9] країни, що приймала, тобто впевнено інтегруватися в інонаціональне середовище.

Рівень оволодіння мовою держави, що їх приймала, також безпосереднім чином впливав на настрій переселенців. Ті переміщені особи й біженці, які не вивчали іноземні мови або й студіювали їх на відповідних курсах чи з репетиторами у Західній Німеччині, ще по дорозі до нової держави, наприклад, спілкуючись з обслуговуючим персоналом на кораблі, з гіркотою усвідомлювали, що їхній рівень володіння мовою бажає кращого. Сучасник подій М. Верховинець, який 1946 р. виїхав до США у своїх спогадах наголошував, що «тут на океані, за одну ніч ти став такий маленький, у своїх і чужих очах» [410, с. 16]. Це почуття загострювалося зі сходженням на берег. Спочатку незнання мови значно ускладнювало комунікацію, робило українців безпорадними; їх охоплювало почуття гіркого розчарування. Саме тому чимало з них у листах, звернених до українців Західної Німеччини, акцентували увагу на важливості вивчення іноземної мови [410, с. 18].

Важила і відмінність/схожість між якістю життя у державі, що приймала, та, по-перше, у радянській Україні (варіант – Польщі), по-друге, у Західній

Німеччині. Одні, тяжко працюючи, з ностальгією згадували відносно безтурботне побутування в Західній Німеччині. Так, Всеволод Пінковський, працюючи на золотих копальнях в Онтаріо (Канада), писав у листі до літературознавця Юрія Бойка (справжнє прізвище Блохин), що не раз згадував «ті добрі часи в таборі, коли то людина цілими днями вигрівалася на озері або в лісі» [294, арк. 1 зв.]. Інші ж бачили у своєму новому еміграційному житті більше переваг. Так, у червні 1948 р. канадійський фермер І. Даниленко в листі до друга Юрія Потієнка, на якого ще чекала рівно через рік еміграція до США, не приховуючи захвату писав: «[...] ще й досі не віриться, що я перебуваю поза межами панування страху, насильства, несправедливості, голоду і т. д. [...] Правда, спочатку, та часом і тепер, якийсь невиразний жаль закрадається в серце – жаль за друзями, за тим, що минуло – і тоді, наче хочеться знову в Європу, але це почуття не сильне і легко поборюється почуттями більш привабливої дійсності» [77, арк. 1]. Схожий настрої був у мешканки Ванкувера пані Лілії: «За Європою зітхаю стало, але до лягеру, безумовно не вернулася б» [2, арк. 1]. У наступних рядках І. Даниленко конкретизував: «[...] фермери тут (не говорячи вже про інших) психікою своєю відрізняються від німецьких байерів, а ще більше від нещасних колгоспників, яких використовують як худобу. Тут же кожний працює, щоб якнайкраще влаштувати своє життя і якнайвеселіше провести його» [77, арк. 1-1зв.]. Цілковито щасливим почувався і Андрій Теслюк, що виїхав до Англії, вважав, що живе, «як на курорті» [555, с. 4].

Колишній таборянин, а згодом мешканець Сіднею (Австралія) поет Василь Онуфрієнко, аналізуючи свій побут на радянській та німецькій землях, дійшов цікавого висновку: «Там [у Західній Німеччині] було інше життя – на зразок комунізму, де кожен робив «по змозі», а одержував «по потребі», заужуючи ту «потребу» до крайнього мінімуму» [2, арк. 13]. Натомість життя в Австралії йому дуже подобалося, адже за один австралійський фунт у 1949 р. можна було «накупити різних харчів стільки, що сам не донесеш» [2, арк. 13],

особливо дешевими були борошно і смалець (дружина поета працюючи на фабриці із виготовлення кексів одержувала до 6 ф. на тиждень).

Оскільки песимізм, що охопив більшість українських переміщених осіб і біженців, не був їх вдачею, а лише витвором непростих обставин, то рецепт лікування був дуже простим. Його вивела згадувана Ганна Черінь: потрібно було лише дати українцям «те, що треба» [447, с. 29], і песимістів одразу б поменшало. Однак «інгредієнти» дістати було вже не так і просто.

Не кращими були соціально-психологічні настрої в евакуйованих німців і німців-біженців, які почувалися «зайвими» в західнонімецькому суспільстві. Останнє бачило у німецьких переселенцях не частину свого народу, а чужинців, які спричиняють ще більше загострення соціально-економічних проблем. Нелегко було знайти спільну мову й у середовищі власне німецьких евакуйованих і біженців, оскільки одну громаду зазвичай утворювали переселенці з різних районів. Вони різнилися своїми діалектами, звичаями, світоглядом і менталітетом, мали особливості культури та релігії [827, с. 40].

Таким чином, епоха ДіПі стала великим випробуванням для українського соціуму, вона вплинула на суспільну психологію та їхню індивідуальну свідомість. На настрої переміщених осіб і біженців з України впливали такі соціальні чинники, як побутові проблеми, проблема працевлаштування, туга за батьківщиною та рідними, загроза примусової репатріації до СРСР та подальша еміграція із Західної Німеччини. Адаптація українських переміщених осіб і біженців до нових реалій життя в повоєнній Західній Німеччині безпосереднім чином впливала на їхні соціально-психологічні настрої, які були переважно песимістичними. Відбувалася поступова деперсоналізація українців, зумовлена відсутністю зони особистого комфорту та сфери приватності.

Підсумовуючи зазначимо, що у роки Другої світової війни в Німеччині з різних причин опинилося кілька мільйонів українців. Ті з них, які потрапили до Третього райху проти власної волі, а це переважно оstarбайтери, військовополонені та політичні в'язні, отримали правовий статус переміщених

осіб. Ті ж, що опинилися на німецькій землі, втікаючи від «сталінського раю», здобули правовий статус біженців. Усі вони становили невід'ємну частину соціального життя післявоєнної Західної Німеччини. Після масової репатріації до СРСР українська громада Західної Німеччини значно зменшилася і становила приблизно 200 – 220 тис. осіб. Для проживання переміщених осіб та біженців було створено спеціальні табори, які незабаром перетворилися на невеликі республіки зі своїми органами самоврядування, освітніми та медичними закладами, храмами та крамницями, театрами й спортивними товариствами. А їхні мешканці утворили соборну українську громаду, оскільки на німецькій землі опинилися вихідці з різних регіонів України, а також представники другої хвилі еміграції з України. У перші роки після завершення Другої світової війни Західну Німеччину охопила глибока економічна криза, що негативно позначилося на рівні та якості життя переміщених осіб і біженців з України. Щоб якось вижити, вони були змушені брати участь у роботі «сірого» та «чорного ринків», займатися бартером та спорадично долучатися до таких антисоціальних дій, як шахрайство і крадіжки. Усе зазначене в першу чергу стосувалося роздобування дефіцитних продуктів харчування. Епоха ДіПі змінила як індивідуальну свідомість, так і суспільну психологію українців. Соціально-психологічні настрої українських переміщених осіб і біженців зумовлювалися їхньою адаптацією до життя в повоєнній Західній Німеччині, проблемами примусової репатріації до СРСР і майбутньою еміграцією до країн Європи, Америки й Австралії. Загалом у їхньому середовищі переважали песимістичні настрої, які нерідко супроводжувалися суїцидами.

РОЗДІЛ 3. УКРАЇНСЬКА ОСВІТА ТА НАУКА В ПОВОЄННІЙ ЗАХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ

3.1. Загальна освіта

Роки воєнних лихоліть завдали непоправної шкоди всім ланкам життя українського суспільства, не стала винятком і система освіти. Зруйновані приміщення шкіл, брак засобів навчання, бомбардування населених пунктів нацистами не створювали умов для здобуття ґрунтовних знань на батьківщині. Опинившись у Західній Німеччині, пасіонарна українська громада взялася до налагодження системи освіти й дбала про охоплення всієї молоді процесом навчання. Директор заснованої у повоєнний період української гімназії в Аугсбурзі І. Паливода наголошував: «Невідомо, як довго ми тут сидітимемо, а дітей треба вчити. І то в своїх добрих школах. А створити добрі школи ми маємо всі можливості. Учительські кадри в нас численні й досвідчені» [425, с. 167]. Інтелігенція покладала на підростаюче покоління великі надії, вбачаючи в них майбутніх будівників «українського державного життя» [677, с. 9]. Відповідно з усією серйозністю поставилася до організації в повоєнній Західній Німеччині мережі дитячих садків і середніх навчальних закладів.

Налагодження роботи системи освіти стало одним із важливих питань на порядку денному повоєнного облаштування Західної Німеччини. І, власне, німецьке населення, і всі переміщені особи й біженці без різниці національності постали перед проблемою недостатньої кількості навчальних приміщень та незадовільного стану матеріально-технічного забезпечення навчального процесу [797, с. 42]. Так, у Західній Німеччині чимало приміщень шкіл використовувалося в повоєнні роки не за призначенням: у них розташовувалися лазарети, табори біженців, мешкали особи, які втратили житло внаслідок бомбардувань. Наприклад, у Гамбурзі з 400 шкіл, що вціліли, у вересні 1945 р. за призначенням використовувалися лише 60 [1005]. Та й ті школи, що відкрили свої двері для учнів у вересні 1945 р. відчували брак парт,

шкільних дошок, крейди і зошитів, тобто всього того, що здавалося цілковито звичним. Катастрофічно не вистачало підручників, особливо з історії, географії та літератури. Нацистські підручники, що були видані мільйонними накладками, необхідно було вилучати з користування, натомість перевидавати підручники періоду Веймарської республіки або створювати нові [1005]. Поступово труднощі, які зазнала німецька система освіти, долалися.

Українська дошкільна та середня освіта в повоєнній Західній Німеччині мала ще більше труднощів і проблем. По-перше, йшлося про відсутність уніфікованих навчальних програм із предметів, які викладалися [677, с. 9]. Різними були зміст навчання та вимоги до рівня знань. По-друге, навчання відбувалося переважно в непристосованих для цього приміщеннях. Так, Українська народна школа імені Андрея Шептицького у Регенсбурзі розташовувалася у двох кімнатах УДКомітету, а згодом перебралася до приміщення шпиталю [852, с. 22-23]. Через низький температурний режим у класах не всі школи працювали в зимовий період [643, с. 8].

По-третє, найбільше відчувався брак підручників, особливо в 1945 – 1946 н. р. Наприкінці 1947 р. в американській окупаційній зоні Німеччини народні школи були забезпечені підручниками лише на 60 %, а гімназії – на 70 % [829, с. 158]. Сучасники подій слушно наголошували на потребі створення робочих груп фахівців-предметників із написання нових, або хоча б перекладу вже наявних підручників [677, с. 9]. Подекуди підручники друкували, однак не скоординовано: кожен табір для своїх шкіл. Брак підручників відчували не лише учні, а й їхні учителі. Останні, як згадував управитель, тобто директор, Української народної школи імені Андрея Шептицького в Регенсбурзі Юрій Теодорович, готувалися до уроків «з пам'яті» або в кращому випадку позичали німецькі чи польські підручники [852, с. 22]. Поетеса Ганна Черінь, якій у 1948 р. задля додаткового заробітку доводилося працювати вчителем української мови та літератури в таборній гімназії Гайденау скаржилася, що «кожну лекцію доводиться зубами вигризати зі своєї пам'яті та ще звідки попадеться» [447, с. 99]. До речі,

ознайомитися з конспектами лекцій, які читала учителька-поетеса, можна у Центральному державному архіві-музеї літератури та мистецтва України [33].

По-четверте, дошкільнята не мали іграшок, паперу, кольорових олівців і пластиліну [829, с. 153], а учні – найнеобхіднішого канцелярського приладдя – зошитів і чорнил [176, арк. 4]. Так, відсутність зошитів компенсували маленькими клаптиками паперу. Мали за щастя, коли вдавалося роздобути «ще не до кінця записані шкільні зошити з колишніх німецьких шкіл» [852, с. 22]. Замість альбомів для малювання використовували звороти старих карт, порізаних на окремі аркуші [852, с. 22]. Згодом ЮНРРА розпочала постачання українських школярів канцелярським приладдям. До слова, у повоєнні роки на материковій Україні також відчувався брак школярського приладдя. Так, шістдесятниця Ірина Жиленко, яка в 1945 р. пішла в перший клас, згадувала, що у класі учні сиділи втрьох за однією партою, а підручник був один на дві парти. Окрім того, «писали в чужих писаних (ще до війни) зошитах, між рядками. Потім почали видавати чисті аркушики, вирвані з недописаних зошитів. Вдома ми їх мусили зшити. Щоденників теж не було. Натомість аркуш паперу розграфлювали і в нього виставляли оцінки» [417, с. 68].

Сучасники наголошували ще на одній проблемі: здобуття частиною дошкільнят і учнів освіти не в українських дитячих садках і школах – і, як наслідок, небезпека їхньої асиміляції та денаціоналізації. Так, один з авторів газети «Час» у 1947 р., апелюючи до громадянської позиції таких батьків, наголошував: «[...] рідна школа, хоч би й слабенька, краща, ніж чужа, бо хоч у рідній таборовій школі учень не побачить якоїсь там хемічної аналізи чи фізичного експерименту, але зате виховається на доброго, свідомого українця, а в чужій школі може легко відчужитися від свого народу» [677, с. 9]. Однак більшість маленьких українців була охоплена українською системою освіти. Вибір батьками саме української школи, за влучним висловом української закордонної дослідниці Дарини Маркусь, декларував: «це була освіта майбутнього нації – для майбутнього нації» [785, с. 114].

Українську систему освіти в епоху ДіПі становили дитячі садки, народні школи, середні навчальні заклади, фахові школи та вищі навчальні заклади. Українська дошкільна система освіти ставила перед собою кілька завдань. По-перше, виховання дітей у національному дусі, що особливо актуалізувалося в еміграційний період. По-друге, сприяння покращенню фізичного розвитку дітей шляхом посиленого харчування, зокрема включення до раціону свіжого молока, овочів і жирів, яких не вистачало малечі.

Ініціаторами створення дитячих садків стали українські жінки. У результаті їхньої співпраці з управами таборів та ЮНРРА незабаром практично в кожному таборі було влаштовано дитячий садок. За даними історика Володимира Маруняка, станом на березень 1948 р. у західних окупаційних зонах Німеччини нараховувалося 61 дитячий садок, у яких перебувало майже 2,5 тис. вихованців [829, с. 155] (див. Таблицю 6). Однак з часом чисельність дитячих садків і їхніх вихованців значно зменшилася, у зв'язку із подальшою еміграцією українців.

Таблиця 6

Кількість українських дитячих садків, вихованців і вихователів
у Західній Німеччині (березень 1948 р.) [829, с. 155]

Назва країни	Назва зони окупації	Кількість дитячих садків	Кількість вихованців	Кількість вихователів
Західна Німеччина	Американська окупаційна зона	33	1195	75
	Англійська окупаційна зона	25	987	47
	Французька окупаційна зона	3	61	3
Разом		61	2243	125

Дані таблиці засвідчують, що на одну виховательську припадало у середньому від 16 в американській до 21 вихованця в англійській окупаційній зоні Німеччини. Вихователі підвищували рівень своєї кваліфікації на методично-дидактичних курсах.

Проаналізувавши фотоджерела, можемо з'ясувати, який вигляд мала малеча. Дівчатка вбиралися в сукні і гольфи, хлопці у своєму гардеробі мали сорочки і шорти або штанці, а подекуди і костюми з краватками. У прохолодну пору року малеча ще одягала колготи, вовняні кофтини чи жилетки. Дівчата з короткими стрижками могли прикрашати волосся бантами, а власниці довгого – заплітали його у дві коси. Під час відзначання національних свят вихованці дитячих садків вбиралися у традиційні українські строї [710; 829, с. 153, 156, 157; 431, с. 13] (див. Додаток Й).

У народних школах, які організовували при таборах, діти здобували початкову освіту. Сприятливим чинником в організації мережі народних шкіл можна вважати достатню кількість кваліфікованих педагогів, передусім в американській окупаційній зоні Німеччини. Як наслідок – станом на січень 1947 р. у Верхній Баварії працювало 18 народних шкіл, у яких діяло 67 класів із 857 учнями та 71 учителем [829, с. 158]. Загалом станом на 1946 – 1947 н. р. в американській і англійській окупаційних зонах Німеччини діяло 60 народних шкіл, у яких працювало 386 учителів, що навчали 3 106 учнів [838, с. 20]. Тобто у середньому на одного учителя припадало від 8 до 12 учнів, а у деяких школах – 4,5 учнів [785, с. 114]. Тобто класи не були «переобтяжені» учнями, що створювало комфортні умови для проведення навчального процесу.

Серед учителів були початківці і досвідчені педагоги. Так, у народній школі міста Гайденау працював досвідчений педагог із типовою як на ті часи біографією Іван Юрченко [409, с. 221]. У 1914 р. він закінчив Вінницьку учительську семінарію, яка готувала учителів для початкових шкіл. З першого місця роботи вимушено втік, оскільки був звинувачений у націоналістичному вихованні учнів; був мобілізований до лав української армії в часи національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. Згодом він неодноразово переслідувався радянськими каральними органами за звинуваченнями в антирадянській агітації, перебував на засланні. У роки Другої світової війни І. Юрченко завідував трудовою школою в одному з українських сіл, згодом виїхав до Західної Німеччини [409, с. 6-7].

Кращими народними школами із висококваліфікованим педагогічним складом були навчальні заклади в Бамберзі, Берхтесгадені, Ганновері, Майнц-Кастелі, Міттенвальді, Мюнхені, Регенсбурзі та ін. [829, с. 159]. В Ансбасі та Мюнхені, де чимало українців мешкало не в таборах, а приватно, було засновано приватні українські народні школи.

До середніх навчальних закладів належали матуральні курси, гімназії, а також учительські семінарії. Більшість українських переміщених осіб і біженців пов'язувала своє майбутнє із країнами західної демократії. У зв'язку із цим у частини українців постала потреба отримати свідоцтво про середню освіту, яке було перепусткою до здобуття освіти вищої. Йдеться про тих, хто в роки воєнного лихоліття змушений був перервати навчання у школі або ж втратив документи про закінчену середню освіту. З цією метою при деяких таборових гімназіях, а також українських вишах було організовано матуральні курси, які провадили навчання за програмами реальних шкіл.

Свідоцтво про закінчення матуральних курсів надавало можливість українцям здобути середню спеціальну й вищу освіту як у навчальних закладах, розташованих у Західній Німеччині, так і в інших країнах. Наприклад, Левенський католицький університет у Бельгії за сприяння Бельгійського комітету допомоги українським студентам щорічно надавав стипендії для здобуття вищої освіти українцям [353, арк. 1]. До речі, при згаданому виші в ті часи утворився численний український осередок, який на початку 1950-х рр. налічував до 100 студентів [434, с. 173]. У свою чергу виш у Голландії надавав стипендії для студентів, хворих на легені [353, арк. 3]. Окрім того, у Західній Німеччині переміщені особи та біженці могли здобути вищу освіту, зокрема в Українському вільному університеті та Українському технічно-господарському інституті (УТГІ). Таким чином, навчання надавало можливість українцям не стати «півінтелігентами» [353, арк. 2], тобто людьми без середньої закінченої освіти і фаху.

За підрахунками дослідника В. Маруняка, матуральних курсів на початку 1947 р. нараховувалося 4 в американській та 1 в англійській

окупаційних зонах Німеччини [829, с. 160]. Здобути матуру можна було на відповідних курсах при окремих таборах і двох вишах – УТГІ та Українській високій економічній школі.

У березні 1946 р. при УТГІ розпочали свою роботу матуральні курси, очолювані професором Сергієм Комарецьким [353, арк. 13]. Директор забезпечив навчальний процес висококваліфікованими викладачами. Так, лекції з нарисної геометрії та алгебри читав доцент О. Антипів, з тригонометрії – К. Гринь, з геометрії – О. Вінцерський, фізики – асистент Михайло Вовкодав (згодом – доктор Віталій Білінський), географії – професор Світозар Драгоманов (згодом – доктор К. Матвієнко), хімії – Ніна Синявська, біології – доктор О. Плітас, української мови і літератури – доктор С. Масенко (з вересня 1947 р. – доктор К. Матвієнко), історії України та всесвітньої – Віктор Чумак (згодом – І. Романівська), німецької мови – інженер С. Мілінська, англійської мови – доктор Артимович [353, арк. 13].

Фаховий викладацький склад забезпечив загалом ґрунтовну підготовку слухачів. Підтвердженням цього є, по-перше, протоколи засідання іспитової комісії із переважачим відсотком оцінок «добре» і «дуже добре» [355, арк. 7, 8, 10], по-друге, схвальні відгуки професорів Ерлангенського університету, що в Баварії, про двох українських студентів, колишніх випускників матуральних курсів при УТГІ [353, арк. 14].

У день відкриття матуральних курсів при УТГІ до лав вільних слухачів вступило 43 особи. Згодом чисельність слухачів змінювалася: одні залишали навчання, інші – приходили. Загалом за період з березня 1946 р. до лютого 1948 р. їх налічувалося 97 осіб: 67 – склали матуральний іспит, 30 – залишили навчання [353, арк. 14]. Слід зазначити, що слухачі з вищим рівнем освітньої підготовки могли швидше закінчити навчання і скласти іспити. До цього слід додати, що із поширенням у 1947 р. чуток про можливу еміграцію українців до країн Європи й Америки, слухачі особливо переймалися якнайшвидшим здобуттям відповідного матурального свідоцтва і у зв'язку з цим зверталися із проханнями до керівництва курсів пришвидшити процес здобуття освіти [357,

арк. 9]. Окремі слухачі просили дозволу достроково скласти матуральні іспити, серед них і Ярослав Голубець, який збирався восени 1947 р. виїздити як лісопильний робітник на роботу до Канади [357, арк. 11, 12].

Навчання проводилося у вечірні години, коли слухачі були вільні від роботи і можна було знайти вільні приміщення. Так, на курсах при УТГІ, що працювали в Регенсбурзі в будинку шпиталю (у якому, окрім іншого, також розташовувалися українські гімназія та народна школа, польська гімназія, російська школа та різні курси), матуральні курси працювали щоденно по 4 години, починаючи з 17:00; заняття тривали по 40 хв [356]. Відчувався брак навчальних приміщень, що не могло не позначитися на навчальному процесі.

Здобування матури відбувалося на платній основі. Так, з березня до липня 1946 р. за навчання слухачі матуральних курсів при УТГІ платили по 50 марок на місяць (за одну навчальну годину викладач отримував по 5 марок). Із липня до грудня 1946 р. усі викладачі отримували за роботу цигарки, тому відмовилися від одержання платні, й курсанти сплачували лише по 10 марок на покриття поточних видатків. Коли ж видача цигарок припинилася, плату за навчання було збільшено. Вона становила по 40 марок на місяць, оскільки кількість курсантів збільшилася і цих коштів вистачало на покриття всіх видатків [353, арк. 14].

Наприкінці навчання курсанти УТГІ склали передматуральний іспит із таких предметів: англійська і німецька мови, всесвітня історія, географія, біологія, хімія/фізика, геометрія та нарисна геометрія. У разі успіху курсанти допускалися до складання матурального іспиту з української та німецької мов, історії України, історії літератури, математики і фізики/хімії [355, арк. 6, 7] (див. Додаток Й). Матуральний іспит з української мови відбувався у формі диктанту на актуальну в той час тему «Повоєнний світ» (див. Додаток Й). Текст диктанту ілюстрував настрої, які панували в українському повоєнному суспільстві: надії, що завершення війни принесе щастя не справдилися, натомість усі ланки життя опанувала криза; мільйони людей не здобули

свободу і чекають на нову світову війну, «щоб здобути собі волю в національному, а також і економічному житті» [355, арк. 119 зв.].

Серед мешканців ДіПі таборів були й особи, які здобули середню, середню спеціальну або почали здобувати вищу освіту ще на батьківщині, однак не мали на руках відповідних документів. У частини збереглися залікові книжки або довідки відповідних навчальних закладів, частина роздобула вже в еміграції посвідчення професорів/учителів або однокласників; були й особи, які не мали жодних підтверджень щодо здобутої освіти [354, арк. 7-10, 12-13 зв., 15-19]. Усі вони складали відповідні випробування перевірко-іспитовій комісії. Остання визначала, чи рівень освіти здобувачів дозволяє їм продовжувати навчання у вищій школі. Зазначимо, що у представників інших національних груп, які опинилися в Західній Німеччині, також були подібні практики [423, с. 185]. Якщо питання вирішувалося позитивно, то здобувач отримував відповідне свідоцтво; у протоколі перевірко-іспитової комісії, наприклад, зазначалося: «Гик Марія, з родини Веремчуків. Українка. Уроджена в Луцьку, на Волині 21. 9. 1922. Документи про середню освіту втратила. Переведеним іспитом Комісія встановила, що Гик Марія є зрілою до навчання на Високих школах» [354, арк. 21]. Згодом М. Гик продовжила навчання на медичному факультеті згадуваного Ерлангенського університету, закінчила в 1948 р. фармацевтичний факультет УТГІ у Мюнхені. Протягом 1949 – 1950-х рр. вона працювала фармацевтом у таборі ДіПі в Ерлангені, де її чоловік Стефан Гик був директором медичної опіки. Згодом подружжя Гиків, розуміючи цінність здобуття вищої освіти, стало одним із засновників Стипендійного фонду при Фундації Українського вільного університету.

Документи перевірко-іспитової комісії засвідчують, що матуральні свідоцтва на курсах при УТГІ здобули не лише українці, а й представники інших етносів – 2 білоруси, 3 болгарина й 2 поляки [354, арк. 10, 12, 20, 22; 355, арк. 126].

Аналіз денників, тобто журналів обліку відвідування, матуральних курсів показав, що курсанти не навчалися у святкові дні, зокрема 22 січня, у

день проголошення Акту злуки УНР і ЗУНР [356] (див. Додаток Й). Цього дня відбувалися святкові заходи.

До недоліків роботи матуральних курсів, як і загалом системи ДіПі-освіти, слід зарахувати те, що траплялися випадки хабарництва [641, с. 13]. Так, Роман Волчук у своїх спогадах зазначав: «Ходили чутки, що в одній такій інституції можна було дістати гімназійне матуральне свідоцтво разом із докторатом за кілька фунтів доброго смальцю. Але і на те був попит, бо в таборовому суспільстві високо цінувалися титули «директорів» та «магістрів», які потім обіймали чільні громадські позиції» [412, с. 107]. Окрім того, не всі іноземні виші визнавали матуральні свідоцтва епохи ДіПі [353, арк. 10].

Дозвілля слухачі матуральних курсів проводили, відвідуючи вечірки і забави, на яких могли відволіктися від буденного і знайти свою половинку. Так, 15 лютого 1947 р., у суботу, Агрономічно-лісове товариство при УТГІ в Регенсбурзі запрошувало курсантів взяти участь у «товариському веселому студентському вечорі» [357, арк. 20]. Програма заходу передбачала виступи Капели бандуристів під керівництвом Г. Китастого і В. Божика, джаз-оркестру, а також балет, актуальні скетчі, розваги і багатий буфет.

Останній матуральний курс було організовано при УТГІ в Мюнхені 1950 р. Це зумовлювалося, по-перше, подальшою еміграцією українців, а відповідно закривалися табори переміщених осіб і освітні інституції; по-друге, репатріацією і вискринінгуванням як педагогів, так і учнів [353, арк. 3]. У зв'язку з цим у травні 1956 р. УТГІ планував створити платні матуральні курси денної та заочної форм навчання, які б не лише дали відповідну освіту, а й забезпечували би українців, які мешкали в різних країнах світу, від «національної смерті» [353, арк. 5], тобто денаціоналізації. Водночас це би забезпечило освітян-емігрантів роботою.

Ще одну ланку в мережі середніх навчальних закладів становили гімназії. За даними В. Маруняка, гімназії були різних типів, але переважали гуманістичні і реальні. Одні з кращих українських гімназій розташовувалися в американській окупаційній зоні Німеччини: Аугсбурзі, Ашаффенбурзі,

Байройті, Берхтесгадені, Міттенвальді, Новому Ульмі, Регенсбурзі, а також в англійській – у Гайденау й Ганновері. За даними ЦПУЕ, у 1946 – 1947 н. р. в американській і англійській зонах діяло 28 українських гімназій, у яких викладало 528 учителів й здобувало освіту 3,6 тис. учнів [838, с. 19].

Рівень гімназій формували їхні очільники та вчителі, яких сучасник подій Пилип Гаїда зараховував до категорії «непоправних ідеалістів» [415, с. 535]. Оскільки серед біженців значний відсоток становила інтелігенція, зокрема й науково-педагогічна, тому не видається дивним, що в українських середніх навчальних закладах повосенної Західної Німеччини працювали висококваліфіковані вчителі. Так, гімназію в Карльсфельді (згодом переїхала до Берхтесгадена) очолював Володимир Радзикович, який ще в Україні отримав досвід адміністративно-педагогічної роботи. Найкращими учителями згаданого навчального закладу були українські філологи: випускник Львівського і Карлового університету, професор Мирон Федусевич, засновник української стенографії Олександр Панейко, письменник і літературознавець Олесь Бабій, поет-модерніст Микола Степаненко [415, с. 531]. У свою чергу в гімназії міста Мангайм латину викладав професор Ярослав Рудницький, українську мову і літературу – кандидат філологічних наук Василь Завітневич, історію – письменник і журналіст Анатоль Курдидик [427, с. 104]. В українській гімназії в Ашаффенбурзі історію викладав геральдист, учасник українських національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. Микола Битинський, який «був знаменитим знавцем викладаних предметів і їх методики, умів зацікавити й захопити молодь своїми викладами» [9, арк. 35]. Однак подекуди траплялися і педагоги, які, за висловом згадуваного П. Гаїди, були мудріші «від своїх учнів тільки на одну лекцію» [415, с. 531].

У тих гімназіях, у яких кількість учнів була велика, класи поділяли на кілька відділів, які позначалися літерами «А» і «Б». Зазвичай у відділі «А» здобували освіту більш здібніші гімназисти [415, с. 538]. Українські гімназії відвідували й представники інших народів, які в певному таборі не мали власних навчальних закладів. З цієї ж причини українці подекуди мусили

навчатися в польських школах та ін. Наприклад, у 1946 – 1947 н. р. 8 % від загальної кількості учнів української гімназії ім. Олесья в Ганновері становили білоруси (14 осіб із 113) [14, арк. 250 зв.].

До навчальних планів гімназій входили такі предмети, як релігія, латина, українська мова і література, німецька й англійська мови, історія, географія, природа, математика, фізика, хімія [415, с. 535-536]. У 1947 р. у Західній Німеччині в перекладі Ігоря Шевченка (псевдонім Іван Чернятинський) побачила світ повість-антиутопія Джорджа Орвелла «Колгосп тварин». Книга користувалася значною популярністю серед українців і навіть стала «обов'язковою для вивчення у школах, де були її примірники» [933, арк. 33].

За чотири роки роботи зі стін гімназій вийшло чимало випускників. Так, у гімназіях американської зони Німеччини середню освіту здобуло понад 1 тис. осіб [829, с. 160]. Після складання іспитів учні самостійно організовували невелике святкування. Катерина Кричевська-Росандіч згадувала день закінчення мангаймської гімназії в 1946 р.: «учні зробили невелике святкування, принесли, хто що міг – закуска, кава. Годин зо дві провели разом і відсвяткували закінчення школи, нашої юності» [427, с. 105].

Завдання учительських семінарій полягало в підготовці вчителів народних шкіл та у підвищенні рівня кваліфікації вже працюючих педагогів. У Західній Німеччині діяло три учительські семінарії: у Байройті, Міттенвальді та Мюнхені-Карлсфельді. Станом на вересень 1949 р. вони випустили 118 учителів [829, с. 160].

Своєрідними майданчиками для обміну педагогічними ідеями, обговорення поточних проблем системи освіти стали фахові конференції вчителів, міжзональні педагогічні наради і з'їзди, а також методичні конференції вчителів [829, с. 161; 447, с. 91; 415, с. 533, 537].

Осібне місце в системі середньої освіти посідали курси українознавства, народні університети та курси для неписьменних і малописьменних. Прагнення зберегти своє національне «я», запобігти денаціоналізації українців за умов проживання в інонаціональному суспільстві традиційно спонукали

освітянську інтелігенцію вдатися до відновлення або створення курсів українознавства. У 1947 р. Український технічно-господарський інститут відновив діяльність в Ашаффенбурзі Позаочних курсів українознавства, що колись діяли у Подєбрадах (Чехословаччина). До навчальних планів курсів входили такі предмети, як історія України, українська геральдика, історія українського війська, граматики української мови, історія української літератури, історія української преси та націологія [9, арк. 36; 642, с. 9]. У свою чергу курси українознавства діяли і при окремих таборах, зокрема в місті Діллінген, де проводилися один раз на тиждень [646, с. 7].

Своєрідний лікнеп біженців і переміщених осіб з України провадили курси неписьменних і малописьменних, а також українські народні університети. Так, в американській і англійській окупаційних зонах Німеччини працювало 24 згаданих курсів, які відвідувало понад 1,2 тис. осіб [838, с. 20]. Щодо народних університетів, то їх в американській окупаційній зоні Німеччини нараховувалося 11, а в англійській – 2. У 1946 – 1947 н. р. народні університети відвідувало понад 900 слухачів, а навчальний процес забезпечували 250 лекторів. До їхніх навчальних планів входили, приміром, українська мова, українська література, географія [838, с. 19].

Систему загальної освіти розбудовували й інші національні групи, що опинилися в Західній Німеччині. Так, за визначенням російських дослідників Олександра Корнілова й Анатолія Кінстлера, освіта поруч із церковним приходом була одним зі головних «стовпів збереження російської ідентичності» [797, с. 41]. Російський педагогічний з'їзд у Фюссені 1946 р. ухвалив провадити навчання за програмами, що були подібні програмам реальних гімназій імператорської Росії, зокрема мали вивчати Закон Божий і латину; виховувати учнів у православному дусі, що передбачало читання молитов перед і після занять, щоправда, це стосувалося тільки православної громади. Серед великих гімназій слід назвати Руську гімназію імені М. В. Ломоносова поблизу табору Менхегоф на чолі із С. Безрадецьким [797, с. 42-43], Реальну гімназію ім. Д. І. Менделєєва у Шлясгаймі [800, с. 73].

Таким чином, значний відсоток серед переміщених осіб і біженців з України, з одного боку, інтелігенції а з іншого – молоді зумовив розвиток у таборах української системи освіти. Прагнення зберегти у підростаючого покоління українську ідентичність спонукало батьків віддавати дітей на навчання в українські навчальні заклади. Українська загальна система освіти повоєнної Західної Німеччини складалася з мережі дитячих садків, народних (початкових) шкіл, а також низки середніх навчальних закладів – матуральних курсів, гуманістичних і реальних гімназій та учительських семінарій. Окремо слід виділити курси українознавства, курси для неписьменних і малописьменних, а також народні університети. Долаючи труднощі матеріального характеру, українська інтелігенція змогла розбудувати мережу дошкільних, початкових і середніх навчальних закладів й охопити нею більшість українських дітей.

3.2. Фахове навчання. Студіювання іноземних мов

Важливу складову української системи освіти в повоєнній Західній Німеччині становили фахові курси і школи, а також курси іноземних мов. Їхнє створення обумовлювалося потребою українських біженців і переміщених осіб до інтеграції у суспільствах держав, до яких вони планували в подальшому емігрувати.

Нагальним питанням на порядку денному українців, які планували емігрувати до країн західної демократії, було здобуття певного фаху, завдяки якому вони могли б знайти роботу і забезпечити себе й родину. Загальновідомо, що попит формує пропозицію. Тож від осені 1945 р. у ДіПі таборах почала формуватися мережа фахових шкіл і курсів. До її створення долучилися, по-перше, ЮНРРА, а згодом ІРО; по-друге, уже функціонуючі українські вищі навчальні заклади; по-третє, українські громадські організації. Так, найзначніші центри фахової освіти і перекваліфікації переміщених осіб і біженців, створені ЮНРРА та ІРО, знаходилися в Німеччині в її американській

(міста Бад-Арользен (до 1997 р. Арользен), Ганау, Інгольштадт, Людвігсбург) й англійській (міста Брауншвайг і Ганновер) зонах [829, с. 326; 375, с. 3].

Серед українських вишів, що засновували фахові курси і школи, слід назвати, приміром, Український технічно-господарський інститут у Регенсбурзі, відповідні відділення якого працювали в німецьких містах Карлсфельд, Фрайман та ін.; Український народний університет в австрійському місті Зальцбург.

До заснування освітніх закладів зазначеного спрямування долучалися й громадські організації. Так, наприкінці 1945 р. у Західній Німеччині було утворено Міжнародний союз жінок. Однією з важливих ділянок його роботи була культурно-освітня, зокрема, створення фахових курсів. Незабаром у місті Ельвангені постали курси з підготовки виховательок дитсадків, у містах Аугсбург і Регенсбург – школи господинь, а також у різних німецьких містах три десятки курсів крою і шиття. У свою чергу кооператив «Жіноча праця» відкрив у Мюнхені не лише курси крою жіночого одягу, а й курси із виготовлення й переробки жіночих капелюхів [286, арк. 54 зв.; 569, с. 6].

Фахова освіта і перекваліфікація українських переміщених осіб провадилася у фахових школах і на фахових курсах. Усі вони були переважно з однорічним курсом навчання або короткотермінові. Зокрема, курси медсестер, що діяли при ДіПі таборі в німецькому місті Регенсбурзі, передбачали дев'ятимісячне навчання та п'ятимісячну практику у шпиталі й амбулаторії і, за словами однієї із курсанток Іванни Зельської, обіймали «знання трирічної медсестерської школи» [418, с. 93].

Мешканці таборів ДіПі надавали перевагу фаховим курсам перед школами. Це зумовлювалося коротшим терміном навчання й нижчою ціною за надання освітніх послуг. Окрім того, умови вступу для курсантів були простішими: не потрібно було складати вступний іспит, а також не мав особливого значення рівень попередньо здобутої освіти. Співвідношення фахових шкіл і курсів можна побачити у таблиці (див. Таблицю 7).

Фахові школи і курси в Західній Німеччині й Австрії (1947 р.) [829, с. 326]

	Школи		Курси	
	кількість шкіл	чисельність учнів	кількість курсів	чисельність курсантів
Німеччина (американська, англійська і французька зони)	39	2112	407	11305
Австрія	4	138	51	923
Разом	43	2250	458	12288

Таким чином, станом на 1947 р. у Західній Німеччині кількість фахових курсів у 10 разів перевищувала кількість фахових шкіл, а в Австрії – майже у 13 разів. У середньому в Західній Німеччині на кожну фахову школу припадало 54 учні, а на фаховий курс – 28 курсантів; в Австрії – 35 і 18 відповідно. У Західній Німеччині, порівняно з Австрією, мережа закладів фахового навчання і перекваліфікації була більш розгалуженою.

Велику стурбованість невтішним станом речей із організації системи освіти в Австрії висловлював професор фізики Юрій Мачук, який у роки війни опинився в Зальцбурзі. В одній зі своїх статей він порушив проблему підготовки осіб робітничих професій: «немає систематичного вишколу і перевишколу тих дітей і дорослих, які не мають змоги, чи бажання віддатися науці в гімназіях, бо їх цікавлять більше промисл або ремесло» [379, с. 1]. Для виправлення ситуації, що склалася, Ю. Мачук пропонував організувати процес навчання таким чином: створити вечірні теоретичні курси на зразок ремісничих шкіл; адміністрація таборів переміщених осіб мала зобов'язати кожну майстерню при таборі приймати на навчання учнів. Отже, усі бажаючі могли б здобути не лише теоретичні знання, а й застосувати їх на практиці.

Ю. Мачук не був голосливим. У Зальцбурзі при Українському народному університеті він у листопаді 1946 р. організував приватні електрорадіотехнічні курси, був їхнім директором і професором фізики [889, с. 3]. Так, на теоретичних лекціях з електрорадіотехніки учням

демонструвалися такі експерименти, як електричне і магнітне поле, закони Ома й Ампера, фотоелектричність і термоелектричність тощо. Цікаво, що всі прилади, з допомогою яких проводилися експерименти, були виготовлені учнями в лабораторії. Отримавши певний рівень теоретичних знань, учні мали можливість реалізувати їх у практичній діяльності, наприклад, самостійно виготовити радіоприймач [379, с. 2], який у повоєнні роки становив цінність.

Фахове навчання та перекваліфікація українських переміщених осіб і біженців здійснювалася переважно на вечірній формі навчання, однак подекуди практикувалася й заочна форма. Так, Український технічно-господарський інститут, що у Регенсбурзі, із 1947 р. проводив дистанційне навчання, зокрема, із курсу «Практичне миловарство». Курсанти здобували освіту за придбаним підручником [480], написаним спеціально для Інституту. Окрім того, курсанти, як і студенти УТГІ у роки війни, шляхом листування («кореспонденційною метою») отримували від викладачів навчальну літературу та роз'яснення тих чи інших питань. Заочна форма навчання була більш гнучкою, адже, як зазначалося в інформаційному повідомленні УТГІ, «курс може розпочати кожен тоді, коли йому найвигідніше, а закінчити – якнайшвидше, – залежно від вільного часу й умов, у яких живе» [364, с. 5].

Фахові зацікавлення українських ДіПі зумовлювалися переселенськими умовами. Так, коли з'явилася можливість виїзду до країн Південної Америки, почали користуватися попитом сільськогосподарські курси. Водночас зацікавлення технічними курсами було зумовлене можливістю виїзду в англо-саксонський світ. Окрім того, пропонуючи біженцям і переміщеним особам записатися на курс «Практичного миловарства», адміністрація УТГІ підкреслювала, що зазначений курс особливо стане у пригоді особам, які «мають на меті емігрувати до країн з мало розвиненим промислом і з такою великою кількістю відповідної сировини (тваринний жир і рослинна олія), як, наприклад, Аргентина, Австралія, Африка» [364, с. 5].

Так чи інакше, українські ДіПі, особливо в американській і англійській зонах Німеччини, мали широкий вибір фахових шкіл і курсів, мережа яких у

1945 – 1947 рр. зростала, а починаючи із 1948 р. – початку масової еміграції українських переміщених осіб і біженців – почала зменшуватись. Проілюструємо це на прикладі освітньої мережі (агрономічно-лісовий, інженерний, економічний факультети) УТГІ (див. Таблицю 8).

Таблиця 8

Фахові школи та курси Українського технічно-господарського інституту (1945 – 1948 рр.) [529, с. 19; 530, с 11; 531, с. 10]

	Кількість шкіл/курсів	Чисельність викладачів	Чисельність учнів/курсантів
1945 – 1946 н. р.			
Фахові школи	11	199	1180
Фахові курси	27		
Разом	38	199	1180
1946 – 1947 н. р.			
Фахові школи	24	253	902
Фахові курси	43	162	1442
Разом	67	415	2344
1947 – 1948 н. р.			
Фахові школи	16	363	2313
Фахові курси	45		
Разом	61	363	2313

Серед курсів сільськогосподарського спрямування найбільшим попитом користувалися городницько-садівничі. В американській зоні Німеччини в 1947 р. на шести таких курсах здобувало відповідний фах 336 курсантів. Друге місце посідали курси пасічництва, яких налічувалося п'ять із 104 здобувачами. Третє місце посіли двоє молочарські курсів, на яких навчалося 38 осіб. В англійській зоні популярністю користувалися курси пасічництва (82 особи), рільничі (30 осіб) та ветеринарно-зоотехнічні (25 осіб) [829, с. 326-327].

Найбільшим був перелік курсів ремісничих спеціальностей. Серед них в американській зоні Німеччини в 1947 р. більшість – 41 становили кравецькі (навчалося 1190 курсантів). Діяло 14 шевських курсів окремо для жінок і чоловіків, на яких навчалося 116 осіб. Троє курсів крою і шиття відвідували 123 особи. Серед українських переміщених осіб і біженців користувалися попитом трикотарські (в'язання), фризійські (перукарські), валізарські,

гарбарські (кушнірські) та кошикарські курси. Також до 20 осіб здобували фах на токарських, столярських, слюсарських і ковальських курсах. Що ж до англійської зони Німеччини, то в ній більшість курсантів (147 осіб) навчалася кравецтву, і по 15 осіб – шевству й годинникарству [829, с. 327].

Підготовка технічного характеру в американській зоні Німеччини у 1947 р. здійснювалася на тринадцяти електротехнічних (216 осіб), семи автомеханічних (195 осіб), восьми радіотехнічних (190 осіб) і двох будівельно-технічних (15 осіб) курсах. Українські переміщені особи та біженці в англійській зоні надавали перевагу радіотехнічним (180 осіб), електротехнічним (46 осіб) і автомеханічним (32 особи) курсам [829, с. 327].

Більшість курсантів (2856 осіб) здобували фах водіїв на відповідних 49 курсах, що діяли в американській зоні Німеччини в 1947 р. Так, інженер Роман Волчук в Аугсбурзі закінчив саме такі курси і, склавши відповідний іспит, отримав німецький «Führerschein» (з нім. – водійські права) [412, с. 100]. А талановитий піаніст і композитор Анатолій Мірошник, орієнтуючись на подальшу еміграцію до Австралії, закінчив курси трактористів [428, с. 116]. Також користувалися популярністю курси санітарні, геодезії й косметології, бухгалтерські й торгово-кооперативні [829, с. 327].

Частина жінок, що мешкала у ДіПі таборах, здобувала освіту на курсах медсестер. Їх організувала у Німеччині, зокрема, Санітарно-харитативна (від англ. charity – благодійність) служба (СХС). Так, станом на 1946 – 1947 рр. під керівництвом СХС, очолюваної Т. Горобцем, перебували: 1 школа з однорічним курсом навчання (19 курсантів), 9 шестимісячних (161 курсантів) та 8 тримісячних (166 курсантів) курсів [829, с. 294].

Також у повоєнній Західній Німеччині українці могли здобути фах на курсах реклами, що діяли при образотворчій студії в Ашаффенбурзі. Їх, приміром, про всяк випадок закінчила художниця Людмила Морозова [44, арк. 126] (див. Додаток Й). У таборі «Нова Говерла» в Ноймаркті 1947 р. засновано першу у Західній Німеччині українську килимарню, а при ній – курси [642, с. 12]. Фундатори закладу дбали про збереження традицій

українського давнього ремесла, забезпечували таборян роботою та надавали можливість здобути фах, який став би їм у пригоді за океаном.

Шанувальники народного мистецтва як в американській, так і в англійській зонах Німеччини відвідували курси народних танців і вишивання. Здобуті знання й уміння, окрім естетичної насолоди, створювали можливість для покращення фінансового становища. Так, роботи українських вишивальниць користувалися попитом не лише в Західній Німеччині, а й у США [447, с. 71; 216, арк. 3 зв.].

Контингент учнів фахових шкіл і курсів був строкатим. Здобували новий фах селяни, робітники, інтелігенція і навіть представники духовенства [87, арк. 44; 236, с. 2; 38]. Віковий склад учнів також мав широкий діапазон. Це були і вчорашні учні, й особи середнього та старшого віку. Кожен мав прилаштуватися до нових реалій життя, щоб, як писала сучасниця подій Іванна Зельська, «на нових місцях поселення ми зразу були корисними одиницями» [418, с. 92].

Щодо умов вступу до згаданих шкіл і курсів, слід зауважити таке: в інформаційних повідомленнях, якими рясніли шпальти тодішніх часописів, зазначалося, що бажаючі вступити до фахових шкіл і курсів повинні мати освітню підготовку в обсязі 4 – 5 класів гімназії [363, с. 4; 364, с. 5]. Слід зазначити, що чимало «учнів» та курсантів, ще мешкаючи в Україні, здобули вищу чи середню спеціальну освіту. Для вступу до деяких фахових шкіл потрібно було скласти вступний іспит. Так, для вступу на електротехнічний відділ (згодом його було перетворено на середню фахову електротехнічну школу, пізніше – в електротехнікум) технічної школи в таборі Сомме-Касерне, що в Аугсбурзі, потрібно було скласти іспит; окрім того, вказувалося, що для підготовки до вступного випробування можуть бути відкриті тимчасові підготовчі курси [363, с. 4]. Наголосимо, що не завжди базова підготовка учнів дозволяла продовжувати навчання у фаховій школі. У такому разі їх відраховували. Наприклад, у згадуваній технічній школі з 52 осіб, які вступили на навчання, здобули освіту лише 11 [380, с. 4].

Оскільки значний відсоток серед переміщених осіб і біженців становила інтелігенція, зокрема й науково-педагогічна, саме вона активно долучилася до створення й функціонування фахових шкіл і курсів. Це стосується передусім американської зони Німеччини. Її англійська та французька зони, а також Австрія відчували брак інтелігенції, саме тому мережа відповідних навчальних закладів там була не так розвинена. Так, згаданий професор Юрій Мачук в австрійському Зальцбурзі став одним із організаторів, викладачем, а згодом і ректором (1948 – 1949 рр.) Українського народного університету. При виші він організував і очолив електрорадіотехнічні курси [889, с. 3]. У свою чергу інженер Василь Янішевський у таборі імені Лисенка, що в німецькому місті Ганновері, ініціював створення курсів водіїв і малярсько-промислових курсів [420, с. 153]. На курсах водіїв, що були засновані в таборі німецького міста Ульма, викладав інженер В. Чаплинський [429, с. 339].

На медичних курсах у німецькому таборі Гангоферзідлунг, що в Регенсбурзі, викладали місцеві лікарі – мешканці табору. Це були, зокрема, полтавчанин Віктор Андрієвський, випускник природничого факультету Київського університету; калушчанин Іван Жовнірович, випускник Празького університету, у Регенсбурзі працював педіатром; Роман Флюнт, викладав на курсах анатомію; Олександр Плітас, колишній лікар армії УНР [418, с. 93]. Про лікаря Р. Флюнта залишила спогади його учениця Іванна Зельська, яка, зокрема, наголошувала, що «його виклад домінував досконалим знанням предмету, що його він виголошував плінно, добірною українською мовою, ніколи не вживаючи запозичень. І саме тим він відрізнявся та збагатив наш мовний словник» [766, с. 8]. Слід наголосити на подвижницькій праці викладацького складу фахових шкіл і курсів. Почасти навчальні заклади могли продовжувати своє функціонування завдяки самовідданій праці освітян, які по 2 – 3 місяці не отримували платні [380, с. 4].

Не зважаючи на складні умови повоєнного навчання на чужині, керівництво шкіл та курсів докладало зусиль для забезпечення своїх вихованців підручниками й необхідним обладнанням. У 1947 – 1948-х рр.

побачило світ чимало посібників і підручників, авторами яких були переважно викладачі УТГІ: «Електричні акумулятори», «Загальне городництво», «Практичне миловарство», «Техніка рибальства й рибництва». Окрім того, Іванна Дицьо-Мельник видала підручник крою і шиття [519; 462; 480; 497; 652, с. 12] та ін. Однак брак навчальної літератури був відчутний. Забезпечення учнів та курсантів обладнанням, приладами й матеріалами здійснювалося шляхом їхньої купівлі, обміну «в німців на американські сигарети» [440, с. 97] або виготовлялося власноруч, зокрема й учнями/курсантами [379, с. 2].

Серед проблем, які виникали під час організації та функціонування українських фахових шкіл і курсів, слід назвати невдалу спробу створити єдиний центр для керівництва фахової освіти; відсутність єдиних навчальних планів і програм (випускники різних шкіл однієї спеціалізації мали різний рівень підготовки); відсутність садів, городів, а також лабораторій; незадовільне забезпечення навчальних закладів обладнанням, приладами та матеріалами; недостатню кількість підручників і посібників тощо.

У листопаді 1946 р. на 3'їзді директорів та адміністраторів фахових шкіл і курсів одним із першочергових завдань було визначено, що «справу фахового вишколу треба посилити, охоплюючи також і інтелігенцію, яка свого фаху на чужині не зможе використати» [778, с. 24]. Справді, передбачення виявилось пророчим. Працевлаштуватися українські ДіПі, у т. ч. й інтелігенція, могли переважно в галузі промисловості, сільського господарства та сфери послуг.

Так, у Канаді станом на 1961 р. найбільше українців становили кваліфіковані робітники, на другому місці – сільськогосподарські працівники, на третьому – працівники у сфері служб і розваг [977, с. 215]. У США українські емігранти були зайняті переважно в сільському господарстві [995, с. 14], а також у сфері індустрії та послуг [977, с. 263]. Зокрема, доцент Петро Одарченко та поет Тодось Осьмачка працювали прибиральниками на залізничному вокзалі «Пенсивальнія» (м. Нью-Йорк, США), письменник Василь Барка – прибиральником у шпиталі Червоного Хреста (США), письменник Яр Славутич – на палітурній фабриці (м. Філадельфія, США),

письменник Дмитро Нитченко – у каменоломнях (Австралія), письменник та журналіст Володимир Біляїв – на металургійному заводі (Австралія).

Коли під час переселення до країн Америки, Європи та Австралії виявилось, що уряди держав не звертали особливої уваги на здобуту в ДіПі таборах кваліфікацію/перекваліфікацію, то, як слушно зазначав дослідник В. Маруняк, «зацікавлення фаховими курсами радикально зменшилося» [829, с. 327-328], відповідно, починаючи з 1948 – 1949-х рр. фахові курси і школи почали закриватися. До речі, частині переселенців довелося у країнах їхнього проживання здобувати новий фах [421, с. 441], що відповідав би потребам ринку праці. Наприклад, згадувана Іванна Зельська в Україні здобула освіту в учительській семінарії, працювала за фахом; у Західній Німеччині закінчила курси медсестер; виїхавши до Канади, змушена була працювати на фабриці з шиття плащів, звісно, не полишаючи активної громадської роботи.

Після завершення Другої світової війни в Західній Німеччині знаходилося, як зазначалося, понад 200 тис. українців [829, с. 86]. Опинившись в іномовному середовищі, українські біженці та переміщені особи найперше стикнулися з проблемою мовної адаптації. З власної ініціативи, продиктованої життєвою необхідністю, та з ініціативи таборових управ протягом 1945 – початку 1950-х рр. частина українців розпочала вивчення іноземних мов.

Можна виділити три причини вивчення іноземних мов українськими біженцями та переміщеними особами. По-перше, оволодіння німецькою мовою – мовою країни перебування. Спочатку елементарне знання німецької мови українцями, які в роки Другої світової війни опинилися в Західній Німеччині, було продиктоване потребою комунікації. Щоправда у деяких випадках незнання німецької мови могло бути їм на користь біженцям. Вони з гумором описані у «Ді-пілогічній абетці» Ірини Сабурової: ««нікс ферштесн». Лаконічна формула для пояснення туземцям, якщо ті дивуються, чому Діпі їздять без квитків, крокують через колії, ловлять у чужому ставку рибу тощо» [360, с. 542]. Згодом, коли менша частина переселенців з різних причин не емігрувала на американський континент, а залишилася мешкати Західній

Німеччині постало питання вивчення німецької як державної мови. Зрозуміло, що без знання німецької мови було неможливо здобути освіту, знайти роботу.

По-друге, оволодіння мовою окупантів. Як відомо, Західна Німеччина знаходилася під окупацією чотирьох країн – США, Великої Британії, Франції та Радянського Союзу. Елементарне знання англійської та французької мов давало можливість українським біженцям і переміщеним особам, приміром, самостійно без допомоги перекладача вести переговори з представниками окупаційної адміністрації, а також читати газети, слухати новини по радіо.

По-третє, оволодіння мовою країни, до якої планувалася еміграція (англійська, іспанська, португальська, французька та ін.). Незнання переселенцями іноземної мови створювало значні перешкоди в комунікації [146, арк. 2; 107, арк. 2]. Українці, що у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр. виїхали із Західної Німеччини до інших країн Європи, а також Америки, Канади й Австралії, найдошкульніше передусім відчули мовний бар'єр [55, арк. 1]. Незнання мови держави, яка приймала, викликало в переселенців почуття безпорадності й гіркого розчарування [410, с. 16].

Навчені гірким досвідом, скитальці за допомогою листів і звернень у пресі закликали своїх земляків, які ще залишалися в Західній Німеччині та Австрії, вивчати певну іноземну мову. Так, М. Верховинець, який наприкінці 1946 р. – на початку 1947 р. перебрався із Західної Німеччини до США, акцентував увагу мешканців таборів: «учіться англійської мови! Пильно її учіться. А головне учіться її днем і ніччю ті вибранці з поміж вас, що від року або й більше маєте готові афідевіти до Америки» [410, с. 18].

У великих таборах переміщених осіб і біженців у Західній Німеччині таборова управа піклувалася не лише про сьогодення своїх підопічних, а думала «як допомогти людям пристосуватися до заморської далекої еміграції» [418, с. 92]. З цією метою управи таборів організували курси вивчення англійської, іспанської, португальської та інших мов, а також курси, на яких таборяни могли здобути певну кваліфікацію. Так, у 1947 р. в

американській й англійській окупаційних зонах Німеччини діяло 82 і 32 курсів іноземних мов із загальною кількістю 1955 і 948 осіб відповідно [829, с. 326].

У свою чергу в Ганновері, що перебував під окупацією Великої Британії, у 1947 р., коли стала реальною еміграція, було організовано географічні курси. На них ДіПі вивчали історію, клімат, економіку, звичаї і традиції, а також мови країн, до яких була можлива еміграція. Отець Семен Іжик у своїх спогадах відзначав, що «таборяни радо брали участь в тих курсах» [420, с. 192].

Рівень професійної компетентності вчителів, які навчали іноземних мов був різним. Так, серед учителів іноземних мов можна виокремити, по-перше, учителів-переселенців з відповідною філологічною освітою та досвідом роботи. Серед українських біженців і переміщених осіб із вищою освітою найчисельнішою була професійна група вчителів [829, с. 119]. Зиновій Книш згадував, що, мешкаючи в Австрії у французькій зоні окупації, він знайшов «дуже добру вчительку, бабуню-польку, уроджену й виховану в Україні, що вчила французької мови ще за царського режиму й потім за весь час советської влади. Вона справді вчила дуже добре й дуже цікаво» [424, с. 136].

По-друге, серед учителів іноземних мов були особи, які не мали філологічної освіти, проте трохи знали певну іноземну мову. Наприклад, згадуваний Зиновій Книш (який сам студіював французьку) викладав на курсах англійську мову, яку вчив, імовірно, у Львівському університеті.

Навчання іноземної мови ускладнювалося, коли вчителем була особа, що не володіла українською. За таких умов переселенці мушили вивчати одночасно дві мови. Так, письменники Дмитро Нитченко (справжнє прізвище Ніценко; псевдонім – Дмитро Чуб) та Іван Антипенко (псевдонім – Анатоль Гак), працюючи на підприємстві в німецькому місті Форст потрапили саме до такого вчителя англійської мови. Мешкаючи вже в Австралії, Д. Нитченко згадував про те навчання: «Навчав нас з Анатолем Гаком один німець. Мені вона давалась тяжкувато, а Анатолієві Яковичу ще гірше, бо він гірше знав німецьку мову. Навчав нас німець, який знав англійську мову. Тож нам доводилося мати справу разом і з німецькою, і з англійською» [429, с. 337-338].

Вивчення іноземних мов відбувалося як на мовних курсах, так і приватно. Практикувалося і самонавчання за підручниками та словниками. В Австрії спочатку для навчання іноземної мови не потрібно було мати спеціального дозволу. Проте згодом австрійська влада заборонила викладання, у тому числі й приватне, без спеціального дозволу. Особи, що бажали провадити педагогічну діяльність, мусили скласти іспит з відповідної дисципліни у відділі шкільництва, і за його результатами приймалося рішення щодо рівня кваліфікації вчителя. Як згадував Зиновій Книш, іспит мав формальний характер: «Смішний це був іспит. Мій екзамінатор знав не набагато більше за мене, але після перечитання якогось уступу зо шкільної читанки й короткого диктанту, видав мені письмовий дозвіл навчання, однак тільки для українців» [424, с. 137].

Найбільше бажаючих серед українських переселенців було до вивчення англійської мови. Це зумовлювалося тим, що саме Велика Британія в середині 1947 р. стала першою країною, яка відкрила свої кордони для масового переселення ДіПі. Однак першість серед країн, що приймали, посіли США. Окрім того, значний інтерес в українських переселенців викликала екзотична Австралія. Загалом до згаданих країн протягом 1947 – 1950 рр. із Західної Німеччини й Австрії перебралося 75,448 тис. осіб, що становить 66,8 % від загальної кількості переселенців [829, с. 332].

Утім, як зазначав дослідник В. Маруняк, «відвідування курсів керувалося не тільки практичними міркуваннями курсантів, але й переселенчими умовами та тим, яка переселенча схема «була в моді»» [829, с. 327]. Тобто, коли з'явилася можливість виїзду до країн Південної Америки – зросла кількість бажаючих опанувати іспанську мову. Так, протягом 1947 – 1950 рр. до Аргентини, Венесуели і Парагваю виїхало 2,191 тис. осіб (0,78 %) [829, с. 332]. У свою чергу користувалася попитом португальська і французька мови. До Бразилії і Франції протягом 1947 – 1950 рр. емігрувало 3,534 тис. осіб (3,1 %) та 3,516 тис. осіб (3,1 %) відповідно [829, с. 332].

Навчання на курсах іноземних мов тривало декілька місяців і відбувалося зазвичай увечері. Так, Зиновій Книш викладав на курсах щодня по дві години (із 18:00 до 20:00).

Переселенці здобували початкові знання з тієї чи іншої іноземної мови, у першу чергу вивчали лексику. Потрапивши у відповідне мовне середовище, вони на практиці вдосконалювали отримані знання. Незважаючи на те, що рівень оволодіння мовою під час навчання на курсах був елементарним, цього було достатньо для старту. Згодом частина учнів із вдячністю згадувала своїх учителів. Водночас для повноцінного спілкування і навчання отриманих знань не вистачало. Так, чимало українських емігрантів у США (окрім школярів) протягом кількох років перебування на американській землі не могли вільно опанувати англійську мову, що ускладнювало їхню повноцінну комунікацію з місцевим населенням, ставало на заваді у пошуках роботи і здобуттю вищої освіти. В інонаціональному суспільстві наших людей було не лише одразу ж видно, а й чути, що засвідчує типовий для тих часів анекдот «Наші в Парижі»:

« – Як ви пізнали, що я українець? Чули, як я говорив по-українському?
– Ні, я чув, як ви говорили по-французькому» [15, арк. 49 зв.].

Водночас не всі українці, які навчалися на мовних курсах, змогли емігрувати. Це пояснювалося тим, що переселенські комісії країн, що приймали, висували суворі вимоги до потенційних емігрантів. Зокрема, США проводили ретельну політичну перевірку переміщених осіб і біженців; натомість Канада висувала суворі вимоги до стану здоров'я. Наприклад, дружина лідера УРДП І. Багряного Галина у 1949 р. навчалася на мовних курсах у Новому Ульмі, вивчала англійську [115, арк. 4]. Однак емігрувати до Канади, звідки родина Багрянних отримала афідавіт-запрошення [20, арк. 1], не судилося, оскільки Іван Павлович хворів на туберкульоз і цукровий діабет.

Навчально-методичне забезпечення вивчення іноземних мов у таборах переміщених осіб і біженців було недостатнім і тому з ініціативи та за сприяння міжнародних організацій, у першу чергу Злученого українського американського допомогового комітету (ЗУАДК) та ЮНРРА, у другій

половині 1940-х рр. у Західній Німеччині було видано перекладні словники та підручники англійської, іспанської, німецької [481; 520] та інших мов. До слова, у роки війни цензори заборонили УТГІ поширювати на території Генеральної губернії друковані тексти лекцій англійської та французької мов, а також англо-український словник, мотивуючи це тим, що Англія та Франція належали до антигітлерівського військово-політичного блоку держав [747, с. 76]. По завершенні війни ситуація корінним чином змінилася.

Слід зазначити, що навчальна література віддзеркалювала соціально-економічні та суспільно-політичні реалії тих років. Так, автор німецько-українського самовчителя пропонував до вивчення поряд із класичними фразами на зразок «Батько, мати, діти і родичі творять родину» або «Наше подружжя є щасливе» й фрази, які ілюстрували трагічні обставини життя українських родин у роки Другої світової війни. Наприклад, «Моя мати має двох братів і дві сестри. Один брат є мертвий. Він упав у бою за Україну», «Мій дід залишився в Україні», «Моя бабка померла в німецькому таборі», «Ми були примусово вивезені і мусіли два роки працювати як звичайні робітники» [520, с. 19-20] тощо. Окрім того, у згадуваному самовчителеві йдеться і про продуктові картки, які отримували біженці і переміщені особи [520, с. 31, 72] в Західній Німеччині й Австрії.

Таким чином, починаючи з кінця 1945 р. у таборах переміщених осіб і біженців у Західній Німеччині ЮНРРА й ІРО, українські виші та громадські організації почали створювати фахові школи й курси. На них усі бажаючі могли здобути певний фах, оволодіння яким дозволило б працевлаштуватися у країнах, до яких українські таборяни планували виїхати на постійне проживання. 1946 – 1947 і 1947 – 1948 н. р. виявилися для фахового навчання і перекваліфікації українців найпродуктивнішими. Після 1948 р., коли почалася подальша масова еміграція українців із Західної Німеччини, кількість фахових шкіл і курсів почала зменшуватися. Найширшою була мережа згаданих навчальних закладів в американській зоні Німеччини, трохи меншою – в англійській, ще меншою – у французькій. Найбільшою популярністю

користувалися курси водіїв, кравецькі, городницько-садівничі, електротехнічні й автомеханічні, а також школи технічного спрямування. Навчання у фахових школах і на курсах тривало від декількох місяців до року, відбувалося як на вечірній, так і на заочній формах. Навчальний процес забезпечували самі ж переміщені особи й біженці – представники науково-педагогічної інтелігенції.

Українські біженці і переміщені особи, що мешкали в Західній Німеччині вивчали різні іноземні мови. Навчання мало вимушений характер, оскільки переміщені особи й біженці повинні були елементарно оволодіти мовою країни, яка приймала, (німецька), мовою окупантів (англійська та французька), а також мовою країни, до якої планувалася подальша еміграція (англійська, іспанська, португальська, французька та ін.). Рівень професійної компетентності вчителів іноземних мов був різним. Це були і професійні вчителі-філологи, і особи, які не мали спеціальної філологічної освіти, проте трохи знали певну іноземну мову. Вивчення іноземних мов відбувалося на мовних курсах, приватно, також мало місце і самонавчання. Відповідною навчально-методичною літературою (підручники, перекладні словники, самовчителі) забезпечували міжнародні організації ЗУАДК та ЮНРРА.

3.3. Вища освіта

Значний відсоток науково-педагогічних кадрів серед українських біженців і переміщених осіб Західної Німеччини був передумовою розбудови в повоєнні роки мережі вищої освіти. Здобутком українських вишів в епоху ДіПі стало, за визначенням сучасної дослідниці Катерини Кобченко, «збереження наукового потенціалу українських інтелектуалів та надання їм можливості його застосування, а також і згуртування навколо них значної частини українського студентства» [791. с. 28].

Один із сучасників подій, аналізуючи умови, у яких довелося розвиватися українській освіті і науці в еміграції, дійшов цікавого висновку:

«наука й мистецтво розвиваються тільки в умовах належного матеріального добробуту. На potwierдження правдивості цього можна навести ряд прикладів із життя західноєвропейських народів. Але ми, українці, такий дивний народ, що дуже часто заперечуємо загальноприйняті аксіоми і правила» [286, арк. 88]. І, справді, проаналізувавши умови, у яких доводилося працювати українським вишам, а також їхні здобутки, зможемо погодитися з наведеним твердженням.

Спеціально облаштованих приміщень для вишів так само не вистачало, як і для середньої ланки освіти. Не міг похвалитися комфортним приміщенням Український технічно-господарський інститут у Регенсбурзі. Зокрема однією з перешкод для проведення навчання в першому семестрі 1945 – 1946 н. р. був низький температурний режим в аудиторіях [344, арк. 36 зв.]. Український вільний університет, який відновив свою діяльність 1945 р. у Мюнхені, спочатку працював у неопалюваних приміщеннях шкіл і ресторанів [829, с. 167], щоправда, згодом отримав при підтримці німецького уряду, як зазначала професор Наталія Полонська-Василенко, «велике гарне приміщення в німецькій школі на Варсайлерштрассе, право користуватися аудиторіями, окремі приміщення для канцелярії, бібліотеки» [432, с. 525]. Але його філія в Аугсбурзі розташовувалася у великому цементованому підвалі табору й мала два невеликі вікна [843, с. 259]. Один зі студентів УВУ Іван Смаль-Стоцький (справжнє прізвище Смаль) на схилі літ згадував про умови навчання: «Перший студент, зайшовши до підвалу, розпалював дрова в чавунці (маленька чавунна піч). Дрова завжди були мокрі. Інколи лекція розпочиналася, а студент іще шапкою роздмухував жар. Зрозуміло, що університетську кімнату-клясу й за чотири чи п'ять годин не можна було нагріти. Студенти під час лекції тупали ногами, щоб зогріти замерзлі ноги, бо в клясі температура завжди була нижче нуля» [843, с. 259]. У свою чергу Богословсько-педагогічна академія Української автокефальної православної церкви (УАПЦ) в Мюнхені спочатку провадила заняття в церковному притворі, а на початку 1948 р. отримала окреме приміщення [961, с. 318].

Наступною проблемою була недостатня кількість навчальних аудиторій, а також лабораторій [344, арк. 48, 53]. Так, на інженерному факультеті УТГІ у 1946 – 1947 н. р. було відкрито хімічну лабораторію на 16 місць. Вона мала обслуговувати 178 осіб, тобто на одне місце припадало 11 студентів. Вісім студентів на одне місце було в хімічній лабораторії фармацевтичного відділу того ж вишу. Окрім того, не вистачало добре освітлених аудиторій; зокрема, студенти інженерного факультету УТГІ були вимушені робити креслення в напівтемряві [345, арк. 67, 89, 117 зв.].

На заочній формі навчання українських вишів навчальний процес провадився шляхом листування. У такому разі брак аудиторій відчувався менше, однак труднощі виникали через недостатньо налагоджену в повоєнній Західній Німеччині роботу поштового зв'язку [345, арк. 97].

Матеріально-технічна база вишів бажала кращого. У звітах Українського технічно-господарського інституту за 1945 – 1946 н. р. наголошувалося на тому, що не вистачало підручників, друкарських машинок з українськими шрифтами, циклостиллю та паперу [344, арк. 36 зв.]. Фонди університетських бібліотек були нечисленими, що негативно позначалося як на роботі професорсько-викладацького складу, так і навчанні студентів. Так, бібліотека Українського вільного університету станом на 1950 р. нараховувала лише 3,5 тис. томів, а бібліотека УТГІ – 2 тис. [829, с. 170, 172]. Щоб забезпечити студентів відповідною літературою ректор УТГІ Віктор Доманицький організував в українських таборах, що мали друкарські машинки, так звані поліграфічні бази [772, с. 132], які займалися друком підручників. Зазначимо, що серед українських вишів саме політехніка досягла найбільших успіхів у виданні підручників [286, арк. 37].

Перешкоджали проведенню навчального процесу на агрономічно-лісовому факультеті УТГІ нестача лабораторних приладів та інструментів, зокрема мікроскопів, термостатів, хімікатів; на економічному – брак арифмометрів, рахівниць, логарифмічних таблиць і навіть лінійок; на будівельному відділі інженерного факультету – не вистачало приладів для

вправ із геодезії та креслення. Студентам агрономічно-лісового факультету УТГІ для проведення практичних занять у 1945 – 1946 н. р. бракувало «дослідного поля і лісу» [344, арк. 48, 53; 345, арк. 67]. Відчувався брак елементарного канцелярського приладдя, зокрема зошитів.

Усі вказані вище перешкоди мали місце в 1945 – 1946 н. р. У наступні навчальні роки завдяки подвижницькій праці українських педагогів і державній підтримці вдалося вирішити проблеми з нестачею і підручників, і аудиторій. Значно кращим став рівень забезпечення вишів навчально-допоміжним приладдям, зокрема альбомами, гербаріями, таблицями, хімічними реактивами [346, арк. 15] тощо.

Було налагоджено проходження студентами практики та практичних занять у різних установах Західної Німеччини. Зокрема, студенти УТГІ у Мюнхені мали змогу проводити практичні заняття з патологічної анатомії та хірургії на Утилізаційному заводі, з ботаніки – у Ботанічному саду, що біля Німфенбурзького палацу, із зоології – у найбільшому європейському зоопарку «Хеллабрунн» [346, арк. 15]. Студенти агрономічно-лісового факультету УТГІ отримали змогу вирощувати на орендованій деканатом неподалік від табору ділянці землі (0,5 га) понад 400 сортів польових, баштанових, городніх, лікарських, технічних, садових і лісових сортів рослин [346, арк. 68].

Здавалося, що створена в мережі українських навчальних закладів матеріально-технічна база мала сприяти збільшенню кількості студентів. Однак цього не сталося, передусім через те, що від 1948 р. почався процес масової еміграції українських переміщених осіб і біженців – як студентів, так і педагогів – із Західної Німеччини до країн Європи, Америки, Канади та Австралії. Частина студентів віддала перевагу короткотерміновим мовним і фаховим курсам [346, арк. 71, 72 зв.]. Вони сподівалися, що, отримавши робітничий фах, зможуть знайти гідну роботу в новій країні.

У повоєнні роки в середовищі українських освітян велося обговорення стану розвитку системи освіти, наголошувалося на проблемах, які її спіткали. Не стала винятком і вища школа [641, с. 13]. Вона мала низку проблем, які

потребували вирішення. По-перше, вказувалося на невисокий академічний рівень навчального процесу. По-друге, бажав кращого рівень підготовки частини студентів. Тут же порушувалася й інша проблема, пов'язана з діяльністю матуральних курсів, які В. Маруняк назвав «сурогатом середнього шкільництва» [829, с. 156]. Зокрема, сучасник подій Михайло Сосновський обвинувачував організаторів курсів у тому, що вони роздають свідоцтва, навіть якщо в учнів відсутні відповідні знання. По-третє, функціонування в американській окупаційній зоні Німеччини 6 українських вишів із майже однаковими факультетами. Це у свою чергу породжувало інші проблеми, про які вже йшлося: отримання значною частиною учнів із невисоким рівнем знань матуральних свідоцтв і ліберальне ставлення вишів до рівня знань абітурієнтів і студентів. Непоодинокими були випадки «існування факультетів з десятьма студентами і п'ятнадцятьма професорами» [641, с. 13]. Історик церкви Іван Власовський, порівнюючи чисельність студентів і викладачів Богословської академії УАПЦ у Мюнхені з Київською духовною академією, наголошував, що в останній при близько 200 студентах працювало 25 професорів, а у Мюнхені у 1948 – 1949 н. р. кількість професорів (40 осіб) перевищувала чисельність студентів (близько 40 осіб) [741, с. 343].

Під час засідання комісії високих шкіл при ЦПУЕ біолог Михайло Ветухів запропонував визнати вищими навчальними закладами лише УВУ та УТГІ, оскільки вони мали традиції. Решта, на думку дискусанта, мали б або злитися із зазначеними вишами, або ж вважатися за курси [97, арк. 14]. Натомість хімік Полікарп Герасименко-Волковинський, не погоджуючись з такою позицією, зазначив: «По правді ненормальні умови еміграції і об'єктивні труднощі академічного життя в Німеччині були такі значні, що про нормальну високу освіту в розумінню передвоєнному годі говорити. Так, до всіх українських високих шкіл можна було б прикласти в однаковій мірі назву «курсів»» [97, арк. 14 зв.]. Незважаючи на різні шляхи вирішення поточних проблем української вищої освіти, подібні дискусії

засвідчили небайдуже ставлення фахівців до проблеми підготовки спеціалістів.

Здобуття вищої освіти в українських вишах Західної Німеччини відбувалося на платній основі. Так, за один рік навчання студенти УВУ сплачували 400 марок [843, с. 258-259; 413, с. 256]. Гроші були немалі, однак студенти вірили, що вища освіта надасть можливості для працевлаштування, тому докладали зусиль до роздобування необхідних коштів.

Один із очільників Українського вільного університету професор Іван Мірчук назвав виш «неповторним явищем нашої еміграції» [1008]. За визначенням ректора УВУ Вадима Щербаківського, назва університету, заснованого ще в міжвоєнний період у столиці Австрії, означала, що університет «не державний і ні від кого не залежний», однак зобов'язався дотримуватися традиційних форм і вимог європейських державних університетів [413, с. 255]. У діпівський період свого існування УВУ по чергово очолювали три ректори: професори Вадим Щербаківський (1945 – 1947 н. р.), Іван Мірчук (1947 – 1948, 1950 – 1951 н. р.) та Юрій Панейко (1948 – 1950 н. р.) [955, с. 187-191]. У структурі вишу діяло два факультети: філософічний, права та суспільних наук. На них здобували освіту не лише українці, а й представники інших національностей, зокрема білоруси, латвійці, литовці, поляки, росіяни, словаки, турки й чехи [829, с. 169; 413, с. 256; 286, арк. 88]. Для білоруських студентів при УВУ відкрито відділ білоруської філології на чолі з Іваном Станкевичем [413, с. 256].

Кількість студентів постійно змінювалася. Найбільше їх навчалось протягом 1947 – 1948 н. р., зокрема, у зимовому семестрі – 493 студенти, у тому числі понад 60 жінок [955, с. 31; 286, арк. 88]. З наступного навчального року кількість студентів почала зменшуватися, передусім у зв'язку із еміграцією українців, а також через проведення грошової реформи, у результаті якої купівельна спроможність біженців та переміщених осіб значно зменшилася. За умов, що склалися, зазнала змін і система навчання. Професор УВУ Наталія Полонська-Василенко згадувала, що «авдиторні лекції замінили

семінари з малими групами студентів та консультації з ними» [1008]. Розселення студентів по країнах Європи й Америки зумовила створення в 1949 р. при УВУ Інституту заочного навчання під керівництвом Олександра Кульчицького, на якому могли завершити здобуття освіти студенти не залежно від країни проживання. Через два роки Інститут із Західної Німеччини переїхав до Сарселю (Франція). УВУ, що отримав 1950 р. акредитацію Міністерства освіти Баварії, і донині працює у Мюнхені.

Наступним українським вишем, що відновив 1945 р. свою діяльність на німецькій землі, став заснований 1932 р. як інститут заочного навчання при Українській господарській академії у Подєбрадах, Український технічно-господарський інститут. УТГІ був єдиною навчально-науковою установою політехнічного профілю в українському зарубіжжі [791, с. 26]. Відновлений інститут під керівництвом ректорів професорів Віктора Доманицького (1945 – 1947 рр.) та Бориса Іваницького (1947 – 1952 рр.) провадив навчання як на денній, так і на заочній формі.

Сучасник подій історик Василь Дубровський наголошував на важливості для майбутнього України розвитку в еміграції природничих і точних наук, підготовки власних інженерів, агрономів і гідротехніків. «... розбудова українських математично-технічних і біоагрономічних наук на еміграції і для сучасності нашої і для нашого майбутнього державного будівництва є завданням неспірним» [283, арк. 68 зв.], – підкреслював науковець. Підготовкою цих фахівців і зайнявся УТГІ.

Виш у Західній Німеччині налагодив «небувалу дотепер аудиторну навчальну роботу» [747, с. 75]. У його структурі діяло п'ять факультетів, частина з яких поділялася на відділи: агрономічно-лісовий (агрономічний і лісовий), інженерний (будівельний і хіміко-технологічний), економічний (комерційний, кооперативний, промисловий, статистико-асекраційний і самоврядування), ветеринарний і фармацевтичний факультети [829, с. 171]. Перші три факультети діяли в Регенсбурзі, а інші два – у Мюнхені [772, с. 131].

Професорсько-викладацький склад намагався навчати студентів за передовими педагогічними методиками. Їхня суть полягала в тому, щоб не давати студентам готові відповіді на питання, а привчати їх «до логічного технічно-господарського думання» [532, с. 3]. Застосування означеної методики зумовлювалося тим, що випускники вишу могли опинитися в будь-якій точці Землі й повинні були вміти застосовувати набуті знання у практичній діяльності.

Протягом 1945 – 1950 рр. в інституті навчальний процес забезпечувало 192 викладачі, із них 69 професорів, 46 доцентів і 77 лекторів; навчалось 1260 студентів, із яких 307 здобули дипломи про вищу освіту [829, с. 172]. До слова, за весь передвоєний час (1932 – 1939 рр.) до УТГІ у Подєбрадах вступило на навчання 1086 осіб, а станом на 01 жовтня 1943 р. здобувало освіту 4323 особи [747, с. 75]. У зв'язку з подальшою масовою еміграцією студентів і викладачів УТГІ перетворився на науково-дослідну установу [772, с. 133], яка пропрацювала до 2009 р. [955, с. 11].

До новостворених українських вишів у повоєнній Західній Німеччині належали Українська економічна висока школа (УЕВШ), Інститут живих мов, Богословсько-педагогічна академія УАПЦ та Католицька духовна семінарія.

Українська економічна висока школа, що постала в Мюнхені 1945 р. з ініціативи професорів-економістів Миколи Величківського, В. Горбачевського, Івана Замші й Бориса Мартоса, ставила за мету підготовку кадрів для державних установ, кооперативних і приватних підприємств України та зарубіжжя. Виш очолювали Борис Мартос (1945 – 1949 рр.) та М. Косенко (1949 – 1951 рр.) [829, с. 173]. Студенти студіювали цикли економічних і юридично-політичних наук. Структурно УЕВШ складалася з 10 кафедр: бухгалтерії, народного господарства, приватного господарства, статистики, економічної географії, товарознавства, публічного права, приватного права, соціології та кооперації [829, с. 173].

Протягом 1945 – 1950 рр. у виші навчалось 365 студентів, з яких 81 отримали дипломи економістів. 1950 р. був по суті останнім роком роботи

УЕВШ. У 1951 р. виш здобув акредитацію Міністерства освіти Баварії, однак через еміграцію значної частини студентів і викладачів змушений був самоліквідуватися.

Якщо Українська економічна висока школа готувала економістів, то у стінах Інституту живих мов навчали майбутніх перекладачів. За даними ЦПУЕ, у ньому викладало 6 професорів і здобувало освіту 160 студентів [838, с. 4]. До навчального плану вишу, що діяв в Аугсбурзі, входили, зокрема, такі дисципліни, як українська, англійська, німецька й французька мови. За півтора роки діяльності у виші навчалось порівняно небагато студентів – 65. Частина з них, як-от Надія Фесенко, у країнах подальшого проживання змогли продовжити студії в місцевих вишах і здобути фах філолога [1011].

Актуальною залишалася проблема підвищення кваліфікації духовенства і підготовки нових кадрів для Українських автокефальної православної та греко-католицької церков. З цією метою 24 серпня 1946 р. засновано Богословсько-педагогічну академію УАПЦ (у 1948 р. реорганізовано в Богословську академію УАПЦ [741, с. 342]) у Мюнхені, при якій діяло два факультети – богословський і педагогічний. Куратором навчального закладу призначено архієпископа Михаїла (Хорошого), почесним куратором – митрополита Полікарпа, ректорами в різних час були професори Пантелеймон Ковалів (1946 – 1949 рр.) і Григорій Ващенко (від 1949 р.). Найбільша кількість студентів була зафіксована в 1946 р. і становила 80 осіб [829, с. 174]. Вони, зокрема, студіювали такі богословські дисципліни, як літургіку, гомілетуку, догматичне богослів'я, основне й порівняльне богослів'я, Святе Письмо Старого і Нового Завітів, патрологію.

У зв'язку зі значною розпорошеністю українських емігрантів по європейських країнах у 1948 р. при Богословсько-педагогічній академії було відкрито заочне відділення. У 1948 – 1949 н. р. на ньому здобувало освіту 50 студентів з Англії, Бельгії, Західної Німеччини та Франції. Як і деякі світські виші, про які йшлося вище, академія 1948 р. отримала акредитацію Міністерства освіти Баварії, однак уже в 1950 р. припинила провадити

навчання на денній формі і зосередилася на роботі заочного відділення [741, с. 349]. У липні 1950 р. відбувся перший випуск Богословської академії УАПЦ. Диплом про вищу освіту здобуло 5 осіб [741, с. 348].

Українська католицька духовна семінарія в Гіршбергу діяла в Баварії від березня 1946 р., а у квітні 1948 р. була перенесена до Кулемборгу (Нідерланди). Її очолив ініціатор створення – греко-католицький душпастир Василь Лаба. На філософському і теологічному факультетах навчалося 97 студентів, яким викладало 14 професорів [829, с. 173].

Навчальний процес в українських вишах Західної Німеччини забезпечували досвідчені професійні педагоги і науковці – професори звичайні, професори надзвичайні, доценти, приват-доценти, лектори й асистенти [413, с. 256]. Вони, як і представники інших професій, створили в Західній Німеччині соборну громаду, адже опинилися тут з різних регіонів України. В Українському вільному університеті, наприклад, історію викладали професори Дмитро Дорошенко, Борис Крупницький і Наталія Полонська-Василенко; вступ до археології – професор Петро Курінний; етнографію – професор Зенон Кузеля; вступ до філософії – учений-енциклопедист Дмитро Чижевський; загальне мовознавство – професор Володимир Державин; слов'янську філологію – професор Юрій Шерех; історію української літератури – професори Леонід Білецький і Юрій Бойко; мистецтво України – викладач Олекса Повстенко; основи експериментальної психології – професор Михайло Міщенко; хімію – професор Полікарп Герасименко-Волковинський; генетичну біологію – професор Михайло Ветухів; географію – професор Мирон Дольницький; геологію – професор Ганна Закревська [413, с. 171; 843, с. 260; 297, арк. 2; 95, арк. 1; 96, арк. 5-6; 955, с. 268, 273, 275, 280, 289, 299]. Студент аугсбурзької філії УВУ Олекса Воропай згодом з великою вдячністю згадував своїх учителів: «доброго лектора, веселого і симпатичного чоловіка» Д. Чижевського, «оригінального лектора», який під час лекції палив і вдавав, що «це для нього не робота, а так щось, ніби розвага» М. Міщенка, «блискучого лектора», у

викладах якого «мертва» археологія «стає дуже цікавим предметом» П. Курінного, цікаві лекції Л. Білецького, а також лекції Д. Дорошенка, на які завжди приходило найбільше слухачів [413, с. 171]. У Богословсько-педагогічній академії УАПЦ викладали згадувані Наталія Полонська-Василенко і Дмитро Чижевський, а також громадсько-релігійний діяч Неофіт Кибалюк, історик Олександр Оглоблин, правознавець Лев Окіншевич, історик мистецтва Олекса Повстенко, біолог Іван Розгін та ін. «Справжньою прикрасою» Української католицької духовної семінарії по праву вважали її викладача Мирослава Антоновича [779, с. 38].

Українські вищі могли пишатися не лише професорсько-викладацьким складом, а й своїми випускниками. Частина з них не лише працювала за фахом, а й здобула значних успіхів у подальшій професійній діяльності, стала знаними науковцями, педагогами, письменниками та ін. За даними очільника фармацевтичного факультету УТГІ Євгена Вертипороха, за період 1947 – 1952 рр. факультет закінчило 123 студенти, які, виїхавши Канади й США, працювали переважно хіміками в лабораторіях і частково фармацевтами, а деяким навіть вдалося заснувати власні фармацевтичні підприємства [765, с. 22, 43]. На філософському факультеті аугсбурзької філії УВУ, наприклад, здобували вищу освіту етнолог Олекса Воропай, мовознавець Яків Гурський, а також ціла плеяда прозаїків, поетів і драматургів, зокрема Юрій Буряківець, Олекса Запорізький (справжні ім'я та прізвище Олексій Сенік), Іван Манило, Олекса Рань, Яр Славутич, Іван Смаль-Стоцький [843, с. 259].

Вищі навчальні заклади створювали і представники інших народів, однак, на відміну від українських, вони проіснували порівняно нетривалий час. Так, неповні два роки під керівництвом естонського астронома Ернста Епіка пропрацював Балтійський університет в еміграції у Гамбурзі, на восьми факультетах якого здобували освіту 1027 студентів (латвійці, литовці, естонці, росіяни) й працювало 193 викладачі [952, с. 246; 829, с. 166]. Півтора роки діяв Університет ЮНППА в Мюнхені, у якому викладали і навчалися представники різних народів, що опинилися в Західній Німеччині. Значний

відсоток серед них становили українці: понад третина студентів (651 із 2150 осіб) і 18 % професорсько-викладацького складу [829, с. 166]. Українські викладачі не лише сумлінно працювали, а й долучилися до розбудови освітньої інституції. Так, зусиллями асистента інженера Бориса Рудика на медичному факультеті Університету ЮНРРА збудовано лабораторію на 72 місця [765, с. 22], єдину на той час у Мюнхені.

Таким чином, значний відсоток у середовищі українських переміщених осіб і біженців науково-педагогічних працівників створив умови для розвитку вищої освіти. Студентська молодь під час вибору вишу надавала перевагу саме українським університетам чи інститутам, оскільки своє майбутнє пов'язувала з Українською державою, яка на їхнє переконання, мала бути незабаром відроджена, а відповідно потребувала б фахівців різних галузей знань. Українська вища освіта в повоєнній Західній Німеччині була представлена шістьма вишами: двома відновленими (Український вільний університет і Український технічно-господарський інститут) та чотирма новоствореними (Українська економічна висока школа, Інститут живих мов, Богословсько-педагогічна академія УАПЦ та Католицька духовна семінарія). УТГІ став єдиною українською навчально-науковою установою політехнічного профілю за кордоном. Навчання у вишах здійснювалося на платній основі. Частина українських вишів Західної Німеччини (Український вільний університет, Українська економічна висока школа та Богословсько-педагогічна академія УАПЦ) здобули акредитацію Міністерства освіти Баварії. Це підвищувало престижність навчальних закладів і означало, що їхні дипломи визнавалися за дійсні, а тому полегшували працевлаштування випускників і подальшу наукову роботу останніх.

3.4. Наукові знання

Одним із важливих завдань на порядку денному української повоєнної еміграції була розбудова української науки як невід'ємної складової науки

світової. Українські вчені, так само як і представники системи освіти чи світу мистецтва, перебуваючи у Західній Німеччині, змогли утворити соборну громаду. Так, у повоєнні роки на німецькій землі зустрілися українські науковці з колишніх центрів Східної і Центральної Європи (Варшава, Прага, Подебради, Берлін і Відень), які репрезентували «стару» довоєнну еміграцію, та представники «нової» еміграції з різних регіонів України [803, с. 124; 758, с. 103]. За даними сучасника подій Полікарпа Герасименка-Волковинського, у Західній Німеччині перебувало понад 200 науковців [94, арк. 1], серед них математики, фізики, хіміки, біологи, географи, історики, літературознавці і мовознавці, педагоги і психологи, філософи, мистецтвознавці [276, арк. 1-2; 229, арк. 3; 280, арк. 98 зв.] та ін. Саме в епоху ДіПі вони отримали змогу познайомитися з науковими напрацюваннями один одного, обмінятися думками, познайомитися з іншим світоглядом та іншими ідеями. Частина з них стала ширими друзями: у наукових колах істориків Бориса Крупницького, Олександра Оглоблина та Наталію Полонську-Василенко навіть жартівливо називали «трьома мушкетерами» [944, с. 90]. Відбувалося згуртування українських наукових сил для розбудови національного життя. Поряд із науковою роботою вчені приділяли багато уваги просвітництву: виступали у таборах із лекціями і доповідями, займалися публікаторською діяльністю.

Згідно з даними Спілки наукових працівників на еміграції, найчисельнішу наукову когорту становили філологи (48 осіб); понад два десятки було лісників і агрономів (27), економістів (25), істориків і археологів (23); третю сходинку посідали інженери та медики (по 17), ботаніки (14), хіміки і юристи (по 13), мистецтвознавці і психологи (по 11); на четвертому місці опинилися фізики, зоологи і технологи (по 8), математики і біологи (по 7), геологи і теологи (по 6), географи (5), філософи і ветеринари (по 4) та військово-технічні спеціалісти (2) [829, с. 181-182] (див. Діаграму 3, додаток В).

Умови життя і праці українських учених нічим не відрізнялися від представників інших професій, які опинилися поза межами батьківщини.

Сучасник подій хімік Полікарп Герасименко-Волковинський констатував, що більшість науковців перебувала в повоєнній Західній Німеччині в «нужденних умовах» [94, арк. 1]. Частина науковців літнього віку, у плани яких не входило залишати Західну Німеччину, потрапили до будинку для літніх людей, який одна з його мешканок Наталія Полонська-Василенко визначила як «свалку», а частіше називала «старушатником» [37, арк. 2] (див. Додаток II).

Однак було б неправильним сказати, що науковці в таборах вели «вегетативне життя» [432, с. 524]. Вони, попри всі матеріальні труднощі, провадили дослідження, продовжували писати праці, частину з яких мали можливість опублікувати не лише в Західній Німеччині, а й у Франції та Канаді, організовували виставки, виступали з доповідями. Так, мешкаючи в кімнаті на 30 осіб, історик Олександр Оглоблин досліджував походження «Історії Русів», а Наталія Полонська-Василенко, примостившись на валізі й поставивши на стільці друкарську машинку, друкувала спогади про Київ [432, с. 524]. Роботи було чимало; виходили друком брошури, книги й окремі публікації в періодиці, однак їхні автори гонорарів переважно не отримували [37, арк. 7 зв.].

Чинником, що не сприяв проведенню наукових досліджень, можна назвати значну розпорошеність науковців по містах і селах Західної Німеччини [537, с. 6]. Це ускладнювало комунікацію, оскільки для обміну думок, проведення наукових дискусій за умов недоступності телефонного зв'язку доводилося задовольнятися листуванням, хоча більш дієвішими все ж були безпосередні контакти науковців. Останні стали практично неможливими після проведення в Західній Німеччині грошової реформи. Реформування фінансової сфери Західної Німеччини призвело до припинення або локального проведення наукових сесій Української вільної академії наук і Наукового товариства ім. Шевченка. Наукові інституції прийняли рішення переходити на спілкування «кореспонденційною метою». Навіть вносилися пропозиція шляхом листування проводити засідання секцій, а результати досліджень оприлюднювати у вигляді рефератів віддрукованих на

циклостилі [803, с. 133]. Брак коштів не давав можливості опублікувати значну частину праць й познайомити громадськість із результатами власних досліджень. Така безперспективність пригнічувала науковців, деяких із яких опановував відчай. Тут слід наголосити й на благодійності переміщених осіб і біженців з України, які подеколи жертвували власні скромні кошти для реалізації тих чи інших видавничих проєктів [803, арк. 132].

Учені-гуманітарії перебували у трохи вигідніших умовах, на відміну від своїх колег природничників, оскільки останні не мали для проведення досліджень реактивів і лабораторій зі спеціальним обладнанням [277, арк. 23 зв.]. Водночас гуманітарії, попри вивезені з України частини власних бібліотек і документи деяких архівів, також відчували брак фахової літератури, а історики – джерел дослідження [923, с. LXXVII; 774, с. 48]. Сучасник подій Борис Крупницький згадував: щоб дістати певний том «Історії України-Руси» Михайла Грушевського потрібно було докласти «надзвичайних зусиль» [803, с. 131]. За обставин, що склалися, українські науковці співпрацювали допомагаючи один одному, навіть якщо мешкали в різних містах, зокрема, позичали або робили копії потрібних праць і надсилали їх для роботи колегам [820, с. 105].

Науковці докладали зусиль до пошуку спонсорів, завдяки матеріальній допомозі яких представники українського наукового світу Західної Німеччини могли б хоч якось існувати. Згадуваний хімік Полікарп Герасименко-Волковинський, налагоджуючи співпрацю з очільником Українського наукового інституту Америки ентомологом Олександром Грановським, пропонував останньому матеріально підтримати українських учених, що опинилися в ДіПі-таборах, замовляючи й оплачуючи їм виконання певних робіт. На думку П. Герасименка-Волковинського, гонорар у 50 американських доларів у вигляді надісланих цигарок, кави й одягу зміг би забезпечити існування одного ученого на німецькій землі протягом кількох місяців. Відповідно на початковому етапі для оплати праці 20 – 30 науковців потрібно було 1,5 – 2 тис. доларів [94, арк. 3].

В організаційному плані соборна наукова громада спільними зусиллями відновлювала наукові установи довоєнного часу та створювала нові. Наприкінці 1945 р. у Західній Німеччині українськими науковцями було створено Українську вільну академію наук (УВАН), яка мислилася спадкоємницею традицій Всеукраїнської вільної академії наук. Установа ставила на меті об'єднати всі українські наукові сили еміграції, репрезентувати «справжню українську непартійну науку перед науковою громадськістю світу» та протистояти «вищою якістю наукової праці [...] іншому центрові, центрові фальшивої науки в нашій поневоленій країні» [286, арк. 29]. Організатори УВАН розглядали науку як складник «українського визвольного державно-творчого змагання» [286, арк. 29]. У різні часи наукову інституцію очолювали історик Дмитро Дорошенко (1946 – 1951 рр.), літературознавець Леонід Білецький (1951 – 1953 рр.) та ін. [829, с. 178].

Структурно УВАН складалася з чотирьох відділів: історично-філологічно-філософічного, правничо-економічного, природознавчого з підвідділом медичних наук, математичного з підвідділом технічних наук. Окрім того, у системі УВАН науковці однієї спеціальності створювали групи, у яких і працювали [282, арк. 13 зв.]. Членам організації присвоювалися такі звання: дійсний член, член-кореспондент і науковий співробітник. Науковий штат інституції збільшувався з року в рік: у 1945 р. – 12, 1946 р. – 92, 1947 р. – 150, 1950 р. – 261 особа (з них 54 дійсні члени, 53 члени-кореспонденти, 154 наукові співробітники) [829, с. 179].

Українська вільна академія наук займалася організацією та проведенням наукових конференцій із різних спеціальностей, а також публікаторською діяльністю. Так, за даними історика Володимира Маруняка, за 2,5 роки (1946 – перша половина 1948 рр.) відбулося 39 наукових конференцій, на яких виголошено 239 доповідей (за даними сучасника подій історика Петра Курінного – 45 наукових конференцій і 210 доповідей [286, арк. 29]) [276, арк. 1-3; 829, с. 179; 413, с. 173; 325, арк. 8; 646, с. 8; 647, с. 6; 672, с. 8]. Це давало можливість обмінятися думками, згенерувати нові ідеї. Серед

видавничих проектів слід назвати наукову періодику «Літопис УВАН», «Бюлетень УВАН» та майже шість десятків опублікованих праць, зокрема Аркадія Животка, Дмитра Зайціва, Наталії Кордиш, Петра Курінного, Юрія Сірого, Степана Смаль-Стоцького, Дмитра Чижевського [829, с. 180, 398-399]. Усі видання побачили світ за фінансового сприяння Товариства прихильників УВАН [286, арк. 29]. При Українській вільній академії наук працювали наукова бібліотека, Товариство охорони українських пам'яток на чужині, що збирало й зберігало рукописні і друковані джерела та твори мистецтва, а також Музей-архів, про який ітиметься далі.

Літературознавець Юрій Бойко в листі до поета і перекладача Михайла Ореста наприкінці 1948 р. повідомляв, що Президія УВАН ухвалила заснувати Інститут державного планування при УВАН. Планувалося, що завданням Інституту буде провадження наукових досліджень, які створять основу для державного планування «різних ділянок українського життя в майбутній Українській Самостійній Державі» [135, арк. 1]. Відповідно робота установи мала відповідати завданням, які висував Виконавчий орган УНР в екзилі. Уповноважений у справі організації Інституту Юрій Бойко наголошував, що для будівництва майбутнього потрібно дослідити всі аспекти життя українців останніх десятиліть, зокрема народну психологію, етнографію, демографію, економіку, культуру й релігію [135, арк. 1].

Після завершення війни в середовищі української інтелігенції виникла ідея створити за зразком Празького архіву установу, яка б збирала і зберігала матеріали з історії української еміграції. Перші документи були придбані у травні 1945 р.: українські календарі, видані І. Штайнбреном у містечку Вімперк на початку ХХ ст. та в селищі Трансфельден – поетична рукописна збірка представника «празької школи» Юрія Чорного [834, с. 5]. Таким чином, було започатковано фонд друкованих видань і літературний архів. Очолював Музей-архів історик-архівіст Володимир Міяківський. Спочатку установа розташовувалася в підвалі 4-го блоку табору Сомме-Касерне в Аугсбурзі [413, с. 171], згодом, переїхавши до Ульму, отримала дві просторі кімнати.

Музей-архів УВАН ставив за мету збирати матеріали для майбутніх сховищ вільної України. На думку керівника Ресорту освіти, культури і віросповідань Виконного органу УНРади Юрія Бойка, діяльність установи мала «велику політичну і культурну вагу» [298, арк. 1]. Налагодивши контакти з іншими українськими бібліотеками і музеями, що створювалися в Західній Німеччині, Музей-архів почав збирати по сім примірників друкованих видань. Так, для архівосховищ Києва збирав документи Музей-архів в Аугсбурзі; для Львова – у Карльсфельді, а згодом у Берхтесгадені, бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка (бібліограф Володимир Дорошенко); для Харкова – Музей Шевченка в англійській окупаційній зоні (культурний діяч Леонід Бачинський); для Праги – в Ашафенбурзі (журналіст Аркадій Животко); університетський примірник – Український вільний університет у Мюнхені, а також примірник для Ватиканської бібліотеки і один примірник «місцевий» для кожної країни розселення української еміграції. Кожне архівосховище збирало по 7 примірників усіх видів друкованих видань; один примірник залишало у себе, а решту надсилало до Музею-архіву УВАН, який став центральним сховищем і розподіляв примірники між іншими [834, с. 5].

За 1945 – 1949 рр. зусиллями Музею-архіву УВАН було зібрано близько 90 % усієї друкованої продукції українських біженців і переміщених осіб американської окупаційної зони Німеччини [834, с. 5], а також деякі рукописи й чернетки українських письменників [230, арк. 4]. Окрім того, у фондах установи зберігалася українськомовна преса з Бельгії, Канади, США, Франції та ін. [413, с. 172]. Сучасник подій історик Ілля Борщак слушно зауважував, що найкращим показником «українського буття» є «поважні книжки в руках поважних людей» [137, арк. 2]. З початком масового виїзду за океан Музей-архів УВАН зі своїми фондами перебрався до США. Високо оцінюючи діяльність очільника установи В. Міяківського, етнолог Олекса Воропай зазначив: «Колись історики скажуть йому «спасибі!». І, справді, завдяки подвижницькій роботі Володимира Варламовича та його колег історики отримали безцінні джерела для дослідження епохи ДіПі.

Дбали про створення власних архівів інші народи, що опинилися в еміграції. Архів російської еміграції, створений при Руській бібліотеці в Мюнхені, ставив за мету зібрати і зберігати друковане слово російської еміграції Західної Німеччини. З документами, що характеризували культурне та політичне життя російської еміграції, могли б працювати науковці, а також усі читачі бібліотеки. Архів закликав громадськість пожертвувати екземпляри російських газет, брошур і книг, що побачили світ в еміграції, однак не виключалася можливість придбання найцінніших примірників. Особливу цінність для архіву становили ротаторні видання, зокрема періодика, інформаційні бюлетені, прокламації, летючки, книги і брошури [274, арк. 1]. Прес-бюро російської еміграції з осередком у Мюнхені у 1951 р. повідомляло, що готове сплатити 10 пфенінгів за один екземпляр журналів, бюлетенів і летючок, виданих на ротаторі протягом 1945 – 1951 рр. [275, арк. 1].

Цінність створення переміщеними особами і біженцями у Західній Німеччині своїх національних архівів ще більше актуалізувалася на фоні вивезення з Європи наприкінці Другої світової війни до СРСР значних комплексів архівних матеріалів, зокрема української політичної еміграції. Після науково-технічного опрацювання документи було на десятиліття засекречено й вони використовувалися «лише в «оперативних» цілях, з метою одержання інформації про діяльність установ, організацій та окремих представників української еміграції» [848, с. 325-326].

У березні 1947 р. у Мюнхені відновлено діяльність Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), заснованого ще 1873 р. у Львові. Відновлення наукової установи стало можливим через те, що трохи більше половини її членів разом із очільником антропологом і зоологом Іваном Раковським опинилися в Західній Німеччині [280, арк. 98]. Товариство ставило за мету гідно продовжувати наукові традиції, сформовані за десятиліття роботи. Головою НТШ черговий раз обрано І. Раковського, який на той час мешкав в Австрії, його заступником – мовознавця Зенона Кузелю, генеральним секретарем – історика Володимира Кубійовича.

На момент відновлення діяльності НТШ нараховувало 110 дійсних членів, тобто об'єднало добру половину українських науковців Західної Німеччини. У зв'язку з виїздом за океан чисельність Товариства зменшувалася і в 1949 р. становила 81 дійсний член (із них у Західній Німеччині – 51, у Канаді та США – по 11, в інших країнах – 8) [829, с. 176].

У структурі НТШ сформувалося три секції: історико-філософська під керівництвом філософа Івана Мірчука, філологічна на чолі з літературознавцем Леонідом Білецьким і математично-природничо-лікарська, очолювана геологом і географом Юрієм Полянським [280, арк. 98 зв.]. У складі історико-філософської секції постали такі комісії, як історична, філософсько-педагогічна, права й економіки та археологічна. У структурі філологічної секції діяли етнологічна, музикологічна, літературознавча, мовознавча, бібліографічна комісії та комісія класичної філології. У свою чергу географічна та фізіографічна комісії перебували у складі математично-природописно-лікарської секції. Окрім того, було утворено кілька інститутів: Інститут енциклопедії, Інститут бібліологічний, Інститут української мови, Інститут національних дослідів [537, с. 6; 774, с. 49]. На них покладалося вирішення тих актуальних питань, які мали допомогти «нації в її визвольній боротьбі, – адже українська наука й українські вчені мають бути речниками української справи перед чужим світом» [774, с. 49].

Наповнення бюджету товариства здійснювалося за рахунок благодійництва. Так, Комітет приятелів НТШ при Об'єднанні українських приватних підприємців, Український американський об'єднаний допомоговий комітет у Філадельфії (США), кардинал Євген Тісеран, секретар Священної конгрегації для Східної Церкви у Римі та ін. жертвували кошти, на які НТШ видавало праці й виплачувало скромні гонорари їхнім авторам [280, с. 98 зв.].

За 1947 – 1951 рр. Наукове товариство ім. Шевченка видало «Енциклопедію українознавства» (3 т. за ред. В. Кубійовича, Мюнхен, 1949 р.), праці антрополога Ростислава Єндика, правознавця Ярослава Падоха й історика Омеляна Пріцака, «Записки НТШ» (4 т., Мюнхен,

1948 – 1949 рр.), «Історію Наукового Товариства ім. Шевченка» (Нью-Йорк; Мюнхен, 1949 р.), кварталник «Сьогочасне й минуле» (2 ч., Мюнхен, 1949 р.), «Хроніку НТШ» [495; 509; 774; 829, с. 178, 399]. Готувалися до друку збірник «Україна під Сове́тами», який мав би «представити історію українського народу під большевицькою окупацією» [774, с. 49] та ін.

Крім УВАН і НТШ, у Західній Німеччині діяли й інші наукові установи, зокрема Українське наукове економічне товариство при Українській економічній високій школі, Науковий сектор Українського технічно-господарського інституту, Українське історично-філологічне товариство [829, с. 181]. Улітку 1950 р. у Мюнхені російські біженці та переміщені особи заснували Інститут з вивчення історії та культури СРСР, що фінансувався Американським комітетом для визволення від більшовизму [290, арк. 1]. У його роботі брали участь українці, росіяни, грузини, вірмени, калмики, туркестанці, представники тюркських народів, які досліджували актуальні проблеми радянознавства [281, арк. 2 зв.].

Потреба створення належних умов для праці українських науковців, які опинилися у Західній Німеччині, а також необхідність об'єднання всіх наукових сил спричинили створення 1947 р. у Новому Ульмі професійної організації, яка отримала назву Спілка українських наукових працівників на еміграції [283, арк. 49 зв.; 9, арк. 44]. Біолог Михайло Ветухів був обраний головою Спілки.

У резолюції I З'їзду Українських наукових працівників на еміграції в 1947 р. визначено завдання, що стояли перед науковцями. Серед них «захист української нації від наступу на неї ворожих тоталітарних ідеологій», «тримати на високому рівні в умовах демократії українську духовність для збереження її для нашої нації і для репрезентації перед зовнішнім світом» [283, арк. 49 зв.]. На думку В. Маруняка, заслугою Спілки стало проведення реєстрації українських науковців Західної Німеччини й Австрії. Отож, у згаданих країнах перебувало 277 науковців різних галузей, з яких 104 викладачі вишів [829, с. 181]. Далі історик подав кількість науковців за

спеціальностями, поразувавши які, отримуємо трохи більші цифри – 284 і 119 відповідно [829, с. 181-182].

У 1947 р. у Мюнхені засновано Союз українських інженерів і техніків на еміграції. Організацію очолив Євген Вертипорох, на посаду секретаря обрали Івана Яновича. Союз зробив підрахунки кількості українських інженерів, які опинилися в Західній Німеччині, надавав матеріальну допомогу тим, хто її потребує і сприяв еміграції інженерів за океан [772, с. 39].

Нові завдання постали перед українськими істориками, які опинилися в Західній Німеччині після завершення Другої світової війни. По-перше, слід було обґрунтовано виробити власне трактування радянського періоду в історії України, а також усієї національно-визвольної боротьби українського народу за створення Української держави. Це б створило альтернативу кремлівській версії подій, ознайомило б світову громадськість з «українською проблемою» і продемонструвало, що українці – окремий народ, відмінний від росіян [14, арк. 174-174 зв.]. По-друге, по «гарячих слідах» потрібно було зібрати джерельні матеріали про становище українців під час нацистської окупації УРСР, а також оstarбайтерів у Німеччині. По-третє, дослідникам історичного минулого України слід було розширити джерельну базу, звернувши увагу на архіви, не досліджені або практично не досліджені попередниками, зокрема італійські й турецькі, англійські, іспанські і французькі [803, с. 118; 283, арк. 68 зв.]. Адже, як відомо, представники наукового історичного світу міжвоєнної еміграції провадили активні дослідження в європейських архівах (Берлін, Відень, Гамбург, Дрезден, Кенігсберг, Париж, Стокгольм). Вони ввели до наукового обігу нові джерела, зокрема ті, які висвітлювали діяльність Богдана Хмельницького, Івана Мазепи та Пилипа Орлика. Відповідно історики-емігранти третьої хвилі мали продовжити роботу в цьому напрямі, залучаючи до наукових пошуків нові архівні установи. До того ж з поважними збірками українознавчої літератури можна було ознайомитися у Національній бібліотеці Західного Берліну та Баварській державній бібліотеці у Мюнхені [825, с. 29]. По-четверте, опинившись у Західній Німеччині і маючи

доступ до місцевих бібліотек, історики отримали можливість досліджувати історію України в контексті європейського історичного розвитку, провадити компаративістичні дослідження [15, арк. 40 зв.].

У той час, коли в радянській Україні за умов посилення позицій формалізму й конформізму дослідники тлумачили історичний процес в інтересах адміністративно-командної системи, панівним серед українських істориків Західної Німеччини, за визначенням сучасника подій історика Бориса Крупницького, виявився державницький підхід до дослідження українського історичного процесу. Історики переважно із радянської України були прихильниками державницько-консервативного напряму, започаткованого В'ячеславом Липинським; їхні колеги із західноукраїнського регіону дотримувалися державництва з націоналістичним ухилом, інші – з ухилом соціальним або демократичним [803, с. 131].

Проблемам методології української історичної науки присвятив свою працю Борис Крупницький («До методологічних проблем української історії») [803, с. 130]. Наукові розвідки про стародавню добу в історії України опублікували онук історика Володимира Антоновича Марко Антонович («Чи були кимерійці в Україні», «Скити і Єгипет в античному письменстві» [453; 452], обидві – 1946 р.) і Михайло Міллер («Палеоліт Надпоріжжя», Аугсбург, 1948 р. [482]). Дослідник Віктор Петров свою працю присвятив етногенезу українського народу («Походження українського народу», Регенсбург, 1947 р. [499]). Історик Дмитро Дорошенко у своїй «Історії України» [466] дав огляд вітчизняної історії як процесу розвитку української державності.

Окремі питання з історії Русі досліджувала Наталія Полонська-Василенко («Велика княгиня Ольга», Аугсбург, 1948 р. [506]), а з історії Галицько-Волинського князівства – історик Володимир Мацяк («Галицько-Волинська держава 1290 – 1340 рр. у нових дослідках», Аугсбург, 1948 р.). Козацька доба та часи Гетьманщини перебували в полі зору таких дослідників, як Микола Андрусак («Історія козаччини», Мюнхен, 1946 р. [448-450]), Борис Крупницький («Гетьман Данило Апостол і його доба», Аугсбург,

1948 р.; «Мазепа в світлі психологічної методи», Аугсбург, 1949 р. [477; 478]), Олександр Оглоблин («Хмельниччина і залізорудна промисловість Правобережної України», Мюнхен, 1948 р.; («Нові матеріали до історії повстання Петра Іваненка (Петрика)», Аугсбург, 1949 р. [488; 487]), Лев Окіншевич («Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII – XVIII ст.», Мюнхен, 1948 р. [490]), Домет Олянчин і Наталія Полонська-Василенко («Хмельниччина» (Українські вісті, Новий Ульм, 1948, ч. 38 – 43); «Палій та Мазепа», Аугсбург, 1949 р.; «Хмельниччина і ідея державності» (Український робітник, Торонто, 1951, ч. 40 – 46) [507; 753, с. 30]). Остання дослідниця, яку сучасний історик Василь Ульяновський назвав «метром української наукової еміграції» [923, с. LXXVII], в епоху ДіПі розпочала студіювання історії церкви в Україні [923, с. LXXX] («Братства на Україні. Минуле й сучасне», Мюнхен, 1946 р.; «Церква й культура великокнязівської України» (Бюлетень Богословсько-педагогічної академії, Мюнхен, 1946, ч. 2); «Митрополит київський Іларіон» (Бюлетень Богословсько-педагогічної академії, Мюнхен, 1948, ч. 3; «Історія Української православної церкви. Лекції в Богословсько-педагогічній академії», Мюнхен, 1948 р.) [753, с. 28, 32-33]. Окрім того, у полі наукових інтересів Наталії Дмитрівни перебували й діячі Української академії наук («Академік М. П. Василенко» (Голос державника, Мюнхен, 1948, ч. 6), «Агатагел Кримський» (Україна, Париж, 1949, ч. 2); «Загублений рід (Людмила Старицька-Черняхівська)» у книзі «Визначні жінки України», Новий Ульм, 1950 р.) [753, с. 34]). Зарубіжна українська мовознавець Іраїда Герус-Тарнавецька, аналізуючи науковий доробок Наталії Полонської-Василенко, наголошувала, що для дослідниці «історія – це історія живого народу, який жив і творив. Той за речами далекого минулого вона завжди старалася бачити людей, які їх створили; вона старалася пізнати ті економічні й соціальні умови, що визначили й позначили історичні події чи державно-політичні умови, що формували або руйнували людські надбання» [753, с. 13].

Протягом 1947 – 1948 рр. Борис Крупницький неодноразово вносив пропозиції скликати спеціальний конгрес УВАН для обговорення проблем періодизації історії України. Однак усі спроби згуртувати істориків для вироблення періодизації успіхом не увінчалися [944, с. 92]. Тому згодом, у середині 1950-х рр., історик у своїй праці «Основні проблеми історії України» зробив спробу самостійно скласти періодизацію національної історії.

У 1946 р. рішенням Пленуму ЦПУЕ було покликано до життя Комісію для дослідження мартирології українського народу під німецькою займанщиною. Головним завданням Комісії було зібрання джерельного матеріалу про характер нацистського режиму в Україні та про «трактування українців вивезених на примусові роботи на терени III Райху» [287, арк. 16]. Члени Комісії мали на основі спеціально складеного запитальника опитати українських переміщених осіб і біженців Західної Німеччини. За результатами роботи планувалося видати збірник, який «послужить для української пропагандивної праці за границею» [287, арк. 16].

У свою чергу етнолог Олекса Воропай наголошував на важливості збирати писемні джерела у вигляді щоденників і листів, у яких гітлерівці, що перебували в Україні, фіксували події української визвольної боротьби, життя населення під окупацією та ін. Також вони робили світлини, на яких фіксувалися реалії окупованої України. Листи та світлини гітлерівці надсилали своїм рідним, що мешкали в Німеччині [413, с. 198]. Тож Олекса Воропай пропонував розшукати серед місцевого німецького населення згадані документи, які мають наукову цінність.

1947 р. у Мюнхені при Лізі українських політичних в'язнів засновано Науково-дослідний інститут української мартирології, який очолив історик Олександр Оглоблин [829, с. 303]. Наукова установа ставила за завдання збирати, досліджувати, зберігати, опрацьовувати і видавати збірники про «жертви українського народу, що їх він приніс за час своєї визвольної боротьби» [671, с. 5]. Так, у планах було створення історико-біографічного словника борців за волю України, монументальної монографії про історію

української мартирології, Архіву-музею української мартирології [469, с. 7-8; 651, с. 6]. Однак непрості умови міграційного життя не дали можливості реалізувати задумане. За даними історика Володимира Маруняка, за два роки роботи НДІ української мартирології видав кілька невеликих праць: «Завдання української мартирології» (Мюнхен, 1947 р.), «Казематні поезії» Тараса Шевченка (Мюнхен, 1947 р.) і «Німецький концентраційний табір» Володимира Янева (Мюнхен, 1948 р.) [829, с. 303; 469; 700; 527].

У повоєнній Західній Німеччині українські науковці провадили дослідження з таких спеціальних історичних дисциплін, як генеалогія (родознавство) та геральдика. У 1946 р. у Західній Німеччині з ініціативи громадського діяча Євгена Архипенка та геральдиста Миколи Битинського постала Українська родовідна установа (УРУ) [286, арк. 88]. У Статуті декларувалася діяльність установи «на цілому українському просторі та серед еміграції», а її територіальне розташування визначалося місцем «осідку Українського Державного осередку» [813, с. 411]. Згідно зі Статутом, УРУ мала на меті не лише здійснювати формальну реєстрацію родів, а й виконувати функцію згуртування української нації на основі спільного походження й родової спорідненості [820, с. 104]. Останнє за еміграційних умов, з одного боку, було вельми актуальним, а з іншого – практично нездійсненним.

Згідно з метою було визначено й низку завдань Української родовідної установи. До них належали організація життя українських родів, які вже мали герби (вжився термін «знамено» у значенні «герб»); внесення родів до Української родовідної книги; затвердження раніше розроблених гербів на право їх публічного вживання; реєстрація розроблених і створення нових гербів для земель, повітів, волостей, сіл і корпоративних об'єднань; проведення досліджень української геральдики, наукових заходів, присвячених гербознавству та родознавству й заохочення досліджень громадськістю власних родів; видання родознавчої та геральдичної літератури й часописів [820, с. 104].

Проаналізуємо, що було реалізовано з цієї програми за недовготривалу роботу УРУ. По-перше, геральдист Микола Битинський і художник Юрій Сластіон виготовили низку родових гербів. Лише М. Битинський створив проекти гербів Бачинських, Білонів, Видибід-Руденків, Герасимовичів, Демчуків, Корчак-Городиських, Косачів, Кохно, Кульчицьких, Лепких, Лимаренків, Нечаїв, Оглоблиних, Олексієнків, Повстенків, Розгонів, Рудницьких, Сапіг, Семків, Сенютовичів та Якса-Биковських. Він же зробив власноручне повне геральдичне оформлення за зразками з гербовників та за описами власників родових гербів Білонів, Корчак-Городиських, Лепких, Розгонів, Соловіїв, Опаренків, Орликів, Хмельницьких, а також січовий герб Війська Запорозького та середній Державний Герб України [11, арк. 17-18]. По-друге, УРУ затвердила 20 родових гербів представників старих шляхетських родів [10, арк. 24-25; 820, с. 104-105]. По-третє, видала у Фанкфурті-на-Майні чотири числа фахового наукового часопису «Рід та знамено» (1947 (за ін. даними 1946 – 1948 рр.)) [758, с. 33; 820, с. 104-105; 813, с. 413]. У ньому публікувалися праці не лише з геральдики [11, арк. 20-21; 12; 13], а й з таких спеціальних історичних дисциплін, як генеалогія, вексикологія, сфрагістика, ономастика, антропоніміка й історична демографія, а також з етнопсихології, етнології й соціології [758, с. 35-37].

У 1947 р. при УРУ з ініціативи українського історика й археолога Михайла Міллера створено Інститут родознавства і знаменознавства (ІРЗ). У структурі наукової установи був, зокрема, відділ родознавства, який очолював історик Олександр Оглоблин. Сучасний дослідник Олександр Мазепа з'ясував, що в ІРЗ працювали історики Микола Андрусак, Борис Крупницький, Олександр Оглоблин і Михайло Міллер (очільник), геральдист і мистецтвознавець Микола Битинський, публіцист Василь Гришко, правознавець Лев Окіншевич, археолог Ярослав Пастернак, філолог Ярослав Рудницький, генеалог і геральдист Вячеслав Сенютович-Бережний, геральдист Ян Токаржевський-Карашевич та ін. [820, с. 105-106].

Серед напрямів роботи Інституту родознавства і знаменознавства слід назвати опрацювання генеалогії українських гетьманів, проведення наукових з'їздів і конференцій, на яких фахівці оприлюднювали результати своїх досліджень. Найбільшим видавничим проектом стала підготовка в 1948 р. колективної наукової монографії «Українські роди», розробленої за структурою «Малоросійського родословника» Вадима Модзалевського. До першого тому ввійшли генеалогії членів Української родовідної установи, до другого – шляхетських, старшинських, козацьких родів Лівобережної України XVII–XVIII ст. Однак через брак коштів фундаментальний двотомник не зміг побачити світ [820, с. 105-106].

Постання в повоєнній Західній Німеччині значної кількості наукових, мистецьких, громадських організацій, а також політичних партій спонукало сфрагістів до створення печаток, які б засвідчували справжність підпису посадових осіб. Так, згадуваний Микола Битинський протягом 1946 – 1947 рр. виконав графічні проекти, з яких було виготовлено печатки для Української родовідної установи, Міністерства військових справ УНР, Центрального комітету Українського національного державного союзу [11, арк. 19].

Відсутність поліцейного нагляду за наукою надало новий імпульс розвитку етнології. Нечисленні науковці зосередили свою увагу на збиранні етнографічних матеріалів, опрацюванні їх та написанні відповідних праць. У цій галузі працювали Олекса Воропай, Зенон Кузеля та Віктор Петров. Олекса Воропай студіював відповідну літературу та збирав джерельну базу, опитуючи українців, які траплялися на його життєвому еміграційному шляху [413, с. 81-84, 88, 89, 95, 109, 122]. Коло наукових інтересів дослідника становили народний календар українців та їхнє життя за часів нацистської окупації України. Відповідно він збирав в українських остарбайтерів зразки фольклору, спогади про відзначання на батьківщині свят; листи, котрі вони отримували з батьківщини, з яких можна було скласти «образ життя і страждання у німецькій неволі» [413, с. 124], спогади про те, як вони потрапили на примусові роботи до Німеччини та ін.

У результаті проведених досліджень Олекса Воропай видав низку статей, нарисів і монографій. Частину праць публікував під псевдонімом «Олекса Степовий». Серед них статті про звичаї українців і традиції відзначання свят, а також етнографічні нариси «Українські народні танці», «Звичаї нашого народу. Різдвяні свята» та «Звичаї нашого народу. Великодні свята» [458, с. 309], альбом «Українські народні танці» [413, с. 192], а також «В німецькій неволі» (Аугсбург, 1945) [460, с. 5]. Остання праця під різними назвами в доопрацьованому вигляді витримала не одне видання і отримала низку схвальних відгуків [460, с. 5-13]. Однак найфундаментальнішою працею, яка не втратила своєї актуальності й нині по праву вважається двотомник «Звичаї нашого народу» (Мюнхен, 1958) [458; 459]. Окрім того, науковець планував видати альбом українського народного одягу [413, с. 163].

Зенон Кузеля разом з Віктором Петровим розробили окремі анкети та видали посібник для збирання матеріалів з народної медицини [715, с. 226]. Було видано альбоми Л. Бурачинської, Климентія Габданк-Рогозинського, Олени Пчілки (справжні ім'я та прізвище Ольга Косач), Володимира Січинського зі зразками українських вишивок [829, с. 375-376], які користувалися великою популярністю в майстринь Західної Німеччини.

У галузі фольклористики в епоху ДіПі працювали Віктор Петров і Олекса Воропай. Віктор Петров у праці «Український фольклор. (Заговори, голосіння, обрядовий фольклор народно-календарного циклу)» (Мюнхен, б. р.) [500] розробив нову концепцію, вихідною тезою якої було твердження про тотожність фольклору й ідеології. «В первісному фольклорі усну словесну творчість аж ніяк не можна відокремлювати од світогляду первісного суспільства, мистецько-фольклорний матеріал од етнографічного. В первісному фольклорі світогляд і фольклор нерозчленовані. Світогляд є фольклором і фольклор є світоглядом» [500, с. 1], – зауважував науковець. Зазначена концепція знайшла схвальні відгуки серед тогочасних науковців. Так, позитивну рецензію написав Пантелеймон Ковалів [792].

Значна розпорошеність українців по таборах і приватних оселях, дороговизна транспортного сполучення не створювали умов для «ходіння» істориків, етнологів і фольклористів «у поле», тобто провадження польових досліджень. Однак вихід було знайдено: польові дослідження здійснювалися «кореспонденційною метою». У газеті «Наше життя» вдалося віднайти звернення етnologа і фольклориста Олекси Степового (справжнє прізвище Воропай) до українців Західної Німеччини записувати історичні народні перекази і, вказавши повні ім'я, прізвище й вік оповідача (одразу ж зазначалося, що це бажана, але не обов'язкова інформація, що ще раз підтверджує страх українців перед примусовою репатріацією до СРСР) надсилати на адресу редакції газети чи йому особисто. Олекса Воропай зазначав, що матеріали потрібні для підготовки до друку збірника українських народних переказів. Науковець склав анкету із переліком запитань, на які мали дати відповіді респонденти (див. Додаток Г).

В епоху ДіПі побачило світ чимало збірників українського фольклору. Переважно це були збірки народних пісень, а також колядок і щедрівок [829, с. 371-372]. Укладачі збірок Сергій Бичковський, Іван Губаржевський, М. Заклинський та Северин Левицький дбали, щоб біженці та переміщені особи, особливо діти і молодь, знали рідну культуру і не забували своє коріння.

Історик Василь Дубровський у 1947 р. зазначав, що основним завданням українських мовознавців в еміграції було введення української мови до кола світових мов [283, арк. 68 зв.]. Реалізація програми мислилася через укладання та видання перекладних словників, на які вже у ті роки відчувався великий попит як серед тих, хто планував виїжджати за океан, так і тих, хто залишався у Німеччині. Так, у розглядуваний період побачила світ низка перекладних словників: українсько-німецько-англійсько-французький, українсько-англійський і англійсько-український, українсько-французький, українсько-німецький, українсько-іспанський та іспансько-український [829, с. 373-374].

У галузі мовознавства працювали Пантелеймон Ковалів, Ярослав Рудницький, Юрій Шерех та ін. Дослідники видавали праці з історії

української мови, діалектології, риторики, провадили компаративістичні дослідження, а також писали посібники з граматики і правопису. Юрій Шерех одночасно працював над написанням кількох праць та доводив спільно з перекладачем до завершення переклад на німецьку ще однієї книги [309, арк. 4-5]. Німецький період для науковця виявився плідним, що засвідчує чимало виданих книг: «Головні правила українського правопису» (Новий Ульм, 1946 р.), «Галичина і формування нової української літературної мови» (Мюнхен, 1949 р.), «Нарис сучасної української літературної мови» (Мюнхен, 1951 р.) [524-526].

Професор Українського вільного університету Ярослав Рудницький видав низку власних праць, зокрема «Нарис української діалектології» (Аугсбург, 1946 р.) та «Лекції з порівняльної граматики слов'янських мов» (Аугсбург, 1948 р.), а також праці з фонології та орфоєпії. У свою чергу Пантелеймон Ковалів опублікував «Граматику української мови», «Чистота і правильність української літературної мови» (Мюнхен, 1947 р.), «Історію української мови» (Мюнхен, 1948 р.), «Мистецтво слова» (у співавт. з Борисом Ковалевим; Париж, Мюнхен, 1948 р.) [474-476; 829, с. 364].

Плідною була праця українських літературознавців, які в розглядуваний період видали багато праць. Серед них були розвідки, присвячені аналізу українського літературного процесу, а також дослідження творчості окремих письменників. До першої групи слід зарахувати працю очільника УВУ Леоніда Білецького [455], професора згаданого вишу Володимира Державина [465], літературознавця С. Николишина про вплив культурної політики більшовиків на український культурний процес та ін. [486].

Щодо праць другої групи, то автори більшості з них аналізували творчість Кобзаря; зокрема, йдеться про праці професора Леоніда Білецького, історика й літературознавця Дмитра Дорошенка, літературознавця і державного діяча Романа Задніпрянського (справжнє ім'я та прізвище Роман Бжеський), літературознавців Осипа Орленка, В. Петренка та Дмитра Чуба [457; 528; 470; 491; 498; 521]. Окрім того, у полі зору

літературознавців перебувало дослідження творчості Івана Франка [461], Михайла Коцюбинського [493], Марко Вовчок [456] (справжні ім'я та прізвище Марія Вілінська), Олени Пчілки [467] (до слова, її донька Ізидора Косач-Борисова разом із дочкою та онуками перебувала в таборах переміщених осіб, з яких 1949 р. виїхала до США [754, с. 32]) та її доньки Лесі Українки (справжні ім'я та прізвище Лариса Косач), Людмили Старицької-Черняхівської [467], Юрія Липи, представника «празької школи» Юрія Драгана, неокласиків [422], Катрі Гриневичевої [464], Олени Теліги [468] та ін.

Епоха ДіПі збагатила новими здобутками українську науку і в галузі мистецтвознавчих дисциплін. Архітектор, історик мистецтва Олекса Повстенко написав і опублікував низку праць з історії архітектурних пам'яток Києва і українського мистецтва загалом. Дослідник Петро Одарченко з'ясував, що протягом 1946 – 1949 рр. з-під пера Олекси Повстенка вийшла низка праць. Серед них окремі книги – «Київ. Альбом архітектурних пам'яток» (Аугсбург, 1946 р.) та «Історичні плани Києва» (Аугсбург, 1946 р., у співавторстві із професором П. Курінним). В альманасі Української спілки образотворчих митців (УСОМ) «Українське мистецтво» побачили світ статті «Фрески і мозаїки катедр Св. Софії в Києві» (1946 р.) та «Фрески і мозаїки Михайлівського (Дмитрівського) монастиря в Києві» (1947 р.), а в газеті «Українські вісті» – «Київська катедра Св. Софії як оригінальна пам'ятка української національної архітектури» (1949 р.) [844, с. 78]. У своїй статті «Фрески і мозаїки катедр Св. Софії в Києві» О. Повстенко, визнаючи візантійсько-романські впливи, усе ж наголошував на місцевому, київському, походженні, як архітектурної форми, так і внутрішнього оздоблення храму.

Олекса Повстенко зробив спробу написати узагальнювальну монографію з історії українського мистецтва. Як наслідок – у 1948 р. вийшла друком перша частина «Історії українського мистецтва» (Нюрберг; Фюрт) [503], у якій здійснено аналіз розвитку мистецтва на українських землях від найдавніших часів до прийняття на Русі християнства. Книга

широко ілюстрована світлинами і рисунками, значна частина яких демонструє ті твори мистецтва, які були знищені як радянською владою, так і гітлерівцями [503, с. 6]. Результати власних досліджень О. Повстенко оприлюднював на мистецтвознавчих конференціях, які проводила Українська вільна академія наук. Так, у 1946 р. він прочитав доповіді «Стильові особливості і самобутні національні форми бароко України в XVII – XVIII ст.» та «Внутрішнє і зовнішнє оздоблення будов і храмів гетьмансько-козацької доби» [915, с. 235]. Високо оцінюючи наукову діяльність Олекси Повстенка, дослідник Петро Одарченко зауважив, що вона становить великий вклад не лише в українську національну науку і культуру, а й у світову [844, с. 82].

Наукові студії у Західній Німеччині провадили й українські музикознавці. Учені взяли активну участь у реалізації колосального проекту – написання «Енциклопедії українознавства» (головний редактор Володимир Кубійович), що була ініційована й зроблена протягом 1949 – 1989 рр. під егідою Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Франції. Вони усвідомлювали важливість створення енциклопедії, якій судилося стати першою фундаментальною науковою працею про Україну. Так, Василь Витвицький відповідав за відділ музикознавства та історію української музики XVIII – XIX ст., Зиновій Лисько вів розділ про музичне середньовіччя та народну музику, Андрій Ольховський – про музикознавство, музичне шкільництво та українську музику XX ст. [926, с. 29].

Музикознавець Зиновій Лисько в середовищі українських біженців і переміщених осіб Західної Німеччині розпочав титанічну роботу зі створення «Кодексу українських народних пісень». Його колега Василь Витвицький згадував, що в листопаді 1953 р. З. Лисько зібрав 2,2 тис. записів, а 1955 р. – мав їх уже 7 тис. [740, с. 25]. Роботу над «Кодексом...» продовжив у США, а завершила її по смерті вченого його дружина. У 1960-х рр. побачила світ 8-томна праця із близько 12 тис. українських народних пісень. Окрім того, Зиновій Лисько працював на посаді головного редактора видавництва «Українська музична бібліотека» у Парижі. У свою чергу музикознавець

Василь Витвицький в австрійський період свого життя займався дослідженням діяльності та мистецьких зацікавлень колишнього посла Російської імперії у Відні Андрія Розумовського.

Таким чином, у повоєнній Західній Німеччині українські науковці утворили соборну громаду, яка, переборюючи всі труднощі, взялася до розбудови вітчизняної науки і як наслідок – формування, збереження і розвитку української ідентичності переміщених осіб і біженців з України. У розглядуваний період відновлювалися наукові інституції, що діяли в Україні, а також засновувалися нові, які стали неодмінною складовою історії науки України. Більшість українських науковців були об'єднані у складі Української вільної академії наук та Наукового товариства ім. Шевченка. Їхні інтереси відстоювала Спілка наукових працівників на еміграції.

Епоха ДіПі поставила перед науковцями нові завдання. Історики, фольклористи й етнологи в українському та інонаціональному середовищі Західної Німеччини збирали безцінний джерельний матеріал, мовознавці укладали перекладні словники. Після років радянських заборон науковці отримали змогу провадити українознавчі дослідження, продуктивність яких підтверджує, зокрема, значна кількість опублікованих брошур, підручників, монографій і навіть енциклопедій. Представники різних гуманітарних наук видали, попри фінансові труднощі, низку праць, які не втратили своєї актуальності й у наші дні.

Узагальнюючи зазначимо, що значний відсоток у середовищі українських переміщених осіб і біженців повоєнної Західної Німеччини людей із вищою освітою, людей національно свідомих зумовив розвиток освіти і науки. Незабаром після завершення Другої світової війни з ініціативи соборної української громади у таборах переміщених осіб і біженців постала мережа українських навчальних закладів. До її складу ввійшли дитячі садки, народні школи, гуманістичні і реальні гімназії, матуральні курси, а також вищі навчальні заклади. Мережа дошкільних, початкових і середніх навчальних закладів охопила більшість дітей. Одним із пріоритетів розвитку системи

української освіти в епоху ДіПі став розвиток освіти на засадах українознавства, що підтверджують перелік навчальних дисциплін, а також функціонування курсів українознавства. У Західній Німеччині працювало шість українських вишів, двоє з яких відновили свою діяльність, розпочату ще у Чехословаччині, а решта були новостворені. Важливим досягненням української вищої освіти стало надання Міністерством освіти Баварії акредитації трьом вишам – Українському вільному університету, Українській економічній високій школі та Богословсько-педагогічній академії УАПЦ. Реалії подальшої еміграції українців до країн західної демократії, де пріоритет у їхньому майбутньому працевлаштуванні був за робітничими спеціальностями, зумовив створення мережі курсів, на яких можна було опанувати широкий спектр відповідних фахів. У свою чергу прагнення адаптуватися в іномовному середовищі приймаючих країн стимулювало вивчення переміщеними особами і біженцями з України відповідних іноземних мов на мовних курсах, приватно, а також шляхом самонавчання. Організаційна складова розвитку української науки в Західній Німеччині була представлена роботою по відновленню наукових інституцій, що діяли в Україні, а також створенню нових наукових установ. Важливою прикметою розвитку української гуманітаристики в епоху ДіПі стало провадження українознавчих досліджень, зокрема в галузі історії та мовознавства.

РОЗДІЛ 4. КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ ТА РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ І БІЖЕНЦІВ З УКРАЇНИ

4.1. Мовні процеси

Перебування українців у Західній Німеччині позначилося на всіх сферах життя. Не стала винятком і мова, яку сучасний етнопсихолог Олександр Нельга, визначив як «форму безсмертя етносу» [841, с. 13]. Мова як соціальне явище цікава не лише у розрізі духовної культури народу, а й його повсякденного життя, адже слово – носій інформації про життя.

Розглянемо явище міжмовної лексичної інтерференції українських біженців і переміщених осіб. Німецький лінгвіст, засновник наукової Школи слів і речей Гуго Шухардт, аналізуючи зміни, які зазнає мова, наголошував, що вона змінюється внаслідок впливу всіх життєвих обставин або внаслідок втручання інших мов» [940, с. 38]. За умов еміграції актуалізуються обидва названих чинники, адже іномовне середовище, в яке потрапляють емігранти, безпосереднім чином детермінується зміною життєвих обставин. У Західній Німеччині українці опинилися в цікавій соціомовній ситуації: з одного боку функціонувала їхня рідна українська мова, з іншого – німецька як державна, з третього – мови окупантів (англійська і французька), окрім того, чимало таборів переміщених осіб мали багатонаціональний склад, а відповідно й лунали білоруська, литовська, польська, російська та інші мови. За ситуації, що склалася, взаємопроникнення мов було цілком очевидним явищем.

Одразу слід зазначити, що українська мова переміщених осіб і біженців містила низку мовних явищ, які відрізняли її від літературної мови, що використовувалася на території України. Вони виникли ще в доеміграційний період під впливом контактів носіїв української мови з іншими мовами, переважно з польською та російською, і частково з німецькою.

Так, під впливом польської до української мови потрапили такі слова, як «абсольвент» [344, арк. 29] (від пол. *absolwent* – випускник),

«делегатура» [344, арк. 29] (від пол. *deligatura* – делегація, представництво), «квестура» [345, арк. 112] (від пол. *questura* – бухгалтерія), «матура» [345, арк. 117] (від пол. *matura* – іспити на атестат зрілості у гімназії).

У свою чергу під впливом російської мови до мовлення українців увійшли, зокрема, слова: «государственный» [116, арк. 2] (від рос. *государственный* – державний), «советський» [18, арк. 2] (від рос. *советский* – радянський), «стрічка» [116, арк. 2] (від рос. *строчка* – рядок). У роки Другої світової війни з німецької до української потрапила, наприклад, лексема «фольксдойчі» [429, с. 327] (від нім. *Volksdeutsche* – етнічні німці). Окрім того, окрему групу лексики становили застарілі слова («імастрикуляція» [344, арк. 45] – внесення до списків, перепис студентів; «скрипт» [344, арк. 24] – рукопис, лекція тощо) та діалектизми («лавиця» [344, арк. 29] – лава та ін.).

Сучасник подій український мовознавець Юрій Шерех підкреслював, що мова переміщених осіб і біженців з України «майже не знає самостійних новотворів» [940, с. 38]. Прикладом таких власне українських новотворів можуть бути такі лексеми, як «приватники» (особи, які мешкають поза таборами переміщених осіб) і «таборяни» (особи, які проживають на території табору переміщених осіб і біженців). Лексема «східняк»/«східнячка» з'явилася в роки Другої світової війни на означення українців з УРСР і в повоєнний період продовжувала своє побутування [940, с. 39].

У Західній Німеччині внаслідок створення українцями низки організацій і політичних партій шляхом абрєвіації з'явилося чимало абрєвіатур, які увійшли до їхнього щоденного мовлення. Зокрема, йдеться про ЦПУЕ, ОПУЕ (Обласне представництво української еміграції), МУР (Мистецький український рух), СУЖ (Спілка українських журналістів), ОМУС (Об'єднання митців української сцени), ОУМ (Об'єднання українських музик), ОПДЛ (Об'єднання працівників дитячої літератури), ОБУЛД (Об'єднання українських лісників і деревників), ОУЖ (Об'єднання українських жінок), РФК (Рада фізичної культури); УРДП (Українська революційно-демократична партія), СЗСУ-СП (Союз земель соборної України-Селянська партія), УНРада

(Українська Національна Рада) [829, с. 9-11; 865, с. 242-243] та ін. Вони стали твірними для багатьох похідних слів, серед яких переважали іменники – назви осіб (омусівець, уердепівець, унрадівець) і прикметники (мурівський, сужівський, уердепівський).

Американський лінгвіст У. Вайнрайх наголошував, якщо є нагальна необхідність у співробітництві двох людей, які розмовляють мовами, що генетично між собою не пов'язані, то за кілька днів вони зможуть знайти шлях до безперешкодного спілкування. Водночас, коли бажання до спілкування проявляється лише (або головним чином) з одного боку, то на цьому боці незабаром розвинеться білінгвізм [736, с. 20-21]. Зрозуміло, що українці були більше зацікавлені знайти спільну мову як з окупаційними адміністраціями, так і з місцевим населенням. Тому двомовність стала характерною прикметою біженців і переміщених осіб. Проте ступінь володіння мовами був різний: більшість задовольнялася приблизним розумінням іноземної мови, тобто сприймала її на рецептивному рівні; частина володіла на репродуктивному рівні – не лише розуміли почуте/прочитане, а й могли переказати інформацію; найменше білінгвів нараховувалося із продуктивним рівнем володіння іноземної мови. Зазначимо, що в таборах переміщених осіб і біженців діяла низка курсів із вивчення іноземних мов, про що йтиметься далі.

Якими ж були мотиви, що змушували мовців приймати до свого лексичного словника нові запозичення, тобто бути агентами у процесі їхнього проникнення до української мови? По-перше, необхідність позначати нові реалії – предмети, поняття і місцевості. По-друге, низька частотність слів. У. Вайнрайх указував, що частотні слова легше згадуються і тому більш стійкі, натомість нечастотні слова підлягають забуттю і заміщенню. По-третє, афективні слова з часом утрачають свою виразність і потребують синонімів. По-четверте, мотив соціального престижу: якщо одна з мов є престижною, то білінгв запозичуватиме з неї окремі лексеми, таким чином демонструючи свій вищий соціальний статус.

Результати досліджень показали, що найбільше запозичень прийшло до мови українських переміщених осіб і біженців у розглядуваний період з німецької. Окрім того, фіксується певна кількість запозичень з англійської та зовсім трохи з французької мов. З німецької мови запозичення нових лексем відбувалося шляхом особистої комунікації мовців із носіями мови, а також за посередництвом різноманітних вивісок і табличок. Натомість з англійської мови більшість запозичень прийшло через листування таборян, зокрема з українцями, що вже виїхали за океан, чи англомовними організаціями.

Українські мовці переносили лексему з інших мов до рідної не безпосередньо, а здійснювали її аналіз і робили спроби відтворити її значення вже наявними в українській мові засобами. Як наголошує мовознавець Г. Зимовець, «всі лексеми, запозичені українською мовою діаспори, адаптуються в ній і включаються в систему словозміни. Основним різновидом адаптації є функціональне засвоєння слова, завдяки чому лексема включається в граматичну систему мови-реціпієнта» [987, с. 6].

З усіх іноземних мов, які лунали в середовищі переміщених осіб і біженців з України, найбільше лексичних запозичень, як уже зазначалося, прийшло з німецької мови. Однак цих запозичень було порівняно небагато. Це зумовлювалося невеликою кількістю контактів українців із місцевим німецьким населенням, оскільки останні зазвичай не мали доступу до таборів.

Цілком обґрунтовано мовознавець Юрій Шерех стверджував: «Позичення слів з німецької мови дають змогу встановити, у яких саме царинах життя український емігрант найбільше зустрічався з аборигенами країни» [940, с. 39]. Більшість слів, запозичених українськими біженцями і переміщеними особами з німецької мови, становили різноманітні топоніми: астіоніми (назви міст; Міттенвальд, Мюнхен, Новий Ульм, Фрайбург [304, арк. 3; 152, арк. 1 зв., 2]), годоніми (назви вулиць; Дахауерштрассе [940, с. 39]), урбаноніми (назви внутрішньоміських об'єктів; американська читальня «Americahaus», Prinzregententheater [412, с. 103-104]), лімоніми (назви озер; Бодензее [37, арк. 9 зв.]), потамоніми (назви річок; Шмуттер [113, арк. 4]),

ороніми (назви гір; Kreuzeck [412, с. 113]) та ін. і похідні від них іменники («авгсбурці» [152, арк. 4], «міттенвальдець», «ульмівець»), а також прикметники («мюнхенський»). Переносилися до української мови з німецької і назви таборів, зокрема «Артилері-Касерне», «Сомме-Касерне», «Єгер-Касерне», «Лютензе», «Лягарде», «Ляйм», «Піонір-Касерне», «Фрайман», «Функкасарні», «Шлясгайм» [829, с. 103-105]. Окрім того, українські біженці та переміщені особи і в роки Другої світової війни, і по її завершенні вживали слово «остівці» [430, с. 167] (від нім. Ost – Схід, східняки; інша назва – остарбайтери).

Розглянемо лексеми, відповідники яких існували в українській мові, однак попри це все одно переносилися з німецької. За Ю. Шерехом, наступну групу запозичень з німецької мови становлять слова й терміни, пов'язані з адміністративним апаратом, з яким доводилося контактувати українцям. По-перше, назви установ: «арбайтсамт» (від нім. arbeitsamt – біржа праці), «віртшафтсамт» (від нім. wirtschaftsamt – бюро управління), «ернерунгсамт» (від нім. ernährungsamt – продуктове бюро), «тавшгешэфт» (від нім. tauschgeschäft – біржові операції). По-друге, назви офіційних документів, товарів та послуг, які можна за допомогою них отримати: «бецугшайн» (від нім. bezugschein – ордер), «зондербефель» (від нім. sonderbefehl – спеціальне замовлення), «цутайлюнг» (від нім. zuteilung – пайок), «цуцуг». По-третє, назви осіб за характером їхньої діяльності: «вахман» (від нім. wachmann – охоронець), «долметчер» (від нім. dolmetscher – усний перекладач), «фербрехер» (від нім. verbrecher – злочинець) [444, с. 541; 940, с. 39].

Спілкування українців із німецькими селянами під час купівлі-продажу чи обміну товарів, передусім городини і фруктів, утворили ще одну групу запозичень з німецької мови. До них належать назви товарів («єрпульвер» (від нім. eipulver – яєчний порошок), «боненкава» (від нім. bohnen kaffee – кава в зернах), «гаферфлотки» (від нім. haferflocken – вівсяна каша), «єрзацкафе» (від нім. kaffeeersatz – кавозамінник), «пульвер» (від нім. pulver – порошок)). Слово «бавер» (від нім. bauern – селянин) [409, с. 219] увійшло до мовлення

остарбайтерів ще під час Другої світової війни і продовжувало побутовати в повоєнний період. Запозичень зі сфери побуту зафіксовано порівняно небагато («кухен» (від нім. *kuchen* – пиріг), «обер» (від нім. *ober* – верхній) [940, с. 39], «фелі», «на фелях» [412, с. 115] (від нім. *felle* – шкірки). Закономірно, що вони були частиною лексики «приватників» або осіб, які працювали на німців.

У свою чергу з англійської мови переносилися до української, по-перше, лексеми на позначення нових реалій, з якими мовці вперше зустрілися в Німеччині. Найбільш вживаними серед них були: «ДП», «ДіПі», «DP», «діпівський», «діпісти» [440, с. 95; 412, с. 68; 425, с. 171; 306, арк. 1; 436, с. 15]. Слід зазначити, що в сучасній українській літературній мові абревіатури «ДіПі» й «ПО» функціонують паралельно. Окрім того, вживали «сіайсі» (від англ. *Counter Intelligence Corps*, *CIC* – Корпус контррозвідки, *CiAiCi*), «емпі», «МП» [428, с. 92; 940, с. 40] (від англ. *The Military Police Corps*, *MP* – Корпус військової поліції). Вказана група лексем була найменш чисельною.

По-друге, з англійської мови до української переносилися лексеми, відповідники яких існували в літературній українській мові. Наприклад, «аспірації» (від англ. *aspiration* – прагнення, бажання), «афідавіт», «афідевіт» (від англ. *affidavit* – письмове свідчення під присягою, запрошення), «ашуранс» (від англ. *assurance* – запевнення), «гудбай» (від англ. *goodbye* – допобачення), «інвазія» (від англ. *invasion* – вторгнення), «кантина» (від англ. *cantina* – їдальня, буфет), «керпакет» (від англ. *care packet* – пакет піклування), «консеквентний» (від англ. *consequent* – послідовний), «куртина» (від англ. *curtain* – завіса), «обструкція» (від англ. *abstraction* – абстрагування, замислення), «окей» (від англ. *okey* – добре), «продуцент» (від англ. *produce* – продукція, результат, виробник), «резигнувати» (від англ. *resign* – йти у відставку), «респектований» (від англ. *respect* – повага), «ресорт» (від англ. *resort* – інстанція), «сатисфакція» (від англ. *satisfaction* – задоволення), «скринінг» (від англ. *screening* – відбір, перевірка), «сугерувати» (від англ. *suggest* – запропонувати, навівати) [111, арк. 5; 940, с. 40; 436, с. 64-65, 74, 88,

112, 124; 685, с. 4; 444, с. 593; 445, с. 141, 145, 358, 396; 351, арк. 30; 307, арк. 2; 18, арк. 6; 62, арк. 3; 429, с. 360].

По-третє, до української мови з англійської прийшли й назви деяких товарів, зокрема, марок цигарок – своєрідної «нікотинової валюти» епохи ДіПі: «Chesterfield» («Честерфілд») називали «честерфілди» [681, с. 7], а «Lucky Strike» («Лакі Страйк») шляхом народної етимології під час читання з польською вимовою перетворилися у «людські штрипки» [940, с. 40].

Із французької мови до української потрапило найменше запозичень, оскільки лише 5 % українців мешкали у французькій окупаційній зоні Німеччини [763, с. 20]. Наприклад, українські біженці і переміщені особи (і не лише французької зони) порівняно часто вживали слово «кольпортер» [445, с. 158] (від фр. *colporteur* – людина, яка розносить газети).

Як бачимо, найбільше запозичень фіксується серед іменників, що пов'язано з інтенсивним процесом номінації нових реалій, з якими зустрілися переміщені особи. Що ж до дієслів, то їх значно менше. На думку дослідниці Г. Зимовець, це пов'язано із труднощами у граматичній (афіксальній та парадигматичній) інтеграції дієслів. Усі дієслівні запозичення включаються в систему словозміни після попередньої афіксальної адаптації за допомогою суфіксів -ува-, -юва-, тобто маємо справу з дериваційно-парадигматичним типом адаптації [987, с. 7] («пелюструвати», «резигнувати», «сугерувати»). У свою чергу запозичені прикметники зазнають суфіксальної адаптації переважно за допомогою суфіксів -ов-, -н-, -ськ- («респектований», «консеквентний», «діпівський»).

З'ясуємо, чи мала вплив українська мова на мови, що функціонували у повоєнній Західній Німеччині. Дуже обмежений джерельний матеріал не дає можливості з'ясувати це питання. Можемо припустити, що запозичень з української мови не було. Оскільки, зазвичай, мова іммігрантів має більшу схильність до інтерференції, ніж мова місцевого населення. По-перше, нові реалії спонукають іммігрантів до набуття нової лексики. По-друге, соціальна і

культурна дезорієнтації, що були притаманні іммігрантам, підривали їхню здатність до спротиву запозичень у рідну мову.

Прикметною особливістю розвитку української мови в епоху ДіПі слід назвати міксування, тобто змішування говірок – західних і центрально-східних [940, с. 41]. Мовознавці говорять про взаємовпливи обидвох говірок: «східняки» переймали дещо з мови «західняків», і навпаки, проте вплив останніх у мові еміграції сильніший. Це закономірно, оскільки більшість біженців і переміщених осіб становили вихідці із західноукраїнського регіону [804, с. 17]. Юрій Шерех указував і на те, що «східняки переважно складаються або з висококваліфікованої інтелігенції, або з робітників і селян, тоді, як у західняків сильний середній прошарок, який, працюючи у школах і різних еміграційних і таборових установах і закладах, мав великі можливості мовно впливати. Нарешті, впливи західняків посилюються й тим, що синтаксично їхня мова рясніє калькованими германізмами, і таким чином її вплив знаходить почасти підґрунтя в німецьких впливах» [940, с. 41]. Йдеться про такі слова, як «управнювати» (нім. *berechtigen* – давати право), «беззглядність» (нім. *aussichtslosigkeit* – безнадійність); такі конструкції, як «на університеті» (нім. *auf der Universität* – в університеті) [940, с. 41].

Найсильніше впливи західноукраїнських говірок на мову східноукраїнських біженців і переміщених осіб простежуються на лексичному, фразеологічному і синтаксичному рівнях. Так, в офіційно-діловому мовленні вживалося чимало таких слів, як «бюро» у значенні «канцелярія», «уряд» – «установа», «магазин» – «склад», «урядувати» – «виконувати службові обов'язки», «приділ» – «пайка», «тека» – «портфель», «життєва стопа» – «життєвий рівень» [940, с. 41]. Окрім того, запозичували значний масив лексики у галузі торгівлі й домашнього господарства. Наприклад, «мешти» у значенні «туфлі», «канапка» – «бутерброд», «баняк» – «каструля», «паскар» – «спекулянт», «жилетка» – «лезо для гоління» та ін. [940, с. 42]. Окремо слід виділити великий масив спортивної лексики: «копаний м'яч» у значенні «футбол», «плавальня» – «басейн», «відбиванка»

– «волейбол», «кошівка» – «баскетбол», «столова ситківка» – «настільний теніс», «спис» – «ратище», «наколесництво» – «велосипедний спорт», «лещетарство» – «лижний спорт», «дефіляда» – «парад» [885].

Водночас на фонетичному та морфологічному рівнях більше впливали «східняки» на «західняків». Як наслідок, форми типу «на землі», «всьо» чи «ходив'єм» поволі поступалися літературним формам «на землі», «усе», «ходімо» [940, с. 41]. Серед лексичних запозичень слід назвати такі, як «білизна», «зупинка», «медсестра», «шлунок» [940, с. 43].

Згадуваний Юрій Шерех наголошував, що уніфікація української літературної мови на основі західноукраїнських говірок призвела б до утворення безодні між мовами еміграції і батьківщини. Тому мовознавець наголошував, що в основі мовної політики епохи ДіПі має бути покладена українська літературна мова зразка 1920-х рр., яка відзначалася своїм соборницьким характером. Однак мовне питання не виносилося на порядок денний вищого законодавчого органу УНР в екзилі Української Національної Ради [392, с. 146-238].

Відрізнявся й мовний етикет українців західних і східних. Сучасник подій піаніст Анатолій Мірошник, згадуючи своє побутування в таборі, писав про «відкриття» «східняком» Західної України: «[...] нас відвідало керівництво табору. Мене вразило, що всі, з якими я знайомився, мали титули: пан доктор, пан професор або магістр, пан директор, або інженер. Крім того, я помітив, що пан директор чи пан магістр, коли вітався з якоюсь пані, то казав: «Цілую руці, пані», а руки не цілував. Це були люди із Західної України, де так було прийнято за етикетом. Спочатку мені було дивно, але пізніше я звик до того [...] У тих областях, де панувала Радянська влада, не було такого звертання до вчителя – «професор», але в Польщі, та й у Франції кожного вчителя називають професором» [428, с. 88]. Таким чином, на німецькій землі зустрілися Україна Західна і Східна.

З'ясуємо, якими були сфери функціонування української мови серед біженців і переміщених осіб з України в повоєнній Західній Німеччині.

Практично в усіх сферах життя українці послуговувалися своєю рідною мовою. Так, у сім'ї, навчальних закладах, церкві, під час міжособистісного спілкування з українськомовними особами, читаючи художню літературу і пресу, українці в таборах переміщених осіб і поза ними спілкувалися рідною мовою – східно- чи західноукраїнського зразка. Однак російськомовні українці в Західній Німеччині також були [214, арк. 1-3].

Дитячий садок і школа за умов панування в суспільстві білінгвізму виступали консервативною силою, що охороняла норми української мови від іншомовних запозичень, реалізуючи таким чином широку культурну програму, складовою якої і є установка на чистоту мови. Хоч, як зазначалося вище, у навчальних закладах переважно лунала українська мова західноукраїнського зразка. Відправлення Служб Божих в українських Церквах різних конфесій відбувалося українською мовою. Якщо Богослужіння провадилося у винайнятих в інших конфесій храмах, то іноді робився усний послідовний стислий переклад німецькою мовою, оскільки на таких службах було присутнє німецьке населення.

Аналіз української періодики епохи ДіПі дає підстави стверджувати, що більшість газет, журналів, бюлетенів, вісників та ін. виходили українською мовою [899, с. 148-157]. Невеликий виняток становили часописи, які друкувалися англійською (друкований орган Антибільшовицького блоку народів «ABN Correspondence» [899, с. 138] та ін.) та німецькою («Prometheus: osteuropaische probleme» [1015] та ін.) мовами. Тижневик «DP [UNRRA] Camps Aschaffenburg» виходив польською та українськими мовами [899, с. 138]. Деякі газети, зокрема «Неділя» [899, с. 85], спочатку друкувалися в німецьких друкарнях латиницею, однак поступово перейшли на кирилицю. Вище йшлося про побутування західноукраїнізмів у мові «східняків». Мовознавець Юрій Шрех зауважував, що вони проникли і на шпальти часописів, які редагувалися виключно «східняками». Так, у газеті «Українські вісті» можна зустріти такі лексеми: «беззглядність», «вислід», «грище», «зайняти становище», «змагун», «коц», «напрявні» та ін. [940, с. 43].

Бланки та посвідчення українських установ та організацій [339, арк. 1; 340, арк. 1; 341, арк. 1-1 зв.; 25, арк. 1-3], політичних партій друкувалися зазвичай українською мовою, подекуди латиницею [310, арк. 1-2; 120, арк. 1], останнє було пов'язане з наявністю відповідної друкарської машинки.

Цікаве дослідне питання становить усна та письмова комунікація, передусім на побутовому рівні, між представниками різних етносів, що опинилися поза межами батьківщини. За браком джерел, особливо усних, це питання не просто з'ясувати. Однак вдалося знайти епістолярій російськомовного адресанта Наталії Хінкулової, яка в листі до українського поета Михайла Ореста (справжнє прізвище Зеров) просила вибачити її за те, що писала російською, оскільки вдатися до послуг перекладача не мала часу у зв'язку із терміновістю повідомлення [265, арк. 1]. Можемо зробити висновок, що зазвичай кореспонденція Н. Хінкулової, принаймні до М. Ореста, підлягала перекладу українською мовою.

Важливим питанням у контексті розглядуваної проблеми є український іменослов біженців і переміщених осіб, одну із рис якого становить національна значущість імен. За сучасним українським мовознавцем Любомиром Белеєм: «специфічні україномовні структурні ознаки імені, не лише свідчать про належність імені до лексичного фонду української мови, а й набувають властивості вказувати на українське походження носія імені чи бодай самого імені. Ця властивість сучасних власних імен українців, як, зрештою, й імен інших модерних націй, виступає достатньою підставою для зарахування їх до числа безеквівалентної лексики» [726, с. 95-96]. Останнє означає, що в іншомовному тексті їх не перекладають чи шукають відповідники, а передають за допомогою практичної транскрипції. Зазначимо, що режими, під якими перебували українці до еміграції, нехтували цим правилом. Так, до середини ХХ ст. на Закарпатті в офіційних документах імена українців передавалися угорськими відповідниками (Ілько – Iiles, Стефан – Istvan), а українські імена в російськомовних текстах донині подаються в «перекладах» (Микола – Николай, Олексій – Алексей). Подібну

«перекладність» імен мовознавці розглядають як один із засобів денаціоналізації українців [726, с. 97].

В офіційних документах українських біженців і переміщених осіб, що опинилися в повоєнні роки в Західній Німеччині, імена не перекладалися і не замінювалися на відповідники, а записувалися у практичній транскрипції. Так, Іван Багрянний в особистому посвідченні і медичній книжці був записаний як «Iwan Bahrianyu» [24, арк. 14; 26, арк. 2], Володимир Забавський та Марко Антонович у свідченнях під присягою – відповідно «Wolodymyr Zabawskyj» і «Marko Antonowycz» [93, арк. 1], Полікарп Герасименко-Волковинський у поліцейській довідці реєстраційного обліку – «Polykarp Herasymenko-Volkovinsky» [92, арк. 1]. Натомість після виїзду за океан імена часто-густо зазнавали перекладів чи їм добиралися відповідники. Так, Юрій Потієнко (у Західній Німеччині нім. «Yurij Potijenko», англ. «Yuriy Potienko» [74, арк. 1, 3 зв.]) у різних документах, виданих у Філадельфії (США), фігурував то як «Jurij Potienko», то як «George Potienko», а то й як «Juris Potienko» [75, арк. 1, 4, 6].

Іноземними мовами (англійською, німецькою, французькою) українці послуговувалися на рецептивному, репродуктивному чи продуктивному рівнях, про що йшлося раніше, у стосунках із органами влади, із більшістю роботодавців, німецьким населенням і частково читаючи пресу.

Окрім того, до іноземних мов вдавався й еміграційний політикум. За браком джерел важко сказати, якою мовою (мовами) відбувалися переговори й наради українського еміграційного політикуму з їхніми білоруськими, латвійськими, литовськими чи естонськими колегами. Однак в архівах зберіглося відповідне офіційне листування. Так, наприклад, листування очільника уряду УНР в екзилі Ісаака Мазепи з його литовським колегою В. Сідзікавскасом відбувалося англійською, французькою й німецькою мовами [4, арк. 45-48, 57], а з очільником Закордонної Словацької Національної Ради Каролем Сідором – французькою [8, арк. 22, 24], листи від прем'єр-міністра Білоруської Народної Республіки А. Кахановського чи

державного секретаря Г. Паланевича надходили білоруською мовою [5, арк. 1, 7-10, 16]. Водночас урядовець Любомир Макарушка отримав лист від естонського колеги російською мовою [4, арк. 66].

Окремо слід зазначити про набуття з часом українцями акценту, що засвідчувало порушення орфоепічних норм. З одного боку, розмовляючи тією чи іншою іноземною мовою вони мимоволі замінювали звуки чужої мови звуками мови рідної. З іншого, тривале проживання в німецькомовному середовищі не могло не вплинути на артикуляцію рідною мовою. Тут спостерігаємо процес зворотній: звуки рідної мови замінювали звуками мови німецької. Підтвердження цього знаходимо в аудіальних джерелах [99].

Таким чином, мові українських біженців і переміщених осіб повоєнної Західної Німеччини була притаманна міжмовна лексична інтерференція. Найбільше запозичень потрапило в українську мову з німецької, трохи менше – з англійської й незначна кількість – із французької мов. Змішування українцями західних і центрально-східних говірок становило ще одну особливість функціонування української мови. У більшості сфер життя українці для комунікації використовували рідну мову. До послуговування англійською, німецькою та французькою мовами вони зверталися під час комунікації з органами влади, із роботодавцями й місцевим населенням. Рівень володіння іноземними мовами був різним і варіювався від рецептивного до продуктивного. У розглядуваний період імена українців в офіційних документах записувалися у практичній транскрипції, зберігаючи таким чином національну значущість імен представників українського етносу.

4.2. Музика і театр

Музика, за влучним висловом письменника Олекси Гай-Головка, – це «комплекс коливань душі народу» [56, арк. 26], який буде неповним без урахування творчості українських музичних митців повоєнної Західної Німеччини. Якщо в радянській Україні музиканти, за визначенням їхнього

колеги із США Михайла Гайворонського, «мусять сопраном виспівувати на чужий лад..., бо за непослух жде їх мука», то митці в еміграції мали можливість говорити і співати «природним голосом» [446, с. 331] й збагатили українську музичну культуру своїми творами.

Шлях українських митців з України до Західної Німеччини видався нелегким. Вимушено залишивши батьківщину в 1944 р., українські композитори та диригенти, піаністи та скрипалі, а також члени їхніх родин під кулями тікали на Захід й боронили своє право на життя, зокрема й перед радянськими репатріаційними органами, змогли втекти від заслання «на Сибір» [929, с. 49] і врешті опинилися в Західній Німеччині. Таким чином у роки Другої світової війни та по її завершенні у Західній Німеччині осів не один десяток українських професійних музикантів. Серед них слід згадати таких митців, як композитор, диригент, скрипаль і педагог, випускник Львівської консерваторії Ярослав Барнич, який працював музичним керівником і диригентом театрів Львова й Ужгорода, організував Гуцульський ансамбль пісні й танцю; композитор, піаніст і педагог, випускник Київської консерваторії Ігор Білогруд; піаніст, композитор і музичний критик Остап Бобикевич, який працював акомпаніатором у Львові та Стрії, виступав з авторськими концертами у Львові та Перемишлі; композитор, музикознавець і педагог Василь Витвицький, доктор мистецтвознавства, доцент Львівської консерваторії та науковий співробітник Інституту українського фольклору АН УРСР; хоровий диригент і педагог Нестор Городовенко, який став першим керівником Державної української мандрівної капели («Думка») й заклав основи професійного хорового виконавства, працював професором Київського музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка; композитор, музикознавець і педагог, випускник Львівської консерваторії Осип Залеський, професор та директор філії Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка у Станіславі (нині Івано-Франківськ); бандурист, хоровий диригент і композитор-аматор, випускник Київського музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка Григорій Китастиий, який у роки Другої світової війни створив

Капелу бандуристів ім. Т. Шевченка, з якою гастролював Україною; композитор і піаніст, випускник Київської консерваторії Гліб Лапшинський, член Спілки радянських композиторів України; композитор, музикознавець, фольклорист і педагог Зиновій Лисько, доктор музикознавства, професор Львівської консерваторії; композитор, диригент, віолончеліст і педагог Іван Недільський, який очолював філію Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка у Станіславі; композитор, музикознавець і педагог, випускник Харківської консерваторії Андрій Ольховський, кандидат мистецтвознавчих наук, професор, який очолював кафедру історії музики Київської державної консерваторії, заступник голови Спілки радянських композиторів України, редактор журналу «Радянська музика»; композитор, піаніст і педагог Роман Савицький, який працював на посадах доцента Львівської консерваторії та музичного редактора львівського радіо; композитор, диригент, музикознавець і педагог Ігор Соневицький; композитор, диригент і педагог Лев Туркевич, який працював музичним керівником Львівського оперного театру [960, с. 18, 22, 53, 81, 88, 102, 121, 131, 139; 961, с. 514; 962, с. 171; 964, с. 316; 966, с. 593] та ін. Таким чином, українські музиканти й композитори – вихідці з різних регіонів України створили в Західній Німеччині соборну мистецьку громаду.

Улітку 1946 р. в Мюнхені українські музиканти, що опинилися в Західній Німеччині й Австрії, створили Об'єднання українських музик (ОУМ). Очолювали творчу організацію протягом 1946 – 1947 рр. Василь Витвицький, а з 1948 р. – Зиновій Лисько. Станом на початок 1948 р. ОУМ нараховувала близько 70 членів, що мешкали в Західній Німеччині й Австрії, із них: 3 композитори, 5 музикознавців, 2 диригенти оркестрів, 7 диригентів хору, 3 піаністи-концертанти, 6 піаністів-акомпаніаторів, 5 концертних скрипалів, 5 оркестрантів, 13 співаків, 7 учителів фортепіано, 3 учителі скрипки, 5 учителів співу, 2 віолончелісти і 2 джазові оркестранти [829, с. 197]. Об'єднання ставило на меті згуртувати всіх українських музикантів у Західній Німеччині та Австрії, провадити наукові студії та публікаторську діяльність, а також гідно репрезентувати українську музичну культуру у світі. ОУМ взяло

участь в організації та проведенні міжнародного концерту в Мюнхені, Тижня української культури у Регенсбурзі та Мюнхені [411, с. 133-134]. З ініціативи Об'єднання українських музик було відновлено роботу музикознавчої комісії Наукового товариства Шевченка та відновлено кафедру музикознавства в Українському вільному університеті.

Долаючи численні труднощі, митці взялися до розбудови українського музичного життя на німецькій землі. Частина з них продовжила писати музику, працювати акомпаніаторами й диригувала оркестрами, частина зосередилася на наукових дослідженнях і публікаторській діяльності, були й ті, хто взявся організовувати по таборах музичні школи і навчати дітей. Добираючи відповідним чином музичний матеріал, музиканти декларували право на існування української музичної культури [411, с. 130] та знайомили з нею світ [446, с. 331].

Українські композитори в західнонімецький період своєї діяльності збагатили вітчизняну музичну культуру вокальними, інструментальними та хоровими творами. У своїй творчості вони зверталися переважно до текстів національної культури, клали на музику знакові твори українських поетів і драматургів XIX – першої половини XX ст. Окрилювали пісні їхні виконавці – професійні співаки, а продовжували їм життя – українці Європи, США та Канади. Митці не забували і про музичні потреби підростаючого покоління, створюючи музичні твори для дітей та юнацтва.

На з'їзді Об'єднання українських музик його очільник порушував питання про написання музичних творів великого формату. «Хто напише другого «Запорожця за Дунаєм»» [14, рк. 237], – риторично запитував Василь Витвицький. Водночас історик Володимир Маруняк відзначав, що ознакою росту української музики в епоху ДіПі було те, що українські композитори не обмежувалися невеликими за розмірами творами, а працювали над створенням складніших музичних форм – симфоній та ораторій [829, с. 197-198]. Так, композитор Андрій Ольховський, за даними історика Сергія Білоконя, став автором кількох творів для оркестру – симфонії

№2 та симфонії gis-moll, а також музики до драматичної поеми Лесі Українки «Оргія», яку поставила в 1947 р. Театральна студія Йосипа Гірняка [966, с. 593]. Василь Витвицький написав балет-мініатюру «У сні» та ін.

Якщо після завершення Першої світової війни в музичній культурі переважали хорові твори, то з 1940-х рр. своє місце на сцені завойовував сольний спів. Українські музиканти реагували на зміну музичної кон'юнктури, і в Західній Німеччині одна за одною з'являлися пісні на слова знаних вітчизняних поетів. Прикметною видається творчість Остапа Бобикевича, який, мабуть, був одним із небагатьох українських композиторів, хто, опинившись у роки війни в Мюнхені, не залишив Західної Німеччини і в повоєнні роки. Щоб забезпечити собі матеріальне підґрунтя, митець працював за своїм першим фахом – професором УТГІ. Однак, не мисливши себе поза музикою, за визначенням українського діаспорного співака та музикознавця Богдана Шарка, він розвинув у Західній Німеччині «жваву композиторську діяльність» [678, с. 11].

Так, у мюнхенський період композитор написав низку творів на слова поетів Петра Карманського, Богдана Лепкого, Олександра Олеся, Володимира Сосюри, Лесі Українки, Миколи Філянського, Маркіяна Шашкевича й Тараса Шевченка. Близькі тематично та настроєво Остапу Бобикевичу були вірші емігранта Олександра Олеся, у яких поет оспівував красу України та висловлював тугу за рідною землею. За визначенням сучасного музикознавця Уляни Молчко, вокальні твори О. Бобикевича на вірші Кобзаря «є цінним внеском у національну музичну Шевченкіану» [836, с. 19]. Серед своїх сучасників композитор поклав на музику вірші Бориса Бори та Володимира Яніва [678, с. 11]. Загалом у творчому доробку Остапа Бобикевича близько 120 вокальних, інструментальних і хорових композицій. Дослідники творчості композитора відзначали, що фортепіанні твори митця є глибоко національні хорові композиції, як релігійні, так і патріотичні, написані з великим естетичним смаком, знання матеріалу і виконавської фактури [836, с. 20].

Остапу Бобикевичу пощастило із виконавцями власних творів, серед яких були зірки зі світовим ім'ям. Насамперед слід згадати оперного співака-тенора Ореста Руснака, якого в Європі та Америці називали «українським Карузо» [535, с. 15] та ДOMETІЯ Березенця, оперного співака-баритона, у минулому соліста Київського театру опери та балету ім. Т. Шевченка. Окрім того, його пісні виконували оперний співак-бас Йосип Гошуляк, співачка-сопрано Роксолана Росляк, оперний співак, соліст хору «Україна» Нестора Городовенка Петро Черняк, співак-баритон Богдан Шарко, оперна співачка мецо-сопрано Ганна Шерей та ін.

У пам'ять про епоху ДіПі українські митці, емігрувавши до Канади, створили музичний твір. Слова до пісні «Танго Ді-Пі» написала австрійська ДіПі Віра Кемпе. Щодо музики, то її автор до сьогодні встановлюється. Згідно з однією версією, аранжування для оркестру здійснив колишній мешканець табору переміщених осіб Гамбургу композитор Богдан Веселовський [845, с. 143]. «Танго Ді-Пі» лунало зі сцен та платівок у виконанні популярного в 1940 – 1950-х рр. українського канадійського співака Льва Іщука.

Порівняно небагато було написано дитячих музичних творів. У 1946 р. Василь Витвицький видав у Регенсбурзі дитячу п'єсу «Гусеня», яка здобула високу оцінку композитора із США Михайла Гайворонського [446, с. 329]. У свою чергу Іван Недільський у 1947 р. написав музику до казки Івана Франка «Лис Микита» [971, с. 214]. Він же став автором музики низки пластунських пісень. Так, у 1947 р. постала пісня для куреня старших пластунок «Лісові мавки» Ерлангена «Пісня лісових мавок» (слова Лесі Храпливої). Окрім того, побачили світ пісні на слова як професійних поетів, так і самих пластунів, зокрема Богдана Нижанківського, О. Розмая, Володимира Самійленка, Ф. Смеренчука, Миколи Утрина-Безгрішного та ін.

Голова Об'єднання українських музик Василь Витвицький порушував проблему написання церковної музики: «Тут ми не тільки не розвиваємо наших старих добрих традицій Бортнянського і Березовського, а й праці Вербицького, Стеценка й Кошиця не продовжуємо» [14, арк. 237]. Серед

небагатьох творів, написаних у згаданому жанрі, можна назвати два псалми «Вскую отринул мя еси» і «До тебе, Господи» Василя Безкоровайного, що мешкав в Австрії, де у місті Габльонц організував український церковний хор [790, с. 23]. За даними очільника іншого церковного хору Василя Завітневича, німецькі критики та публіка дуже високо оцінювали виступи українських церковних хорів, запитуючи «чи це з природи такі українці, а чи це результат довгої муштри» [172, арк. 2 зв.].

Серед українських професійних хорів та інструментально-вокальних ансамблів, що діяли в повоєнній Західній Німеччині й Австрії, слід назвати хор «Україна» Нестора Городовенка, Капелу бандуристів ім. Т. Шевченка Григорія Китастого, чоловічий хор Володимира Божика, Український оперний ансамбль Богдана П'юрка, Чоловічий квартет ім. Лисенка у Ганновері, хор «Сурма» Омеляна Плешкевича.

Наприкінці 1945 р. в Аугсбурзі Нестор Городовенко створив хор «Україна», у якому зібрав кращі національні співочі сили. За визначенням дослідника Георгія Шибанова, «Україна» – «солідний хоровий колектив, подібного якому серед українських хорів у Німеччині не було» [941, с. 145]. Його репертуар нараховував близько 500 творів. Кожен виступ хору «Україна» мав великий успіх. Однак особливо пам'ятним для співаків став виступ у знаменитому вагнерівському театрі міста Байройт, де вони, окрім творів Ріхарда Вагнера, виконували духовні твори Дмитра Бортнянського, Олександра Кошиця та Кирила Стеценка [941, с. 146]. Справжнім тріумфом хору Нестора Городовенка можна назвати його концерти в 1948 р. під час Тижня української культури в Мюнхені і Франкфурті, де він з великим успіхом виступав разом із капелою бандуристів імені Т. Шевченка [941, с. 160].

Капела бандуристів ім. Т. Шевченка постала під керівництвом Григорія Китастого на українській землі в 1941 р., незабаром творчий колектив було примусово вивезено до Німеччини [971, с. 134]. Завершення війни надало Капелі нового творчого імпульсу. Найперше слід було організувати майстерню із виготовлення бандур, що й зробили в 1946 р. брати

Гончаренки. Вони спроектували та налагодили виробництво нового різновиду інструменту, що отримав назву «Полтавка», який поєднав у собі елементи київської та харківської бандур [777, с. 25]. Капела мала різноманітний репертуар, на якому позначилися смаки інтернаціональної аудиторії. Так, потреба «приспосовуватись до смаку чужинців» спонукала вводити до репертуару «англійські пісні так трохи «під джаз»» [413, с. 206]. Однак все ж переважав репертуар український. У ньому були народні пісні «Гей, там на горі та жінці жнуть» та «Гей, не дивуйте, добрії люди», «Дума про вдову, що мала трьох синів», а також авторські твори – «Поема про Байду» та жартівлива пісня «У полі корчомка» Гната Хоткевича, «Дума про Кемптен» Григорія Китастого [571, с. 6]. Кобзарі з правіків берегли історичну пам'ять народу й не давали забути українцям, за Тарасом Шевченком, «чия правда, чия кривда / і чий ми діти». Тож не дивно, що Капела бандуристів ім. Т. Шевченка мала непересічний успіх і популярність [795, с. 2]. Велика заслуга в цьому полягає саме Григорія Китастого. «Знання і розуміння української пісні, віртуозність гри на бандурі, власні обробки й композиції для бандури, розмах мистецьких задумів і вміння втілити це у виконання ансамблем роблять його унікальним мистецьким керівником» [101, с. 137], – наголошували критики. На німецькій землі виступало ще кілька колективів бандуристів – Братство бандуристів ім. Остапа Вересая з Аугсбургу та Капела бандуристів ім. Леонтовича з Гослару [15, арк. 37 зв.; 651, с. 12].

Український оперний ансамбль Богдана П'юрка об'єднав «всі видатні постаті еміграційного вокально-музичного життя» [829, с. 200]. Серед них Л. Горн, Ігор Зайферт, Капітоліна Задорожна, Ф. Носенко та Лев Рейнарович [286, арк. 54 зв.]. Колектив мав амбітні творчі плани, які не зміг реалізувати через складний матеріально-технічний стан і відсутність оркестру. Історик Володимир Маруняк помилково зазначив, що Ансамбль самоліквідувався в 1947 р. [829, с. 201], адже в 1948 р. у пресі містилися анонси його виступів [570, с. 8], а 1949 р. Богдан П'юрко майже з усім складом акторів прибув до США [832, с. 87]. Душею чоловічого квартету ім. Лисенка в

Ганновері, якому вдалося посісти чільне місце серед мистецьких колективів переміщених осіб і біженців англійської окупаційної зони, був тенор Харківської опери О. Неділько.

Створити в Західній Німеччині великий колектив музикантів-інструменталістів не було під силу українським музикантам. Однак подекуди українських диригентів запрошували диригувати німецькими оркестрами, що засвідчувало їхній високий професійний рівень. Одним із таких запрошених диригентів був Ярослав Барнич. Спочатку він влаштувався в Аугсбурзі працювати музичним керівником Ансамблю українських акторів під мистецьким керівництвом Володимира Блавацького. За визначенням самого композитора, він займався музичним оформленням і постановками «не надто важких для виконання оперет» [929, с. 69], що не давало йому можливості реалізувати свій творчий потенціал. Прагнучи займатися більш серйозною музикою, Ярослав Барнич налагодив зв'язки з симфонічним оркестром Байройту, до якого його запросили диригувати, та знаним піаністом, у минулому професором Київської консерваторії й остарбайтером Борисом Максимовичем [714, с. 569]. Разом вони успішно гастролювали Західною Німеччиною, зокрема й по таборах переміщених осіб і біженців. У творчих планах Барнича-композитора було відтворити по пам'яті написану ще в 1930-х рр. в Україні оперету «Шаріка» [971, с. 24] й поставити її на сцені, проте реалізувати задумане йому вдалося лише в Канаді [928, с. 79]. До слова, українські музичні критики вважали Ярослава Барнича першим українським композитором, який «сюжети й музику до оперет брав із нашого життя, вбираючи їх у європейські рамки» [927, с. 45].

Серед українських музикантів, що опинились на німецькій землі, були акордеоністи, віолончелісти, контрабасисти, скрипалі та піаністи, проте саме останні становили більшість. Вони гастролювали Західною Німеччиною як самостійні виконавці та акомпаніатори, виступали на професійних сценах та імпровізованих майданчиках як перед німецькою публікою, так і переміщеними особами. Останні з особливим хвилюванням чекали на виступи

музикантів і співаків. Пісня і звуки музики давали можливість біженцям і переміщеним особам відволіктися від непростого життя, знайти у ньому розраду та почерпнути сили для буднів на німецькій землі. Такими імпровізованими майданчиками були таборові зали, лікарні, шпиталі та ін. З великим успіхом у Західній Німеччині виступали знані піаністи Ігор Білогруд та Роман Савицький; тепло вітала публіка і юну піаністку Галину Крилову на її першому сольному концерті в Ашаффенбурзі [645, с. 5]. Серед скрипалів гастролювали по таборах переміщених осіб Оксана Бойко-Сімович і Володимир Цісик [642, с. 9] (батько Квітки Цісик). Захват у публіки викликала віртуозна гра контрабасиста Якова Погребінського, якому згодом у США видатний контрабасист, композитор і диригент Сергій Кусевицький передав свою корону найкращого контрабасиста світу. Саме Якова Погребінського та піаніста Анатолія Мірошника в 1947 р. було запрошено виступити у прямому ефірі однієї із найбільших радіостанцій Європи «Радіо Франкфурт» у програмі з характерною назвою «Рідкочуване» [428, с. 102, 113-114].

Українські музикознавці Західної Німеччини займалися публікаторською діяльністю. У розглядуваний період музиканти долучилися до створення різних українських співаників. Так, згадуваний Василь Витвицький опрацював музичну частину пластового співаника «В дорогу», що побачив світ у 1949 р. в Аугсбурзі [961, с. 515]. Наступного року в Регенсбурзі вийшов друком «Співаник УПА», авторами музики та обробки до якого стали Остап Бобикевич, Юрій Лаврівський, Омелян Плешкевич та Іван Повелячек [388, с. 4]. У 1954 р. Остап Бобикевич опублікував у Мюнхені «Пісні сольові з акомпаньяментом фортеп'яну» [367].

Українські музикознавці публікували свої статті в низці українських часописів Західної Німеччини, зокрема в «Арці», «Промені», «Українській трибуні» та «Українських вістях». Чи не найактивнішу публікаторську діяльність розгорнув Андрій Ольховський, друкуючи свої статті під псевдонімом «Андрій Оленський». У них автор поставав, на думку сучасного

музикознавця Лідії Корній, широко ерудованою людиною, відзначався філософським складом мислення, цікавився музичними процесами, що мали місце в середовищі української еміграції та СРСР [798, с. 19].

«До безспірних позитивів праці музик на скитальщині в 1945-49 роках треба зарахувати передусім широко розвинене музичне шкільництво» [411, с. 131], – наголошував у спогадах Василь Витвицький. Інтелігенція дбала, щоб маленькі ДіПи вирости всебічно розвиненими людьми. Тому не дивно, що в таборах поруч з українськими школами та гімназіями митці відкривали і школи музичні. Подекуди українським організаторам таких шкіл доводилося долати натиск російських колег, які пропонували створювати спільні школи з російською мовою навчання та відповідним репертуаром. Натомість для українських музикантів питання мови викладання та добору педагогічного репертуару, переважну більшість якого мали, на їхнє переконання, становити твори українських композиторів, було принциповим. Як наслідок – могла постати одна музична школа, але з двома відділеннями – українським і російським [411, с. 129].

Більшість музичних шкіл була заснована в 1946 р. і пропрацювала не більше трьох – чотирьох років до виїзду як учителів, так і учнів за океан. За даними Володимира Маруняка, наприкінці 1947 р. в американській окупаційній зоні Німеччини діяло 8 музичних шкіл, у яких навчалося 375 учнів, а в англійській – одна із 36 учнями [829, с. 162]. На його думку найкращі музичні школи розташовувалися у Міттенвальді та Берхтесгадені. Першу з них заснував і очолив представник модерного напрямку в українській музиці композитор Зиновій Лисько, якому ще в 1920-х рр. чеський композитор, професор Йозеф Сук пророкував велике майбутнє композитора і педагога [740, с. 24]. Друга діяла під керівництвом музиканта Романа Савицького [971, с. 258]. Андрій Ольховський заснував музичну школу у Фюссені та згодом у Шлясгаймі, в останній здобувало освіту понад 120 учнів [798, с. 18]. Окрім того, Андрій Ольховський працював на посаді надзвичайного професора Українського вільного університету в Мюнхені та

Богословської академії. У свою чергу деякі митці давали приватні уроки музики.

Серед труднощів, які переживали українські музиканти слід назвати неналежний стан музичних інструментів [666, с. 8], на яких доводилося грати. Окрім того, музичні інструменти та й концертні костюми доводилося купувати за власні кошти [191, арк. 3; 650, с. 12]. Бажав кращого температурний режим у приміщеннях, де доводилося виступати музикантам, у яких часто мерзли пальці [652, с. 8].

Українське музичне життя повоєнної Австрії на противагу Західній Німеччині не було таким динамічним, передусім через брак самих митців. На австрійській землі деякий час мешкали композитор, диригент, піаніст і педагог випускник Львівської консерваторії Василь Безкоровайний [960, с. 21], скрипаль, диригент і керівник музичної школи в Ляндеку Іван Ковалів [190, арк. 2], згадуваний Василь Витвицький та ін. Гастролювали хори «Ватра» Льва Туркевича та «Думка» М. Струка.

У Західній Німеччині в повоєнні роки працювало чимало латвійських композиторів. Так, на німецькій землі опинився, приміром, засновник консерваторії в Латвії та основоположник латвійської класичної музики Язепс Вілтос, композитор, хоровий диригент і професор Латвійської консерваторії Адолфс Абеле, диригент Роберт Зуйка, молодий диригент, щирий приятель українців Бандерс [286, арк. 101 зв.; 952, с. 249]. У Швеції диригував хором латвієць Теодор Рейтерс, проте досягти такого успіху, як у міжвоєнний період на батьківщині, митцеві не вдалося. Мабуть, найбільшою музичною подією в житті литовців, латвійців та естонців у розглядуваний період було традиційне Свято пісні. Захід відбувався щороку; на ньому виступали хорові колективи, свою діяльність презентували театри, художники та скульптори, і навіть проводилися футбольні змагання. Вражає чисельність учасників. Так, у 1947 р. в Еслінгені виступило 25 хорів із 1 тис. співаків [286, арк. 101 зв.]. Серед латвійських хорів привертає увагу хор у Путлосі. За даними згадуваного Роберта Зуйка, у його репертуарі було 84 пісні, які за

перші три роки свого існування вони виконали майже 2,5 тис. разів під час 180 концертів. Високою оцінкою діяльності хору може слугувати гонорар за один із концертів, коли кожен хорист отримав «по 4 папіроси Тейка», кожна з яких коштувала по 50 – 70 райхсмарок [952, с. 249].

Територією Західної Німеччини успішно гастролював Хор донських козаків під керівництвом Сергія Жарова [941, с. 147], створений у 1921 р. у Туреччині. Серед церковних хорів переміщених росіян англійської окупаційної зони вигідно виділявся хор Церкви Покрови Пресвятої Богородиці в таборі «Колорадо», яким керував Лев Крупич [897, с. 326].

Західна Німеччина в повоєнні роки стала другою домівкою для багатьох акторів, режисерів і сценографів, а також артистів балету і балетмейстерів. Більшість із них, за винятком деяких добровільних репатріантів [14, арк. 41], залишилися в еміграції й узяла активну участь в організації українського театрального життя. Незабаром постали театри – професійні, напівпрофесійні й аматорські, а також розпочали роботу балетні школи. Вони стали невід’ємною частиною культурного життя українців.

Керівники професійних театрів несли відповідальність за кожну п’єсу, за професійний ріст своїх співробітників і за розвиток мистецького смаку глядача. Найкраще із поставленими цілями в повоєнній Західній Німеччині справлялися Ансамбль українських акторів під мистецьким керівництвом Володимира Блавацького (справжнє прізвище Трач; в еміграції в офіційних документах – Трач-Блавацький [338, арк. 1]) і Театральна студія Йосипа Гірняка. Окрім того, відомими були театри «Розвага» в Новому Ульмі, «Ля Гард» в Ашаффенбурзі, театр Омеляна Урбанського в Карлсфельді, Український театр ім. Котляревського у Швайнфурті-Ашаффенбурзі, музично-драматичний театр «Ренесанс» у Богторні та Рейне [744, с. 25, 251].

Завдання українського театру епохи ДіПі чітко визначив небіж Лесі Українки Юрій Косач. На думку драматурга, театр має виконувати два завдання: бути політичною зброєю і виразником нових мистецьких ідей. Він виступав за створення театру, що «не боїться порушити грізні політичні

питання, що розкриває соціальну суть доби, [...] що показує всі тайни душі сучасної людини» [814, с. 5].

Театральне життя Західної Німеччини, порівняно з Австрією, було більш жвавим. На німецькій землі опинилося більше театральних діячів, та й публіка була значно чисельнішою. Актриса Олімпія Добровольська згадувала, що Театральна студія Йосипа Гірняка в Баварії могла грати одну п'єсу 10-15 разів, а в Австрії – не більше 2-4 разів [744, с. 148], що відповідним чином позначалося на касових зборах.

Для легітимізації своєї діяльності керівники театрів мали отримати від окупаційної влади Західної Німеччини дозвіл на роботу [338, прк. 1]. У документі зазначався дозвіл на проведення вистав українською мовою, а також вказувалася назва відповідної зони окупації Німеччини, де міг працювати театр. Члени театральної трупи мали відповідні посвідчення [339, арк. 1]. ДіПі радо відвідували вистави, що давало їм можливість утекти від буденності, а театральним діячам отримати певну грошову винагороду. Водночас критики й актори, аналізуючи українську глядацьку театральну аудиторію, засвідчували її загальний невисокий культурний рівень [936, с. 6; 914, с. 47].

Робота театральних діячів в епоху ДіПі здійснювалася радше не «завдяки», а «усупереч». Усупереч непростим побутовим умовам, загрозливим скринінгам і репатріації, несприятливим умовам праці. Ще терпимим було існування на теренах табору переміщених осіб, а як бути, коли за результатами скринінгу тобі відмовлено в ньому мешкати. У 1947 р. Ансамбль українських акторів під мистецьким керівництвом Володимира Блавацького в результаті діяльності скринінгової комісії на певний час залишився на вулиці, де й отаборився. Отримавши від пластунів два зелені намети і встановивши поруч із ними табличку із промовистою назвою «Табір українських акторів на еміграції» [839, с. 387], трупа вступила в новий, наметовий, етап свого життя.

Приміщення, у яких проводилися репетиції й вистави (а це були переважно колишні військові німецькі казарми) зазвичай не опалювалися, тож

актори змушені були працювати, як влучно написав Юрій Шерех, у «замороженому театрі» [744, с. 242; 931, с. 63; 937, с. 5]. Актриса Тамара Позняківна-Варварів згадувала, як під час навчання, що провадила Театральна студія Йосипа Гірняка для своїх акторів, лекції з історії італійської літератури в неопалюваному приміщенні читав професор Садиленко, який був «одягнений як в листки у светри, «маринарку», ватянку, а зверху накритий солдатським коцом» [744, с. 286]. Інколи акторам доводилося грати по кілька ролей в одному спектаклі, що було емоційно й фізично нелегко. Не маючи у штаті працівників сцени, акторам подекуди доводилося і перед виставою, і в антрактах власноруч змінювати декорації [914, с. 47; 937, с. 5]. Акомпанемент на «розбитих» піаніно [914, с. 47] вибивав з ладу не лише акторів, а й глядачів. Однак несприятливі умови роботи не позначалися на грі акторів, і глядачі не здогадувалися про те, яка титанічна робота провадилася за лаштунками.

У непростих умовах доводилося працювати і сценографам, які мали за допомогою мінімальних засобів викликати максимальне враження [322, арк. 3]. У своїх рецензіях критики наголошували на скромному, художньо-скупому оформленні сцени [395, с. 6; 545, с. 4; 903]. Освітлення сцени також часто-густо бажало кращого. Однак в епоху ДіПі не варто було розраховувати на технічно досконалу сцену, на багаті декорації і костюми, на якісне освітлення, адже не вони творять театр. Театр починається там, де є талановиті режисер і актори, а вони у повоєнній Західній Німеччині були. Окрім того, подекуди окупаційна адміністрація надавала українським театрам матеріальну допомогу в облаштуванні приміщення театру [839, с. 371].

З метою створення професійних театрів [744, с. 26] і координації їхньої діяльності в 1946 р. з ініціативи Володимира Блавацького постало Об'єднання митців української сцени (ОМУС) [337, арк. 2]. Станом на кінець 1946 р. творча спілка нараховувала 71 особу, із них 57 членів, 9 кандидатів і 5 почесних членів [328, арк. 1]. До когорти останніх були прийняті літературознавець Леонід Білецький, історик Дмитро Дорошенко, письменник

Улас Самчук, мовознавець Юрій Шерех і філософ Микола Шлемкевич [329, арк. 1].

Друкованим органом ОМУСу став часопис «Театр: журнал театральної культури і мистецтва», який редагували письменник Богдан Нижанківський і театральний діяч Зенон Тарнавський [689, с. 48]. Світ побачило лише два числа в 1946 р. [744, с. 26]. На шпальтах часопису оприлюднювалися новини з українського театального життя Західної Німеччини, рецензії на вистави українських театрів, спогади про постановку вистав в Україні, огляди діпівського й закордонного театального життя [689]. З ініціативи Правління ОМУСу в 1946 р. в Аугсбурзі було організовано Архів українського театального мистецтва [325, арк. 9]. Організація мала на меті дбати про збереження культурної пам'яті українського народу, зокрема в галузі театального мистецтва. З цією метою архів приймав на збереження афіші, програми вистав, рецензії, світлини, звіти про діяльність театрів.

Репертуар українських театрів епохи ДіПі становили вистави за творами вітчизняних і зарубіжних драматургів. Серед творів української літератури, які інсценізували на німецькій землі, були класичні п'єси Лесі Українки, Марка Кропивницького й Михайла Старицького. Також глядачі мали можливість побачити вистави, на які в радянській Україні на довгі десятиліття було накладене табу; передусім ідеться про п'єси Миколи Куліша та інсценізації творів Миколи Хвильового. У Західній Німеччині розкрилися таланти молодих драматургів Івана Багряного, Іларіона Чолгана та ін. Водночас у повоєнний період у репертуарі театрів активізувався «легкий жанр», що зумовлювалося потребою психологічної релаксації переміщених осіб і біженців з України [744, с. 27; 890, с. 111]. На сценах театрів з'явилися ревію як один із різновидів музичного театру, що в 1920-х рр. перебував на піку популярності в Європі. Низка сцен, що не були пов'язані єдиним сюжетом, змінювали одна одну, розкриваючи вади планети ДіПі та її мешканців.

Ансамбль українських акторів за чотири сезони своєї роботи (1945 – 1949 рр.) у Західній Німеччині поставив 27 вистав і дав два концерти «Вечір

ритму і мелодії» та «Новорічна салатка» [327, арк. 1]. Найпродуктивнішим за кількістю вистав для Ансамблю став перший сезон 1945 – 1946 рр., за який колектив презентував публіці 11 вистав. Серед вистав, створених на тексти українських авторів, на сцені йшли «Земля» за Василем Стефаником, «Степовий гість» Бориса Грінченка, «Мина Мазайло» Миколи Куліша, «Одержима» та «На полі крові» Лесі Українки, «Украдене щастя» Івана Франка (усі – сезон 1945 – 1946 рр.), «Народний Малахій» Миколи Куліша та «Ворог» Юрія Косача (усі – сезон 1946 – 1947 рр.), «Домаха» Людмили Коваленко та «Ордер» Юрія Косача (усі – сезон 1947 – 1948 рр.), «Провулок Святого Духа» Іларіона Чолгана, «Наталка Полтавка» Івана Котляревського й «Безталанна» Івана Карпенка-Карого.

Користувалися популярністю й вистави за творами зарубіжних авторів: «Поїзд Марєво» А. Рідлея, «Еспанська муха» та «Мужчина з минулим» Франца Арнольда й Ернста Баха, «Чорноморці» Якова Кухаренка, «Жайворонок» Франца Легара (усі – сезон 1945 – 1946 рр.), «Цнотлива Сузанна» Жана Жільберта, «Я і моя сестра» Ральфа Бенацького, «Мій бебі» Маргарет Мейо (справжні ім'я та прізвище Ліліан Елізабет Слаттен) і М. Еннекена, «Тріо» Лео Ленца (усі – сезон 1946 – 1947 рр.), «Подув вітру» Джоваккіно Форцано, «Вулиця Паркова, 13» Акселя Іверса й «Антігона» Жана Ануї (усі – сезон 1947 – 1948 рр.), «Люкреція» Андре Обє та «Пан Лямбертіє» Луї Вернея (усі – сезон 1948 – 1949 рр.) [327, арк. 1].

До репертуару Театральної студії Йосипа Гірняка, роботу якої її очільник визначив як «вияв української ментальности» [891, с. 108], входили ревію («Замотеличене теля», «Блакитна авантура», «Сон української ночі», «Хожденіє Мамає по другому світі» Іларіона Чолгана), інсценізації творів Тараса Шевченка («Гайдамаки», «Відьма», «Великий льох», «Лілея»), політичні драми («Мати і я», «Зайві люди» за Миколою Хвильовим), п'єси («Пошились у дурні» Марка Кропивницького, «Оргія» Лесі Українки, «Примари» Генріка Ібсена), комедія («Слуга двох панів» Карло Гольдоні) [937, с. 5; 891, с. 92-105].

Репертуар Театру Омеляна Урбанського один із критиків визначив як «старий побутовий етнографічний театр» [545, с. 4]. Тож на його сцені йшли «Наталка Полтавка» Івана Котляревського, «Невольник» Марка Кропивницького, «Ой, не ходи, Грицю» Михайла Старицького, «Хмара» Олексія Суходольського і, як виняток, ревію «Таборові плітки» та «Просимо до театру» [325, арк. 8; 545, с. 4].

Ансамбль українських акторів, що постав у Західній Німеччині 1945 р. під мистецьким керівництвом Володимира Блавацького, «навіть в цих менше чим скромних умовах добуває [...] цілий ряд знаменитих досягнень, якими не можуть похвалитися інші навіть численніші еміграційні національні групи» [336, арк. 4], – зазначали театральні критики. Із Ансамблем українських акторів співпрацювали талановиті режисери: Володимир Блавацький, Богдан Паздрій, Володимир Шашаровський та асистент режисера Ростислав Василенко. Окрім того, у постановці деяких вистав були задіяні Ярослав Давидович і Олексій Левитський [327, арк. 1]. На посаду музичного керівника і диригента Ансамблю запросили знаного композитора Ярослава Барнича. За сценографію відповідали Володимир Клек і Мирослав Радиш, а за бутафорію – Адам Антонишин і О. Гранат [326, арк. 1].

Акторський склад Ансамблю становив понад 40 осіб. Богдана Паздрія критики називали «актором із тисячею облич» [324, арк. 1] і були переконані, що якби багаторічний творчий шлях актора пройшов в Україні, то «його обличчя були б відомі десяткам мільйонів людей: театральній публіці у Києві і Львові, відвідувачам кінотеатрів від Перемишля до Севастополя» [324, арк. 1]. Актор Олексій Левитський (Альоша, як його називали колеги), розпочавши кар'єру в Україні на одній сцені разом із Марією Заньковецькою, зіграв у 1949 р. свою останню виставу «Наталка Полтавка» на німецькій землі [332, арк. 1-2]. Роль Аполінари у «Народному Малахії» у виконанні Віри Левицької, за визначенням театального критика Олега Лисяка, «була шедевром характерної ролі» [333, арк. 3].

Після кожної прем'єри Ансамблю у пресі з'являлися схвальні відгуки критиків [939, с. 7; 395, с. 6], а пересічні глядачі ділилися один з одним своїми враженнями [188, арк. 2; 436, с. 86]. За перші два роки своєї діяльності, за підрахунками театрознавця Олега Лисяка, Ансамбль українських акторів дав 309 вистав, які відвідали близько 174 тис. осіб [839, с. 389].

Окупаційні влади Західної Німеччини, на відміну від СРСР, не піддавали театральні вистави цензурі. Відповідно на німецькій землі режисери могли ставити п'єси «без купюр». Прикметною з цього погляду є трагікомедія «Народний Малахій» Миколи Куліша, поставлена на сцені Ансамблем українських акторів. Глядачам запам'яталася її перша постановка театром «Березіль» Леся Курбаса в 1928 р. Безперечним успіхом користувалася вистава в українських глядачів і в повоєнній Західній Німеччині [939, с. 7]. «Народного Малахія» Микола Куліш і Лесь Курбас змушені були тричі корегувати на догоду владі і цензурі [386, с. 655]. Як наслідок – порівняно із першим варіантом тексту була викреслена частина фраз і додана четверта дія, у якій події розгортаються на заводі [386, с. 749]. Однак, як відомо, такі заходи не змогли принципово продовжити життя п'єси на сцені, і незабаром вона була владою заборонена. Володимир Блавацький використав першопочатковий варіант «Народного Малахія» [322, арк. 1], тож трагікомедія за оригінальним текстом М. Куліша була вперше поставлена в 1946 р. у Західній Німеччині.

Високу оцінку діяльності Ансамблю українських акторів дав сучасний український театрознавець Валерій Гайдабура, зазначивши, що «за чотири роки судомно напруженої діяльності в таборах переселенців» Ансамбль вписав «себе в історію національного мистецтва принциповим баченням нового часу, неповторним репертуаром і естетичними новаціями» [744, с. 23].

Театральна студія під мистецьким керівництвом Йосипа Гірняка, який вважав театр в еміграції «великою кріпостою змагань за наше майбутнє» [744, с. 172], постала в австрійському Ландеку на початку 1946 р., згодом перебралася до Західної Німеччини. Колишні березільці подружжя Йосип Гірняк і Олімпія Добровольська набирали до своєї студії осіб, які не

мали спеціальної акторської освіти й ставили за мету «виховати нового українського актора» [644, с. 6]. Студійці вивчали акторську майстерність, історію театру, філософію, українську мову, вправлялися у фізкультурі, фехтуванні й акробатиці [914, с. 38, 46]. Через рік наполегливої роботи їм вдалося, на думку критиків, створити хоч ще не професійну, але пристойну театральну трупу [937, с. 5], вистави у виконанні якої користувалися популярністю [644, с. 6]. Найталановитішими акторами трупи були Йосип Гірняк і Олімпія Добровольська. Вони ж виступали в ролі режисерів, які у своїх постановках використовували безцінний досвід роботи під керівництвом Леся Курбаса, не боялися експериментувати, вдаватися до новацій. Сценографію п'єс готували Євген Блакитний і Мирон Чолган. За хореографію в деяких виставах відповідала Валентина Переяславець.

У виборі репертуару, режисерських рішеннях, грі акторів Театральної студії Йосипа Гірняка простежувалося дотримання принципів «Березоля» Леся Курбаса. Останній прагнув реалізувати у своєму театрі три принципи: звернення до театральних традицій українського барокового театру, контакт із сучасним і класичним театром, розкриття комплексу трагедії, психологічного роздвоєння української людини за умов радянської дійсності. Перший принцип у Театральній студії реалізовано через інсценізацію ревію І. Чолгана, другий – шляхом звернення до творів К. Гольдоні, Г. Ібсена, Т. Шевченка й Лесі Українки, третій – завдяки постановці п'єс за творами М. Хвильового [891, с. 106-107].

Перші вистави, що Студія представила на сцені, були етапами навчання, вправами акторської майстерності. Так, у «Гайдамаках» Т. Шевченка актори тренувалися опановувати чистотою сценічного слова, а тому будь-які рухи, що ілюстрували текст, були заборонені. Натомість у ревію «Замотеличене теля» актори відпрацьовували ритмопластику, уміння трансформуватися, переключатися на різні ролі, тому перебували в русі [937, с. 5].

Виступи Театральної студії Йосипа Гірняка користувалися популярністю передусім завдяки репертуару, чільне місце в якому посідали

твори молодого драматурга Іларіона Чолгана, який писав під псевдонімом І. Алексевич. Колись про Петра Холодного-молодшого розповідали анекдот, як він, побачивши у вітрині крамниці рами, сказав: «Що за гарні рамки, я намалював би до них прекрасний образ». Щось подібне сталося і з Іларіоном Чолганом, який у грудні 1945 р., накупивши в інсбруцькій книгарні чимало музичних партитур популярних мелодій, увібрав у ці музичні рами свій перший твір «Замотеличене теля» [699, с. 17]. Його п'єси порушували актуальні проблеми побутування «новоствореного племені ді-пі» [1001] у повоєнному світі. Комічні ситуації п'єс «Замотеличене теля», «Блакитна авантюра» та «Сон української ночі» викликали у глядача безтурботний сміх, і лише згодом він розумів, що сміявся сам із себе. Театрознавець Валеріан Ревуцький зауважував, що ревію позитивно впливали на оздоровлення таборового побуту: після гротескної сцени «Катерина» у «Замотеличеному теляті» таборова «опера», у якій виступала сімдесятилітня співачка в ролі героїні, припинила своє існування [891, с. 93].

Театральна студія не боялася експериментувати, хоч не завжди їхні новації публіка схвалювала. Так, жваве обговорення глядачів викликала п'єса «Пошились в дурні» Марка Кропивницького, у якій Оришка у виконанні Ірини Варцаби танцювала фокстрот, що здобув велику популярність після завершення Першої світової війни [15, арк. 2 зв.; 436, с. 332]. Улас Самчук, високо оцінюючи діяльність Йосипа Гірняка, зазначав, що його «місце в історії нашої театральної культури вічне і незаміниме» [117, арк. 1].

Український музично-драматичний театр «Ренесанс», що діяв спочатку у Богторні, а згодом – у Рейне, постав з ініціативи знаних митців Григорія Манька-Ярошевича та Михайла Тагаїва. За визначенням театрознавця Валерія Гайдабури, ««Ренесанс» за художнім рівнем серед таборових театрів вважався найвищого гатунку» після Ансамблю українських акторів Володимира Блавацького [744, с. 251]. За 1945 – 1949 рр. театр дав на теренах Західної Німеччини 502 вистави [744, с. 255], серед яких були п'єси і концерти.

Театр «Розвага» у Новому Ульмі під керівництвом Йосипа Мандзенка-Сірого (справжнє прізвище Мандзенко) отримав право виступати поза межами свого табору, що свідчило про високий художній рівень його роботи. За час роботи «Розвага» дала понад 200 вистав, які відвідало приблизно 100 тис. глядачів [839, с. 399]. При театрі діяла студія, у якій викладали професійні діячі української культури: акторську майстерність – Леонід Білецький, історію театру – Ігор Костецький, історію музики – Мирослав Антонович, спів і нотну грамоту – Василь Бокій, дикцію і міміку – Йосип Мандзенко-Сірий, балет і пластику – Алмазова, грим – Іван Богомаз [744, с. 218].

Український театр ім. Котляревського під керівництвом Степана Крижанівського на міжнаціональних змаганнях театрів і хорів ДіПі в окрузі Вюрцбург у 1946 р., незважаючи на сильну конкуренцію, особливо прибалтійських народів, здобув перше місце [325, арк. 8].

Практично в кожному таборі переміщених осіб і біженців Західної Німеччини діяли аматорські драматичні гуртки, рівень постановок яких бажав кращого. Про «професіоналізм» акторів-аматорів з гумором писали художниця Катерина Кричевська-Росандіч і композитор Анатолій Мірошник [427, с. 101-102; 428, с. 103].

Балет як вид театрального мистецтва, що поєднує танець, музику і драматургічний задум, становив частину українського мистецького життя Західної Німеччини. У середовищі переміщених осіб і біженців з України балет не набув такого поширення, як театр: якщо протягом 1946 – 1947 рр. у таборах Західної Німеччини, за даними Володимира Маруняка, діяв 51 драматичний гурток і 4 професійні театри, то балетів нараховувалося близько 10 [829, с. 112; 713; 381, с. 6; 14, арк. 246 зв.]. В американській окупаційній зоні Німеччини працював в Аугсбурзі балет народних танців, в Інгольштадті, Гамбурзі та Кемптені балетні школи та у Штуттгарті-Цуфенгаузені – дитяча балетна студія [829, с. 101, 103, 105; 713; 381, с. 6]. У свою чергу в англійській зоні окупації хореографічну освіту можна було здобути в Гайденау та у двох балетних студіях Ганновера [14, арк. 246 зв.; 829,

с. 108-109], серед яких – одна дитяча. Епоха ДіПі стала для українських артистів балету радше періодом педагогічної, а не мистецької діяльності. Як виняток, глядачі могли побачити на сцені балерин Марину Березовську та Валентину Переяславець. Деякі артисти балету ставали балетмейстерами й робили постановки балетів і хореографічних номерів для учасників балетних студій, деякі пробували свої сили в постановці хореографічних номерів для театрів.

Серед відомих українських балетмейстерів епохи ДіПі передусім слід згадати учня Айседори Дункан Василя Заварихина, який разом із дружиною Анною перед Другою світовою війною завоювали балетні сцени Європи, Північної й Південної Америки, Австралії, Індії, Китаю, Японії та ін. Після завершення війни вони продовжили педагогічну діяльність на німецькій землі. У 1945 р. Василь Заварихин організував у Кемптені хореографічну студію «Аполлон», яка згодом працювала у Фюссені, після того – у Шлясгаймі та Фраймані. Станом на 1948 р. у студії навчалося 70 учнів віком від 4 до 18 років [381, с. 6]. Балетмейстер прагнув популяризувати національну культуру та ознайомити представників інших народів з українською хореографією, тому в навчальній програмі студії значний відсоток становили українські народні танці, зокрема «Гопак», «Запорожці», «Чумак», «Гуцулка». Після того, як Василь Заварихин у 1948 р. відійшов у засвіти, студію очолила його вдова Анна Заварихина. Концерти «Аполлону», підготовлені на високому професійному рівні, користувалися у глядачів повоєнної Західної Німеччини популярністю і отримували схвальні відгуки критиків [743, с. 6; 381, с. 6]. Слід зазначити, що балетній студії «Аполлон» судилося довге сценічне життя і широка географія діяльності: уперше школу з такою назвою В. Заварихин відкрив у 1930-х рр. у Парижі, згодом – у Німеччині, а після еміграції А. Заварихиної до Торонто «Аполлон» розпочав роботу на канадській землі [943, с. 7; 578, с. 4].

Українська Сольвейг [913, с. 2] прима-балерина Валентина Переяславець заснувала в Інгольштадті дитячу балетну студію. Її

учні дали понад 80 виступів [913, с. 4] перед українською та іноземною публікою в Інгольштадті, Мюнхені, Аугсбурзі та ін. Критики не шкодували похвальних слів, зокрема для балету «Степова царівна» [543, с. 6], створеного за казкою Олекси Степового. Дитяча студія була відзначена на хореографічній олімпіаді, що проводилася в Баден-Бадені [850, с. 110]. Донька графіка Георгія Нарбута балерина Марина Березовська (в епістолярії Ганни Черинь фігурувала під псевдонімом Мілан [447, с. 26]) навчала мистецтву танцю в Гамбурзі [713]. А Олена Горбенко в Ганновері 1947 р. заснувала балетну студію, що мала класичний, національний і модерний відділи, на яких здобувала хореографічну освіту молодь від 15 років [14, арк. 246 зв.].

В американській окупаційній зоні Німеччини, в Ельвангені та Міттенвальді, діяло два театри ляльок [829, с. 101, 105], які задовольняли духовні потреби маленьких переміщених осіб і біженців з України.

В Австрії привертала увагу діяльність Українського театру в Зальцбурзі та Музично-драматичного театру в Ландеку, які постали в 1945 р. Перший, що був створений з ініціативи актриси Ганни Совачевої, за чотири роки діяльності поставив 25 п'єс, переважно українських авторів, з якими виступив понад 300 разів [839, с. 379]. Користувалися популярністю й вистави театру в Ландеку (директор Юрій Кононів), що засвідчує 21-22 тис. глядачів, які відвідали постановки театру у перше півріччя його діяльності [839, с. 371]. Окрім того, у Ландеку діяла балетна студія Дарії Нижанківської-Снігурович. Під керівництвом знаної балерини та під акомпанемент піаністки Ольги Куліш, доньки автора «Патетичної сонати», у студії наполегливо займалися по 4-6 годин на добу дівчата віком від 6 до 16 років. Виступи учениць балетної студії, у репертуарі яких були «Вальс» Йоганна Штрауса, «Циганська сюїта», італійський народний танець «Тарантелла» та ін. [839, с. 373], викликали жвавий інтерес як української, так і іноземної публіки.

Литовці, латвійці, естонці, росіяни, білоруси та представники інших народів, що опинилися в Західній Німеччині, також створювали власні театри. Так, білоруський композитор Микола Кулікович керував театром «Естрада»,

що постав у 1945 р. у таборі Міхельсдорф. Основу трупи становили білоруські професійні театральні актори. На сцені театру йшли передусім твори білоруських авторів, а також європейських, зокрема й українських [669, с. 10].

Таким чином, у повоєнній Західній Німеччині опинилося чимало українських музикантів, композиторів, режисерів, акторів і сценографів, що зумовило розвиток українського музичного і театального життя. До основних напрямів діяльності українських музикантів у повоєнній Західній Німеччині слід зарахувати організаційний, який виявився у створенні Об'єднання українських музик; написання музичних творів – симфоній, ораторій, балета-мініатюри, пісень для сольного виконання; діяльність професійних хорів та інструментально-вокальних ансамблів; публікаторську діяльність та створення музичних шкіл. У свою чергу українське театральне життя повоєнної Західної Німеччини було представлено роботою аматорських, напівпрофесійних і професійних театрів. До когорти останніх належали передусім Ансамбль українських акторів під мистецьким керівництвом Володимира Блавацького і Театральна студія Йосипа Гірняка. Відсутність цензури з боку окупаційної влади Західної Німеччини зумовила вільне формування репертуару театрів, до якого входила українська та зарубіжна класика, твори, що в радянській Україні були заборонені, а також ревію на злобу дня. Артисти балету на німецькій землі змогли реалізувати себе переважно в педагогічній діяльності, навчаючи маленьких ДіПі хореографії.

4.3. Образотворче мистецтво, скульптура та архітектура

На мистецькі пошуки українських художників, скульпторів і архітекторів Західної Німеччини позитивно впливала відсутність цензури з боку окупаційних адміністрацій. На противагу радянській Україні, де владою було «взято чіткий курс на провінціалізацію української культури» [723, с. 41], в епоху ДіПі було створено твори, які посіли гідне місце у скрабниці світової культури.

Українські художники незважаючи на всі труднощі, передусім матеріального характеру, не полишали творчої праці. Німецький період творчості для одних художників став часом створення найкращих робіт, для інших – своєрідним трампліном для наступного (американського, канадійського чи венесуельського) періоду творчості. Своїми роботами вони не лише виховували естетичні смаки переміщених осіб і біженців, а й німецького населення. Роботи талановитих українських майстрів пензля епохи ДіПі гідно репрезентували Україну та її культуру в повоєнному світі.

Творча організація українських художників і скульпторів постала в Західній Німеччині серед інших мистецьких спілок найпізніше – у січні 1947 р. під назвою Українська спілка образотворчих митців. Власне це була не новостворена, а відновлена Спілка українських образотворчих митців, що діяла у Львові за часів нацистської окупації [908, с. 38, 40]. Очільником УСОМ обрали знаного художника і карикатуриста Едварда Козака, його заступником – Северина Бурачка. Через брак фінансування Спілка видала лише два числа альманаху «Українське мистецтво» й репрезентативні видання: «Українське малярство» та «Українська скульптура» [168, арк. 1; 691; 692; 829, с. 196]. За допомогою ІМКА (Християнська асоціація юнаків; англ. Young Men's Christian Association, YMCA) та ЮНППА Спілка організувала та проводила українські мистецькі виставки.

Репрезентативна виставка українського живопису і скульптури відбулася на початку 1947 р. у Мюнхені – одному з найбільших мистецьких осередків Європи. Виставка, за визначенням одного з її організаторів Михайла Дмитренка, давала можливість «ширше ознайомити чужинців з творчістю еміграційних українських митців», а останні «мали змогу відповідно оцінити себе і своє вміння в атмосфері виставкових традицій Європи» [757, с. 15]. На розгляд конкурсної комісії надійшло 596 праць від 55 митців, з яких відібрано 359 творів (виставлено 290) 48 художників і скульпторів (Богдан Стебельський помилково назвав кількість митців 71 [908, с. 40]) [829, с. 195; 757, с. 15]. Усі вони гідно презентували українське

мистецтво на міжнародній виставці, що експонувалася у приміщенні Німецького національного музею. Окрім того, у 1947 – 1948 рр. у Регенсбурзі відбулися дві великі мистецькі виставки українських художників і скульпторів [399; 406].

На мистецькій виставці під час Тижня відбудови Європи (Ашаффенбург, 1949 р.) (див. Додаток К), що підсумовував перший рік виконання плану Маршалла, поряд із творами трьох німецьких і польського художника експонувалися роботи Людмили Морозової [749, с. 203; 40, арк. 2], що засвідчує не лише високий професійний рівень української художниці, а й визнання її таланту німецькими мистецтвознавцями.

Привертає увагу Мандрівна виставка українського мистецтва, організована 1947 р. Українським центральним допомоговим бюро в Лондоні спільно з ЦПУЕ [829, с. 196]. У ній взяли участь художники лише з англійської зони Німеччини [64, арк. 1 зв.], роботи яких спочатку виставляли в Ганновері, потім перевезли до Лондона, а далі – до Канади. Роком раніше ЮНРРА влаштувала мистецьку виставку в Парижі [152, арк. 4].

Для художників гостро стояла проблема засобів праці, до яких належали, передусім фарби, пензлі та полотна. Матеріали придбати було практично не можливо, тож їх доводилося шукати, зокрема, на вулицях, у підвалах і зруйнованих будинках, вимінювати та діставати, а також можна було отримати як плату за виконану роботу [403, с. 16; 735, с. 15; 427, с. 102, 104]. Роздобувши в той чи інший спосіб матеріали, художники мали вирішити наступну проблему – знайти місце для творчості, а розпочавши творити, знайти в собі сили, попри всі обставини і «нервово життя», завершити роботи [64, арк. 1 зв.; 65, арк. 1; 399, с. 5]. Схожі проблеми мали й художники інших народів, що опинилися в Західній Німеччині. Латвійський художник Маріс Сіетнієкс на початку 1946 р., приміром, писав: «Матеріалів не вистачає. Ця обставина стопорить яку б то не було можливість працювати. Ну, правда, є олівці, папір і акварельні фарбочки. Про олійні фарби можна тільки мріяти. Доброї туші теж немає. Та, що у нас є, сіра як вороняче перо. Немає пір'я для

туші. Ти, може бути, запитаєш, що у нас є? Тільки добра воля що-небудь робити!» [952, с. 249].

Облаштування скромного діпівського побуту, прагнення вижити за тих непростих умов, знайти хоч якусь оплачувану роботу за фахом спонукали українських художників значно розшири діапазон своєї професійної діяльності: вони розмальовували стіни сірих таборових приміщень (Василь Кричевський-молодший), малювали іконостаси та оформлювали щойно засновані українські церкви (Микола Битинський, Леонід Денисенко, Василь Кричевський-молодший, Микола Шрамченко), створювали обкладинки та ілюстрації до книг і часописів (Микола Битинський, Яків Гніздовський, Михайло Дмитренко, Вадим Доброліж, Віра Дражевська, Едвард Козак, Василь Кричевський-молодший і Катерина Кричевська-Росандіч, Галина Мазепа), малювали листівки (Едвард Козак), створювали плакати (Михайло Дмитренко, Василь Кричевський-молодший), працювали сценографами в українських театрах (Вадим Доброліж, Владислав Клевх, Мирослав Радиш), виготовляли ляльки (Олена Кричевська).

Окрім того, вони писали на замовлення картини, передусім портрети, замовники яких могли надати необхідні малярські матеріали, цигарки та продукти. Гроші на той час нічого не були варті. Так, Катерина Кричевська-Росандіч, донька Василя Кричевського-молодшого, згадує, що її батько на замовлення генерала американських окупаційних військ Бедел-Сміта намалював віллу, на якій військовий жив у Марокко. «По закінченню замовлення генерал через свого ад'ютанта написав щирого листа, що йому дуже подобається картина, і прислав не лише чудові фарби, пензлі, папір, полотно, а й цілу американську уніформу, сорочку, штани з легкої вовни, без відзнак, звичайно, чудові офіцерські черевики. Також велику пачку з консервами, какао, шоколад, цигарки, консерви з м'ясом і ще більше всього. Для нас це був справжній скарб. Генерал розплатився, як справжній князь!» [427, с. 102], – зазначає мемуаристка. Однак траплялися замовники зовсім іншого штибу. Так, замовниками художника Миколи Бутовича були й

австрійські селяни, які мали власну арифметику: за розмалювання придорожного хреста вони платили утричі більше, ніж за портрет, оскільки, виконуючи перший вид робіт, митець мав користатися драбиною, а другий – виконував сидячи за столом [735, с. 15].

Майже анекдотичну ситуацію про виживання художників за непростих умов повоєнної, щоправда не Німеччини, а Венесуели залишив у своїх спогадах російський митець Олександр Генералов, який після завершення війни прибув з Європи до Латинської Америки разом із колегою по пензлю Миколою Булавіним. Останній, зрозумівши, що у місцевих є попит на гірські пейзажі, створював десятки типових робіт: «Булавін одну й ту саму гору, коли продавав акварель росіянам, називав Ельбрусом чи Казбеком. Коли продавав чехам, казав – Велике Татре, коли купували німці, називав – Шпіц Інсбрук. Для венесуельців він малював – Шпіц Болівар» [842, с. 208]. Тож непрості часи, у які кожен боровся за виживання, спонукали до винахідливості.

Створюючи в 1947 р. УСОМ, митці ставили перед собою два основні завдання: «зберегти і продовжувати ті форми українського національного мистецтва, що не можуть вільно розвиватися на українських землях в умовах ворожої окупації та вивчати досягнення європейського мистецтва і вносити в нього власні оригінальні надбання, зберігаючи національну суть українського мистецтва» [829, с. 195]. У цьому ключі міркував і художник епохи ДіПі Михайло Дмитренко, який в одному з інтерв'ю дуже влучно підмітив, що, незважаючи на всі заборони радянської влади в галузі образотворчого мистецтва щодо творчого самовираження, запровадження художнього методу соціалістичного реалізму, їй «не вдалося знищити ідеї, яку так глибоко засіяли в душах митців наші вчителі Нарбут, Бойчук, Кричевські: ідею національного мистецтва» [773, с. 50]. Тому, опинившись поза межами Радянського Союзу, у своїх серцях митці воскресили те, що переховувалося довгі роки; вони продовжили створювати вже на німецькій землі твори, що збагатили скарбницю національної культури.

У Західній Німеччині опинилася частина представників славетної мистецької династії Кричевських – Василь Кричевський-молодший разом із дружиною Оленою та донькою Катериною. Василь Васильович малював невеликі етюди українських краєвидів, які намагався продати, проте зазвичай безуспішно через безгрошів'я потенційних покупців. Окрім того, він створив низку німецьких краєвидів («Гейдельберг» (олія, 1947), «Берхтесгаден, Баварія» (олія, 1947 – 1948 рр.) та ін.), а також портрет доньки («Катруся в маскарадному костюмі» (олія, 1946 р.) [427, с. 108, 197, 198]. Щоб заробити копійку, доводилося братися до мистецького оформлення книг та церковних календарів. Його дружина художниця Олена Кричевська організувала школу з виготовлення ляльок із пап'є-маше. Учениці під її керівництвом виготовляли тематичні ляльки, наприклад, «Українська пара», «Рококо», «Ампір», «Синя борода і його молода дружина». Костюми шили з підручних матеріалів, знайдених у тому числі й у підвалах будинків. Так, О. Кричевська знімала зі старих матраців матерію, фарбувала її акварельними фарбами, цибулею чи буряком, і з того шили костюми [427, с. 101]. У свою чергу Катерина Кричевська в 1945 р. у Мангаймі одержала другу нагороду на Міжнародній виставці мистецтв.

Учень Василя Кричевського-старшого Вадим Доброліж за три роки перебування в Західній Німеччині (1945 – 1948 рр.) написав переважно олією понад 20 портретів («Портрет капітана югославської армії» (олія, незавершений, 1945 р.), «Портрет Дометія Березенця» (олія, 1946 р.), «Автопортрет» (олівець, 1947 р.) та ін.), три ікони для церкви табору в Гайденау, а також низку пейзажів («Зелене озеро в Ганновері, Німеччина», «Ставок, Ганновер, Німеччина» (обидві – олія, б. р), «Місток у Ваймарі, Німеччина» (олія, 1945 р.) та ін.), натюрмортів і квітів («Городина», «Глечик із яблуками», «Натюрморт із виноградом», «Осінні квіти», «Нагідки» (усі – олія, 1947 р.) та ін.). Осібно стоїть картина «Козацька доля. Кодня» (олія, 1947 р.), що змальовує трагічну долю учасників Коліївщини, а також автобіографічна картина «Втікачі» (олія, б. р) [398, с. 27-36, 39], що передає

страждання українських ДіПі, які змушені були залишити батьківщину. Окрім того, як сценограф оформив більшість вистав таборового українського театру, виконав низку графічних праць та оформив кілька книжок для видавництва «Заграва» [398, с. 11], у створенні якого брав участь.

Доцент Київського художнього інституту (нині Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури) Михайло Дмитренко в Західній Німеччині створив понад два десятки, переважно олійних, робіт. Серед них пейзажі та портрети, зокрема й у національних строях («В заліщицькому строї», (акварель, 1945 р.), «Дівчина в полтавському строї», (олія, 1947 р.)) [690, с. 51].

«Степова мадонна» [39, арк. 5] Людмила Морозова, на формування стилю і творчої особистості якої мав вплив Федір Кричевський [36, арк. 1], у німецький період творчості малювала переважно пейзажі, на яких закарбувалися міста Німеччини перших повоєнних років, а також натюрморти [403, с. 19, 23-47, 148-149; 34, арк. 37, 39-41, 44, 96]. Окрім того, на замовлення вона писала портрети американських військових та ін. [403, с. 127-129]. Мистецтвознавець Олександр Федорук, характеризуючи манеру письма художниці, відзначав: «Палітра висвітлена, із дзвінкими кольорами, широким активним письмом, грою плям, із повітряним лесуванням малярства, окресленням не локального кольору, а малюнку кольором, що створює вишуканий живопис, живий і експресивний» [403, с. 19]. Краєвиди, на яких Людмила Морозова відобразила будівлі, містки та природні об'єкти, можна назвати «біографічним архітектурним ландшафтом» [403, с. 20].

Плідним видався німецький період творчості для Мирослава Радиша. Перебування у країні Альбрехта Дюрера, відвідування художніх музеїв і виставок збагатили його знаннями в галузі живопису, однак було б помилково сказати, що творчість німецьких митців вплинула на його творчу манеру. На думку мистецтвознавця Володимира Кивелюка, у кольористиці Мирослав Радиш схилився до французької школи [52, арк. 12]. Характерною ознакою його неоімпресіоністичних робіт було використання фарб як музики,

перехід від світу, сприйнятого смислами, до світу інтелектуального. Письменник І. Костецький писав про пейзажі М. Радиша, що вони «ніби з рукава Ван Гога видмухнуті» [799, с. 4].

У німецький період творчості з-під пензля М. Радиша постали пейзажі, портрети, твори на соціальну тематику та картини-ікони. Повоєнні реалії спонукали митця задокументувати власне бачення Західної Німеччини другої половини 1940-х рр. Перебуваючи в баварському місті Пфаркірхен, М. Радиш створив акварельні ескізи «Збомбардоване місто» та «Регенсбурзька катедра», які представив публіці 1948 р. на виставці тижня української культури в Мюнхені. Перша привертала увагу своєю сірою гамою, а друга – дематеріалізацією предмета зображення, тобто митець змалював не саму архітектуру собору, а її візію, оповиту серпанком.

Перебування Мирослава Радиша в таборах переміщених осіб зумовило написання двох акварелей («Табір в Ляпгаймі», «Село Ляпгайм») і олії («Ляпгайм»). На роботах залишився відбиток непростих таборових буднів, які довелося відчувати на собі митцеві. Мотив самотності М. Радиш утілює у картині «Пейзаж». На першому плані постало кострубате дерево, люди відсутні, однак на другому плані можна побачити духи червоного кольору, що засвідчують близьку присутність людей [815, с. 4]. До речі, «Пейзаж» протягом життя залишився однією з найулюбленіших картин митця, яку він відмовлявся продавати. Згаданими роботами обмежується соціальна тематика творчості художника. До неї він спорадично ще звертався, емігрувавши в 1950 р. до США, у роботах «Голод» і «Мати з дітям» [52, арк. 36 зв.].

Окрім того, пензлю Мирослава Радиша належали такі станкові твори, як «Рання весна» (1948 р.) та «Соняшники» (1949 р.), низка портретів і автопортрет (1949 р.), а також картини-ікони як традиційні, так і експериментальні. Вершиною станкової творчості М. Радиша мистецтвознавці по праву вважають картину-ікону «Мадонна» (1948 р.). Модерний геометризм краси Матері Божої зачарував поціновувачів таланту Мирослава Радиша, які відвідали його першу персональну виставку у Ляпгаймі.

Перше, що привертає увагу, – кольористика полотна; складається враження, що образ насичений надматеріальним світлом. Дуже влучно висловився з цього приводу майстер слова Василь Барка, який бачив ікону на стіні кімнати М. Радиша в таборі переміщених осіб. На його думку, митець зобразив багатючий кольоровий поліфонізм, в якому переважають пастельно-м'які, пелюсткові золотисто-ясно-брунатні, бархатно-жовті з білими та блідо-рожевими тони. «Ніби велетенська хуртовина їх просипалася в незмірний простір і притьма застигла, щоб створити тло для постаті Мадонни» [724, с. 3], – зазначав Василь Барка. Кольористика впливає на глядача заспокійливо, створює сакральну ауру.

Наступне, що неможливо не помітити, – те, що Мадонна українська. Етнографічні риси не часто можна зустріти на народних іконах. Мирослав Радиш убрав свою Мадонну в український стрій: сорочка, юпка, картата плахта, на голові – намітка, а на шиї – традиційне намисто. Мадонна тримає немовля у вишитому рушнику. Валерій Гайдабура побачив в українському строї Мадонни, з одного боку патріотизм, а з іншого – фантазію театрального художника, для якого одяг – спосіб образного мислення [744, с. 77]. У свою чергу І. Костецький був переконаний, що радишівська Мадонна не лише українська, а й водночас вселюдська, усесвітня.

Згадувані В. Барка та І. Костецький акцентували увагу на філософському прочитанні образу Божої Матері. На їхню думку, крізь серпанок фону ікони проступають два храми-символи: східноукраїнський (православний, Собор святої Софії у Києві) і західноукраїнський (греко-католицький, Собор святого Юра у Львові), що символізують єдність християнської віри на теренах України [724, с. 3; 799, с. 4]. Таку ікону міг створити митець, який «творить на одинці з собою і Богом» [799, с. 4].

Микола Битинський, геральдист, фалерист, сфрагіст, художник, член Німецького товариства художників у Байройті (нім. Berufsverband Bildender Künstler Bayreuth) [11, арк. 6], створив низку олійних сакральних творів для українських православних і греко-католицьких церков у таборах в

Ашаффенбурзі, Бад-Кесінгені й Еттлінгені (святі плащаниці, образи св. Покрови, образи на дияконських і царських вратах та ін.) [11, арк. 6 зв., 37], намалював олійну роботу «Поклін минулому» (1949 р.) [11, арк. 23], виконав проект надгробка з геральдичною композицією, в основі якої державний герб (тризуб), на могилі українських остарбайтерів в Ашаффенбурзі [813, с. 409].

Яків Гніздовський, художник, графік і кераміст, у німецький період творчості більше часу присвячував графіці, створюючи обкладинки до українських книг. Митець критично оцінював свої роботи, яких зробив чимало, «надто багато, щоб вони всі мали відповідний рівень, хоч я намагався його втримувати» [396, с. 20]. Серед олійних полотен, що постали з-під пензля майстра, привертають увагу «Скитальці» (1946 р.) [396, с. 111]. На картині зображена типова кімната табору переміщених осіб, а у ній – два триповерхові ліжка, на яких розташувалися втікачі разом зі своїми скромними пожитками; молода жінка розглядає своє обличчя в люстерку, очевидно, готуючись до побачення; задумливо лежить молодий чоловік; чоловік старшого віку миє в тазу ноги; професор читає книгу, а ще стосик книг чекає під подушкою; подружжя бавиться з немовлям, а старша донька сидить у ногах матері; під ліжком – невибагливі дитячі іграшки та взуття. Репродукція картини митця, що увіковічила невибагливий побут таборової кімнати, неодноразово використовувалася як візуальне джерело під час оформлення книг, присвячених епосі ДіПі [954, р. 194; 838, с. 98].

Художниця Галина Мазепа, донька очільника уряду державного центру УНР в екзилі Ісаака Мазепа, за два роки перебування в Регенсбурзі створила чимало робіт, переважно гуашшю – «Ворожіння» («Три дівчини», олія, 1946 р.), «Ходить сон коло вікон», «Дівчина з проліском» (обидві – 1947 р.) [402, с. 57, 63, 65] та ін. Вийшли друком її кольорові різдвяні листівки [102, арк. 11]. Окрім того, у німецький період вона долучилася до оформлення книг, зокрема казки «Івасик Телесик» (1947 р.) [402, с. 66-73]. Щоправда, від часу виходу на кіноекрани першого повнометражного мультфільму компанії Волта Діснея «Білосніжка і семеро гномів» (1937 р.)

Галина Мазепа мріяла відкрити для світу багатий світ української казки саме засобами мультиплікації. У 1939 р. на Закарпатті український фільмовий ентузіаст Роман Мішкевич і український підприємець із США Каленик-Григорій Лисюк (справжні ім'я та прізвище Григорій Лепікаш) та Галина Мазепа почали реалізовувати створення мультфільму «Івасик Телесик» (було відзнято кілька метрів чорно-білої стрічки, однак довести справу до кінця не вдалося через війну) [102, арк. 81]. Тож, виїхавши до Венесуели, художниця пов'язала своє життя зі створенням мультиплікаційних фільмів, влаштувавшись художником-мультиплікатором у «Болівар фільмс» (англ. «Bolivar Films») [102, арк. 12].

Багатим на мистецькі здобутки виявився німецький період творчості для киянина Владислава Клеха (справжнє прізвище Клехньовський), молодого художника і сценографа. Сучасники згадували, що його сіра таборова кімнатка була «засіяна етюдами й полотнами з ульмівських краєвидів» [57, арк. 2], виконаних в імпресіоністичній манері, чільне місце серед яких посідав «Ульм восени» (1945 р.). Проте більшість своїх творчих сил В. Клех докладав до мистецького оформлення вистав, передусім театру «Розвага», співзасновником якого був, також співпрацював із Ансамблем українських акторів під мистецьким керівництвом Володимира Блавацького.

Юний художник і графік Леонід Денисенко, перебуваючи в Західній Німеччині, створив кілька іконостатів для українських церков і малюнки, на яких зобразив повоєнну Західну Німеччину («Неділя ранком у Німеччині» (папір, акварель, туш, 1947 р.) та ін.), а також рідну Україну («Коло млина» (папір, перо, туш, 1948 р.) та ін. [359]). Найбільша слава до митця прийшла вже в Австралії, куди Л. Денисенко емігрував у 1949 р. Саме на австралійській землі український графік винайшов графічну техніку під назвою літерографія [946, р. 18-24].

Харків'янка Віра Дражевська, художниця і графік, у Західній Німеччині також не полишала мистецької діяльності, створила чимало робіт, переважно олією, а також виконала низку ілюстрацій до книг. Роботи художниці були

гідно поціновані, що засвідчує прийняття її до Німецької професійної асоціації художників у Мюнхені [1010].

Художник і карикатурист від Бога Едвард Козак, який працював під творчим псевдонімом ЕКО (Еко), у німецький період своєї творчості зосередився саме на карикатурі як жанрові образотворчого мистецтва. Діпівські будні давали безліч тем та ідей для творчості, тож з-під його пера виходили актуальні карикатури та шаржі, що друкувалися на сторінка української періодики. Окрім того, Е. Козак видавав журнал сатири і гумору «Лис Микита» [400, с. 15, 26].

У Західній Німеччині опинився й випускник Варшавської академії мистецтв Петро Андрусів [716, с. 9]. Емігрувавши в 1947 р. до США, митець саме на американській землі створив найкращі свої роботи на історичну тематику, у центрі яких – давньоруська та козацька доба. Поки не вдалося віднайти відомості про мистецьку діяльність у Західній Німеччині іконописця Михайла Осінчука. Однак відомо, що в попередній українській та наступний американський періоди митець розписував українські церкви та створював для них іконостаси [404, с. 33]. У Західній Німеччині також опинилися художник і графік Богдан Доманик [190, арк. 2 зв.], головний художник Київського театру опери та балету ім. Т.Г. Шевченка (нині Національна опера України) Іван Курочка-Армашевський (справжнє прізвище Курочкін) [17, арк. 1] та випускник Варшавської академії мистецтв, учень Вільгельма Котарбінського Іван Кейван.

Працювали українські митці й над розробкою поштових марок. Так, Анатоль Яблонський, художник, графік й іконописець, розробив серію марок пластової пошти, виданої в 1948 р. у Ганновері з нагоди 40-річчя скаутського руху. На одній із мистецьких виставок у Регенсбурзі були представлені проекти поштових марок художників Мирона Білинського та Антона Малюци [399, с. 21-22].

Цілковито недослідженою є тема малювання ікон непрофесійними художниками для щойно створених українських храмів. Джерела з цього

приводу небагатослівні. Так, відомо, що в місті Ганау в англійській зоні окупації мешкала художниця-самородок пані Люшненко. Вона написала ікони «Образ Христа», «Христос в терновому вінці», «Богоматір», «Іоанн Хреститель». Священик Іван Гаращенко високо оцінив її роботи, однак їхня авторка себе художницею не вважала [87, арк. 80].

Українські художники не цуралися педагогічної праці, створювали образотворчі школи та студії, де навчали переміщених осіб і біженців з України малюванню. У таборі Гайденау, біля Гамбургу, діяла образотворча студія, у якій згуртувалися під керівництвом Вадима Доброліжа художники: росіянин Микола Гавриків, Михайло Польовий, художник-візантист й іконописець Анатоль Яблонський і скульптор Іван Березовський [398, с. 11]. У свою чергу геральдист і художник Микола Битинський, перебуваючи в Ашаффенбурзі, в українській реальній гімназії, сільськогосподарській, торговельній та технічній школах, школі образотворчого мистецтва навчав малюванню [9, арк. 3 зв., 34-36]. В одній з таборових художніх шкіл викладала малювання й художниця Людмила Морозова [749, с. 203].

Талановиті естонські, литовські, латвійські, єврейські, польські й російські художники, вимушено залишивши батьківщину в роки війни, на певний час оселилися в таборах Західної Німеччини, де продовжували творити і представляли свої роботи на виставках [35; 40, арк. 2-7; 757, с. 16, 55]. Так, на німецькій землі працювали єврейський художник Фоерінг, естонські митці С. Булгаріна, Л. Халлікас, латвійські художники Аугуст Аннус, Нора Драпче, Карліс Берзінш, Гаріус Гриввічс, Альфред Крюкліс, Едмундс Лієпінс, Р. Мазжаніс, Освальд Розкалнс, Юріс Сойканс, Отто Стендерс, Маргарета Стіпніекс, литовські майстри пензля Йонас Андратунас, Юозас Камінскас, Ігнас Слапеліс, Януш Чешлаवास, польські живописці Віктор Подоскі, Шляйх, російські митці Віктор Остроумов, Михайло Черкашенінов [35, арк. 11-12 зв.; 40, арк. 3-4; 757, с. 16; 796, с. 24; 405, р. 2; 952, с. 245; 707] та ін. Приміром, латвійський художник Юріс Сойканс працював у різних напрямках: виконував обкладинки та

ілюстрації до книг, малював олією, виготовляв ліногравюри, займався різьбою по дереву [952, с. 245]. В Австрії мешкали талановитий білоруський художник, який працював в анімалістичному жанрі, Костянтин Гедда [842, с. 197], а також естонська художниця Агата Вебер [35, арк. 11].

Скульптори становили порівняно невелику частину української творчої інтелігенції повоєнної Західної Німеччини. На німецькій землі вони продовжили свій мистецький шлях, з успіхом розпочатий ще в Україні, коли їхні роботи були окрасою не лише вітчизняних, а й закордонних виставок. Йдеться про Григорія Крука, Сергія Литвиненка, Миколу Мухіна й Антона Павлося. Проявив свій талант в епоху ДіПі Михайло Черешньовський. Молода генерація скульпторів була представлена роботами Михайла Дзиндри та Петра Капшученка.

Скрутні умови міграційного життя, які діаспорний мистецтвознавець Святослав Гординський визначив як «ненормальні» [397, с. 25], безпосереднім чином вплинули на творчість українських скульпторів. Скульпторам було серед інших митців найскладніше, оскільки для створення і зберігання робіт потрібно було облаштувати майстерню, а зробити це за таборових умов було не так і легко. Вони мали досить обмежені матеріальні можливості для праці, що позначилося передусім на розмірах робіт. Епоху ДіПі, у якій довелося працювати українським скульпторам, по праву можна назвати епохою великих майстрів малих форм. Вони змушені були обмежуватися зазвичай невеликими за розмірами роботами, переважно портретами (Григорій Крук, Сергій Литвиненко, Михайло Черешньовський), барельєфами (Михайло Черешньовський), сюжетною скульптурою (Михайло Дзиндра, Петро Капшученко, Григорій Крук, Сергій Литвиненко, Микола Мухін, Антін Павлось, Михайло Черешньовський), пам'ятними таблицями (Сергій Литвиненко), а також скромними надгробками (Сергій Литвиненко), однак подекуди траплялися й твори монументальні (Григорій Крук, Петро Капшученко [558, с. 4]). Матеріалами для їхнього створення скульптори обирали зазвичай гіпс, дерево, теракоту й віск; як

виняток використовували бронзу і срібло [397, с. 37-38; 934, с. 9-11, 15-16, 23-24, 40-50, 52], які на рівні з арматурою доводилося «роздобувати» [910, с. 85], часто ціною власних харчів чи навіть нелегальним шляхом [397, с. 25]. Петро Капшученко, наприклад, для відлиття скульптури «Козак» використав знайдену гільзу від снаряда [925, с. 34]. До сьогодні зберіглося не так багато робіт, створених в епоху ДіПі, оскільки об'ємні твори, на відміну від музичної партитури чи картин, важко було транспортувати, а твори, зроблені з ламкої теракоти чи ненадійного воску, не завжди вдавалося зберегти в цілості. Про деякі з них знаємо лише зі світлин.

Митці мали можливість ознайомити широку громадськість, як українську, так і іноземну, зі своїми роботами на виставках, які проводилися в Західній Німеччині. Виставки декларували, за визначенням сучасного мистецтвознавця Олександра Федорука, «мету єднання мистців в еміграції, їх налаштованість на творчість у важких побутових умовах, коли основний час був відведений для фізичної праці і розмаїтих способів елементарного виживання, коли не вистачало матеріалів для малювання чи скульптури»; вони «є свідченням високого покликання творчих молодих людей, їх високого Духу, їх покликання громадянського національного гатунку» [925, с. 24]. На мистецькій виставці у Регенсбурзі наприкінці 1947 р. [399, с. 13] відвідувачам запам'яталися роботи скульпторів Михайла Дзиндри та Петра Капшученка [925, с. 24]. На Тижні української культури в Мюнхені 1947 р. – Григоря Крука, Сергія Литвиненка і Михайла Мухіна [35, арк. 3-7]. У 1949 р. у Міттенвальді на виставці «Іван Кейван – Михайло Черешньовський» [910, с. 95] були представлені роботи скульптора німецького періоду, а також графічні й малярські роботи Івана Кейвана.

В Україні ж з роботами українських діаспорних скульпторів отримали змогу ознайомитися лише зі здобуттям державної незалежності. Тричі в Києві влаштовували виставку робіт Петра Капшученка (1996, 1998, 2000 рр.) [901, с. 17]; роботи Григорія Крука можна було побачити на виставках у Львові (2010 р.) [1000], Івано-Франківську (2011 р.) [1004] та ін. Окрім того, частину

власних робіт митці подарували українським музеям і архівам. Понад 800 скульптур подарував Україні Михайло Дзиндра, який на початку 1990-х рр. повернувся із США до України. На базі цих робіт власним коштом митець у 2005 р. відкрив у смт Брюховичі на Львівщині Музей модерної скульптури Михайла Дзиндри [706] як відділ Львівської галереї мистецтв. Петро Капшученко передав понад 50 власних робіт в українські «будинки Муз»: Національний музей Тараса Шевченка, Національний художній музей України, Національний музей літератури України, Музей гетьманства, Дніпровський художній музей, Музей Т. Г. Шевченка в Каневі та Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України тощо [781, с. 15]. На батьківщині Григорія Крука (с. Братишів Тлумацького району Івано-Франківської області) відкрито невеликий музей [705].

Українські митці в повоєнній Західній Німеччині продовжували розпочату ще в Україні справу із формування з талановитої молоді митців, які б на ґрунті українських художніх традицій створювали національне мистецтво. Скульптор Сергій Литвиненко при своїй львівській майстерні створив студію, найвідомішим випускником якої став Григорій Крук; у 1930-х рр. разом із Михайлом Лукіяновичем керував керамічною майстернею «Око». Окрім того, саме С. Литвиненко в 1943 р. заснував у Львові першу в західноукраїнському регіоні Академію мистецтв, яка з огляду на нацистську окупацію отримала скромну назву Українська вища образотворча студія. Очоловав її Василь Кричевський, а викладали, зокрема, митці Микола Бутович, Михайло Дмитренко, Сергій Литвиненко, Антін Малюца; історію світового мистецтва читав митрополит Андрей Шептицький [613, с. 3; 783, с. 62]. Тож не дивно, що, маючи значний організаційний досвід, Сергій Литвиненко на німецькій землі, за даними літературознавця Володимира Дорошенка, продовжив розпочату ще в Україні працю, «вишколюючи майбутніх робітників керамічної справи» [613, с. 3]. Також у 1945 р. митець заснував у Карлсфельді (з травня 1946 р. діяла у Берхтесгадені) Образотворчу студію – мистецьку школу, у якій здобували освіту майбутні

художники, графіки та скульптори [28, арк. 8]. До роботи в закладі С. Литвиненко залучив відомих митців. У ньому, окрім фундатора, викладали художники Микола Анастазієвський, Едвард Козак і Олекса Повстенко, професор Михайло Михалевич, графік Михайло Гоцій, дослідник історії української культури Микола Шлемкевич [401, с. 30]. Про успішну роботу студії, з якої вийшли митці Святослав Гуцалюк, Іван Коваль, Петро Магденко, Стефа Мартинець, Степан Рожок, свідчили різні мистецькі виставки робіт її учнів [401, с. 30; 613, с. 4].

Діяли в Західній Німеччині і різьбярські курси, ініційовані українськими скульпторами. Так, М. Кравчук відкрив такі курси при своїй різьбярській майстерні. На них курсанти мали змогу ознайомитися з теорією мистецтва та навчилися різати по дереву, випалювати, точити, робити скульптури з дерева і глини. Одними з найкращих курсантів стали Роман Лемешко та Юрій Скочко, великі надії подавав дванадцятирічний Борис Лемішко, найкращим майстром випалювання стала Галина Салівон [596, с. 4]. Молодий скульптор Михайло Дзиндра в таборі під Мюнхеном заснував школу різьби, у якій навчалося 250 учнів різних національностей [787, с. 275].

Скульптори мали пристосовуватися до непростих умов життя в Західній Німеччині. Щоб заробити копійку й вижити за умов економічної кризи, вони, як і художники [427, с. 101], зверталися до такого виду художньої діяльності, як декоративно-ужиткове мистецтво. Окрім того, художнє оформлення виробів побутового призначення давало можливість хоч і частково, але реалізувати своє мистецьке покликання. Слід зазначити, що майстерні з виготовлення різноманітних видів декоративно-ужиткового мистецтва користувалися особливою популярністю в американській окупаційній зоні Німеччини (114 майстерень із 745 працівниками, в англійській зоні – 21 і 220 відповідно [829, с. 319]). Тут діяли майстерні з вишивання, різьби, виготовлення ляльок, мистецькі, керамічні, соломкарські та килимарські.

Серед загалу видів декоративно-ужиткового мистецтва українські скульптори зверталися до виготовлення художніх виробів із дерева. Так,

Михайло Черешньовський у Міттенвальді на горішньому поверсі табору переміщених осіб і біженців відкрив майстерню української народної декоративної різьби по дереву. Він забезпечив роботою досвідчених майстрів, окрім того, при майстерні працювало чимало учнів. У ній виготовляли хрести, тарелі, скриньки, альбоми, тютюнарки, ножі для паперу, каламарі та письмові прибори, що користувалися у споживачів великим попитом [102, арк. 112]. Свою різьбярську майстерню відкрив і скульптор М. Кравчук. Він виконав низку дерев'яних тарілок, які прикрасив зображеннями, випаленими за мотивами картин європейських та українських художників. Сучасників вразила його дерев'яна тарілка з випаленою на ній картиною за мотивами німецького художника ХІХ ст. Арнольда Бекліна «Острів Смерті». Ще одну свою тарілку митець прикрасив за мотивами картини «Жнива» українського художника, який у повоєнні роки мешкав в Австрії, Миколи Азовського. Його роботи апелювали і до національної історії та культури; зокрема, йдеться про тарілки «Тарас Бульба з синами в степу» і «Тарас Шевченко» [596, с. 4]. Скульптор Микола Мухін створив майстерню з виготовлення ляльок, що розташувалася в льохах і гаражах табору переміщених осіб у Геттінгені. Його дружина художниця Софія Мухіна робила з паперу ляльки в українських строях і відповідним чином їх розписувала. Продавали вироби у крамниці в центрі міста. Українські ляльки, за свідченням сучасників, користувалися в іноземців попитом [896, с. 13]. До виготовлення ляльок вдалася й Оксана Лятуринська. Її мистецькі роботи («Дівча і гуси», «Хлопчик із сопілкою» та ін.), виготовлені з ганчірок, були окрасою виставок [40, арк. 7] (див. Додаток К). Водночас скульптор Петро Капшученко працював у Регенсбурзі сценографом у постановці аматорських театральних вистав (критики схвально оцінили художнє оформлення опери «Катерина» [925, с. 26]) та брав участь в оформленні обкладинок книг українських письменників (Павло Буковинець, Андріан Кащенко, Іван Нечуй-Левицький, Павло Савчук, Михайло Старицький та ін.), що побачили світ у повоєнній Західній Німеччині [693-695; 698; 925, с. 34].

Згадуваний Святослав Гординський в одній зі своїх праць у 1947 р. писав: «Прагненням кожного народу є бачити в творчості своїх мистців національне, піднесене на рівень світовий» [397, с. 7]. Передусім він мав на увазі трьох скульпторів – Григорія Крука, Миколу Мухіна й Антона Павлося, ідеї і форми робіт яких були наповнені українським змістом.

Німеччина стала другою домівкою для самобутнього скульптора Григорія Крука. Центральне місце в його творчості посідає зображення українських селян. «В селянській тематиці, – зазначав мистецтвознавець Іван Кейван, – він досяг найбільшої сили артистичного виразу» [784, с. 12]. Не маючи можливості жити і працювати на рідній землі серед свого народу, Григорій Крук створив низку портретів і скульптур українських селян і селянок, кожен із яких позначений глибоким психологізмом. Перше враження, яке викликають роботи Г. Крука, – це сила і статичність; остання, однак, не заперечує руху, якого він досягав динамікою основних ліній. Монументальність його робіт, спрощення форм сформувалися в митця під впливом античних зразків [895, с. 4]. Скульптури Григорія Крука ідейно і формально споріднені з роботами його німецького колеги першої половини ХХ ст. Ернста Барлаха [102, арк. 116].

Матеріалом для своїх скульптур митець обрав гіпс і бронзу. У портреті «Кучерявий хлопчик», скульптурах «Швачка» (1946 р.), «Вагітна», «Втеча» і «Селянин» [397, с. 37, л. 1, 4-7] створено типи галицьких малоземельних селян, до якого належав і сам скульптор. Жіноча скульптура на повний зріст «Акт» [102, с. 37, л. 16], виконана у гіпсі, продемонструвала можливості Григорія Крука створювати монументальні роботи.

Донеччанин Микола Мухін розпочав на німецькій землі свою мистецьку кар'єру з виготовлення групи скульптур для військового меморіалу в Ганновері. Роботу виконував «у кайданах», очікуючи на репатріацію до Радянського Союзу. У 1947 р. йому з сім'єю під прибраним ім'ям Богдан Дунай вдалося втекти до американської окупаційної зони Німеччини [945, с. 18]. У своїй творчості Микола Мухін звертався до історії

України, переважно героїчної козацької доби. У Західній Німеччині він виконав низку сюжетних скульптур у бронзі, сріблі та воску: «Князь Ігор», «Козацький сотник», «Козак з арканом», «Запорожець», «Отаман», «Слава», «Рапсодія козаччини» [397, с. 38, л. 34-37, 39, 42] та ін. Цим творам притаманний «шалений, майже неймовірний динамізм, особливо у відображенні бігу коней та в рухах вершників» [784, с. 13], – підкреслював Іван Кейван. У свою чергу Святослав Гординський відзначав, що кінь у М. Мухіна – не тільки тварина, а уособлення степу; скульптор як ніхто інший міг створити «психологічний портрет» степового коня [397, с. 22]. Роботи, виконані у бронзі та сріблі, він завершував карбуванням, оксидуванням та поліруванням. Композицію з воску «Слава», на якій зображено двох вершників-козаків, Микола Мухін мріяв утілити в пам'ятник і встановити його в Києві над Дніпром у незалежній Україні [896, с. 13].

Роботи Антона Павлося німецького періоду, за визначенням діаспорного мистецтвознавця Івана Кейвана, «позначені легкістю композиції, динамікою, завершеністю, а зокрема – високою естетикою та лірикою» [783, с. 63]. Серед творів на історичну тематику привертають увагу теракотові скульптури «Князь Роман Галицький» і «Богдан Хмельницький» [783, с. 63] – знакові постаті в історії українського державотворення. Трагічні події голодних 1932 – 1933 рр. в Україні майстер утілює у скульптурі «Голод» [397, с. 37, л. 25]. Зморена голодом, але нескорена селянка стоїть випроставшись на повний зріст, а до її ніг пригорнулася знесилена маленька донечка. Можна погодитися з думкою Святослава Гординського, що твір А. Павлося перегукується з мотивами німецької художниці межі ХІХ – ХХ ст. Кете Колльвіц [397, с. 18].

Антон Павлося по праву можна назвати одним з кращих українських анімалістів епохи ДіПі. Його теракотові «Коні», «Молоді коні», «Молодий ведмідь» і «Хлопчик з псом» [397, с. 37, л. 20-23] достовірно відображають подробиці анатомії тварин, а їхні рухи позначені динамічністю та експресією [784, с. 12; 397, с. 17]. Майстерно Антіну Павлосю вдавалося зображати й жіноче тіло. Скульптури «Смуток», «Дівчина», «Пробудження»,

«Розпука», «Вечір», «Відпочинок» і «Вагітна» [397, с. 37-38, л. 26-32] видаються гармонійними.

«Сергій Литвиненко – мистець тої міри, що входить, власне, в звено видатних імен українських різьбарів академічної школи, розпочатої І. Мартосом» [401, с. 8], – зазначав мистецтвознавець Володимир Січинський. Скульптор Сергій Литвиненко, який у 1920-х рр. здобував мистецьку освіту у Краківській Академії мистецтв, зміг не лише опанувати фах, а й виробити індивідуальний стиль. У 1930 р. його роботи з успіхом експонувалися в паризькому салоні Тюільрі. У повоєнній Західній Німеччині Сергій Литвиненко передусім зосередив свою увагу на організації мистецького життя. Однак він не полишав і власне мистецької праці, створивши низку цікавих портретів, скульптурних композицій, а також кілька надгробків і пам'ятних таблиць.

Скульптурні портрети Сергія Литвиненка присвячені передусім увічненню діячів культури: художника Михайла Михалевича (1946 р.), графіка Михайла Гоція (1947 р.), письменниці Катрі Гриневичевої (1947 р.), піаніста Романа Савицького (1948 р.), професорів Ю. Козловського (1945 р.) і Миколи Шлемкевича (1949 р.). Виняток становлять портрети директора ІРО (1945 р.) та очільника Виконного органу УНР в екзилі Ісаака Мазепи (1948 р.) [401, с. 36]. Свою тугу за рідною землею Сергій Литвиненко втілював у скульптурних композиціях «Земля» (1945 р.), «Мати» (1946 р.), «Втеча» (1947 р.) та «Присяга» (1949 р.) [401, с. 29, 34].

Якщо згадані вище твори митець, думається, забрав із собою до США, то пам'ятні таблиці і надгробки залишилися в місцях їхнього встановлення в Західній Німеччині. У місцевості Альтетінг, біля Мюнхену, у стіну храму Пречистої Діви Марії вмуровано пам'ятну таблицю про перебування українців на німецькій землі, виконану С. Литвиненком з червоного граніту з багатим бароковим орнаментом [401, с. 29]. Митець протягом свого життя створив чимало надмогильних пам'ятників як в Україні, так і за її межами. Скрутні умови побутування в таборах не давали можливості С. Литвиненку створити

такий масштабний надмогильний пам'ятник, як Іванові Франкові у Львові, тож скульптор зробив скромні надгробки. Перший встановлено на могилі дядька очільника УПА Степана Шухевича в Амберзі (1947 р.), а другий – на могилі поета Андрія Гарасевича в Берхтесгадені (1948 р.) [401, с. 33].

Сергій Литвиненко, який за визначенням діаспорного мистецтвознавця Михайла Островерхи, «не знає спочинку ні в своїй мистецькій творчості, ні в мистецько-суспільній діяльності» [401, с. 31], продовжив свою працю в Нью-Йорку, до якого виїхав у 1949 р.

«Кожний свій твір він проймає свідомістю свого окремішнього, власного, але водночас національного світу» [599, с. 3], – писав про творчість скульптора Михайла Черешньовського мистецтвознавець Євген Блакитний (справжнє прізвище Наконечний). У німецький період творчості (1947 – 1951 рр.) Михайло Черешньовський створив одні з найкращих своїх робіт, які, за визначенням мистецтвознавців, відзначалися «глибоким інтелектом» [599, с. 3]. Мистецтвознавець Богдан Певний зробив зауваги щодо двоякості творчості Михайла Черешньовського, який, з одного боку, був скульптором із мистецькою освітою, а з іншого – різьбярем, що «вийшов з народу» [934, с. 13]. Відповідно його мистецька спадщина складається з двох пластів: класичної та орнаментальної, декоративно-ужиткової різьби по дереву. Сучасний мистецтвознавець Дмитро Степовик, аналізуючи умови роботи М. Черешньовського в Баварії, підкреслював, що «необхідність заробляти на хліб щоденний і певна віддаленість Міттенвальда від більших міст, де були музеї, не дозволяли Черешньовському поглиблювати свої знання з мистецтва скульптури. Але самі вулиці, архітектура, скульптура в місцевих храмах створювали певне середовище, яке впливало на мистця, підказувало нові форми, загострювало його природню спостережливість» [910, с. 85].

У Західній Німеччині скульптор звернувся до створення портретів, які можна об'єднати у три групи: портрети українських політичних діячів, портрети культурних діячів і жіночі портрети. Першу групу репрезентують скульптурні портрети «Степан Бандера» (два портрети, 1948 р.) та «Генерал

Тарас Чупринка» (два портрети, 1950 р.). Вибір героїв робіт для М. Черешньовського як колишнього вояка УПА [599, с. 3] був цілком закономірний. За визначенням Ігоря Костецького, скульптор шанував очільника ОУН (Б) «як мало не півбога» [934, с. 23], однак його портрет, вирізьблений із дерева, має реалістичний вигляд. Експресивно виконано портрет Романа Шухевича. Роботи можна зарахувати до героїчно-драматичних творів. Михайло Черешньовський створив три гіпсові портрети українських культурних діячів: «Письменник Данило Чайковський» (1948 р.), «Архітект Євген Блакитний» (1949 р.) та «Письменник Володимир Винниченко» (1950 – 1951 рр.). На думку мистецтвознавця Тамари Скрипки, у портреті В. Винниченка «звертає увагу внутрішня напруженість, відчуття скульптором моменту максимальної концентрації духових сил» [1012].

Найчисельнішу за кількістю робіт групу скульптурних портретів Михайла Черешньовського становлять жіночі портрети: «Дівчина» (1947 р.), «Берізка. Портрет Орісі Каратницької», «Ліда. Портрет Лідії Боднар-Мартинець», «Панна Ясінчук» (усі – 1948 р.), «Дарка. Портрет Дарії Гузар», «Жіночий портрет», «Нуся» (усі – 1949 р.), «Портрет дружини», «Рут. Портрет Рут Штокалки» (обидва – 1950 р.). Серед названих робіт привертає увагу «Портрет дружини» митця Людмили Білокрис, з якою Черешньовський взяв шлюб навесні 1950 р. Virізняється він серед інших не лише матеріалом (єдина робота майстра в Західній Німеччині відлита у бронзі), а тим, як його визначили вже сучасники: портрет «показує вічне для всіх часів» [102, арк. 118] і, за визначенням згадуваного Богдана Певного, якби М. Черешньовський «не створив нічого іншого, то цього портрета досить, щоб закріпити його ім'я серед безсмертних» [934, с. 21].

Сучасники часто порівнювали «Портрет дружини» М. Черешньовського зі скульптурним портретом дружини єгипетського фараона Ехнатона Нефертіті, виконаного в майстерні Тутмоса в XIV ст. до н. е. Ігор Костецький навіть назвав повоєнний період творчості Черешньовського «єгипетським» [102, арк. 119]. На думку мистецтвознавця Дмитра Степовика,

згаданий портрет знаменував одне з найвищих досягнень орієнтальної концепції портретування Михайла Черешньовського. Скульптор застосував у komponуванні портрета мистецькі засоби, близькі до його єгипетського колеги. Окрім того, «сама зовнішність дружини Людмили (так, як вона передана на портреті) і її серйозний, навіть дещо «замкнений» вираз обличчя нагадують Нефертіті» [910, с. 96]. Однак Черешньовський не був митцем-наслідувальником, і, «використавши деякі формальні ознаки єгипетської скульптури, він створив суто європейський сучасний «образ легкого суму» [910, с. 96]. «Портрет дружини», за визначенням Тамари Скрипки, «став, свого роду, аргументом у вічній суперечці мистецтва про критерій прекрасного. Пластика цього твору служить єдиній меті – одухотворенню образу, передачі чистоти внутрішнього світу моделі. Сувору, майже фронтальну, композицію оживлює ледь помітний нахил голови. Внутрішня зібраність у ледь опущених повіках, ритмічна плавність ліній волосся, а також гра світлатіні на гладкій поверхні матеріалу підсилює лірично-камерний настрій образу. Ця скульптура дуже цікава для розуміння еволюції світовідчуття художника, різноманітності його пластичної манери. Саме в цій роботі він сягнув обріїв світового мистецтва» [1012].

У своїй майстерні, що розташовувалася в одному із приміщень табору переміщених осіб і біженців, Михайло Черешньовський створив і кілька зразків сюжетної скульптури. Йдеться про роботи «Приречений» (1948 р.) та «Біженці» (1951 р.). Першу, що зображає гордо випрямленого повстанця із зашморгом на шиї, можна назвати автобіографічною. Згадуваний Ігор Костецький писав, що «обличчя цієї людини не має нічого спільного з обличчям майстра, що її вирізьбив. Воно не схоже на нього фізично. Але воно дуже подібне духом» [934, с. 19]. Плоскорізьба «Біженці» відтворювала актуальну проблему біженців і переміщених осіб – виїзд за океан.

Осібне місце в мистецькій спадщині Михайла Черешньовського посідає барельєф «Україна-Мати». Перебуваючи в УПА, митець створив невелику гравюру, на якій прикована ланцюгом до п'ятикутної радянської зірки із

серпом і молотом мати, стоячи навколішки, годує грудьми маленького сина, руки й ноги якого також сковані кайданами. Мати замикає своєю постаттю всю композицію, у центрі якої знаходиться син і тризуб, а тоталітарні символи випадають із цього українського середовища як щось неприйнятне [910, с. 89]. Тож згадана гравюра, відтворена на летючках, що додавала сили упівцям боротися за незалежну Україну, опинилася в Західній Німеччині, і Михайло Черешньовський відтворив з неї барельєф, додавши деякі декоративні деталі.

Український культурний діяч, прихильник творчості скульптора Михайла Черешньовського Ігор Костецький писав у 1950 р. про майстра: «Ця людина з найчистішим серцем вірила – і вірить, – що своїм різьбярством вона ушляхетнить душу людей. Для цього він поставив за завдання собі творити речі кришталево чисті» [934, с. 11]. Маємо всі підстави твердити, що поставлене завдання митець реалізував.

Молоду генерацію українських скульпторів у Західній Німеччині представляли Михайло Дзиндра та Петро Капшученко. Послідовник Олександра Архипенка молодий скульптор Михайло Дзиндра в німецький період творчості провів кілька персональних і взяв участь у збірних мистецьких виставках. За визначенням критиків, його роботи відзначаються легкістю та бадьорістю [925, с. 26].

Воскова композиція «Амур і Психея» засвідчила приналежність Михайла Дзиндри до школи М. Мухіна [894, с. 29], у якого він студіювався будучи учнем Львівської мистецько-промислової школи (1942 – 1944 рр.). Однак згодом він, відійшовши від реалістичної пластики, почав шукати свій творчий шлях, «хрещеним батьком» на якому виступив згадуваний модерніст Олександр Архипенко. Ще однією складовою творчої діяльності Михайла Дзиндри стала його робота в різних містах Західної Німеччини з реставрації скульптури [787, с. 275], що постраждала в роки війни.

На німецькій землі до виїзду в 1949 р. до Аргентини працював і молодий скульптор Петро Капшученко. Поціновувачі мистецтва мали можливість ознайомитися з його творами на мистецьких виставках у повоєнних

Регенсбурзі та Мюнхені [558, с. 4; 559, с. 3]. За визначенням мистецтвознавців, представлені роботи, зокрема, і великих розмірів, були «довершені виконанням» [558, с. 4]. Критики відзначали, що Петро Капшученко сформував своє творче обличчя, характерними рисами якого стали монументальність, «навіть вагота форм і рухів» [925, с. 26].

Близькими за духом українським переміщеним особам і біженцям були гіпсові шкіцові композиції Петра Капшученка «За волю України» та «Або волю здобути, або дома не бути» [925, с. 24], які митець планував згодом реалізувати у вигляді пам'ятників. Композиція «За волю України», що складалася з постатей дівчини як символу України та хлопця з гранатою у руці, мала увіковічнити подвиг упівців. Роботою «Або волю здобути...» майстер прагнув показати героїку козацького отамана Івана Сірка. Скульптура привертала увагу повоєнної публіки і своєю назвою, адже вона, за визначенням мистецтвознавця Олександра Федорука, «перегукувалася з героїчним і водночас драматичним сучасним» [925, с. 36], спонукала до спогадів про боротьбу проти гітлерівських і радянських окупантів.

Теракотова мініатюра «Першорічниця» (1946 р.), у якій мати тримала на руках маленьку дівчинку, за авторським задумом мала нести емоційну рівновагу. Фольклорними мотивами позначені теракотові композиції «Свистуни й «Останні новини» (або «Про минуле», обидві – 1947 р.), а також теракотові мініатюри «Єврейський танок», «Вечірній танок» і «Хвалько» (усі – 1948 р.) [925, с. 25, 28, 29, 31, 33, 37].

У гіпсовій скульптурній композиції «Все вперед» майстер зобразив вершника, який нагайкою жене на пасовисько двох коней, що перебувають у динамічному русі. Петро Капшученко зазначав, що «хотів передати рухи коней в галопі, вже в цій мініатюрі я знайшов свою техніку, то вже була моя манера і нічия інша» [925, с. 26].

У повоєнній Австрії працював знаний у радянській Україні скульптор Костянтин Бульдин, роботи якого можна було побачити на мистецьких виставках у Зальцбурзі. У згаданому місті працював над монументальною

скульптурою «Прометей» Микола Станько. На мистецьких виставках у Західній Німеччині можна було побачити роботи польського скульптора на прізвище Кеніг. Критики визнавали його талант, однак зазначали, що митець ще перебував у пошуку себе і власної тематики [40, арк. 3].

Західна Німеччина надала тимчасовий прихисток і талановитим архітекторам. Серед них слід згадати Сергія Григор'єва, Євгена Наконечного й Олексу Повстенка. Реалізувати себе на німецькій землі в галузі зодчества їм не вдалося, замовлень практично не було, однак емігрувавши наприкінці 1940-х рр. до США, вони змогли знайти роботу за фахом.

Українці нечасто оголошувалися конкурси на будівництво тієї чи іншої споруди. Так, у 1946 р. ювілейний комітет при Апостольській візитатурі Української католицької церкви в Мюнхені оголосив конкурс на типовий проект церкви, що мала бути збудована у 350-річницю підписання Берестейської унії. Замовники висували до проектів низку вимог, зокрема йшлося про український характер церкви й те, що вона має бути розрахована на 300 вірян. Найкращі проекти планувалося відзначити грошовими преміями в розмірі 4 тис., 2 і 1 тис. німецьких марок за 1 – 3 місяці відповідно [282, арк. 15 зв.]. Перемогу в конкурсі здобув учень Василя Кричевського-старшого Євген Наконечний.

Олекса Повстенко, колишній директор Софійського архітектурно-історичного музею (нині Національний заповідник «Софія Київська»), у Німеччині написав низку наукових і науково-популярних праць з історії архітектури Києва, викладав в Українському вільному університеті, брав участь у мистецьких виставках в Аугсбурзі, Берхтесгадені та Мюнхені [385, с. 563; 915, с. 234; 844, с. 78].

Поки українські митці переховувалися від репатріаційних органів й боролися за своє життя у Західній Німеччині, на їхній батьківщині радянська влада стирала з анналів їхні імена. Так, з усіх довідників про Київ на 40 років зникла згадка про архітектора Сергія Григор'єва, який спроектував будинок ЦК КПУ (м. Київ, вул. Орджонікідзе (нині Банкова), 11) [822, с. 126; 968,

с. 62]. Прізвище талановитого зодчого вперше з'явилося в довіднику 1982 р. [786, с. 134, 138]. Наприкінці 1990-х у солідному біографічному довіднику «Мистецтво України» у додатках (а не в основній частині) вміщено біографічну довідку про майстра, у якій знаходимо дві помилки: неправильно зазначено по батькові (Володимирович, замість Вікторович) та дата відходу у вічність (7 листопада 1943 р., замість 10 червня 1975 р.) [970, с. 685]. Це, власне, радянська влада поховала С. Григор'єва на 32 роки раніше, адже цілеспрямовано виїхавши за кордон, він перестав для неї існувати. Так само патріарха українського мистецтва Василя Кричевського-старшого позбавили його творінь, передусім будинку Полтавського губернського земства. Цю геніальну роботу приписали Сергію Васильківському [847, с. 63]. А «Словник архітектурних термінів», створений протягом 1939 – 1940 рр. Олексою Повстенком і опублікований на шпальтах журналу «Архітектура Радянської України» було використано в 1970 р. під час створення «Словника української мови», однак без згадування прізвища автора [915, с. 232].

Серед представників інших народів, що опинилися на німецькій землі, згадаємо, приміром, російського архітектора, який пройшов сталінські табори, Миколу Троїцького [796, с. 25].

Таким чином, українські художники, перебуваючи в Західній Німеччині, продовжували кращі традиції українського національного мистецтва, яке не могло вільно розвиватися на батьківщині за часів тоталітаризму, що охопив усі ланки життя радянського суспільства. Вони отримали змогу познайомитися з кращими зразками світового мистецтва, відвідуючи німецькі музеї та галереї. Водночас роботи українських майстрів пензля також неодноразово експонувалися на мистецьких виставках не лише Західної Німеччини, а й Англії, Канади і Франції. Вони отримували схвальні відгуки і пересічних відвідувачів, і професійних критиків та мистецтвознавців. Важливу складову діяльності професійних художників становило мистецьке облаштування новостворених українських храмів, малювання ікон.

Незважаючи (а може, й усупереч) важким умовам, у яких доводилося працювати скульпторам, мистецький рівень робіт, що постали на німецькій землі, дослідники оцінюють як дуже високий. Г. Крук, С. Литвиненко, М. Мухін та А. Павлось продовжили розпочату в Україні творчу діяльність; в епоху ДіПі розкрився талант М. Черешньовського, а роботи М. Дзиндри й П. Капшученка засвідчили подальший розвиток української скульптури. Інтелігенція дбала про формування з талановитої молоді митців, що засвідчує робота мистецької школи, організованої С. Литвиненком, у якій навчалися майбутні скульптори, художники та графіки. Різьбярські курси, ініційовані М. Кравчуком, М. Дзиндрою та ін., мали на меті дати можливість українцям здобути фах і вижити за непростих еміграційних умов. Схожі мотиви спонукали скульпторів до заняття декоративно-ужитковим мистецтвом (найпоширенішим серед яких було різьблення), а також до виготовлення ляльок; окрім того, вони працювали сценографами, оформлювачами обкладинок книг українських письменників. Українські архітектори не мали можливості, на відміну від представників інших видів мистецтва, реалізувати свій творчий потенціал у Західній Німеччині. Роботи українських митців епохи ДіПі збагатили скарбницю не лише національної культури, а й світової.

4.4. Церковно-релігійне життя

Роль і місце релігії та Церкви в суспільстві важко переоцінити. Релігія дарує людині душевний спокій, надію, упевненість у своїх силах, консолідує громаду, що набуває особливої актуальності у критичні періоди життя людини. Одним із них можна назвати перші роки після завершення Другої світової війни. Опинившись у вирі війни далеко поза межами батьківщини, у Західній Німеччині, адаптуючись до нових умов життя, перебуваючи під загрозою примусової репатріації до Радянського Союзу, відчуваючи матеріальну скруту, зазнаючи від ворожої пропаганди безпідставного таврування у «колабораціонізмі», щоразу отримуючи сумні вісті з України,

окупованої радянськими військами, українська громада перебувала у стані безнадійності й відчаю та потребувала підтримки не лише матеріальної, а й моральної. Її вона знайшла в українській Церкві. Саме у ній, як зазначав український закордонний дослідник Володимир Маруняк, українські переміщені особи та біженці знайшли «душевну рівновагу й помічну руку» [829, с. 308]. Тож найперше в розглядуваний період Церква виконувала компенсаційну й терапевтичну, а також політичну й правову функції.

Українське церковно-релігійне життя в повоєнній Західній Німеччині, за даними Центрального представництва української еміграції станом на січень 1948 р., було представлено Українською греко-католицькою церквою (УГКЦ) (67 % віруючих), Українською автокефальною православною церквою (31 % віруючих), Євангельсько-баптистською та ін. церквами (2 % віруючих) [829, с. 309]. Усі згадані Церкви справляли позитивний вплив на життя української громади у таборах переміщених осіб і біженців.

В лавах Української греко-католицької церкви порівняно з УАПЦ, перебувало більше духовенства. Причина полягала в тому, що УГКЦ мала в передвоєнні й воєнні роки більш сприятливі умови розвитку на противагу УАПЦ, що зазнала репресій від радянської влади.

Українські Церкви в таборах, а також українська громада неодноразово виступали проти антирелігійної політики Кремля. Приміром, у 1946 р. відбувалися протесні акції з приводу проведення «Львівського собору». У 1949 р. у Кронберзі провадилася демонстрація протесту проти переслідувань релігії в Радянському Союзі. Прикметно, що, окрім переміщених осіб і біженців різних національностей, у заході взяли участь представники американської влади та німецькі духовні достойники [536, с. 36].

Як зазначалося вище, Українська греко-католицька церква мала найбільшу кількість вірян у повоєнній Західній Німеччині, оскільки більшість ДіПі становили вихідці із Західної України. Дослідниця С. Гуркіна підкреслює, що «мережа греко-католицьких парохій в Німеччині особливо зросла у роки Другої світової війни з огляду на велику потребу душпастирства

серед остарбайтерів, вивезених примусово з України, в'язнів концтаборів та втікачів» [1003]. Станом на 1947 р. 207 священників обслуговували 78 тис. українських греко-католиків [829, с. 310] Західної Німеччини.

Після завершення війни українське церковно-релігійне життя почало набувати організаційних форм. Так, незабаром зусиллями громади при кожному таборовому душпастирстві влаштовано таборову каплицю, а в деяких таборах переміщених осіб побудовано дерев'яні церкви. Так, у Віндішбергердорфі, Галлендорфі, Корігені, Корнбергу, Окері, Обергплатці [785, с. 113] та ін. постали церкви в гуцульському стилі. Практично для кожної каплиці було зроблено іконостаси, які розмалювали таборяни чи художники-мігранти [389, с. 7]. Престоли прикрашали різьблені українськими майстрами кивоти – стулкові рами для ікони [900, с. 46]. Таким чином були створені умови для реалізації комунікативної функції релігії.

Віряни стежили за подіями, що мали місце в церковно-релігійному житті України й виступили проти «Львівського собору» 1946 р. У таборах того ж року було велично відсвятковано 350-річчя від дня заснування УГКЦ [819, с. 596]. Одне з кращих святкувань відбулося в Мюнхені 19 грудня 1946 р. у церкві св. Антонія за участі Емінінції Кардинала Фавльгабера [900, с. 47].

Протягом 1945 – 1947 рр. Апостольським візитатором у Німеччині з центром у Мюнхені був отець Микола Вояковський. Його попередника отця Петра Вергуна, призначеного на посаду в 1940 р. Папою Римським Пієм XII, у червні 1945 р. було заарештовано, примусово вивезено до України й у рамках судового процесу над українською греко-католицькою ієрархією засуджено на 8 років ув'язнення в таборах ГУЛАГу.

У другій половині 1945 р. отець Микола Вояковський здійснив спробу налагодити зв'язок через кур'єрів ОУН між українським греко-католицьким духовенством в еміграції та Галичини. Слід зазначити, що співпраця ОУН із греко-католицьким духовенством мала давні традиції. На цьому, зокрема, наголошував полковник Вищої школи Комітету державної безпеки СРСР Михайло Майоров: «українські націоналісти, наприклад, контактували свою

підривну діяльність проти Радянської влади з уніатським духовенством греко-католицької церкви Галичини» [378, с. 13].

Отож Закордонні частини ОУН у Західній Німеччині намагалися через спеціально створену кур'єрську мережу підтримувати контакти з ОУН в Україні з метою спільної координації боротьби за створення Української самостійної соборної держави. Цією так званою «зеленою поштою» і скористався Апостольський візитатор у Німеччині з метою отримати для Ватикану звіт про становище УГКЦ в Україні, що набувало ще більшої актуальності в переддень 350-річчя Берестейської унії [1003].

23 грудня 1945 р. Папа Римський Пій XII із нагоди ювілею утворення УГКЦ видав енцикліку. У ній він наголосив на переслідуванні радянською владою української Церкви та українського народу загалом [369, с. 261-263]. Услід за цим, як зазначав сучасник подій І. Городецький, на захист українських Церкви та народу через ватиканське радіо виступив кардинал Священної конгрегації для Східних Церков Є. Тіссеран. Як наслідок – «про переслідування української Церкви й народу та взагалі про українську проблему заговорили майже всі католицькі газети світу» [463, с. 22].

За часів урядування М. Вояковського в серпні 1946 р. у Мюнхені при Апостольській візитатурі для українців у Західній Європі відновлено Церковно-археографічну комісію, яку ще 1944 р. у Львові заснував митрополит Андрей Шептицький. Наукова інституція, очолювана отцем й істориком церкви Іваном Йосафатом Скрутнем (заступник – історик та архівіст Олександр Оглоблин), ставила за мету здійснити наукове дослідження історії української Церкви і з'ясувати причини роз'єднання колись єдиної української Церкви з надією на її майбутнє об'єднання [817, с. 126]. Комісія пропрацювала до 1961 р.

У повоєнній Західній Німеччині Українська греко-католицька церква порушила проблему об'єднання УАПЦ й УГКЦ як передумову національного визволення українців. Прихильники ідеї об'єднання Церков наголошували, що за умов, коли «новочасний Нерон» [485, с. 35] переслідує УГКЦ й піддає

репресіям греко-католицьких єпископів і духовенство, «ця Церква має право нас об'єднати» [485, с. 35]. Оскільки та частина духовенства і вірян, що залишилися в Україні, підпали під церковну владу Московського патріархату, а через УГКЦ можна було налагодити контакти з європейськими народами й домагатися вирішення «українського питання», то, як писав церковний діяч Володимир Мурович (1888 – 1968), «нам усім українцям треба назад до об'єднання в греко-католицькій релігії, щоби цим створити в нашому народі єдність та силу» [485, с. 35]. Однак церковного об'єднання так і не відбулося.

Радянські історики, оцінюючи діяльність Ватикану у справі біженців і переміщених осіб, підкреслювали, що він прислужував американському імперіалізму [846, с. 104], а тому провадив антирадянську діяльність у таборах переміщених осіб. Насправді це не так. Наприкінці 1947 р. Папа Римський Пій XII призначив Апостольським візитатором українців у Західній Європі Івана Бучка, який удостоївся почесного звання «єпископа скитальців» [829, с. 310]. Високо оцінюючи його подвижницьку працю, І. Городецький, підкреслював: «Кожний українець відчув, що в саме ці критичні хвилини нашого життя, так тут, на еміграції, як і в Рідному Краї [...] може прийти нам на поміч» [463, с. 14].

Кир Іван Бучко чимало зусиль докладав для вирішення проблем українських переміщених осіб і біженців, які опинилися в повоєнні роки в Австрії, Англії, Бельгії, Італії, Німеччині, Франції, Швейцарії та інших західноєвропейських країнах. Як зазначав автор «Архипастора скитальників», «десятки тисяч українців-католиків знайшло в своєму Владиці піддержку моральну й матеріальну, оновлення в вірі й надії на краще завтра» [718, с. 44].

Під час своєї третьої офіційної подорожі країнами Європи в 1948 р. він уперше відвідав і Німеччину. Стараннями Апостольського візитатора в 1948 р. було перенесено Українську духовну семінарію (засновану 1946 р.) з німецького міста Гіршберг до голландського містечка Кулемборг Утрехтської Архиепархії [718, с. 49]. Також він піклувався про переселення українських переміщених осіб і біженців із Західної Німеччини до інших європейських

країн [463, с. 29]. Окрім того, кир Іван Бучко знаходив спосіб надати фінансову підтримку діяльності українських еміграційних громадських організацій (Комітету допомоги українському студентству, Санітарно-харитативній службі), а також освітнім (Українському вільному університету) та науковим (Наукового товариства ім. Шевченка) інституціям. Меценатська діяльність кира Івана Бучка була високо поцінована його сучасниками. Так, УВУ надав своєму покровителю звання почесного доктора філософії, а НТШ іменувало благодійника своїм почесним членом.

Прикметно, що у своїй добродійній діяльності кир Іван Бучко не розподіляв українських переміщених осіб і біженців за конфесіями, надавав допомогу всім, хто її потребував. У листі до Владики від 6 грудня 1945 р. Український обласний комітет українців бездержавників у Регенсбурзі наголошував: «Про Вашу Високодостойну Особу говорять нині всі українці, як греко-католики, так і православні, – і то без огляду на партійну приналежність» [463, с. 35-36].

Попри труднощі перших повоєнних років УГКЦ брала участь у створенні та діяльності низки церковних товариств і братств, які відігравали важливу роль у житті Церкви. За даними Е. Скородинського, при 120 греко-католицьких парафіях діяло 74 церковні братства [900, с. 47]. Ідеться про Марійську дружину жінок (очільниця О. Кашубинська), Братство Матері Божої Неустаючої Помочі, Братство св. Архангела Рафаїла та ін. Вони організовували паломництва таборян, наприклад, до міста Альтеттінг, у якому знаходилася статуя «Чорної мадонни», або ж проводили відзначання релігійних свят. Діяла низка товариств, зокрема Товариство українських студентів-католиків «Обнова» (голова І. Городецький), Товариство українських абсолювентів богословії (очільник Т. Ванчицький) та ін.

Українська греко-католицька церква розгорнула широку видавничу діяльність. Вона видавала найбільшу кількість періодичних видань, порівняно з УАПЦ та Євангельською цервою, – 8. Із них два – «Християнський шлях» і «Християнський голос» – стали поширеними тижневиками. Друкованим

органом Церкви став «Урядовий вісник». Побачило світ чимало літератури релігійного змісту, наприклад, книги «Поклін Марії», «Митрополит Андрей Шептицький». Окрім того, було видано мистецькі ікони українських малярів Миколи Бутовича, Юліана Буцманюка та ін. [900, с. 48].

Наступною після УГКЦ за кількістю прихожан і духовенства у повоєнній Західній Німеччині була Українська автокефальна православна церква.

У 1941 – 1943 рр. Українська автокефальна православна церква після багаторічних сталінських заборон переживала період відродження, стихійного і масового. Серед інших прикмет тогочасного релігійного життя слід виділити прийняття українцями, як малими, так і дорослими, церковного хрещення. Однак відродження українського церковного життя було недовготривалим. Визволення й повторна окупація України радянськими військами в 1944 р. змусили ієрархію і духовенство Української автокефальної православної церкви залишити батьківщину й податися в еміграцію. Роком раніше Мстислава таємно вивезли із Києва під Варшаву. Перебуваючи в Польщі, владика Мстислав за дорученням митрополита Полікарпа організував у Кракові потяг для евакуації духовенства з родинами.

Перед від'їздом, 25 квітня 1944 р., українські православні владика на Соборі єпископів УАПЦ звернулися до вірян із Соборним архипастирським посланням. У ньому, зокрема, зазначалося: «Тепер маємо на чужині кілька мільйонів утікачів з України, котрі воліли відійти з батьківщини й поневірятися в тяжких умовах еміграції, бо свідомі вони були того, що коли б зісталися на місці, то їх чекає страшне рабство, знущання, а в кращому випадкові смерть. Хіба це все не свідчить, що люди, після 25 літ більшовицької дійсності, не вірять більш совіцькій владі й уважають похід більшовиків на Україну новою ворожою навалою. Разом з вірними покинули рідну землю духовенство й єпископат» [828, с. 766-767]. Окрім того, Собор єпископів УАПЦ закликав вірян «не вірити облесливій і шкідливій безбожницько-більшовицькій пропаганді про толеранцію релігії», апелювати «всіма

способами до християнських народів світу про облудну фальш і сатанинську загрозу безбожного більшовизму християнській культурі» [828, с. 768].

Підготовлений владикою Мстиславом потяг нараховував чотири десятки вагонів, але не міг рушити з місця, оскільки не було локомотиву. На прохання Мстислава якось урегулювати ситуацію, що склалася, відгукнувся український військовий і громадський діяч Іван Лютий-Лютенко, який завіз начальнику станції «два ящики горілки, два мішки цукру, один мішок борошна» [704]. Улітку 1944 р. потяг із 700 особами вирушив через Криницю та Братиславу до Німеччини. За даними Миколи Француженка, серед них було 12 православних єпископів, 120 православних і 30 греко-католицьких священників на чолі з архімандритом Степаном Решетарем [930, с. 140].

Опинившись у Західній Німеччині, ієрархія та духовенство УАПЦ зустріли нові труднощі: недовіру нацистської влади і, як наслідок, недопущення їх до багатотисячних українських православних вірян, яким забороняли відвідувати Служби Божі [741, с. 281]. Однак спорадично за спеціальним дозволом богослужіння все ж таки проводилися. Про це свідчить, зокрема, Валеріян Ревуцький, який наприкінці війни був присутній на Службі Божій, яку відправляв у винайнятій протестантській церкві владика Мстислав [433, с. 231]. Ситуація змінилася на краще після капітуляції Німеччини. УАПЦ була визнана як окрема від інших Церков інституція.

За даними дослідника В. Маруняка, у Західній Німеччині перебувало 12 єпископів УАПЦ на чолі з митрополитом Полікарпом, із них 8 – в американській, 2 – в англійській та 1 – у французькій окупаційних зонах. Загалом у 1947 р. у Західній Німеччині й Австрії перебувало 103 священники і 50 тис. вірян, діяло 77 парафій і 57 таборових церков УАПЦ [829, с. 310].

Територія Західної Німеччини була поділена на сім церковних округів, на чолі яких за рішенням Священного Собору Єпископів УАПЦ стояли єпископи. Так, на чолі округу англійської зони стояв митрополит Полікарп, мюнхенський округ очолював архієпископ Геннадій, аугсбурзький – архієпископ Ігор, регенсбурзький – єпископ Володимир, вюртемберзький –

архієпископ Никанор, грес-гессенський – єпископ В'ячеслав і округ французької зони перебував під керівництвом єпископа Сергія [900, с. 50].

Єпископат УАПЦ, розсіяний по території Західної Німеччини, від самого початку не брав активної участі в організації церковного життя. До певної міри, на думку сучасного історика Андрія Смирнова, по-перше, давався визнаки «недостатній рівень освіти православних єпископів, які часто були світськими особами або молодосвідченими священиками»; по-друге, єпископат «не був готовий до церковної діяльності в еміграції і тішив себе ілюзіями повернення до України» [904, с. 181].

Історик церкви Іван Власовський наголошував, що організація церковного життя православних українців відбувалася знизу: «Впорядковували церкви для Богослужень миряни там, де знаходився поміж них український православний священик; іноді виписували священика з другої місцевости чи з якого табору» [904, с. 278]. Переміщені особи та біженці влаштували храми у великих таборових залах, гаражах чи інших приміщеннях [427, с. 101; 900, с. 50], а за сприятливих умов власноруч споруджували церкви (Ганновер, Ельванген, Кіль, Коріген та ін.), дбали про їхнє художнє оздоблення, про образи та все, що було необхідно для проведення богослужінь. При храмах будували невеликі дзвіниці, які мали доволі екзотичні дзвони у вигляді рейок, мідних гарматних набоїв чи сталевих вистріляних гарматних ядер [900, с. 50].

Отримавши після завершення війни від американської окупаційної влади дозвіл на вільне пересування американською зоною Німеччини та право організувати релігійне життя православних українців, владика Мстислав одразу взявся до справи. Так, уже наприкінці 1945 р. провінція Гросс-Гессен могла похвалитися організованим церковним життям зі своїм церковним єпархіальним управлінням [930, с. 141]. Того ж року постала парафія Покрови Богородиці в баварському Інгольштадті, яка, до речі, діє і нині.

Окрім цього, у 1945 р. організовано Свято-Покровську парафію у столиці Баварії Мюнхені, місті, яке незабаром стало центром українського

життя. До її створення активно долучилися громадський діяч Віктор Андрієвський, протоієрей Палладій Дубинський, професор Іван Розгін, інженер Арсен(?) Шумовський та інші. На першому поверсі п'ятиповерхового житлового будинку по вул. Дахауерштрассе, 9 було влаштовано церкву (1945 – 1957 рр., потім змінила місцезонаштування), яку розписав художник Михайло Михалевич. Загальна кількість парафіян від самого початку сягала понад 1 тис. [708], у 1949 – 1950 рр. під впливом подальшої еміграції як пастви, так і духовенства чисельність скоротилася. Однак і до сьогодні мюнхенська парафія зберігає свої позиції в Баварії.

При церкві діяв хор під керівництвом церковного регента Івана Манька. До його складу входили (поки не виїхали за океан), зокрема, знані українські оперні співаки Олена Дубицька, сопрано Наталія Носенко, бас Платон Савченко, сопрано Павліна (Ліна) Тимченко та Ганна Шерей. У фондах Центрального державного архіву зарубіжної україніки зберігся текст канту, який виконували у храмах, а також текст молитви українців, які перебувають поза батьківщиною (див. Додатки Д, Е).

У 1946 р., за прикладом братств, що діяли в Україні у XVI – XVIII ст., при мюнхенській парафії засновано Братство Святої Покрови. Його основними напрямками діяльності були освітній і видавничий. При парафії утворено Богословсько-наукову секцію. Саме на її основі в 1946 р. постала Богословсько-педагогічна академія УАПЦ, про діяльність якої йшлося вище. Тож потроху українське православне церковне життя набувало організаційних форм.

25 – 26 серпня 1947 р. в Ашаффенбурзі з ініціативи групи «прихильників київських канонів 1921 р.» відбувся т. зв. «перший церковний з'їзд УАПЦ», у роботі якого взяло участь 67 осіб. На ньому з Української автокефальної православної церкви виділилася частина вірян, створивши соборноправницький рух («УАПЦ, оформлена у 1921 р.»). Українська громада засудила розкол в УАПЦ як шкідливе явище. У свою чергу Собор єпископів УАПЦ в Ашаффенбурзі від 23 жовтня 1947 р. ухвалив вважати згаданий з'їзд

«незаконним зборищем» і звільнити всіх його учасників від займаних у структурі УАПЦ посад [719, с. 7].

На першому повоєнному Соборі єпископів Української автокефальної православної церкви, що відбувся в Еслінгені 14 березня 1946 р., було прийнято ухвалу про необхідність об'єднання всіх православних українських осередків поза межами України, в одну Православну церкву українського народу. На шляху реалізації утворення єдиної УАПЦ митрополит Полікарп, Первоієрарх УАПЦ в еміграції, почав проводити переговори з архієпископом Іоаном Теодоровичем, який мав у своїй юрисдикції Американсько-українську православну церкву, Українську греко-православну церкву в Канаді й Українську православну місію в Бразилії. Архієпископ позитивно сприйняв пропозицію митрополита Полікарпа. Однак у ході тривалих переговорів ієрархи не могли дійти згоди з певних питань, зокрема «канонізації єпископського сану» [741, с. 322]. Окрім того, не сприяв церковному об'єднанню і процес еміграції переміщених осіб і біженців до країн Європи та Америки, зокрема й духовенства УАПЦ, що розпочався від 1948 р. Водночас у 1950 р. відбулося об'єднання Американсько-української православної церкви, очолюваної архієпископом Іоаном, з Українською православною церквою в Америці, очолюваною архієпископом Мстиславом. Як зазначалося в Соборному посланні єпископату об'єднаної УАПЦ у США, «історична вага наших Соборних постанов полягає ще і в тому, що вони є першим етапом до Всесвітнього Собору всіх частин Української Православної Церкви, поза межами поневоленої України існуючих» [741, с. 324]. Однак Всесвітнього церковного собору всіх частин УАПЦ поза батьківщиною так і не відбулося, відповідно ідею церковного об'єднання не було втілено у життя.

У Соборному архиєпископському посланні в березні 1946 р. Собор Єпископів наголошував на величезній ролі православної віри, особливо в еміграції, для збереження національно-релігійного обличчя українців. Тож налагоджуючи церковно-релігійне життя, УАПЦ у березні 1946 р. утворила Український православний богословсько-науковий інститут. Його очільником

Синод призначив Івана Власовського. Основним завданням Інституту було здійснювати переклад богослужбових книг, підручників із Закону Божого, що подавалися до Священного Синоду для одержання благословення на їхнє видання. Тож незабаром побачили світ «Молитовник» (1946 р.), «Служебник» (1949 р.), «Часослов» (1950 р.) тощо.

Церковний з'їзд УАПЦ, що відбувся наприкінці 1947 р. у Регенсбурзі, зокрема, ухвалив видавати раз на місяць журнал, на шпальтах якого висвітлювалося б життя Церкви та друкувалися матеріали релігійно-морального змісту для широкого кола читачів. Тож наступного 1948 р. було започатковано видання органу УАПЦ «Богословський вісник». Слід зазначити, що вийшло лише два номери часопису, тривалому видавничому життю якого стала на заваді грошова реформа в Західній Німеччині, у результаті якої чимало періодичних видань закрилися. У попередній, циклостильовий період, УАПЦ видавала часописи «Церква і життя» і «Церковний вісник». Окрім того, протягом 1947 – 1950 рр. Синод УАПЦ видавав «Український православний календар», що становить цінну пам'ятку про діяльність УАПЦ у період ДіПі. Завдяки зусиллям мюнхенської парафії УАПЦ, окрім іншого, побачили світ «Колядничок» і великодні листівки.

Українська автокефальна православна церква переймалася проблемами релігійного виховання і навчання підростаючого покоління. З цією метою в початкових школах при таборових парафіях і гімназіях було запроваджено викладання Закону Божого й організовано видання відповідної навчальної літератури («Коротка наука Закону Божого, Старий Заповіт», «Священна історія Старого Заповіту», «Священна історія Нового Заповіту», «Короткий Православно-Християнський Катехизис», «Поширений Катехизис Православної Церкви Христової для середніх шкіл», «Коротка історія Православної Церкви»).

Українська автокефальна православна церква, що стояла на позиціях «народності і національності» [7, арк. 3], брала активну участь у проведенні багатьох масових акцій. Так, у березні 1948 р., у п'ятнадцяті роковини

Голодомору 1932 – 1933 рр., у Мюнхені відбулися масштабна маніфестація й панахида. А влітку з ініціативи мюнхенської парафії і особисто І. Лютого-Лютенка на цвинтарі «Вальдфрідгоф» було влаштовано символічну могилу з хрестом на честь полеглих борців за волю України, біля якої щороку на Зелені свята від 1948 до 1967 рр. (потім могилу перенесли) УАПЦ спільно з УГКЦ проводили панахиди. Як це не дивно, але лише в Західній Німеччині (а не в Україні) у розглядуваний період українці могли почути по радіо колядки у виконанні церковного хору або й у самому таборі переміщених осіб під час різдвяного концерту.

Поруч із УГКЦ та УАПЦ серед українських переміщених осіб і біженців у Західній Німеччині діяла і Євангельсько-баптистська церква. Її очолював Комітет української Євангельської церкви під головування суперінтенданта Василя Кузіва. Станом на 1948 р. християни-баптисти мали в Західній Німеччині понад 50 пасторів, місіонерів і кольпортерів.

Василь Кузів, будучи суперінтендантом Української євангельської реформованої церкви у США, протягом 1946 – 1948 рр. перебував у Німеччині й Австрії, ставлячи за мету врятувати «цвіт народу від загибелі» [727, с. 61]. Ішлося про надання правової, моральної й матеріальної допомоги українцям, які в роки Другої світової війни з різних причин опинилися в Австрії та Німеччині. Як зазначав дослідник Лев Биковський, приїзд В. Кузіва до Німеччини «вітали всі українські втікачі, незалежно від віровизнання, політичної орієнтації чи місця походження» [727, с. 61].

Одним із важливих напрямів діяльності В. Кузіва стала місійна робота серед українських переміщених осіб і біженців. У перші повоєнні роки серед ДіПі, які опинилися далеко за межами батьківщини й, з одного боку, не планували всупереч примусовій репатріації повертатися в Україну, допоки там панує сталінський режим, а з іншого – не мали чіткого уявлення щодо свого майбутнього; панували відчай, перманентна зневіра у власних силах, траплялися напади суму й з'являлися думки про самогубство [447, с. 75; 436, с. 124]. Загалом 1945 – 1950 рр. були, за влучним висловом поета

Петра Карпенка-Криниці (справжнє прізвище Горбань) «щедрими на розпач» [302, арк. 55]. Тому за умов, що склалися, переміщені особи та біженці як ніколи потребували моральної підтримки, яку їй забезпечувала їм Церква. Ось чому проведені протягом 1946 – 1948 рр. Василем Кузівим понад 20 урочистих євангельських богослужінь [727, с. 63] користувалися широкою популярністю серед українських ДіПі в Західній Німеччині.

Іншим напрямом роботи суперінтенданта став організаційний. З ініціативи В. Кузіва у Баварії відбулося два з'їзди представників українських євангельських громад Західної Німеччини. Перший – у с. Ноєндетельсау (22 – 25 травня 1947 р.), другий – в Аугсбурзі (8 – 11 листопада 1947 р.). З'їзди ухвалили створити братство імені Г. Сковороди та розпочати видання часопису «Добра новина». Однак реалізувати заплановане не вдалося через масову еміграцію українців, яка розпочалася в 1947 р.

Актуальним напрямом роботи В. Кузіва стало надання правової допомоги українським переміщеним особам у питанні їхньої еміграції до США, Канади та демократичних європейських країн. Характерно, що допомога надавалася українським ДіПі незалежно від їхнього віровизнання.

Матеріальна допомога українським переміщеним особам і біженцям, які мешкали в англійській, американській та французькій окупаційних зонах Німеччини й Австрії, становила ще один напрям діяльності В. Кузіва. Незадовго до поїздки суперінтенданта до Німеччини з його ініціативи у місті Ньюарк штату Нью-Джерсі (США), де він понад два десятиліття був пастором, створено Український євангельський допомоговий комітет (1946 р.), очільником якого став Омелян Онищук [727, с. 61]. Організація збирала кошти та надавала матеріальну допомогу тим ДіПі, які її потребували. Після від'їзду В. Кузіва до США продовжувачем його роботи у Західній Німеччині призначено англійця Гуго Бекера [727, с. 64]. Останній в Аугсбурзі заснував Український євангельський допомоговий комітет, який продовжив матеріально підтримувати переміщених осіб і біженців.

Слід зазначити, що прибувши до США, В. Кузів доклав зусиль до інформування громадськості про катастрофічне як моральне, так і матеріальне становище українських біженців і переміщених осіб у Західній Німеччині. З цією метою він оприлюднив на шпальтах газети «Свобода» свою статтю під назвою «Д. П. в Європі». У ній автор критично висловився з приводу діяльності ПРО відносно переміщених осіб і біженців з України. В. Кузів наголосив, що наприкінці 1947 р. значно погіршилися умови матеріального життя українців у таборах переміщених осіб, зокрема, «зменшено приділи харчування до розміру, що стоїть нижче від пайок для німецької людности» [805, с. 2]. Водночас В. Кузів у Ньюарку організував усенародне віче, на якому у тому числі влаштував виставку продуктів харчування переміщених осіб і біженців. Виявляється, українські митці в Західній Німеччині виготовили з розфарбованого в різні кольори гіпсу наочність – хліб, масло, м'ясо, а також посуд зі стравами, які становили щоденний раціон ДіПі [727, с. 67] й подарували суперінтендантові. Як зауважував сучасник подій І. Пасічник, учасники віча, прослухавши коментарі В. Кузіва щодо продовольчих експонатів були нажахані якістю життя українських переміщених осіб і біженців. Як наслідок, українська громада США та Канади долучилася до збирання грошей і продуктів харчування для ДіПі в Західній Німеччині, а також збирання «ашурансів» (від англ. assurance – гарантія, запевнення) на виїзд переміщених осіб і біженців до США [727, с. 67].

Водночас українці Західної Німеччини теж не сиділи склавши руки. Так, у 1947 р. делегація Комітету української Євангельсько-баптистської церкви брала участь у Всесвітньому баптистському конгресі, що відбувався у столиці Данії. Українська делегація ДіПі, як згадував один з її учасників В. Гусарук, у своєму меморандумі просила надати допомогу вірянам у переселенні до США, Канади, Аргентини та інших країн і забезпечити їх роботою; переселити «проповідників на духовну працю в тих країнах, де відчувається потреба і де живе наш нарід» [752, с. 23]; взяти опіку над людьми літнього віку, особами з особливими потребами, хворими, вдовами та сиротами.

Масовий виїзд українських ДіПі із Західної Німеччини й Австрії, що розпочався в 1948 р., призвів до зменшення в цих державах чисельності церковних громад і священиків. Так, якщо наприкінці 1948 р. євангельсько-баптистських церковних громад нараховувалося 17 із 19 священиками, то в 1949 р. їхня кількість зменшилася до 12 і 12 відповідно [829, с. 312].

Не менш важливим напрямом діяльності Комітету української Євангельсько-баптистської церкви став напрям культурницький. Реалізуючи прагнення вірян до здобуття релігійної освіти, було створено біблійну школу, у якій навчалося 20 студентів, а також недільні школи і гуртки молоді. Церква мала місійний подорожуючий хор і церковні хори [752, с. 22 – 23]. Друкованим органом євангелістів-баптистів став місячник «Дорога правди».

Католицька та євангельські церкви Західної Німеччини у перші повоєнні роки надавали дієву допомогу німцям-біженцям і евакуйованим німцям. У 1945 р. на доручення Німецького харитативного союзу (НХС) Інститут світової економіки у м. Кіль розробив аналітичний огляд становища біженців і евакуйованих у західних окупаційних зонах, у результаті чого у березні 1946 р. побачила світ брошура, яку НХС надіслав окупаційним і німецьким владам для вживання відповідних заходів. Окрім того, НХС на чолі з В. Кройтцем заснував наприкінці 1945 р. Харитативну допомогу вигнанцям і біженцям з центром у Брайсгау. Організація допомагала адаптуватися евакуйованим німцям і німцям-біженцям у західнонімецькому суспільстві, з її допомогою католицька церква зводила будинки, допомагала наділяти селян землею, створювала школи для професійного навчання молоді [827, с. 56].

Західна Німеччина на певний час стала центром Руської православної церкви за кордоном (РПЦЗ): протягом 1945 – 1950 рр. на її території розташовувався Архієрейський Синод. Вона стала одним із центрів духовного життя переміщених росіян. Не дарма другу хвилю російської еміграції називали «релігійною, храмовбудівною» [800, с. 75]. За даними російської дослідниці Катерини Садікової, до РПЦЗ належало 16 єпископів і понад

300 священників [897, с. 324]. Незабаром у Західній Німеччині, переважно в Баварії, постало 200 (за іншими даними – 210 [922, с. 453]) російських общин і церков. Одна з кращих розташовувалася в найбільшому російському таборі англійської зони – Колорадо неподалік від Ганновера. Ідеться про церкву Покрови Пресвятої Богородиці (настоятель о. Георгій Бенігсен), у якій був один із кращих у зоні церковний хор [897, с. 357]. При таборі Фішбек діяли пастирські курси та курси псаломщиків [897, с. 327].

Подекуди росіяни змушені були винаймати для проведення богослужінь лютеранські кірхи. Як пам'ятаємо, українці теж не завжди мали свої церкви, тому оренда храмів інших конфесій стала прикметою епохи ДіПі. Однак, на думку російських дослідників, проблема полягала в українських греко-католиках і автокефалістах, які захопили всі храми, зокрема в Кілі та Ганновері, і чинили утиски православних росіян [897, с. 356], а подекуди навіть займалися терором [897, с. 357]. Подібне ставлення щодо російських вірян згадані дослідники вбачали й у діях «білоруських шовіністів» [897, с. 358]. Загалом ідеологічне протистояння української та російської Церков мало місце й у наступні роки [31, арк. 1].

При російських храмах Західної Німеччини перебували й уродженці сучасних українських земель. Так, киянин Семен Боголюбов виконував обов'язки псаломщика і співав у церковному хорі табору в Мербеці. Уродженці Київської губернії Євгенія Белошіцька була регентом архієрейського хору у Шлясгаймі, а Федір Музика – регентом-псаломщиком у церкві Бад-Кіссінгену [897, с. 339-340]. Волинянин Федір Герасимець у повоєнному Гамбурзі керував у православній церкві Св. Миколи німецьким хором. Цей колектив існує й у наші дні під керівництвом доньки його засновника Ірини Герасимець [897, с. 346].

Із наближенням Червоної армії до східної частини Словаччини монахи із Монастиря преподобного Іова Почаївського в селі Ладомирова Прешовського краю вимушені були виїхати спочатку до столиці Словаччини

Братислави, звідки згодом опинилися в Західній Німеччині. Наприкінці 1945 р. у Мюнхені вони створили монастир, який існує й донині [1014].

Таким чином, українське релігійне життя в таборах ДіПі Західної Німеччини в повоєнні роки було представлене Українською греко-католицькою, Українською автокефальною православною та Євангельсько-баптистською церквами. Церкви виконували низку функцій: компенсаційну (компенсування на психологічному рівні безсилля і залежності переміщених осіб від реалій тогочасного життя), терапевтичну (збереження душевного спокою і соціального оптимізму української громади Західної Німеччини), політичну та правову (Церкви тримали руку на пульсі релігійних подій в Україні, відстоювали інтереси як Церкви, так і українського народу загалом, дбали про подальшу еміграцію українців), комунікативну (було зведено й облаштовано церкви і каплиці, у яких віряни мали змогу спілкуватися з Богом і між собою), благодійницьку (матеріальна підтримка окремих вірян, українських освітніх, наукових і громадських організацій), культуроформуючу (Церкви справили помітний вплив на розвиток різних сфер української культури повоєнної Західної Німеччини). Загалом українські Церкви справляли позитивний вплив на життя української громади в таборах переміщених осіб і біженців.

4.5. Формування культурної пам'яті

Значний відсоток українських переміщених осіб і біженців становила інтелігенція, яка докладала зусиль до формування культурної пам'яті українців у Західній Німеччині. Паралельно під пильним контролем влади відбувався процес формування чи точніше деформування культурної пам'яті мільйонів українців, які жили в радянській Україні. Культурна пам'ять – символічна форма трансляції й актуалізації культурних смислів. Вона орієнтована на збереження об'єктивованої історії у формі образів і традицій,

виразниками яких є меморіальні знаки, що кодуються і відтворюються в церемоніях, святах і ритуалах [972, с. 286].

До наукового обігу поняття «культурна пам'ять» почав запроваджувати культуролог Юрій Лотман. На думку науковця, культура – спадкова пам'ять колективу, яка успадковується у процесі функціонування смислів і цінностей. У свою чергу, згідно з теорією культурної пам'яті німецького єгиптолога Яна Ассмана, культурна пам'ять – специфічна для кожної культури форма передавання та осучаснення культурних смислів. Він вважає, що колективну пам'ять творять повсякденна комунікативна та культурна пам'яті. Культурна пам'ять, на відміну від комунікативної, вимагає професійних носіїв інформації, серед них учителі, учені, письменники, композитори, співаки, художники та ін. За Яном Ассманом, культурна пам'ять – безперервний процес, у якому будь-яка культура, або суспільство, або соціальна група формує й стабілізує свою ідентичність шляхом реконструкції власного минулого [972, с. 286-287].

Люди передають бачення себе самих наступним поколінням таким чином. На думку Яна Ассмана, культурна пам'ять виникає в просторі церемоніальної комунікації. Її «фігурами спогаду» чи «об'єктивованими формами» дослідник називав тексти, зображення, монументальні будови, надписи та ін. Професор кембриджського університету психолог Олександр Еткінд виділяє такі категорії культурної пам'яті: «м'яка пам'ять» (тексти, книги, дискурси) та «тверда пам'ять» (пам'ятники, музеї та ін.) [972, с. 287, 289]. Культурна пам'ять виконує низку функцій, серед яких слід назвати ідентифікаційну, інтегративну, аксіологічну, пізнавальну та виховну.

Йдучи за класифікацією О. Еткінда, проаналізуємо передусім складові «м'якої пам'яті» українських ДіПі в повоєнній Західній Німеччині. На німецькій землі в роки Другої світової війни опинилися українці з різних регіонів України, у кожному з яких в силу різних обставин були сформовані чи формувалися свої пантеони героїв і антигероїв. За нових політичних обставин українці взяли до створення соборної культурної пам'яті.

Серед складників «м'якої пам'яті», актуальних для переміщених українців і біженців, назвемо публікацію книг, видання періодики, виступи з доповідями та лекціями в таборах переміщених осіб і біженців, організацію виставок народної творчості, проведення святкових заходів та днів пам'яті.

Серед загалу української книжкової продукції, яка в розглядуваний період побачила світ у Західній Німеччині, слід виділити наукові праці на історичну та культурологічну тематику, художню літературу та спогади. Згадані культурні заходи стали можливими, оскільки значний відсоток серед мігрантів з України становила інтелігенція. У повоєнній Західній Німеччині опинилося чимало педагогів, учених, лікарів і митців. Водночас тут замешкали представники українських національно-визвольних змагань першої половини ХХ ст. Усі вони розуміли важливість збереження пам'яті українського народу про його історію, культуру, видатних діячів, про злочини сталінського режиму та боротьбу українців за право самостійно порядкувати на своїй землі. Окрім того, саме у дитинстві в індивіда формується усвідомлення належності до певного етносу, яке зазвичай не зазнає змін і у дорослому віці, навіть, якщо він перебуває в іншоетнічному середовищі. Це положення важливе, оскільки в епоху ДіПі побачило світ чимало маленьких українців, перебування яких від народження в українському інформаційному й культурному просторі мало сформувати у них усвідомлення приналежності до українського етносу.

Для реалізації культурної програми в Західній Німеччині у другій половині 1940-х рр. постали українські видавництва, було налагоджено випуск низки періодичних видань; управи таборів створювали умови для просвіти українців – інтелектуали-таборяни регулярно читали лекції та виступали з доповідями на актуальні теми. Окрім того, було оголошено конкурс на написання спогадів українських політичних в'язнів. До оргкомітету надіслано 52 праці на 3,8 тис. сторінок машинопису, які «охоплюють собою майже всіх окупантів України, хоч і не з усіма їхніми тюрмами і концтаборами» [595, с. 4].

Найперше зупинимося на публікаторському напрямі реалізації культурної програми. З України до Німеччини в різні часи емігрували

професійні історики. Вони досліджували історію України від найдавніших часів до початку ХХ ст. Можна сказати, що українські інтелектуали за умов відсутності цензури отримали можливість оприлюднити на сторінках наукових праць і спогадів власне бачення історичного минулого України, яке суперечило офіційним польській та радянській історіографіям. Вони створювали і оприлюднювали тексти контрпам'яті, тобто пам'яті альтернативної та опозиційної відносно канонізованої в офіційно затвердженій традиції, панівної у СРСР.

Авторами найбільшої кількості праць з історії, виданих у повоєнній Західній Німеччині, стали, як зазначалося вище, професори Українського вільного університету. У свою чергу генерал-хорунжий армії УНР Микола Капустянський став автором праці «Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 р.» [471-472], а голова уряду УНР в екзилі Степан Баран свою працю присвятив діяльності митрополита Андрія Шептицького [454].

Проблему Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні та масових репресій у СРСР порушив у своїх публіцистичних працях письменник Іван Багряний [365, с. 34-35]. Передусім ідеться про памфлет «Чому я не хочу вертатись до СРСР?», написаний наприкінці 1945 р. Виклад матеріалу автор підпорядкував відповіді на запитання, сформульованому в заголовку. І. Багряний указав на примусовий характер колективізації в Україні, що проводилася «не в соціальному плані, а політичним і національним» [21, арк. 7], наголосив на Голодоморі 1932 – 1933 рр. в Україні, спеціально організованому Йосифом Сталіним з метою упокорення українського селянства, зупинився і на репресіях проти української інтелігенції, що переслідували мету «позбавити український народ духовної верхівки, що змагалася до свободи й соціальної справедливості» [366, с. 17], вказав на антирелігійні кампанії советів, підкреслив численні порушення прав людини. Високу оцінку памфлету Івана Багряного дав літературознавець Юрій Дивнич (справжнє прізвище Лавріненко). Він зауважив, що І. Багряний став автором першої

«політичної декларації прав і гідності людини і нації» та повернув «людині її політичну пам'ять» [756, с. 3].

Літературознавці та мовознавці також проводили наукові дослідження й долучилися до справи творення і видання текстів, про що йшлося вище. Організатор української науки в еміграції, географ і демограф Володимир Кубійович видав працю з географії України [479]. У галузі філософії працював професор УВУ Іван Мірчук [483-484]. Його колеги правознавці Лев Окіншевич, Ярослав Падох, Юрій Панейко та Микола Чубатий [489; 494-496; 522-523] досліджували різні аспекти правознавчої науки. Щодо праць із мистецтвознавства, то узагальнювальну монографію написав історик мистецтва Олекса Повстенко [503], чимало було видано книг, присвячених українській вишивці [370; 510-511]. Поодинокі праці розкривали різні аспекти української архітектури, скульптури, народних танців [504; 517; 397; 518].

Більшість українських книг у повоєнній Західній Німеччині було видано в галузі художньої літератури – проза, поезія, драматургія, література для дітей. Передруковували твори класиків української літератури, передусім Тараса Шевченка, Івана Франка і Лесі Українки; друкували тексти письменників епохи ДіПі. Серед художньої літератури для дітей у розглядуваний період побачило світ чимало оповідань, авторських і народних казок, віршів, кілька п'єс і збірників загадок.

Переміщені особи та біженці з України долучилися й до написання спогадів, на сторінках яких фіксували історичні події, свідками яких були, та власне ставлення до них. Мемуари, оприлюднені у вигляді книг, збірників чи публікацій у періодиці, охоплювали події, що відбувалися в Україні від кінця ХІХ ст. до середини 1940-х рр. Їхнім авторами стали сучасники подій – державні, громадсько-політичні діячі, учасники Руху опору та науковці. Автори мемуарів усвідомлювали непроминальне значення виконаної роботи. Так, Р. Л. Суслик (справжнє ім'я та прізвище Левко [Леонтій] Рись [974, с. 61]), пишучи про Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні, зазначав, що в тексті

«подає реальні факти – навіть прізвища не змінені, щоби в майбутньому була можливість перевірити і ствердити ще раз цю жахливу дійсність» [439, с. 4]. Таким чином, автор писав і публікував спогади не лише з метою зберегти пам'ять про події, а й покарати винуватців трагедії.

У 1946 р. вийшли друком спогади командира Поліського лозового козацтва, що діяло в 1939 р., інженера Ореста Зовенка «Безіменні. Спогади учасника новітніх визвольних змагань». У них йшлося, зокрема, про обставини утворення та падіння Карпатської України, про переслідування наприкінці 1930-х рр. польською адміністрацією українців, про Другу світову війну та визвольні змагання українців [419].

Літературознавець, авторитетний шевченкознавець Павло Зайцев, який від 1948 р. очолював Інститут шевченкознавства УВАН у Європі, у 1949 р. у Бломберзі видав перший зошит спогадів «З фільму спогадів». Мемуари за обсягом невеликі, лише 16 сторінок, однак становлять цінне джерело вивчення минулого українського народу. У свою чергу громадсько-політичний діяч Віктор Приходько, активний учасник Української національної революції 1917 – 1921 рр., у Німеччині 1948 р. здійснив третє видання власних спогадів про роки навчання в Подільській духовній семінарії, діяльність першої на Поділлі «Просвіти», про революційні події в Україні 1905 – 1907 рр. [508].

У видавництві «Заграва» у другій половині 1940-х рр. побачив світ старанням Союзу ветеранів у місті Гайденав збірник «Симон Петлюра» [516]. До нього ввійшли спогади учасників визвольних змагань. Юрій Стрий опублікував на шпальтах газети «Українські вісті» спогади про Михайла Грушевського [438]. У 1951 р. вийшли друком «Сумні спогади. 1933 р. на Полтавщині» репресованого селянина Р. Суслика [439]. Автор зазначив, що голод в Україні був створений радянською владою штучно, й стверджував, що визвольні змагання України будуть тривати доти, доки живе хоча б один українець. Історик та публіцист Семен Підгайний у видавництві «Україна» опублікував двотомну мемуарну повість про в'язнів соловецьких таборів під символічною назвою «Недостріляні» [501-502]. Один із

засновників інженерних підрозділів УПА Степан Хрін (справжнє прізвище Стебельський) написав дві книги спогадів про українські національно-визвольні змагання в роки Другої світової війни та по її завершенні [442-443]. У них описано роботу інженерних військ УПА, технології безпеки та принципи побудови криївок.

В українській періодиці повоєнної Західної Німеччини час від часу друкували статті, присвячені тим чи іншим подіям і постатям історії України. Українські читачі другої половини 1940-х рр. могли прочитати статті про українських лицарів – запорозьких козаків, про бій під Крутами в 1918 р. та його історичне значення, про діяльність Михайла Грушевського та Михайла Омеляновича-Павленка [362; 377; 374; 368].

Наступним важливим напрямом реалізації культурної програми українських переміщених осіб і біженців повоєнної Західної Німеччини були виступи інтелектуалів із доповідями, рефератами та лекціями перед ДіПі. Після завершення робочого дня українська громада, як інтелігенція, так і робітники, збиралася у світлиці чи клубі табору переміщених осіб, до якого на виступ запрошували лекторів і доповідачів. Зазвичай пропоновані теми викликали в переміщених осіб і біженців з України зацікавлення, свідченням чого була значна кількість запитань до виступаючих.

Щодо виступів на історичну тематику, то доповідачі передовсім ознайомлювали присутніх з важливими подіями, що мали місце в історії України відносно нещодавно. Зазвичай лектори були безпосередніми учасниками подій, що додавало їхнім виступам авторитетності. Так, член Української Центральної Ради Антін Постоловський виступив у 1947 р. у Регенсбурзі з доповіддю «Наші визвольні змагання 1917 – 18 рр. та причини їх невдачі». Протягом осені 1948 р. заступник голови сейму Карпатської України Степан Росоха здійснив низку виступів із рефератом, присвяченим річниці заснування Карпатської України, у якому він, зокрема, акцентував увагу присутніх на боротьбі закарпатських українців за свої політичні права і єднання з Українською Державою. У свою чергу дружина Дмитра Донцова

Марія, поетеса та громадська діячка, у своїй доповіді розповіла про «видатні жіночі постаті з часів Визвольного руху в Україні» [598, с. 4]. Частина доповідей розкривала переважно важливі сторінки козацької доби й була присвячена гетьманам і кошовим отаманам, які відстоювали інтереси України. У центрі більшості виступів перебувала постать гетьмана Богдана Хмельницького і українська національно-визвольна революція середини XVII ст. [598, с. 4], у результаті якої було проголошено Українську державу. Загалом червоною ниткою крізь усі доповіді проходила проблема відновлення Української держави. За умов відсутності власної держави, «феномен державності став однією з найвищих соціокультурних цінностей» [918, с. 27] переміщених осіб і біженців з України.

Деякі лекції були присвячені питанням демографії. Так, 5 листопада 1948 р. історик та географ Володимир Кубійович прочитав у Мюнхені лекцію на тему «Зміни в стані населення України». Як повідомляла преса, тема викликала жваву дискусію: «вояки УПА, які нещодавно прибули до Німеччини, розповідаючи про переселенчі рухи у Галичині, наголошували на сильній русифікації міст, до яких переселяють чимало росіян» [604, с. 4].

Літературознавці виголосили низку доповідей і рефератів з нагоди ювілеїв письменників, передусім Тараса Шевченка й Івана Франка, а також Михайла Коцюбинського, Богдана Лепкого, Олександра Олеся та ін. [598, с. 4; 593, с. 4]. Подеколи виступи доповідачів супроводжувалися читанням уривків з творів письменників у виконанні учнів українських шкіл і гімназій. Окремі доповіді були присвячені творчості представників інших видів мистецтв. Так, письменник Дмитро Чуб прочитав реферат про «зорю українського театру» Марію Заньковецьку [606, с. 4].

Лекції на теми загальноосвітнього характеру читали переміщені особи і біженці інших національностей. Російські мешканці таборів, приміром, член-кореспондент Академії медичних наук ССРСР на прізвище Малінін, протоієрей Михайло Помазанський, громадський діяч Серафим Рождественський та історик Микола Ульянов [796, с. 28-29].

Проведення святкових заходів та днів пам'яті становить наступну складову «м'якої пам'яті». Комеморативні практики переміщених осіб і біженців з України були звернені до минулого, водночас осучаснювали його й безпосереднім чином впливали на формування колективної пам'яті та етнічної ідентичності. Святкові заходи переважно присвячували річницям важливих у державотворчому сенсі для України подій. Так, у 1948 р. у таборах переміщених осіб українці відзначали 300-річчя «відродження Української Держави під проводом гетьмана Б. Хмельницького» [600, с. 4]. Звертає на себе увагу термін «відродження», отже, українські переміщені особи та біженці услід за гетьманом розглядали козацьку державу спадкоємницею Русі-України [905, с. 122]. Програмою свята було передбачено виступи з доповідями та концертна частина.

Пам'ятали переміщені особи та біженці події Української національної революції 1917 – 1921 рр., адже серед них у Західній Німеччині перебували безпосередні учасники визвольних змагань. Відповідно наприкінці жовтня – на початку листопада 1948 р. у календарі пам'ятних дат українців було відзначання 30-ї річниці так званого Листопадового зриву, коли в ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. влада у Східній Галичині перейшла від Австро-Угорщини до УНРади [892, с. 260].

Наприклад, у Новому Ульмі очільник Української галицької армії генерал Михайло Омелянович-Павленко прочитав реферат про українсько-польську війну 1918 – 1919 рр. У православній та греко-католицькій церквах відправлено панахиду за загиблими, організовано покладання вінків таборовими громадськими організаціями біля пам'ятника борцям за волю України, а у таборовому театрі відбулася святкова академія, підготовлена і проведена місцевим осередком СУМу [603, с. 4]. В інших таборах у ці дні, зокрема, організовували вечори спогадів учасників і свідків визвольних змагань [603, с. 4]. У 1949 р. переміщені особи та біженці з України святкували 30-у річницю Першого Зимового походу армії УНР зі Службою Божою та урочистою академією [611, с. 4]. Як відомо, історичне значення Першого

Зимового походу полягало, з одного боку, у сприянні поширенню селянських повстань в Україні, а з іншого – у демонстрації сили духу і жертвності вояків армії УНР у боротьбі за незалежність держави. До слова, аналогічні заходи у розглядуваний період проводили українці Франції [605, с. 4], а в Лондоні українці також відзначали річниці проголошення IV Універсалу Української Центральної Ради, за яким УНР проголошувалася незалежною державою, та Акту злуки УНР і ЗУНР, що засвідчувало соборні прагнення українців [538].

Українці проводили і святкування річниць від дня народження знакових постатей історії та культури України. Одним із них, безперечно, був Тарас Шевченко, 135-річчя від дня народження якого й відзначено у 1949 р. у таборах ДіПі. У програмі – читання реферату, наприклад, у Гессені для робітників – на тему «Шевченко – предтеча української національної революції» [615, с. 4]. У свою чергу Петро Оксаненко (справжнє прізвище Одарченко) у своєму виступі зробив наголос на ролі Тараса Григоровича в національному відродженні українського народу [540, с. 5]. Мистецьку частину складали декламування віршів Кобзаря, зокрема, «Розритої могили», «До мертвих, живих і ненароджених», а також виступи місцевих хорів, у репертуарі яких були «Заповіт» і «Думи мої, думи» та інсценізація «Катерини» [615, с. 4; 540, с. 5]. Українські переміщені особи та біженці Австрії відзначали Шевченківські дні за схожим сценарієм.

Окрім того, ідея соборності України простежується у відзначанні деяких релігійних свят – Дня хрещення України, у який відбувалися величезні маніфестації за участю українських переміщених осіб і біженців «без різниці релігійних чи партійних поглядів» [598, с. 4] та Дня святої Покрови, у якому також брали участь українці різних конфесій [601, с. 4].

У календарі переміщених осіб і біженців з України значилися і Дні пам'яті. Сучасний французький історик П'єр Нора, автор концепції «місць пам'яті», стверджує, що останні з'являються та існують завдяки відчуттю, що спонтанної пам'яті немає, відповідно її потрібно конструювати, зокрема відзначаючи пам'ятні річниці. Звичайне відзначання певної події відрізняється

від комеморативних практик тим, що останні шляхом багаторазового повторення набувають ритуального характеру [972, с. 189]. Тож до комеморативних практик українських переміщених осіб і біженців у Дні пам'яті належать згадування загиблих борців за незалежність України, відправлення в церквах панахид, читання у світлицях таборів переміщених осіб рефератів і проведення академії, присвячених пам'яті героїв. Згадуючи про мужність та сміливість, жертвовність і патріотизм українців, які загинули в боротьбі за Українську державу, організатори заходів сприяли вихованню відповідних рис в українських переміщених осіб і біженців, передусім молоді. Саме на молоде покоління покладалися надії як на продовжувачів справи їхніх старших братів і батьків.

Щороку в листопадові дні українці згадували героїв Базару [608, с. 4; 607, с. 4; 14, арк. 283]. Зазначене село на Житомирщині увійшло в історію як місце трагічної загибелі в листопаді 1921 р. загону українських вояків армії УНР. Саме тут у нерівному бою із Робітничо-селянською Червоною армією трагічно закінчився Другий зимовий похід армії УНР.

В останній місяць весни переміщені українці та біженці вшановували пам'ять загиблого 25 травня 1926 р. у Парижі очільника Директорії УНР Симона Петлюри [622, с. 4]. У свою чергу 23 травня 1938 р. у Нідерландах знайшов спочинок перший голова ОУН Євген Коновалець. Траплялося, що в один день українці Західної Німеччини вшановували пам'ять обох борців за незалежність України [429, с. 340]. Саме так вчинили 1949 р. в українському таборі міста Ляйцгайм. Розпочалися заходи із підняття прапора жалоби та відправлення молебнів по українських церквах. Після того відбулася академія, яку відкрив генерал Михайло Омелянович-Павленко. Літературознавець Дмитро Штогрин у своїй доповіді підкреслив «нерозривну братерську єдність українців усіх земель у боротьбі з ворогом» [621, с. 4]. На завершення заходу у виконанні хору пролунали «Не пора, не пора» Івана Франка та «Ще не вмерла Україна» Павла Чубинського. Згадані пісні сприймалися українськими біженцями та переміщеними особами, як національні гімни, були співзвучні

їхнім думкам і почуванням, тому й не дивно, що всі присутні співали разом із хористами [621, с. 4].

У дні Зелених свят переміщені українці традиційно відзначали День полеглих борців за волю України. Так, у 1947 р. в українському таборі Райтерсайх, що біля Ансбаху у таборовій церкві відбулася Служба Божа, відправлено панахиду над насипаною переміщеними українцями могилою, під час якої згадано прізвища загиблих вояків УПА. Могила була прикрашена вінками і квітами і оповита чорним шарфом. На високому березовому хресті розташовувалися табличка блакитного кольору, на якій золотими літерами написано «Борцям за волю України» і терновий вінок. Хрест був прикрашений шарфами національних кольорів. Захід завершився хвилиною мовчання та виконанням стрілецької пісні «Коли ви вмирали» [645, с. 8].

Єдність, соборність українців можна простежити й на прикладі вшанування пам'яті митрополита Андрея Шептицького в Ганновері в листопаді 1945 р. Серед низки традиційних заходів звертають увагу два реферати про очільника УГКЦ, які прочитали від православних Григорій Завадович, а від греко-католиків – Степан Волинець [420, с. 159].

У свою чергу українці, що замешкали на «туманному Альбіоні», також проводили вечори пам'яті митрополита Андрея Шептицького. Прикметно, що на одному з таких вечорів у Лондоні із доповіддю виступив перший очільник Об'єднання білорусів у Великій Британії Вінцент Жук-Гришкевич. Він поділився спогадами про голову Української греко-католицької церкви, який, на думку Вінцента Антоновича, цікавився білоруським національним рухом та виступав на захист білорусів, коли польський уряд хотів ліквідувати Білоруський національний музей [562, с. 4]. Українці Франції також проводили вечори пам'яті. Наприклад, у 1949 р. у Парижі відзначили 240-річчя з дня відходу у вічність Івана Мазепи, якого генерал Олександр Удовиченко вважав борцем за соборну і суверенну Україну, «що його вірними послідовниками були Симон Петлюра та всі видатні постаті української боротьби за визволення» [592, с. 4].

Подібні заходи проводили й представники інших народів, що опинилися в Західній Німеччині. Так, переміщені росіяни влаштовували Дні поминання героїв Росії, зокрема й генерала Андрія Власова [800, с. 74], а також Дні непримиренності (7 листопада) [796, с. 23], у які вшановували пам'ять усіх тих, хто віддав своє життя в боротьбі за звільнення Росії від комунізму.

Організація та проведення виставок українського народного мистецтва становила ще один напрям реалізації культурної програми переміщених осіб і біженців з України в повоєнній Західній Німеччині. Виставки виконували кілька функцій. По-перше, вони знайомили окупаційні влади та німецьке населення з багатоміною народною культурою українців; по-друге, сприяли збереженню культурної спадщини і спонукали українських переміщених осіб і біженців уже на німецькій землі плекати прадавні ремесла. Вони відбувалися в таборових вітальнях, приміщеннях дитячих садків [648, с. 5] та ін.

Учасниками таких виставок були й переміщені особи інших національностей. Однак саме українці за кількістю та якістю експонатів впевнено лідирували серед інших ДіПі. Так, на міжнародній виставці народного мистецтва в 1947 р. у Вайсенбурзі брали участь прибалти, євреї та українці. Естонці й литовці продемонстрували шкіряні та в'язані речі, серед яких – рукавички, шапки, хустки і светри, а також твори художнього мистецтва й книжкові видання. Невелика єврейська громада показала електричні труби для печення, радіоприймач, голосники і запальнички. У свою чергу українські зразки народного мистецтва розташовувалися в кількох кімнатах. Серед них і жіночий одяг, і вишиті пластунками подушки та краватки, і дитячі іграшки, і різьблені в гуцульському стилі речі, на які відвідувачі звертали найбільше уваги [563, с. 6].

Важливо, що усі заходи із формування культурної пам'яті переміщених осіб і біженців з України у Західній Німеччині реалізовувалися саме українською мовою. Табори переміщених осіб і біженців, особливо ті, в яких чисельно переважали українці, можна порівняти з певними резерваціями, в яких самі «аборигени» створювали умови для плекання української культури

й на території яких комунікація провадилася українською мовою. Тобто усередині етносу відбувалися інтенсивні українськомовні інформаційні зв'язки. Згодом, коли переміщені особи та біженці стали частиною української діаспори, переважна більшість інформаційних зв'язків реалізовувалася мовою нації країни проживання [918, с. 24].

Українські переміщені особи та біженці повоєнної Західної Німеччини докладали зусиль до створення власного меморіального ландшафту. В силу різних обставин вони не встигли створити меморіальні комплекси чи парки пам'яті, однак встановлювали пам'ятники, хрести і меморіальні дошки з метою увічнення пам'яті про події та їхніх учасників. Сучасник подій Євген Побігуший-Рен у своїх спогадах зауважував, що перш ніж встановити в 1949 р., часі масової еміграції українців, пам'ятник борцям за волю України в Райтерсайху, були сумніви щодо доцільності акції, адже «здається, що не було змислу споруджувати такого пам'ятника тоді, коли українці масово виїжджали в різні країни, а теж і не знаючи, чи місцеві німці його не знищать, а коли не знищать, чи будуть його доглядати» [431, с. 19]. Пам'ятник спорудили і на момент написання Є. Побігушим-Реном спогадів, у середині 1980-х рр., він стояв «як свідок нашого перебування в тій місцевості» [431, с. 19]. Переходимо до розгляду складових «твердої пам'яті» українських ДіПі.

Пам'ятники, хрести і меморіальні дошки, які встановлювали українці, слід розглядати як текст, створений і підтримуваний переміщеними особами та біженцями в рамках властивих їм історичного та ідеологічного контекстів (див. Додаток М). З одного боку, згадані меморіальні об'єкти, з'явившись як продукти бачення минулого, впливали на колективну пам'ять як українців, так і представників інших національностей, які могли їх бачити безпосередньо чи опосередковано за допомогою засобів масової інформації. Тобто вони виступають важливими засобами передавання певних версій історії [972, с. 217], а через них – засобами формування колективної пам'яті та ідентичності. З іншого боку, меморіальні об'єкти становили культурний ландшафт, на фоні якого розгорталася щоденна діяльність мешканців Західної

Німеччини. Отже, їх щодня могли бачити люди, які не цікавилися або мало цікавилися українськими біженцями та історією України.

Серед таких меморіальних об'єктів передусім слід назвати пам'ятники та хрести, встановлені на могилах українців, які знайшли спочинок у Західній Німеччині. Серед них були й українці другої хвилі еміграції, і в'язні нацистських концтаборів, і українські переміщені особи та біженці [420, с. 158; 37, арк. 2; 138, арк. 1 зв., 3]. Етнолог Олекса Воропай наголошував на важливості впорядкування могил українців, встановлення на них хрестів із тризубами та написами щонайменше трьома мовами: українською, німецькою й англійською [413, с. 198, 213]. У такому разі написи могли промовляти не лише для українців, а й для місцевого німецького населення. Для виготовлення та встановлення пам'ятників українці організували спеціальні громадські комітети, збирали пожертви. Наприклад, на встановлення пам'ятника на могилі Симона Петлюри в Парижі збирали кошти українці Франції, Німеччини, Бельгії [631, с. 4] та ін.

26 квітня 1945 р. на німецькій землі перестало битися серце гетьмана Павла Скоропадського. Колишнього очільника Української Держави поховали в родинному склепі міста Оберстдорф. Склеп має вигляд великої могили із гранітним надгробком і козацьким хрестом, на таблицях вказані імена похованих, зокрема на одній із них можемо прочитати «Павло Скоропадський / Гетьман України» (нім. Paul Skoropadsky / Hetman der Ukraine). Переміщені особи та біженці з України влаштували збір коштів на облаштування могили гетьмана, оскільки вважали її «історичною пам'яткою, пам'яткою батьківщини, пам'яткою визвольної боротьби» [14, арк. 250 зв.]. У свою чергу 27 листопада 1949 р. відбулося відкриття пам'ятника за проектом архітектора Олекси Повстенка на могилі генерал-хорунжого армії УНР Всеволода Петрова, який відійшов у вічність у 1948 р. Подія перетворилася на «велику пропагандивну маніфестацію української визвольної боротьби» [632, с. 4].

У с. Бублінганзен поблизу міста Вецляр знайшли спочинок вояки Першої української стрілецької дивізії армії УНР, відомі як синьожупанники.

На місці поховання, яке доглядали українці-емігранти Німеччини, встановлено відповідний пам'ятник, проводилися панахиди [620, с. 4]. Переміщені українці та біженці у Шваб-Мюнхені впорядкували на цвинтарі 30 могил своїх співвітчизників. На високому бетонному фундаменті на цоколі височів хрест із золотим тризубом, на якому було зазначено «1939 – 1945» і «Українер». На трьох стінах цоколю розташовуються таблиці з іменами похованих українців [568, с. 5].

На найбільшому та найвідомішому цвинтарі Мюнхена Вальдфрідгоф (нім. Waldfriedhof) у різні роки знайшли спочинок голова проводу ОУН (Б) Степан Бандера, публіцист Осип Бойдуник, педагог Григорій Ващенко, історик Дмитро Дорошенко, генерал-хорунжий армії УНР Микола Капустянський, президент УНР в екзилі Андрій Лівицький, співак Євген Цимбалістий та багато інших. Саме тут у 1948 р. було влаштовано символічну могилу з хрестом на честь полеглих борців за волю України [704]. Однак українські могили «прикрашали» й хрести з більш прозаїчними написами. Один із них був встановлений на католицькому цвинтарі «Пферзее» в Аугсбурзі: «Тут поховані українці і ніхто не знає, хто вони» [413, с. 213].

Сьогодні склалася непроста ситуація з українськими похованнями в Західній Німеччині понад півстолітньої давнини. Згідно з німецьким законодавством, якщо не сплачувати за догляд за могилою, то з часом місце віддається для поховання іншої особи. Українським державі та громаді слід взяти під опіку могили наших емігрантів. Приклади для наслідування маємо. Так, благодійний фонд «Героїка» на зібрані українською громадою кошти в 2016 р. уклав з Управлінням муніципальних кладовищ Мюнхена (нім. Städtische Friedhöfe München) договір опіки над могилою полковника армії УНР Миколи Шраменка [999].

Культурний ландшафт Західної Німеччини створювали й найпростіші візуальні форми увічнення пам'яті – меморіальні дошки. До них належать знаки, встановлені на нерухомих історико-культурних об'єктах чи пам'ятних місцях, із текстом, що розкриває зв'язок історико-культурного об'єкта з

історичними подіями чи визначними діячами [972, с. 219]. Наприклад, у монастирі Августинів с. Ваєрн кілька років розташовувався табір українських ДіПі з каплицею, де відправлялися Служби Божі. У пам'ять свого перебування переміщені особи та біженці з України вмурували в стіну каплиці меморіальну дошку, зазначивши на ній, що протягом 1945 – 1947 рр. у ній молилися «українські вигнанці», що мусили залишити свою батьківщину [653, с. 8].

Отже, українська інтелігенція докладала значних зусиль до формування культурної пам'яті переміщених осіб і біженців з України. До складових «м'якої пам'яті» українських переміщених осіб і біженців повоєнної Західної Німеччини слід зарахувати публікацію книг, видання періодики, виступи з доповідями та лекціями в таборах переміщених осіб, організацію виставок народної творчості, проведення святкових заходів та днів пам'яті. Згадані напрями реалізації культурної програми мали соборницький характер. У свою чергу серед складових «твердої пам'яті» виділяємо встановлення пам'ятників, хрестів і меморіальних дошок, які створювали український меморіальний ландшафт у Західній Німеччині.

4.6. Спортивне життя. Олімпіада ДіПі

За професійною приналежністю серед українських мігрантів були військові, учителі, лікарі, письменники, художники, музичні й театральні діячі, а також спортсмени. Влаштуваючи свій побут на німецькій землі, спортсмени створили понад півсотні спортивних товариств, пропагували здоровий спосіб життя, агітуючи переміщених осіб і біженців записуватися до спортивних секцій, систематично проводили змагання, досягали перемог і аналізували причини поразок із тим, щоб далі рухатися вперед.

У таборах ДіПі пропагувався здоровий спосіб життя, відповідно переміщених осіб і біженців з України заохочували займатися фізкультурою і спортом. Рада фізичної культури (РФК) наголошувала, що «майбутнє вимагає від нас усіх залізних м'язів і нервів» [15, арк. 6 зв.]. Українці, які опинилися в

Західній Німеччині, пережили голодні воєнні роки, а емігранти з радянської України – Голодомор 1932 – 1933 рр., частина – ГУЛАГ, та й побутування в таборах ДіПі бажало кращого. Усе це не кращим чином позначилося на стані здоров'я таборян, тому актуальним питанням на порядку денному перебувала турбота про здоров'я переміщених осіб і біженців з України, зміцнення їхньої імунної системи та загартування організму. Займалися спортом і з метою профілактики багатьох захворювань, зокрема серцево-судинних. Як підкреслював спортсмен Степан Кікта, «кожна година тренінгу і змагань на вільному повітрі – це неоціненний вклад в здоров'я даної одиниці» [372, с. 66]. Окрім того, РФК у своєму зверненні до українських переміщених осіб і біженців наголошувала на матеріальному боці проблеми: «хвора людина потребує багато часу на видужання, а лікування коштує більше, ніж запобігання хворобі, з хворої людини держава не має ніякої користі, а тим самим це позначається і на національній прибутку» [15, арк. 8 зв.].

Щоправда, намагання Ради фізичної культури запровадити до навчальних планів шкіл таборів уроки фізичної культури наштовхнулося на байдужість адміністрації. Як наслідок, до навчальних планів 75 % [746, с. 366] шкіл такий предмет не було введено. До небагатьох середніх навчальних закладів, де викладалася фізкультура належала, зокрема, гімназія в Карльсфельді. Цікаво, що у згаданому навчальному закладі на уроки фізкультури учні класу поділялися на дві групи – хлопців і дівчат, уроки в яких проводило подружжя Антоновичів [415, арк. 533].

Заняття різними видами спорту давало можливість відволіктися від буденності, зняти психологічний стрес, адже, як відомо, спорт – добрий антидепресант. Як писав футболіст Олександр Скоцень, таборяни «прагнули спортивних емоцій серед сірого буденного життя» [437, с. 338]. Особливої актуальності це набувало в контексті постійної загрози примусової репатріації «на рідину», численними скринінгами і наклепами, суперечками, що мали місце в українському політичному житті, почасти недоброзичливим ставленням німецького населення до переміщених осіб і біженців з України.

Окрім того, здобуті перемоги в тих чи інших спортивних змаганнях могли гідним чином репрезентувати українських біженців і переміщених осіб як серед інших ДіПі, так і перед іноземцями.

Сучасний дослідник Володимир Гінда зауважує ще на одній причині заняття спортом біженцями та переміщеними особами. Йдеться про додаткові продуктивні пайки, які отримували спортсмени [746, с. 345]. За умов постійного недоїдання, а подекуди й голодування [701] мешканців таборів згадана продуктова допомога була доречною. Для кращого розуміння подвигу, який щодня робили наші спортсмени, тренуючись та беручи участь у змаганнях, слід наголосити, що «таборова дієта» була далекою від дієти спортивної, катастрофічно не вистачало вітамінів.

Від 1945 р. українські переміщені особи та біженці почали завзято створювати спортивні товариства, до складу яких входили різні секції. Відповідно незабаром виникла потреба створити центральну спортивну організацію українців Західної Німеччини, яка б координувала діяльність спортсменів і товариств. Таким чином, наприкінці листопада 1945 р. на зборах, у яких взяли участь делегати українських спортивних товариств ухвалено рішення про створення Ради фізичної культури, першим очільником якої обрано А. Лукіяненка. Згодом РФК очолювали театральний режисер Володимир Блавацький, магістр фізкультури Іван Красник (згодом протягом 45 років очолював Українську спортову централю Америки і Канади), філателіст Степан Кікта. Її робота охоплювала такі види спорту, як легка й важка атлетика, футбол, волейбол, баскетбол, теніс, настільний теніс, плавання, туризм, бокс, шахи та лижний спорт [437, с. 343].

Рада фізичної культури організувала в Міттенвальді роботу Педагогіюму фізичної культури. Навчальний заклад ставив за мету готувати вчителів фізичної культури для середніх навчальних закладів. Щоправда, студентів бракувало: із 23 студентів перший рік навчання закінчило лише 11. Менше десятка вчителів, що працювали в Педагогіюмі, викладали теоретичні предмети – основи і методики фізичної культури, систематику гімнастичних

(руханкових) вправ, практичні курси різних видів спорту, біології й анатомії людини, психології, української та англійської мов [838, с. 23]. При Раді фізичної культури діяла термінологічна комісія, що мала на меті опрацювати українську спортивну термінологію, та Об'єднання спортивних суддів, яке складалося з 34 суддів різних видів спорту [838, с. 23].

РФК з метою заохочення діяльності спортсменів запровадила відзнаки «Відзнака фізичної вправності» – сталеву, срібну й золоту, які, за даними «Альманаху Ради Фізичної Культури», у 1947 р. здобули 1003 спортсмени. Найбільшу кількість відзнак отримали члени СТ «Лев», у свою чергу спортсменки УСТ «Чорногора» випередили за кількістю відзнак спортсменок інших товариств [997].

День фізичної культури – спортивне свято, що мало на меті пропагувати серед переміщених осіб і біженців з України здоровий спосіб життя. У 1947 р. воно проходило під гаслом: «Здорова молодь – на службі Батьківщини» [372, с. 49]. Розпочиналося свято в урочистій атмосфері з привітання очільника Ради фізичної культури, адміністрації табору переміщених осіб і біженців, відправлення Служби Божої, підняття прапору, параду («дефіляда») спортсменів. У цей день спортсмени виконували гімнастичні вправи, вправи з легкої атлетики, провадили спортивні ігри. Зазвичай кількість учасників змагань була чималою. Наприклад, у 1947 р. у Новому Ульмі взяло участь 235, а у Міттенвальді – 493 спортсмени [15, арк. 57 зв.].

Спортсмени брали участь у різноманітних офіційних заходах, що проводилися управами таборів чи організаціями переміщених осіб і біженців з України. Зазвичай вони були учасниками маршів. Так, понад 100 членів УСТ «Запоріжжя» брали участь у марші з нагоди роковин Базару – трагічної загибелі загону українських вояків армії УНР у 1921 р. на Житомирщині.

У зв'язку з масовою еміграцією спортсменів Рада фізичної культури у 1950 р. припинила свою діяльність.

Понад 80 % українських спортсменів опинилося в американській зоні окупації Німеччини. Відповідно порівняно з англійською та французькою

зонами, спортивне життя тут було динамічним. Український закордонний дослідник Володимир Маруняк, посилаючись на дані РФК, зазначав, що станом на грудень 1947 р. Рада зареєструвала 51 українське спортивне товариство: 31 в американській зоні Німеччини, 16 – в англійській, 4 – у французькій [829, с. 283]. Однак, як зауважує дослідник Володимир Гінда, найбільш точними є дані Олександра Скоценя, оскільки не всі товариства були зареєстровані у РФК [746, с. 349-350]. Автор праці «З футболем у світ» зазначав про роботу 59 спортивних товариств: 39 – в американській зоні, 20 – в англійській, 0 – у французькій. У середньому в спортивному товаристві було задіяно 10 % українських мешканців табору переміщених осіб.

Спортивна галузь була представлена як професійними українськими спортсменами, так і ДіПі-аматорами. Слід зазначити, що професійних футболістів, які розпочали спортивну кар'єру в Україні, на німецькій землі опинилося, порівняно з представниками інших видів спорту, найбільше. До них належать нападник «Динамо» (Київ) Олександр Скоценя, колишні воротарі «Сяну» (Перемишль) Роман Дубляниця, «Лисоні» (Бережани) Юрій Лаврівський та «Довбуша» (Чернівці) Теофіл Сорочинський, нападник «Поділля» (Тернопіль) М. Болюх, футболіст «Дністра» (Самбір) Куцан, футболісти з «України» (Львів) О. Банах, Василь Босий, Микола Гошовський, Іван Мікльош, з «Тризуба» (Львів) Ярослав Бернадин. Замешкали в Західній Німеччині і хокеїсти, наприклад, Омелян Бучацький, Юрій Дицьо та Роман Маринець з «України» (Львів). На німецькій землі перебували і професійні шахісти, зокрема Федір Богатирчук, Микола Крикловенський, С. Попель, Олекса Селезнів, Л. Туркевич, М. Турянський та ін.

Серед українських спортивних товариств, що постали в повоєнній Західній Німеччині, слід назвати «Богун» у Розенгаймі (згодом перенесений до с. Штефанскірхен), «Буревій» у Ноймаркті, «Буй-Тур» у Форхгаймі, «Верховина» в Регенсбурзі, «Говерла» в Інгольштадті, «Гомін» у Дінкельсбюлі, «Дніпро» в Байройті, «Дніпро» в Бамберзі, «Дніпро» в Корнберзі, «Дніпро» (згодом перейменовано на «Беркут») у Новому Ульмі,

«Дністер» в Ерлангені, «Дністер» у Людвігсбурзі, «Заграва» у Ваєрні, «Запоріжжя» в Ашаффенбурзі (з 1948 р. – «УСТ Ашаффенбург»), «Зоря» в Карслуе, «Зоря» у Швайнфурті, КЛК (Карпатський лещетарський клуб) у Мюнхені, «Луг» в Айхштедті, «Орлик» у Берхтесгадені, «Пробій» у Нойбосерні, «Пролом» в Альтеттінгі, «Пролом» в Ансбасі, «Пролом» в Ашаффенбурзі (з 1948 р. – «УСТ Ашаффенбург»), «Пролом» в Етлінгені, «Прометей» у Міттенвальді, «Січ» в Ашаффенбурзі, «Січ» у Ляндсгуті, «Січ» у Регенсбурзі, «Скала» у Вайсенбурзі, «Сокіл» у Бад-Верісгофені, «Сокіл» в Ельвангені, «Сокіл» у Фільсбібурзі, «Степ» у Ділінгені, «Стріла» у Фірнсберзі, «Сян» у Пфарркірхені, «Тризуб» у Герсфельді, «Тризуб» у Роттенбурзі, «Тур» у Ляндсгуті, УССК (Український студентський спортивний клуб) у Мюнхені-Рамерсдорфі, «Хортиця» в Оберстдорфі, «Хортиця» в Райтерсайху, «Хортиця» у Травнштайні, «Чайка» в Нюрнберзі, «Чорногора» в Аугсбурзі, «Чорномор'я» у Вісбаден-Кастелі. Також діяли українські спортивно-руханкові товариства «Довбуш» у Мюнхені-Фраймані, «Калина» у Фюсені, «Лев» у Карлсфельді та Міттенвальді, футбольний клуб «Україна» в Старому Ульмі, при осередку Спілки української молоді відкрито відділ «Прометей» (Міттенвальд) і секцію «Юнак» (Регенсбург).

Звертають на себе увагу назви спортивних товариств переміщених осіб і біженців з України, які мають чітко виражений національний характер.

Школярі не мали права входити до українських спортивних товариств, тому при деяких таборових гімназіях молодь організовувала спортивні гуртки, якими переважно керували вчителі фізичної культури. Діяльність таких гуртків була не постійною, а сезонною. Степан Кікта вказував, що гімназійних спортивних гуртків (ГКС) нараховувалося 10, зокрема, діяли в Аугсбурзі («Юнак»), Ашаффенбурзі (ГКС «Черник»), Бад-Верісгофені, Берхтесгадені, Міттенвальді (ГКС «Пробій»), Мюнхен-Фраймані, Новому Ульмі та Регенсбурзі («Бескид»).

Найбільш активну діяльність провадили такі українські спортивні гуртки, як «Юнак» в Аугсбурзі (керівник Орест Лисинецький, який, до слова,

в Україні очолював легкоатлетичний гурток «Спартак» у гімназії м. Станіслава), «Черник» в Ашаффенбурзі (керівник Михайло Глов'як) та «Бескид» у Регенсбурзі (керівник Матвій Мелешко). Найбільшою популярністю серед гімназистів користувався футбол, також грали у волейбол і настільний теніс. З ініціативи СТ «Беркут» (Новий Ульм) для школярів було організовано курси з гри в шахи.

Спорадично проводилися і змагання серед учнів-спортсменів. Наприклад, члени Гімназійного клубу спортсменів «Черник» із Ашаффенбургу під час літніх вакацій 1947 р. вирушили в спортивну мандрівку Західною Німеччиною. Юні баскетболісти, футболісти та гравці настільного тенісу відвідали Берхстесгаден, Міттенвальд, Фрайман-Мюнхен, де провели матчі з колегами. Серед найбільших спортивних успіхів «Черника» слід назвати перемогу над футбольною командою ГКС «Пробій», які вважалися юніорами «Лева», із рахунком 6:0 [567, с. 6].

Українські спортивні товариства та команди розробляли власні символи – емблему та прапор, у більшості яких чітко простежувалися національні кольори та символи. Емблеми зазвичай містили назву спортивного товариства та місця його розташування; подекуди – символічне зображення того чи іншого об'єкта, який характеризував назву товариства. Наприклад, на емблемі УСТ «Чорногора» (Аугсбург) зображено карпатські гори, а емблема УСРТ «Калина» (Фюссен) прикрашена кетягом відповідних ягід. У свою чергу на емблемі Українського студентського спортивного клубу (Мюнхен-Рамерсдорф) був зображений тризуб. Кольорова гама була різною, траплялися й поєднання національних кольорів. Їх можна було побачити, зокрема на емблемах УСТ «Заграва» (Ваєрн), футбольної команди табору Сомме Касерне (Аугсбург). Цікаво, щоб утілити ескіз у життя у вигляді нашивок на спортивні форми, керівництву згаданої футбольної команди довелося використати дві жіночі нічні сорочки жовтого і синього кольорів [372, с. 15].

Щодо прапора, то він виконувався в кольорах емблеми. Наприклад, стяг згадуваного УСТ «Чорногора» складався з двох рівновеликих горизонтальних

смуг синього і чорного кольорів, з одного боку якого розташовувалася емблема та містився напис «УСТ «Чорногора» 1945 Авґсбург», а з іншого – девіз «Де сила – там воля вітає» [372, с. 60].

За умов економічної кризи, що охопила Західну Німеччину, видається дивом, що українські спортивні команди намагалися розробити та пошити/придбати/дістати власну форму. Часто-густо доводилося збирати з «миру по нитці». Так, Ярослав Хоростіль описав процес створення у 1945 р. форми для футбольної команди табору Сомме-Касерне: «Мальчевський пожертвував 9 гарних сорочинок, а з магазину суспільної опіки вдалося видістати 11 штаняг, сорочок і черевиків-«комісників», що мали заступити футболівки» [372, с. 15]. Автор наголошував, що футболісти, замість кросівок, отримали важкі черевики, цілковито непридатні для заняття спортом. Футболіст Українського спортивного студентського клубу Микола Дейчаківський, наголошуючи на браці матеріальних засобів існування спортсменів, висловлював вдячність таборовим шевцям, які регулярно на верстаті лагодили їхні кросівки, оскільки про придбання нових пар взуття залишалось тільки мріяти. Схожа ситуація склалася з новоствореною хокейною командою «Лев» (Міттенвальд). Два роки наполегливих пошуків спонсора організатором команди Омеляном Буцацьким мали успіх: керівництво табору Міттенвальду виділило 2 тис. марок [746, с. 358] на купівлю ковзанів і взуття, проте коштів не вистачило і деякі хокеїсти мушили діставати ковзани самостійно, зокрема, і на «чорному ринку». Решту форми хокеїстам довелося робити власноруч, наприклад, рукавички виготовляли з обрізків шкіри.

Прикметно, що форма частини команд була виконана в національних жовто-синіх кольорах. Так, футболіст Микола Суховерський згадував, що футбольна команда з Людвігсбурга, уже перебуваючи на німецькій землі, розробила форму в кольорах українського прапора: сорочки мали синій колір, а комірці жовтий; до того ж на сорочках було зображено тризуб жовтого кольору [440, с. 107]. Українська збірна футбольна команда, що представляла

наших мігрантів на Олімпіаді ДіПі у 1948 р., мала сорочки синьо-жовтого кольору [437, с. 343]. У свою чергу футбольна команда СТ «Україна» (Старий Ульм) при виборі кольорів форми виявила послідовність, залишивши червоний і чорний [437, с. 341]. Саме такі кольори мала форма СТ «Україна» (Львів), наступниками яких і були староульмівці.

Проблема спортивного інвентаря стояла дуже гостро. Його відсутність і висока вартість поруч з іншими чинниками зумовила масовий розвиток одних видів спорту за рахунок інших. Ті види спорту, що потребували значної кількості інвентаря, зокрема, хокей і лижний спорт, ставали аутсайдерами в спортивному житті переміщених осіб і біженців з України. До слова, дороговизна інвентарю та форми хокеїстів, на відміну від футболістів у довоєнному Львові, відповідним чином позначилася на розвиткові згаданих видів спорту. Нестача басейнів не давала можливості розвивати плавання. Натомість «невибагливі» щодо інвентаря види спорту, зокрема футбол і волейбол, стали наймасовішими серед українських ДіПі. Окрім того, наявність неякісного інвентаря не сприяла успіхам наших команд. Так, Роман Волчук, який брав участь у змаганнях із лижного спорту в 1949 р., зауважував, що «вузьких і легких «бігових» лещат ніхто тоді не мав, ми бігали на звичайних «туристичних» дошках, які вживали також у «з'їздових» конкуренціях» [412, с. 114]. Про непридатних до гри м'ячах згадував футболіст Микола Дейчаківський. Спортсмен зауважував, що вони позичали за цигарки в колег з німецького клубу «Баюварен» (нім. Sportclub Bajuwaren München 1910 e. V.) для гри якісні м'ячі [701], а свої використовували для тренувань.

Шляхи отримання спортивного інвентаря та форми, необхідної не лише для проведення змагань, а й для тренувань, були різні. Його можна було придбати за фінансового сприяння ІМКА та ЮНРРА, отримати завдяки благодійницькій діяльності переміщених осіб і біженців, роздобути як трофей після виграного матчу. Так, у 1946 р. футбольна команда «Україна» (Старий Ульм) у результаті перемоги над командою польських військових, які стерегли американські військові магазини, у Ашаффенбурзі отримала від

суперників 10 футбольних м'ячів, п'ятнадцять шкіряних спортивних валізок і комплект спортивного спорядження [437, с. 362].

Спортивних майданчиків і футбольних полів катастрофічно не вистачало. Якщо вони і з'являлися в таборах, то завдяки наполегливій праці спортивних товариств і небайдужих переміщених осіб і біженців з України. УСТ «Чорногора» власними зусиллями облаштувало спортивний майданчик у таборі Сомме-Касерне. Спортсмени впорядкували й огородили майданчик, побудували на ньому башту з годинником і табло, прилаштували мікрофон, не забули й про вболівальників, для яких поставили лавки на 260 місць. Подекуди створені власноруч спортивні майданчики виглядали значно цивілізованіше, ніж їхні українські попередники початку ХХ ст., коли, приміром, футболісти у Львові грали на вільних пасовиськах, а замість перекладини воріт була натягнута мотузка [824, с. 23, 29]. Можна зафіксувати нове використання традиційних архітектурних форм. Так, для потреб спорту використовували неспортивні об'єкти, зокрема театри, у яких змонтовували боксерський ринг, а також проводили змагання з волейболу. Деякі команди винаймали спортивні майданчики [372, с. 21, 55; 15, арк. 18 зв.; 437, с. 346]. Щодо басейнів, то їхня кількість у рази була меншою за кількість спортивних майданчиків. Тренувалися переважно влітку у відкритих басейнах («плавальнях»). У 1946 р. УСТ «Чорногора» докладало зусиль до здобуття в місті закритого басейну, однак безуспішно [372, с. 28].

Ще одну проблему спортивного життя ДіПі становила відсутність власного транспорту, що негативно позначилася на фізичному та й психоемоційному стані спортсменів, а відповідно й на результатах матчів. Так, В. Гінда наголошував, що поразка української команди волейболістів довоєнному чемпіону Європи естонській команді навесні 1947 р. в Аугсбурзі зумовлювалася в тому числі й незадовільним трансфером наших гравців. Так, українські волейболісти «спочатку два дні перебували напівголодними в Мюнхені, а вже звідси вантажним автомобілем добиралися до пункту призначення, подолавши кілька сотень кілометрів» [746, с. 363]. У свою чергу

футболіст УССК Микола Дейчаківський згадував, що зазвичай футбольні команди користувалися таборовими авто для виїздів на матчі. Однак оскільки УССК не були табовою командою, то мусили на матчі їздити на переповнених потягах й, до того ж, за власний кошт [701].

За даними історика Володимира Маруняка, у 51 спортивному товаристві було зареєстровано 2462 (В. Маруняк наводив цифру 2359 спортсменів. Однак якщо поррахувати кількість спортсменів за видами спорту, отримуємо 2462) спортсменів, із них: 927 – футболістів, 374 – волейболістів і баскетболістів, 280 – легких атлетів, 276 – шахістів, 264 – тенісистів та гравців настільного тенісу, 108 – туристів, 87 – лижників, 80 – важких атлетів, 38 – плавців, 28 – боксерів [829, с. 284].

Цікаво, що одній й ті самі переміщені особи та біженці з України могли одночасно перебувати у складі команд різних видів спорту. Так, спортсмени «Чорногори» Петро Кошук, Микола Миськів і Роман Федик грали у футбольній і волейбольній командах. У свою чергу Богдан Савка проявив себе не лише у футболі, а й у настільному тенісі; Анна Кічановська грала у настільний теніс і у волейбол. Спортсменка Ірина Дубас зарекомендувала себе в баскетболі, волейболі, легкій атлетиці, альпінізмі та настільному тенісі, жодного дня не пропускаючи тренувань.

Наладнати регулярну діяльність усіх секцій не вдалося. Це пояснюється, по-перше, браком досвідчених тренерів, по-друге, невеликим рівнем зацікавлення переміщених осіб і біженців з України окремими видами спорту, по-третє, нестабільним складом учасників команд, передусім через еміграцію.

Футбол («копаний м'яч»), який після завершення Другої світової війни постав, за висловом футболіста Олександра Скоценка, як той «фенікс з попелу» [437, с. 350], став найпопулярнішим видом спорту серед переміщених осіб і біженців з України. Вони починали ганяти м'яча на таборових неохайних площах, однак швидко, завдяки спортсменам, звичайне ганяння м'яча перейшло у гру з сусідніми таборами. Незабаром почали формуватися футбольні клуби.

У Західній Німеччині, на відміну від Австрії, були створені сприятливіші умови для розвитку футболу. Річ у тім, що Австрійський футбольний союз заборонив своїм членам грати з командами, які не входили до Союзу, зокрема з командами ДіПі. У Західній Німеччині такий закон не діяв, що створювало, як згадував Олександр Скоцень, «кращі можливості для пропагування українського спорту» [437, с. 336]. Слід сказати, що окрім основних футбольних команд, при спортивних товариствах також діяли команди «ольд-боїв» (від англ. old boy – старші «парубки») та юнацькі команди.

Більшість українських команд тренували українці, однак мали місце й винятки. Так, у 1946 р. «Україна», яка, до слова, сформувалася на основі однойменної львівської команди, уперше в історії українського футболу в еміграції змогла найняти тренера, ним став чех З. Шімон [437, с. 376]. Трохи згодом, за спогадами Миколи Дейчаківського, УССК найняла на кілька місяців тренера Баєра, захисника німецької команди «Мюнхен-1860», який тренував їх за більш прогресивною системою «МВ» [701]. Тренування дали свій результат, тепер футболісти краще тримали лінію оборони.

Футболіст Олександр Скоцень залишив спогади про систему тренувань своєї одинадцятки з «України» (Старий Ульм). Тренування відбувалися чотири рази на тиждень. Вони склалися зі шведської гімнастики, бігу, стрибків, загальної атлетичної підготовки, технічних вправ із м'ячем і тактики гри, тренувань з воротарями, а на завершення – плавання в Дунаї [437, с. 346].

Різноманітним був персоналістичний вимір українського футболу повоєнної Західної Німеччини. Наприклад, футбольну команду УСТ «Чорногора» очолював Євген Івашко, під керівництвом якого грали (разом із запасними) Іван Богоніс, Кость Дейчаківський, Омелян Дрогобицький, Петро Зимний, Роман Капко, Ярослав Клименко, Петро Кошук, Микола Мальчевський, Микола Миськів, Іван Папіш, Богдан Савка, Олег Склепкович, Юліян Сухар, Роман Федик [372, с. 17].

У свою чергу кращими нападниками футбольної команди СТ «Україна» були Омелян Банах, Богдан Куцан, Павло Макар та Олександр Скоцень

(прізвисько Леньо) [437, с. 347]. Відомий захисник Іван Мікльош любив повторювати: «Не штука грати ногами, але розумом!» [347, с. 353], професійний воротар Роман Дубляниця. Також до складу команди в різні часи входили воротарі Василь Босий, Іван Куц, Степан Мисакович; захисники Мирослав Варениця, Володимир Гаврилів, Роман Ленчицький, Михайло Небола, Осип Скоцень; півзахисники Юрій Бачинський, Мирослав Горбачевський, Андрій Горський, Микола Гошовський, Степан Лютак, Ярослав Мицавка, Михайло Міtringа, Остап Стецьків; нападники Володимир Борецький, Іван Вареха, М. Герасимів, Володимир Закалюжний, Степан Солтис і В. Цібах.

Українські футболісти брали участь у внутрішньоклубних і міжнародних турнірах. Як зазначає В. Гінда, перший футбольний український чемпіонат серед команд переміщених осіб і біженців Рада фізичної культури організувала навесні 1946 р. Спочатку проводилися чемпіонати земель, на наступному етапі – фінальний турнір, так званий «Клас чемпіонів». Перемогу здобула команда «Лев» (Карлсфельд-Міттенвальд), друге місце посіла команда «Дніпро» (Байройт), третє – «Дніпро» (Бамберг). У сезоні 1946 – 1947 рр. «Лев» підтвердив своє чемпіонське звання. У наступному сезоні виборола перемогу команда «Січ» (Регенсбург) [746, с. 350-351]. Протягом 1947 – 1948 рр. проводився кубковий турнір за чашу В. Буцика. Улітку 1947 р. перемогу здобув «Лев» (Міттенвальд), восени – «Беркут» (Новий Ульм), у 1948 р. – «Чорногора» (Аусгбург) [746, с. 351].

Загалом були успішними поєдинки українських футболістів з іноземними командами. У жовтні 1945 р. на міжнародному футбольному турнірі, у якому взяли участь УСТ «Лев» та «Чорногора», а також литовська та польська команди, перемогу здобули литовці, друге місце посів «Лев», а третє – «Чорногора» [372, с. 17]. У липні 1947 р. на німецькому футбольному полі у Цуффенгаузені відбулося змагання між УСТ «Дністер» (Цуффенгаузен) і польською командою «Сьвітезь» (Бєблінген), що закінчилося з результатом 6:3 на користь українців [15, арк. 27 зв.].

5 червня 1946 р. в Ульмі футболісти СТ «Україна» зіграли історичний матч із кількарразовим чемпіоном Західної Німеччини ФК «Байєр» (Мюнхен; англ. «Bayern»). Відчутти атмосферу матчу можна, переглянувши статтю кореспондента спортивної газети «Гарт» Мирослава Болюха: «Свисток! Гра почалася. Нервозна, завзята гра, гостре, швидке темпо [...] публіка живо реагує на всі емоційні заграння, підбадьорює своїх любимців. Саме Куцан проредерся крізь ворожу оборону, скорим бігом зблизився до воріт, легко віддав до середини і м'яч задержався перед лівою ногою Скоценя П. Хвилина напруження [...] Хтось крикнув з публіки: «Леник, шайба!» – і в тій же секунді в правому розі затріпалася сітка воріт. Ще довго не втихали оплески, а «Україна» перепроводжувала одну атаку за другою. Це був переломовий момент. Кінцевий вислід 5:0 для України» [437, с. 353].

Українські футболісти добре себе зарекомендували в Західній Німеччині. Свідченням цього є те, що німецькі футбольні клуби запрошували кращих українських футболістів брати участь у матчах, у яких, за оцінкою О. Скоценя, «наші хлопці [...] доказували свою клясу, гарний стиль і високу техніку» [437, с. 380]. Так, футболіст Микола Дейчаківський, будучи гравцем УССК (Мюнхен), також грав на запрошення німецької професійної команди АСФ (Атлетік Спорте Ферайн; Розенгайм) [701], за що, правда, отримував символічну платню.

Окремо слід сказати і про дванадцятого гравця – уболівальників, які щиро й завзято підтримували свої команди, голосно скандували, заохочуючи футболістів до перемоги. Серед них були і представники українського політикуму в еміграції, а також громадські діячі та митці. Так, на одному з футбольних матчів у Новому Ульмі вболівали творці Української революційно-демократичної партії Іван Багрянний, Кирило Дацько та Семен Підгайний, а також письменник Улас Самчук [865, с. 58].

Окрім футболу, великою популярністю серед переміщених осіб і біженців Західної Німеччини користувався волейбол («відбиванка»). Рада фізичної культури організувала проведення 975 волейбольних матчів

українських команд. Серед чоловічих команд протягом 1946 – 1948 рр. перед вів «Лев» (Міттенвальд), а серед жіночих у 1946 – 1947 рр. – КЛК (Мюнхен), 1948 р. – «Чорногора» (Аугсбург) [829, с. 285].

Мала своїх прихильників серед переміщених українців Західної Німеччини і кошівка, тобто баскетбол. З ініціативи Ради фізичної культури було проведено 244 баскетбольних матчі. У згаданому виді спорту найкраще себе зарекомендували в 1946 – 1947 рр. «Січ» (Регенсбург), а в 1948 р. – «Чорногора» (Аугсбург) [829, с. 284]. Як зазначає Володимир Гінда, декілька успішних поєдинків мали у своєму активі українські баскетболісти і в міжнародних зустрічах з литовськими та польськими командами [746, с. 364].

Серед жіночих баскетбольних команд заслуговує на увагу «Чорногора». Її душею була Ірина Дубас; окрім неї, до складу команди входили О. Корсунь, М. Мартинюк, О. Савин, К. Самійленко та І. Холодняк [372, с. 52]. Загалом серед баскетбольних команд ДіПі найбільших успіхів досягли литовці.

Значні досягнення мали українські переміщені особи й біженці в такому виді спорту, як настільний теніс (столова ситківка). Українські команди настільного тенісу під егідою Ради фізичної культури розіграли 250 матчів [829, с. 284]. Серед українських біженців і переміщених осіб Західної Німеччини лідирували в 1946 р. «Лев» (Міттенвальд), а протягом 1947 – 1948 рр. – «Січ» (Регенсбург).

Кращими гравцями настільного тенісу УСТ «Чорногора» себе виявили у групі чоловіків Андрухович, Ігор Бойчук, Микола Миськів і Богдан Савка, а серед жінок – Ірина Дубас, Анна Капко й Анна Кічановська [372, с. 19]. У 1946 р. із 13 змагань 10 виявилися для «Чорногори» переможними. У 1947 р. Євген Радивил виграв український чемпіонат Західної Німеччини з настільного тенісу. Наступного року в Ашаффенбурзі в міжнародних змаганнях серед представників таборів ДіПі Євген Радивил і двоюрідні брати Роман-Орест і Роман-Богдан Припхани здобули всі призові місця.

Розвивалася і легка атлетика. Провалилися тренування з таких легкоатлетичних дисциплін, як біг на 100 м, 200 м, 400 м, 800 м, 1500 м,

3 000 м, 5 000 м, штовхання ядра, метання диску та списа («ратища»), стрибки у висоту з розбігу, стрибки в довжину, троеборство та п'ятиборство. Найуспішнішими серед команд із легкої атлетики були протягом 1946 – 1948 рр. КЛК (Мюнхен), 1947 р. «Лев» (Міттенвальд) [829, с. 285].

На святі українського спорту, яке проходило в серпні 1947 р. з ініціативи Обласної делегатури РФК Ансбах у Роттенбурзі на міському стадіоні відбулися змагання з легкої атлетики. У бігу на 100 м переможні перше – третє місця здобули відповідно Ігор Білінський («Пролом», Ансбах), Михайло Верес («Скала», Вайсенбург) та Ярослав Цапуря («Дністер», Обернцен). У метанні диску здобули перемогу спортсмени «Хортиці» (Райтерсайк) Іван Лаврик, Петро Андрушко та Петро Демидюк, а у метанні списа – Петро Андрушко і Микола Приймак («Хортиця», Райтерсайк), Ярослав Ощудляк («Тризуб», Роттенбург). Переможні результати у стрибках у довжину продемонстрували Ярослав Слюсарчук («Скала», Вайсенбург), Ігор Білінський («Пролом», Ансбах), Роман Фодчук («Дністер», Обернцен) та у стрибках у висоту – Роман Завицький («Тризуб», Роттенбург), Роман Фордук («Дністер», Обернцен), Ігор Білінський («Пролом», Ансбах). У штовханні ядра вибороли перемогу Петро Андрушко та Іван Лаврик (обидва – «Хортиця», Райтерсайк), Мирон Івашко («Тризуб», Роттенбург) [15, арк. 57 зв.].

Такий контактний вид спорту, як бокс, не набув значного поширення серед українських ДіПі. У червні 1947 р. відбулися товариські змагання з боксу між «Довбуш» (Фрайман) і «Лев» (Міттенвальд). У напівлегкій вазі змагалися такі спортсмени, як Майко («Довбуш») і Кузьма («Лев»), зустріч яких завершилася нічиєю; у поєдинку Войтковича («Довбуш») і Гарвая («Лев») перемогу здобув останній. У легкій вазі Барчук («Довбуш») переміг Перуна («Лев»). У свою чергу в напівважкій вазі поєдинок Матвійчака («Довбуш») і Дацка («Лев») завершився нічиєю, Хома з «Лева» переміг Друляка з «Довбуша» [15, арк. 18 зв.].

Важка атлетика, силовий вид спорту, була представлена греко-римською боротьбою та вправами зі штангою. Найбільших успіхів у греко-римській боротьбі досягнув Юрій Кусій, який представляв УСК «Беркут» (Новий Ульм). Борець у 1947 р. виграв понад 30 разів, не зазнавши жодної поразки. Так, 7 вересня 1947 р. він здобув заслужену перемогу в турнірі з нагоди 50-річчя німецького клубу «Атлетік Шпортферайн», що відбувався в Новому Ульмі [746, с. 362]. Серед 20 борців у напівсередній вазі Юрій Кусій здобув перше місце, випередивши найсильніших борців Південної Німеччини. Четверте місце на турнірі посів ще один українець – М. Дивонський (УСК «Беркут», Новий Ульм) [15, арк. 26 зв.].

Певних успіхів здобули в Західній Німеччині й українські штангісти. Так, Юрій Перепелиця (УСК «Беркут», Новий Ульм) у 1946 р. здобув титул «крайсмайстер» Ульму у важкій вазі. На змаганнях в Аугсбурзі 8 вересня 1946 р. за першість Баварії згадуваний Юрій Кусій посів друге місце. Наприкінці 1947 р. у Людвігсбурзі він виборов звання майстра Вюртембергу в середній вазі. Серед переміщених осіб і біженців Західної Німеччини важку атлетику активно пропагували росіяни [746, с. 368].

Як зазначалося вище, через брак басейнів, у яких би могли тренуватися українські спортсмени, плавання не набуло поширення. Найкраще зарекомендували себе такі українські команди плавців, як у 1946 р. КЛК (Мюнхен), 1947 р. «Січ» (Регенсбург) [829, с. 285]. Гарні результати показував плавець УСТ «Чорногора» Вадим Андрієвський, який тренувався під керівництвом Івана Ганчара [372, с. 27].

У повоєнній Західній Німеччині серед українських спортсменів ДіПі провадилися змагання з наколесництва, тобто велосипедного спорту.

Хокей не здобув великого поширення серед українських переміщених осіб і біженців Західної Німеччини. До слова, першими серед ДіПі хокейну команду створили латвійці [746, с. 367]. Раді фізичної культури вдалося сформувати українську збірну хокейну команду в зимовому сезоні 1946 –

1947 рр. Вона розіграла 8 змагань з німецькими й американськими військовими командами, у яких 7 разів здобула перемогу [829, с. 286].

Окрім збірної, у Західній Німеччині діяла лише українська команда «Лев» (Міттенвальд), заснована в 1945 р. з ініціативи Омеляна Бучацького [746, с. 358]. Команда гідно репрезентувала український хокей, провівши низку матчів з німецькими командами («Вільгайм», «Грайнав», «Ріссерзее») та командами американських військових («Ред Вінгз»), у яких майже завжди перемагала.

Лижний спорт («лещетарство») закономірно набув поширення серед ДіПі, які мешкали в підніжжях німецьких Альп, зокрема в Берхтесгадені, Гарміш-Партенкірхені, Міттенвальді й Оберсдорфі, що стали популярними центрами лижного спорту. Водночас кількість прихильників лижного спорту була невелика й складалася переважно зі студентів, незначної кількості таборян Берхтесгадену й Міттенвальду. Окрім того, активно пропагували лижний спорт члени старшопластунського куреня «Бурлаки» імені Г. Сковороди, що постав у Карлсфельді на початку 1946 р.

У 1945 р. на німецькій землі відновив свою діяльність створений ще в Україні Карпатський лещетарський клуб (КЛК). У 1947 р. Рада фізичної культури з ініціативи членів КЛК Івана Мрица та Романа Рогожі організувала перші змагання з лижного спорту. У березні 1948 р. у Міттенвальді відбулися змагання серед спортсменів американської зони окупації [372, с. 78]. У лютому 1949 р. на гірській трасі Кройцек (верхня станція дороги на висоті 1650 м) біля Міттенвальду проходили змагання серед спортсменів-лижників [412, с. 113-114]. Скласти гідну конкуренцію спортсменам із Західної Європи українські лижники не могли, проте значно переважали спортсменів-ДіПі інших національностей. Серед членів КЛК слід назвати таких відомих спортсменів, як Роман Гавриляк (прізвисько Сват), Роман Качмар, Юрій Купчинський (прізвисько Куба), Богдан Курилко, Олег Лисяк, Мирослав Шарко (прізвисько отець Миронцьо) та Зенон Шепарович. Окрім того, мали успіхи й лижники з інших спортивних

товариств, зокрема Ігор Білинський, Юрій Кузик, Орест Левицький, Володимир Логуш, Богдан Стопницький та Юрій Цьолко.

Альпи створювали умови для заняття високогірською туристикою, тобто альпінізмом. Альпіністи зі старшопластунського куреня «Бурлаки» імені Г. Сковороди Богдан Яців (прізвисько Джек) та Ігор Суховерський 1 вересня 1947 р. стали першими українцями, що здобули вершину Монблан (4807 м) [412, с. 112] і встановили на ній український прапор. Також українським альпіністам вдалося в 1947 р. підкорити так звану Східну стіну – альпійську вершину Вацманн (2713 м) [829, с. 285].

Спортсмени секції альпінізму УСТ «Чорногора» під керівництвом Богдана Скоробогатого підкорювали німецькі Альпи. За сезон 1946 р. альпіністи здійснили 12 групових і 7 індивідуальних рейдів. Найбільш відданими альпіністами-чорногорянами були Ірина Дубас, Анна Кічановська, Оксана Ковалик, Михайло Смик, Ярослав Хоростіль, Любов Ціховляс і Мирон Шарко [372, с. 31, 56]. Члени секції розробили та опублікували туристичний путівник німецькими Альпами.

При українських спортивних товариствах діяли і туристичні секції, члени яких здійснювали краєзнавчі мандрівки Західною Німеччиною.

Інтенсивно розвивалися серед українських переміщених осіб і біженців такий вид спорту, як шахи. Більшість українських шахістів опинилася в американській зоні окупації Німеччини. Тут перебували такі знані ще з України шахісти, як Ф. Богатирчук, М. Крикловенський, С. Попель, О. Селезнів, Л. Туркевич, М. Турянський. Так, Федір Богатирчук був міжнародним шахістом, головою Всеукраїнської шахової федерації, автором першого у світі шахового підручника українською мовою «Шахи. Підручник шахової гри», хоча за фахом був рентгенологом. У шаховому турнірі 1946 р., що проходив у Регенсбурзі, він посів перше місце [898, с. 77]. Згодом, емігрувавши до Канади, Ф. Богатирчук виграв дві першості країни з шахів.

За даними Ю. Семенка, у 1946 р. в американській зоні окупації перебували 323 шахісти, які входили до 25 секцій, а в англійській діяло

8 шахових секцій при 15 спортивних товариствах [898, с. 95]. Окрім досвідчених гравців, брали участь у змаганнях і юніори. Шахістами були переважно чоловіки, однак відомо, що в шаховій секції УСТ «Зоря» міста Карслуе грала Галина Хамула.

Щоб шахісти досягали кращих успіхів, керівництво спортивних товариств організувало читання відповідних лекцій майстрами справи. Так, для чорногорян у 1946 р. прочитали лекції один із видатних шахових майстрів 1920-х рр. [898, с. 40] шаховий композитор Олекса Селезнів, Трегер та А. Ферш. Окрім того, О. Селезнів дав кілька сеансів одночасної гри: на шести шахівницях усліпу (результат 3:3) і звичайний сеанс на 23 дошках, де його суперниками були переважно українські, а також п'ять естонських і один литовський шахісти (результат 19,5:3,5 на користь О. Селезніва) [898, с. 73].

Ярослав Хоростіль зазначав, що найкращими шахістами «Чорногори» були Микола Крикловенський, Лев Слесарів, Роман Тишовницький і Віктор Яблоків; мали успіхи й такі шахісти, як Анатоль Бортнійчук, Омелян Котлярчук, Борис Маріян, Лев Попович, Павло Стеценко, Юліян Сухар та Андрій Теплий. До складу шахової секції КЛК входили такі шахісти, як Осип Андрушків, Лев Блонарович, Корній Клясин, Зигмунд Козма, Кузьма Кузь, Тарас Лушпинський, Роман Савчак, Роман Тишовницький, Теодор Турчин, Роман Якимчук [898, с. 96].

Шахісти американської зони Німеччини провели низку змагань. Так, у 1946 р., крім клубних турнірів, відбулося 108 заходів: 64 матчі з шахістами ДіПі інших національностей і з німцями, 23 сеанси одночасної гри, 12 сеансів гри всліпу та 9 турнірів шахістів різних національностей. Визначною подією став турнір (28 квітня – 2 травня 1946 р.) у місті Бад-Верісгофен на першість американської зони. Керували турніром Федір Богатирчук та Олекса Селезнів. Із дев'яти команд, що брали участь у турнірі, перемогу здобуло УСТ «Чорногора», друге місце – КЛК, третє – СТ «Лев», четверте – СТ «Дніпро» (Бамберг) [898, с. 96].

У 1947 р. 24 секції провели 151 змагання. У турнірі на першість американської зони, що проходив у Регенсбурзі 7 – 10 березня, перше місце здобув КЛК, друге – «Лев», третє – «Орлик», четверте – «Чорномор'я», п'яте – «Січ», шосте – «Чорногора». Окрім того, у березні 1947 р. у Шлясгаймі відбувся турнір майстрів семи національностей, перші три призових місця на якому здобули українець Олекса Селезнів, литовець Тавтвайсас і німець Шіндлер [898, с. 73]. У свою чергу 20 – 24 квітня 1947 р. у Берхтесгадені вісім українських шахістів провели турнір за особисту першість серед українців американської зони Німеччини. Перше місце здобув К. Кузь, друге – П. Ігнатенко, третє – Б. Абрамченко [898, с. 96].

У 1948 р. у зв'язку з еміграцією українських переміщених осіб і біженців чисельність шахових секцій зменшилася до 16 із 193 членами, які взяли участь у 57 змаганнях. 19 – 20 березня 1948 р. у Регенсбурзі на третьому і останньому турнірі за першість в американській зоні перше місце поділили «Лев» і «Січ», третє посіла «Чорногора», четверте – «Беркут».

Як бачимо, в епоху ДіПі влаштовувалися змагання як між українськими спортсменами, так і за участю переміщених осіб інших національностей, а також німців. Проте найбільшою спортивною подією в житті переміщених осіб і біженців стали Міжнародні спортивні ігри ІНКOPФ (від нім. Das Internationale Komitee der politischen Flüchtlinge und DP in Deutschland, ІНКOPF; Міжнаціональний комітет політичних біженців і переміщених осіб у Німеччині), що ввійшли в історію під назвою Олімпіада ДіПі.

Після поразки в 1921 р. національно-визвольних змагань Україна втратила незалежність і більша її частина опинилася у складі СРСР. Відповідно українські спортсмени, як зауважує Методій Борецький, не мали можливості «виступати під своїм іменем, українським національним прапором», не мали можливості чути національний український гімн «у світових олімпійських змаганнях» [751, с. 18]. Однак не маючи можливості реалізувати зазначене вище в Україні, українці поза її межами знайшли спосіб «виявити себе національно у своїх власних середовищах» [751, с. 18].

Перший спортивний крок у напрямі «збереження національної ідентичності українців за кордоном» [737, с. 26] було зроблено в олімпійський 1936 р. Річ у тім, що в серпні 1936 р. у Берліні відбулися XI Олімпійські ігри. Українці зі згаданих вище причин не могли взяти в них участь. Однак у вересні вони провели у США власну спортивну олімпіаду. У місті Філадельфія, що розташовується на східному узбережжі США у штаті Пенсильванія, емігранти провели Першу українську спортивну олімпіаду, що отримала неофіційну назву «Перші українські всенародні ігрища». У спортивному заході взяли участь понад 300 українських спортсменів переважно із США та канадійського міста Торонто. Опікувалися проведенням Олімпіади українсько-американські організації Філадельфії спільно з Українською католицькою лігою. Найкраще під час олімпійських змагань серед українських спортсменів зарекомендувала себе Ганна Лебо, яка виступала в легкій атлетиці. На думку сучасних дослідників Оксани Вацеби та Юрія Козія, Олімпіада у Філадельфії стала першими спортивними змаганнями, які «пропагували головну олімпійську ідею й водночас маніфестували бажання українців виступати на світових міжнародних змаганнях як вільна державна нація, під своїм власним національним прапором» [737, с. 26-27].

Започатковане у США проведення української спортивної олімпіади продовжили через 12 років українські ДіПі Західної Німеччини. У липні – серпні 1948 р. у столиці Великої Британії відбулися XIV Олімпійські ігри, які, окрім досягнень у галузі спорту, мали «величезне значення в зміцненні дружби між окремими народами» [597, с. 4], котрі почувалися рівними «братами во спорті» [29]. Українці, що опинилися поза межами батьківщини, не мали права брати в них участь, представляючи Україну. Однак, маніфестуючи своє бажання виступати на міжнародних спортивних змаганнях від імені України, з ініціативи переміщених осіб і біженців з України протягом червня – листопада 1948 р. у Західній Німеччині було проведено Олімпіаду ДіПі. Сучасник подій футболіст Микола Дейчаківський зауважував: «Вона [Олімпіада ДіПі] не була, як конкурентна імпреза для офіційної

XIV Олімпіади, але як доказ нашого розуміння і співзвучності цієї великої ідеї у всіх тих, хто в умовах післявоєнного забріханого світу не мали змоги стати в Лондоні поруч інших державних народів» [701].

Організаторами Олімпіади ДіПі виступили спортивна секція Міжнаціонального комітету політичних біженців і переміщених осіб у Німеччині та Рада фізичної культури, яку на той час очолював магістр фізкультури Іван Красник. Почесним президентом Олімпіади ДіПі став директор ІРО американської зони окупації Німеччини пан Едвардс [657, с. 12]. У своєму зверненні до української громади в еміграції РФК зазначала: «Вам, синам поневоленого народу разом із молоддю інших поневолених народів не дано честі змагатись за олімпійські ідеали. Не дано змоги зміряти сили з Вашими однолітками, синами державних народів. [...] Стаєте на старті, щоб репрезентувати не лише самих себе, не лише Ваші особисті вартості. На Вас покладено обов'язок репрезентувати цілу українську еміграцію. На Вас покладено почесний обов'язок закріпляти за українською еміграцією те добре ім'я, яким уся наша нація втішається в цілому світі, зафіксувати в пам'яті світу ім'я України, як народу, що стоїть від довгих років у кривавому змаганні з окупантом. Ви мусите своєю поставою вказати на цю велику єдність, що зв'язує нас усіх в одне могутнє, в одну націю, що не жаліючи крові і життя своїх найкращих синів бореться за найвищий свій лавр, лавр волі» [659, с. 12].

Найбільш проблемним організаційним питанням під час підготовки та проведення змагань було фінансове. Частина коштів надавало ЦПУЕ, частину виручали від продажу квитків на змагання, частину складала пожертви української громади. Так, Р. Смук власними коштами забезпечив запис на платівку національного гімну українців [663, с. 10]. Кошти були потрібні для організації тренувальних таборів, придбання квитків для переїзду спортсменів та утримування їх під час змагань тощо.

Нестача фінансування позначилася й на якості харчування спортсменів. У цьому питанні також не обійшлося без благодійництва. Так, згадуваний Р. Смук надав 50 фунтів смальцю, а харчові референти ансбахської округи (до

якої належали табори в містах Ансбах, Вайссенбург, Дінкельсбюль, Ерланген, Нюрнберг, Райтерсайх і Роттенбург) добровільно «оподаткувалися» заощадженими продуктами харчування, які надали для харчування легкоатлетів у Нюрнберзі [663, с. 10]. Як наслідок – газета «Час» повідомляла, що учасники легкоатлетичних змагань отримуватимуть спеціальне харчування у 3,2 тис. калорій [662, с. 6] на особу; при цьому слід урахувати, що в таборах раціон харчування становив 2 – 2,5 тис. калорій [829, с. 139].

Переборюючи фінансову скруту, організатори змагань навіть випустили спеціальні «олімпійські» листівку та марку [658, с. 12], які сьогодні стали філателістичними раритетами.

Народи, що брали участь в Олімпіаді ДіПі, призначалися відповідальними за проведення тих чи інших змагань. Це означало, що на громаду покладалися фінансові витрати, забезпечення проживання та харчування всіх учасників та ін. Наприклад, литовці приймали змагання з баскетболу, поляки – з боксу та настільного тенісу чоловічих команд, а українці – настільного тенісу команд жіночих [658, с. 12]. Загалом змагання проводилися в різних містах Західної Німеччини, наприклад, у Міттенвальді, Аугсбурзі та Нюрнберзі.

У змаганнях взяли участь представники не усіх національних груп ДіПі, а лише естонці, латвійці, литовці, поляки, словаки, словенці, угорці, українці та чехи. Загалом, як писала тодішня преса, в Олімпіаді ДіПі взяло участь понад 100 спортсменів [594, с. 4]. Щодо інших, то одні не могли похвалитися добре розвиненими спортивними секціями та товариствами, інші мали проблеми з фінансуванням, особливо у зв'язку з проведенням грошової реформи, треті – не брали участі з політичних міркувань. До останніх належали переміщені росіяни, які, як зазначає сучасний історик Володимир Гінда, стоячи на позиціях «єдиної і неділимої Росії», з самого початку відмовилися від участі у змаганнях. «Проте в ході ігор вимагали включити їх до змагань, ймовірно, прагнучи довести свою перевагу в спорті над українцями, прибалтійськими

народностями, які тут представляли не радянські республіки, а «буржуазно-націоналістичні кола» України, Латвії, Литви, Естонії» [746, с. 370].

Відкриття Олімпіади ДіПі та змагань з певного виду спорту відбувалося в урочистій атмосфері. На флагштоках майоріли національні прапори учасників змагань; окремо розташовувалися герби, стадіони і таборіві зали, де відбувалися Ігри, були рясно прикрашені зеленню, що все разом створювало святковий настрій. Одна за одною під звуки оркестру та слова національних гімнів, що лунали з мегафонів, виходили команди, очільники яких тримали в руках національний прапор.

Трибуни були переповнені вболівальниками та глядачами. Серед них можна було побачити представників ІРО, американських військових, представників комітетів переміщених осіб різних національностей, а також українську, американську та німецьку пресу [595, с. 4]. Найбільша кількість уболівальників була присутня, очевидно, на футбольних турнірах. На деякі з матчів українські ДіПі, як зазначає історик Володимир Гінда, долали відстань у понад 300 км [746, с. 374], щоб підтримати українську збірну. Якщо змагання відбувалися кілька днів поспіль, то уболівальники мали подбати про нічліг, оскільки організатори Олімпіади ДіПі резервували місця в таборах переміщених осіб лише для спортсменів [658, с. 12].

Відкриваючи Олімпіаду ДіПі на спортивному стадіоні в Нюрнберзі у серпні 1948 р., де відбулися змагання з легкої атлетики, голова Міжнародного комітету політичних біженців і переміщених осіб у Німеччині Голлі, звертаючись до спортсменів, зазначив: «Радію, бачачи вас по тяжких роках війни та трирічному вичікуванні кращого завтра, проте непригноблених як фізично, так і духовно. Ви готуєте себе до майбутніх завдань. Ми мали в серці жаль, що наші спортсменці ДП не мали змоги взяти участі в світовій олімпіаді в Лондоні. Наше спортове свято має бути великою маніфестацією приятного співжиття наших народів, як рівнож порозуміння з усіма народами. Воно повинно створити на майбутнє вічний мир між нашими народами в правдиво спортовому дусі» [595, с. 4].

Змагання на Олімпіаді ДіПі проводилися з волейболу, футболу, боксу, легкої атлетики, настільного тенісу, баскетболу та шахів. Відкрили Олімпіаду ДіПі змагання з волейболу, у яких взяли участь команди латвійців, поляків та українців. Волейбол був одним з найпоширеніших видів спорту серед переміщених осіб і біженців з України. Тому й не дивно, що чоловіча команда у складі М. Барановського, Омеляна Бучацького, Леоніда Вербицького, Миколи Гнатова, М. Левицького, Євгена Обухівського, Теодора Ступницького здобула перше місце. Латвійці посіли друге, а поляки – третє місце. Таким чином, волейболісти принесли українським переміщеним особам і біженцям перше «олімпійське» золото.

У липні 1948 р. відбулися змагання з баскетболу. У них взяли участь команди литовців, латвійців, естонців та українців. До складу двох українських команд входили Омелян Бучацький, Гладкий, Микитин, Трухлий і Шостак; Ігор Білінський, Кульчицький, Павлюк, Плюйко та Роговський. Спортивні журналісти виділяли Ігоря Білінського, Павлюка, Трухлого та Шостака, зазначаючи, що вони «мають потрібну швидкість і техніку, хоч брак їм рутини» [660, с. 6]. У підсумку золото здобули литовці, які, до слова, перед Олімпіадою ДіПі повернулися із турне по Франції, де виграли майже всі змагання [660, с. 6]; срібло – латвійці, бронзу – естонці, а українці посіли четверте місце.

15 серпня 1948 р. в Аугсбурзі проходили змагання із настільного тенісу. Учасників було небагато – лише жіночі команди українців і литовців. Українців представляли Ірина Дубас, Олена Корсунь та Ірина Строконь, а литовців – Жіботіте, Карпавічіуте та Рутеліоніс [664, с. 10]. На цей раз фортуна була не на боці української команди, яка поступилася суперницям. Власне литовська команда своєю перемогою має завдячувати Рутеліоніс.

28 – 29 серпня 1948 р. у Нюрнберзі відбулися змагання з легкої атлетики. Кожна нація могла делегувати не більше двох спортсменів до кожної легкоатлетичної дисципліни [662, с. 6]. Найкращі результати і відповідно найбільше медалей здобули латвійці, литовці та естонці. Найбільших

спортивних успіхів здобули серед литовок Баранаускайтис і Рінгеберг, литовців – Адамкавічіус, Пузінаукас і Тендіс, естонців – Ервер, угорців – Гідаш [594, с. 4] та ін. Українці під керівництвом Мирослава Велигорського зі значним відривом від трійки лідерів посіли четверте місце, на п'ятому місці опинилися угорці.

Українці делегували на змагання чоловічу і жіночу команди. Напередодні змагань очільник РФК Іван Красник в інтерв'ю кореспонденту нюрнберзької газети «Час», характеризуючи шанси своїх команд на перемогу, зазначив: «Якщо наша рекордистка Ірина Варцаба дійде до своєї давньої форми, а Ірина Дубас зуміє втримати кондицію не тільки фізичну, а й психічну, і якщо жіноча štafeta технічно опанує передачу палочок, то треба сподіватися, що жінки здобудуть більше точок, як чоловіки. Чоловіча репрезентація – старі рутиновані змагуни, які, однак, через свої професійні зайняття не мали можливості присвятити більше часу тренінгам та є досить виснажені» [665, с. 10].

Прогноз Івана Красника справдився: жіноча команда досягла більших успіхів. Золоті медалі здобули в чоловічій естафеті 4x100 за «найкращий біг всієї Олімпіади» [557, с. 4] українці Роман Бойко, Юрій Купчинський, Роман Микитович і Євген Петрівський. Срібло вибороли на стометрівці Ірина Варцаба, в естафеті 4x60 – Ірина Варцаба, Ірина Дубас, Левицька та Ліщинська, у стрибках у висоту – Ірина Варцаба. У свою чергу бронзу отримала, зокрема, на стометрівці Ліщинська [746, с. 373]. Таким чином, скарбниця «олімпійських» нагород українців поповнилася однією золотою, трьома срібними та двома бронзовими медалями. Окрім того, спеціальна нагорода чекала на тричі срібну призерку Ірину Варцабу; спортсменка отримала тенісну ракетку і м'ячі [595, с. 4].

Нестандартна для Олімпіади ситуація склалася під час змагань з боксу. Українці Роман Барчук (середня вага), Зварич («вага мухи», тобто найлегша) і Йосип Хома (важка вага) отримали золоті медалі, не виходячи на ринг. Річ у тім, що інші спортсмени у згаданих вагових категоріях не прибули на

змагання. Тому організатори оголосили, що розігравати ці комплекти медалей не будуть [746, с. 373-374]. Древницькому та Семенюку довелося змагатися з латвійськими боксерами, яким вони і поступилися, отримавши срібні медалі.

Справжній тріумф на Олімпіаді ДіПі чекав на українських футболістів. У змаганнях взяли участь команди литовців, поляків, угорців, українців та югославів. Футболіст Микола Дейчаківський згадував, що «вершком і найбільшою честю для всіх українських футболістів була участь в репрезентації України в олімпійських ігрищах ДП» [701]. Тож за українську команду на Олімпіаді ДіПі виступали Арндт, Омелян Банах, Бойцун, В. Галюка, В. Герасим, Андрій Горський, Микола Дейчаківський, Володимир Закалюжний, Микола Касіян, Кметь, Володимир Кобзар, Юзько Кравченко, Богдан Кутний, Богдан Куцан, Степан Лютак, Ростислав Маркевич, Іван Медведчук, Іван Мікльош, Богдан Савка, Любко Стасюк та Станіслав Ходань [746, с. 376]. Тренером української збірної став Володимир Кобзар, який ще на батьківщині успішно виступав за клуби «Русь» (Ужгород) та «Україна» (Львів) й позитивно зарекомендував себе в Західній Німеччині, граючи за «Січ» (Регенсбург). Тренувалися, як писав у спогадах футболіст Микола Касіян, українські футболісти в таборі Ганггоферзідлунг у Регенсбурзі [1006].

Українська збірна змагалася зі збірними югославів, угорців, поляків і литовців. Результати змагань були такими: Україна – Югославія – 5:1, Україна – Угорщина – 5:1, Україна – Польща – 1:1 і Україна – Литва – 4:4. Сучасник подій Микола Касіян зазначав, що «оскільки українська, польська й литовська дружини втратили по два очки, то турнірний комітет «ДП Олімпіади» призначив додаткові ігри, що мали остаточно вирішити долю золотих медалей» [1006]. Тож 12 – 14 листопада на стадіоні Гохшульплац у Мюнхені відбувся вирішальний турнір. Українська збірна з рахунком 5:1 обіграла поляків і литовців й здобула звання чемпіона [606, с. 4]. Таким чином, перемогу українських футболістів на Олімпіаді ДіПі справді можна назвати

триумфом, оскільки їм довелося грати з командами Польщі, Угорщини та Югославії – не останніх футбольних держав того часу [746, с. 374].

Своєю перемогою українські футболісти мають почасти завдячувати і дванадцятому гравцю. Мабуть, найбільше вболівальників знаходилося на трибунах під час футбольних матчів. Один із тогочасних журналістів наголошував: «Вже від ранку в таборі Сомме-Касерне незвичайний рух. На головній таборовий майдан щохвилі в'їжджає вантажне авто, а з нього вискакують численні молоді, а то й старші симпатки спорту, а зокрема, копаного м'яча. Для прикладу, 10 авт з Регенсбургу, 9 з Міттенвальду, авто з Цуффенгавзену, Пфорцгайму і т. д. – це надто вимовний доказ незвичайного заінтересування змаганнями, коли взяти під увагу сучасний брак гроша серед таборян» [661, с. 8].

У підсумку українські спортсмени завоювали на Олімпіаді ДіПі 1948 р. шість золотих, чотири срібні і дві бронзові медалі. Деяким спортсменам Олімпіада ДіПі дала поштовх у їхній подальшій кар'єрі. Так, Богдана Куцана запросили грати за престижну німецьку футбольну команду «Штутгарт» [667, с. 10] (нім. Verein für Bewegungsspiele Stuttgart). На думку українського закордонного історика Володимира Маруняка, Олімпіада ДіПі стала на той час «найбільшим міжнародним успіхом українських спортсменів» [829, с. 286].

Таким чином, активний розвиток спортивного життя українських переміщених осіб і біженців повоєнної Західної Німеччини припав на 1946 – 1948 рр., після чого воно завмерло у зв'язку з еміграцією значної частини української громади. Особливості становлення та функціонування різних видів спорту зумовлювалися соціоекономічними чинниками. Відчувався брак досвідчених тренерів, команди не мали постійного складу, попри всі зусилля Ради фізичної культури та керівництва і членів спортивних товариств, заняття спортом серед переміщених осіб і біженців не належало до пріоритетних. Окрім того, значно ускладнювала розвиток спорту економічна криза. Спортсмени не мали можливості добре харчуватися; не вистачало коштів на придбання спортивних інвентаря та форми; командам бракувало спортивних

майданчиків, басейнів і власного транспорту. Попри все, українські спортсмени гідно репрезентували Україну на численних змаганнях, зокрема й міжнародних.

Найбільших успіхів було досягнуто у футболі, настільному тенісі, греко-римській боротьбі та шахах. Слід наголосити на тому, що спортсмени та вболівальники ідентифікували себе з українським етносом. Це засвідчують і назви українських спортивних товариств, в основі яких виразно представлені українські топоніми та гідроніми, спортивна форма синьо-жовтих кольорів, національні стяги і гімни, що використовувалися під час перемог українців. Серед напрямів діяльності Ради фізичної культури слід назвати координацію діяльності українських спортивних товариств, організацію профільного навчального закладу з підготовки вчителів фізичної культури, забезпечення роботи фахової термінологічної комісії, запровадження свята День фізичної культури.

У 1948 р. у Західній Німеччині з ініціативи переміщених осіб і біженців з України відбулася Олімпіада ДіПі. Вона не була альтернативою Олімпійським іграм у Лондоні. Учасники Олімпіади ДіПі за умов примусової репатріації до СРСР прагнули привернути увагу світової громадськості до проблеми переміщених осіб і біженців та створити позитивний імідж своєї громади в очах західних політиків і пересічних громадян. Можемо ствердити, що їм це вдалося.

Узагальнюючи зазначимо, що культурно-мистецьке життя українських переміщених осіб і біженців у Західній Німеччині було багатим на події. Закономірних змін зазнала мова українців, характерними прикметами якої стали міжмовна лексична інтерференція та міксування західних і центрально-східних говірок української мови. Театральне мистецтво розвивалося в двох напрямках – аматорському й професійному. Останній був представлений передусім діяльністю Ансамбля українських акторів під мистецьким керівництвом Володимира Блавацького і Театральної студії Йосипа Гірняка, репертуар яких складала українська та зарубіжна класика, зокрема, й твори, на

які в радянській Україні було накладене табу, а також ревію, в яких порушувалися актуальні для ДіПі проблеми. Динамічно розвивалося й українське музичне життя. Композитори у повоєнній Західній Німеччині написали чимало творів, як хорових, так і для сольного виконання, що у розглядуваний період упевнено завоювало своє місце на сцені. На німецькій землі з успіхом гастролували українські професійні хори та інструментально-вокальні ансамблі, передовсім хор «Україна» Нестора Городовенка, Капела бандуристів ім. Т. Шевченка під керівництвом Григорія Китастого та Український оперний ансамбль Богдана П'юрка. У свою чергу українські художники та скульптори представляли свої роботи на численних виставках не лише у Західній Німеччині, а й в інших європейських країнах, що засвідчує визнання їхнього таланту поза межами українського соціуму. Українське релігійне життя в епоху ДіПі позначене плюралізмом, що засвідчувала діяльність Української греко-католицької, Української автокефальної православної та Євангельсько-баптистської церков. Активно в повоєнній Західній Німеччині розвивалося українське спортивне життя. Найбільших успіхів українські спортсмени здобули у футболі, настільному тенісі, греко-римській боротьбі та шахах. Гідно представили спортсмени українську громаду і на Олімпіаді ДіПі, завоювавши 12 медалей. Українська інтелігенція шляхом видання книг, читання лекцій, проведення різноманітних виступів на актуальні теми історії та культури України впливала на формування в українських переміщених осіб і біженців культурної пам'яті, їхньої самоідентифікації. Український культурний ландшафт у Західній Німеччині створювали меморіальні дошки, а також пам'ятники і хрести, встановлені на місцях поховання українців.

РОЗДІЛ 5. ПОВСЯКДЕННЯ УКРАЇНЦІВ У ЗАХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ

5.1. Рівень та якість харчування. Проблема охорони здоров'я

Українці, які в роки Другої світової війни опинилися на території Західної Німеччини, зіштовхнулися з чималими матеріальними проблемами свого перебування в таборах переміщених осіб і біженців або у винайнятих помешканнях. Однією серед них гостро стояла проблема харчування, що є одним із важливих показників життєвого рівня населення, його добробуту.

Повоєнні роки в Західній Німеччині виявилися голодними. Це було зумовлено знищенням у Німеччині сільського господарства в роки війни та прибуттям до країни 12 млн біженців і переміщених осіб. Економічна криза, дефіцит продуктів харчування й високі ціни на них, існування карткової системи розподілу продуктів, бартер та спекуляція незадовільно впливали на рівень та якість харчування. Рівень та якість харчування ДіПі залежали й від міжнародних організацій, що опікувалися ними. Так, за часів ЮНРРА (до середини 1947 р.) становище переміщених осіб і біженців було трохи краще, ніж у наступному періоді, коли вони потрапили під юрисдикцію ІРО.

Якщо у нацистській Німеччині у роки Другої світової війни німці отримували краще харчування, а раціон цивільних робітників із СРСР складали за залишковим принципом, то у післявоєнні роки ситуація змінилася з точністю до навпаки. У 1945 – 1948 рр. раціон харчування на одну особу німецького населення складав 1 – 1,5 тис. калорій (на практиці видавали ще менше [1005]), тобто приблизно втричі менше за норму. Водночас у таборах переміщених осіб і біженців ця норма становила 2 – 2,5 тис. калорій [829, с. 139] на особу. Для порівняння: згідно з нормою, затвердженою у Німеччині в грудні 1941 р. радянські цивільні та військовополонені на день мали отримувати продуктів, харчова цінність яких становила 2 540 калорій (на практиці отримували менше) [851, с. 101]. Це було замало, щоб жити та забагато, щоб померти. Однак голодні німці сприймали табори як рай «цукру

і спаму, маргарину й варені, а також сигарет і вітамінізованих шоколадних батончиків» [376, с. 37], а їхніх мешканців, за даними карикатур, уявляли доволі огрядними від спожитих делікатесів [684, с. 7].

У таборах діяли їдальні, які мігранти відвідували тричі на день для споживання сніданку, обіду й вечері. У таборі Бремен, приміром, вечеряли о 17 годині, а снідали о 8 годині; оскільки розрив між двома прийомами їжі був значний, таборянам доводилося докуповувати харчі, зокрема, хліб [233, арк. 4]. У їдальнях невибагливі страви накладали з великих каструль чи діжок переважно в металеві миски з двома ручками («бляшані минашки» [744, с. 285]), літрові кружки чи черпаки з однією довгою ручкою, однак траплялося, що голова сім'ї ходив до їдальні з великим відром [427, с. 100]. Окрім того, діяли й індивідуальні кухні [376, с. 37, 43, 47, 79], на яких готували таборяни. Переміщені особи та біженці з України, що мешкали приватно, готували їжу самотійно або ж домовлялися за окрему плату з господинею помешкання.

Серед щоденних страв українці споживали передусім хліб, картоплю (смажену чи варену [429, с. 341], зокрема й у «мундирах» [64, арк. 1]), горохову юшку. Тобто у раціоні переважали страви рослинного походження. Порції хліба зазвичай були невеликі, та й сучасники подій називали його «ватним» [427, с. 109], а тому не ситним. Картопля була як місцева, так і привозна, італійська. В одному з листів священник Іван Гаращенко з Ганау, що у Гессені, сповіщав: «картопля [...] є й тут у нас, і поки що подостатку, а от до картоплі... наприклад такого матеріалу як сало чи масло чи ще якогось мазила то [бракує]» [87, арк. 78 зв.]. Тому картопля з маслом вважалася святковою стравою. Однак з часом на столі українських таборян усе більше з'являвся, замість картоплі, гарбуз [829, с. 67], що сигналізувало про зменшення ЮНРРА кількості калорій у раціоні переміщених осіб і біженців.

Традиційну страву таборового меню становила «горохова зупа», тобто юшка. Часто-густо таборяни цю страву промовисто іменували «баландою» [429, с. 376]. Горох до Західної Німеччини постачали в сухому вигляді чи у вигляді брикетів американської фірми «Quaker Oats» [376, с. 43],

що й донині перебуває на ринку, правда, сьогодні спеціалізується переважно на вівсянці. Щодо вівсянки, то її також було вдосталь, і винахідливі ДіПі мали чимало рецептів її приготування, які услід за сучасним етнологом Мариною Гримич зараховуємо до кулінарного фольклору [750, с. 218]. Так, з вівсянки виходила не лише каша, а й «незрівнянні котлети, гарантовані смакувати, як м'ясо», коржики та навіть «чудовий торт» [427, с. 107]. Наївшись горохових супів і вівсянки, чимало переміщених осіб і біженців давали собі обіцянки, що після завершення епохи ДіПі ніколи в житті не візьмуть до рота подібної їжі.

Осібне місце в харчуванні переміщених осіб і біженців посідали консерви, що, по суті, становили єдине джерело продуктів тваринного походження. До складу продуктового набору ЮНРРА входили, приміром, м'ясні консерви американської компанії «Normel Foods», що мали назву «SPAM» (англ. «Spiced ham», тобто гостра шинка). Мігранти у 1945 – 1947 рр. усі м'ясні консерви називали «спамом» [376, с. 37]. Траплялися випадки, коли таборян переводили виключно на консервну дієту, тоді вони вдавалися до протестних способів вирішення проблеми харчування, бунтували: кидали миски з їжею на голови кухарям та службовцям ІРО [229, с. 4-4 зв.], відмовляючись від споживання запропонованої їжі.

Якість харчування в таборах різнилася. Сучасниця подій Т. Личманенко скаржилася на харчування у Бремені: «Вранці тут дають трішки молочної зупи і несолодку каву. Масла тут ніколи не дають, лиш потрошки маргарини. Удень дають суп і бараболькі дуже мало, а ввечері знову несолодку каву і молочну зупку» [224, арк. 2 зв.]. Водночас у Кемптені раціон був трохи кращим і складався з хліба (350 г), м'яса (110 г), масла (25 г), рису і макаронів (75 г) [800, с. 73]. Для порівняння: щоденне меню в таборах для остарбайтерів мало такий вигляд: ерзац-кава та шматок хліба (250 – 400 г; ранком, а іноді ще й увечері), літр «баланди з брюкви»; раз на тиждень додавалися шматок маргарину (10 – 20 г) та ковбаси (до 100 г), цукор або сахарин (50 – 75 г) [851, с. 120-121]. Загалом енергійна молодь потребувала більш калорійної їжі.

Щодо напоїв, які споживали щодня переміщені українці, то у джерелах трапляються згадки про каву; молоко було в дефіциті. Коли мали можливість, то каву пили зі шматком хліба, на який намащували маргарин, вершкове чи арахісове масло [427, с. 109].

На святкових стравах українських переміщених осіб і біженців також позначилися економічна криза та дефіцит продуктів харчування. Однак, попри всі негаразди, вони докладали зусиль, щоб у святкові дні на їхніх столах не лише не було порожньо, а й були присутні українські традиційні страви. Адже одним із виразників унікальності нації є її традиційна кулінарія. Приготування святкової трапези відбувалося толокою: кожен приносив частку продуктів (по жмені борошна, кілька овочів тощо), з яких і готували страви.

Українське Різдво не можливо уявити без куті, тому її намагалися готувати як вдома, так і при церквах [71, арк. 1 зв.]. Це була так звана громадська кутя. На святкових столах були борщ, галушки й вареники (приміром, з картоплею), щоправда без сметани [71, арк. 10 зв., 11 зв.], риба й голубці, а також традиційний напій – узвар. Випікали й обрядовий хліб – калачі, що символізували «врожайність золотих неосяжних ланів нашої вітчизни» [674, с. 10]. Однак могли обмежитися й шматком хліба з арахісовим маслом [427, с. 109]. Така традиційна українська страва, як борщ вважалася, за Олексою Воропаєм, «розкішню» і «блаженством» [413, с. 131]. Головною стравою на великодньому столі була освячена паска [82, арк. 76 зв.] або якийсь хлібчик на зразок паски. За форму для випікання паски могла правити консервна бляшанка [413, с. 193]. Готували крашанки. Більшість таборян символічно фарбувала кілька яєць, які були в повоєнні роки в дефіциті.

Серед алкогольних напоїв побутував самогон, який, зокрема, настоювали на картоплі («домашнє віскі» [933, с. 31]). Загалом самогоніваріння було заборонене законом, однак чимало гуморесок, що з'являлися на шпальтах тодішньої періодики свідчать про винахідливість винокурів [582, с. 8] (див. Додаток П). Найкращою закускою вважався оселедець із цибулею, заправлений оцтом [589, с. 10]. До таборового пайку

французької окупаційної зони щотижня ЮНРРА клала по 2 літри вина на особу, включно з дітьми. Ця норма пояснювалася тим, що французи вважали вино необхідною складовою обіднього або вечірнього меню [428, с. 111]. Побутувало й пиво. Його можна було придбати за хлібні картки із розрахунку за 50 гр хліба 1,5 л пива [655, с. 4]. У тих таборян, які займалися обміном із німецькими селянами, міг бути на столах саморобний 60-градусний шнапс (горілка) зі слив, яблук, груш та інших фруктів. Фермери напій називали «цвечген васер». За спогадами піаніста Анатолія Мірошника, він за смаком нагадував «Слівовіц», який продавали в Чехії та Югославії [428, с. 114].

Щодо харчових табу, то вони також мали місце в житті переміщених осіб і біженців. Ідеться про дотримання постів, передусім перед Різдом і Великоднем. Постували переважно жінки, долучалися до них чоловіки і діти. Наприклад, в одній із православних церков у 1947 р. дотримувалися Великого посту 70 осіб, із них жінок – 34, чоловіків – 21, дітей – 15 [82, арк. 76].

Переміщених осіб і біженців не полишало постійне почуття голоду [411, с. 136]. У листах, адресованих друзям, колегам чи знайомим, які мешкали за океаном, голодні вони прохали вислати до Західної Німеччини «сухе молоко, жири» [86, арк. 5], а також цукор, чай, каву, цукерки та шоколад, які можна було обміняти на найнеобхідніше. Слід віддати належне, українці США, Канади, Аргентини та інших держав не залишали згадані прохання без уваги [932, с. 225; 59, арк. 4]. А деякі з них, знаючи скрутне становище, у якому опинилися їхні земляки, без зайвих нагадувань регулярно надсилали «пакети», хоча й самі жили дуже скромно [153, арк. 4; 179, арк. 2; 193, арк. 2 зв.]. Так, Т. Личманенко, яка разом із сином переїхала із Західної Німеччини до Бостона, надіслала 1949 р. поетові Михайлові Оресту «маленький пакуночок» у складі 2 пачок смальцю, по одній пачці шоколаду і солодкого какао, 4 банки м'ясної консерви, а також 2 пачки супу швидкого приготування. Останній слід було готувати таким чином: «Закіпятити воду і одну пачку туди вкинути. Якщо маєте ще трошки якоїсь дрібної лапши то закиньте і виходить дуже смачне» [225, арк. 6]. Вартість посилки такого змісту

становила приблизно 5 американських доларів і ще 3 долари потрібно було заплатити за пересилку [194, арк. 5-5 зв.]. Українці займалися обміном речей на продукти харчування, приміром, сало чи какао [447, с. 61; 111, арк. 7].

Реалії життя змушували переміщених осіб і біженців звертатися до такого давнього промислу, як збиральництво. У лісах росло чимало ягід, які частково компенсували брак вітамінів, а також грибів [933, с. 29-30; 30, арк. 2; 413, с. 133]. Останні зазвичай споживали у смаженому вигляді. Порівняно зі щоденними картопляними й гороховими стравами смажені гриби були справжньою святковою трапезою. Українці, як і представники інших народів епохи ДіПі, вдавалися й до риболовлі, для якої використовували, приміром, вудочки чи подсаки, спорадично займалися й полюванням [232, арк. 9 зв.; 376, с. 59; 113, арк. 4; 952, с. 248; 343, арк. 2, 5]. Актриса Дарія Любарська згадувала, як її чоловік рибалив на «буйній воді», таку назву кельти дали річці Неккар [744, с. 242]. Потім, посоливши рибу, сушив її, отримуючи таким чином тараню. У 1947 р. Баварське міністерство господарства встановило обмеження на індивідуальний вилов риби. Так, рибалці дозволялося зловити за один день не більше трьох щупаків, двох вугрів, довжиною по 40 см тощо [648, с. 4]. Окрім того, зголоднілі переміщені особи та біженці з України не гребували займатися «огородництвом», про що йшлося вище.

Брак вітамінів особливо відчувався після завершення війни. Інтуїтивно відчуючи потребу у свіжих овочах і фруктах, таборяни, передусім юнаки, часто-густо споживали недостиглі яблука та сливи, які вдалося дістати у той чи інший спосіб. Як наслідок – «амбуляторні журнали протягом липня – серпня 1945 р. мусіли констатувати, що добра половина пацієнтів належить до категорії шлунково-хворих» [722, с. 28], – писав таборовий лікар Іван Базилевич. У наступні роки ситуація зі свіжою городиною не покращилася, тому українці змушені були вимінювати або купувати яблука, зелень, цибулю та квашену капусту [447, с. 49, 95; 436, с. 64]. Часто з цією метою їздили в сільську місцевість.

Почуття голоду, що стало супутником ДіПі, змушувало їх вдаватися до хитрощів, щоб хоч трохи наїстися. Приміром, у лікарнях зазвичай пацієнтів годували якісно краще, ніж у таборах, тому деякі голодні відчайдухи були готові добровільно «лягти під ніж» й здобути статус пацієнта, а разом з тим і трохи «поправитися» на лікарняних харчах [427, с. 111-112].

Ті переміщені особи та біженці з України, які мали особисті контакти з американцями, відкрили для себе ще на німецькій землі такі суто американські страви і напої, як, приміром, хот-дог та кока-колу [427, с. 101].

Незадовільний рівень і якість харчування біженців і переміщених осіб призводили до виснаження організму, який став відкритим до різних хвороб, зокрема туберкульозу. Деякі таборяни підкреслювали, що за роки воєнних лихоліть та перші повоєнні через недоїдання їхні організми стали не менш виснаженими, ніж під час Голодомору 1932 – 1933 рр. [447, с. 71]. Окрім того, постійне недоїдання негативно позначилося на морально-психологічному стані українців. У подальшому, емігрувавши за океан, у перші дні свого побуту на новій землі вони намагалися наїстися досхочу [802, с. 185].

Після завершення Другої світової війни на території Західної Німеччини опинилося понад 500 [918, с. 36] учених медиків, лікарів, ветеринарів, фармацевтів і медичних сестер. Вони доклали зусиль до свого організаційного оформлення на німецькій землі й, отримавши роботу за фахом, саможертвовно працювали на покращення стану здоров'я переміщених осіб і біженців.

У роки Другої світової війни та після її завершення на території Західної Німеччини опинилося багато українських учених-медиків і біологів – колишніх співробітників українських академічних інститутів у різних галузях медицини та професорів медичних і ветеринарних вишів України, а також лікарів високої кваліфікації, фармацевтів, ветеринарних лікарів і медичних сестер. Сучасник подій, лікар Юліан Мовчан зазначав, що у воєнні роки залишило батьківщину понад 200 лікарів [831, с. 84], які згодом замешкали в Австрії та Німеччині. Так, серед медиків-науковців у Західній Німеччині опинилися біологи О. Ахримович, В. Бригідер, М. Ветухів,

Л. Зофієвська, О. Корсунський, І. Розгін, біохімік В. Радзимовська, хіміки М. Зайців, М. Закоморний, С. Комарецький, фізик З. Храпливий та ін.

На німецькій землі працювали професійні лікарі-практики. Серед них хірург, професор Дніпропетровського і Львівського медичних інститутів Борис Андрієвський; терапевт, один зі співробітників академіка Олександра Богомольця професор Іван Базилевич; професори рентгенології В. Бобрецька, Богаєвський і Ф. Богатирчук; терапевт, професор Виноградова; отоларинголог, професор І. Давидів; харківський психоневролог, професор Михайло Міщенко; хірург, професор О. Москаленко; львівський акушер-гінеколог Софія Парфанович; директор Київського туберкульозного інституту (нині Національний інститут фтизіатрії і пульмонології ім. Ф. Г. Яновського НАМН України) Василь Плющ; терапевт, професор Київського медінституту В. Солнцев; професор Київського медінституту Шидловський [831, с. 79].

У великих містах Західної Німеччини, зокрема в Аугсбурзі, Ганновері, Мюнхені та Регенсбурзі, українські медики організували Медично-санітарне об'єднання з Лікарською секцією. Об'єднання спільно з Українською санітарно-харитативною службою організувало понад сто курсів з підготовки медичних сестер [831, с. 82].

Медична система повоєнної Західної Німеччини відчувала ті ж труднощі, що й, приміром, система медицини окупованої України у воєнні роки. У лікарнях, госпіталях і санаторіях відчувався брак медичних інструментів, не вистачало й медикаментів, які почасти медпрацівники радили купувати пацієнтам самотужки. Необхідні медикаменти можна було роздобути за великі кошти на «чорному ринку» [831, с. 93]. Зрозуміло, що більшість переміщених осіб і біженців з України через безгрошів'я не могли їх придбати, що відтягувало одужання на невизначений термін. Деяким хворим медикаменти на безоплатній основі надсилали з-за океану небайдужі [19, арк. 2]; окрім того, практикувалося збирання українською громадою як Західної Німеччини, так і інших держав коштів на лікування [22, арк. 3]. Водночас за даними лікаря Т. Решетила, українські біженці та

переміщені особи Австрії проблем із забезпеченням медикаментами не мали; у дефіциті були лише пеніцилін і протитуберкульозний препарат стрептоміцин [831, с. 92]. Переміщені євреї Австрії могли отримати пеніцилін від своїх допомогових організацій. Харчовий раціон у медичних закладах також бажав бути кращим, його прикметою стала низька калорійність страв.

Компенсували зазначені негаразди лікарі та медсестри, які самовіддано працювали [849, с. 30], часто не отримуючи належної платні. До того ж медичний персонал у таборових лікарнях отримував продуктів харчування менше за таборову поліцію, хоча, як зазначав історик Володимир Маруняк, «йому доводиться працювати значно більше, ніж іншим категоріям працюючих» [829, с. 292]. Деякі лікарі самотужки докладали зусиль до пошуку дефіцитних ліків, які, траплялося, купували за власні кошти [624, с. 4]. Інші ж, виїжджаючи за океан, залишали свої заощадження на лікування пацієнтів. Наприклад, лікар-дерматовенеролог Сергій Комлік віддав власні кошти для хворих на туберкульоз земляків [821, с. 42].

Велика кількість лікарів, які опинилися в Західній Німеччині, потребувала організаційних форм, зокрема створення власного професійного об'єднання. Воно мало дбати про покращення якості медичного обслуговування українців, підвищення фахової кваліфікації медперсоналу, забезпечення його роботою за фахом і турбуватися про еміграцію за океан.

4 – 5 травня 1946 р. у таборі переміщених осіб у Карлсфельді біля Мюнхену відбувся I З'їзд українських лікарів-емігрантів Західної Німеччини [831, с. 84], на який прибули 130 лікарів. За визначенням сучасника подій Юліана Мовчана, це був «перший в історії з'їзд лікарів соборної України» [831, с. 86]. Його головою обрано Василя Плюща. Частина З'їзду була присвячена вирішенню організаційних питань, а інша – виголошенню наукових доповідей. Учасники З'їзду прийняли таку резолюцію. Постановлено створити Українське медично-санітарне об'єднання, яке б охоплювало всіх українських медиків Західної Німеччини і тимчасово підпорядковувалося б Українській санітарно-харитативній службі. По-друге,

управа і президія Об'єднання мали створити Лікарську секцію. До проводу новопосталої організації обрано 21 лікаря: Б. Андрієвський, І. Базилевич, Я. Воевідка, Т. Воробець, М. Грушка, С. Дмоховський, А. Жуковський, М. Журко, П. Коваленко, І. Кухаришин, П. Кучер, О. Любчак, Я. Макарушка, М. Міщенко, Р. Осінчук, А. Плітас, В. Плющ, Т. Плющ-Хом'якова, І. Подюк, В. Станецький та А. Шавал.

Наступний З'їзд відбувся в Регенсбурзі 26 – 28 грудня 1947 р. На нього прибули 153 учасники, у тому числі професори, доценти, асистенти та молоді, щойно дипломовані лікарі. З'їзд обрав нову управу Лікарської секції Українського медично-санітарного об'єднання, яку очолив професор Ф. Богатирчук. Згадуваний Юліан Мовчан наголошував, що П З'їзд українських лікарів-емігрантів Західної Німеччини засвідчив, що, попри всі труднощі епохи ДіПі, «український лікар завжди і скрізь, чесно і сумлінно стояв і стоїть на сторожі здоров'я свого народу; що наші лікарі і представники медичної науки не дармують і можуть похвалитися перед світом конкретними успіхами в своїй праці, в тому числі і в науковій галузі» [831, с. 89]. Це засвідчувала низка наукових доповідей, з якими виступили, як авторитетні, так і молоді перспективні науковці та лікарі.

31 серпня 1947 р. у Мюнхені з ініціативи лікаря-стоматолога С. Дмоховського відбувся конституційний з'їзд українських стоматологів («зуболікарів») Західної Німеччини. Він ставив завданням створити Секцію стоматологів при Українському медично-санітарному об'єднанні [551, с. 6].

У 1952 р. у Мюнхені постало Товариство українських лікарів на еміграції (з 1953 р. – Українське лікарське товариство в Мюнхені) на чолі з Е. Тушицьким. Станом на 1954 р. до його складу входив 31 лікар [720, с. 52].

Українські лікарі й фармацевти Австрії також створили кілька професійних організацій. У французькій зоні окупації було засновано Українське лікарське товариство в Інсбруку й Товариство українських лікарів і аптекарів Тироллю та Форальбергу (1946 – 1949 рр.), в американській – Товариство українських лікарів і фармацевтів (з 1948 р.). Останнє мало

об'єднати всіх українських медиків і фармацевтів Австрії, однак безуспішно [912; 831, с. 94-97].

Українські лікарі-ветеринари також докладали зусиль для свого організаційного оформлення. 1946 р. у Мюнхені з ініціативи професора Івана Розгона було проголошено створення їхнього професійного товариства – Об'єднання українських ветеринарних лікарів на еміграції при Санітарно-Харитативній службі Апостольської візитатури УГКЦ в Мюнхені [282, арк. 13 зв.; 556, с. 4]. Воно ставило за мету організувати всіх ветеринарних лікарів і бути виразником їхніх інтересів, дбати про працевлаштування та підвищення кваліфікації, а також допомагати вдовам і сиротам ветеринарних лікарів. Станом на 15 травня 1948 р. Об'єднання нараховувало 68 членів [286, арк. 85]. До середини 1948 р. було засновано фаховий друкований орган, проведено три фахові спеціальні курси бактеріології, семінар рибництва, ветеринарно-лікарський семінар, на якому виголошувалися доповіді, присвячені новітнім досягненням ветеринарної науки.

Переміщені особи та біженці могли отримати медичну допомогу на безоплатній основі також в мережі медичних закладів, контрольованих окупаційними адміністраціями. Серед них слід назвати таборіві лікарні, лікарні ІРО, поліклініку при Українському червоному хресті та санаторії. Також українці могли звернутися до лікарів, які мали власні практики, зрозуміло, за кошти. Вони, на відміну від остарбайтерів, для яких у роки війни направлення до лікувальних закладів асоціювалося з відправкою на вірну гибель [851, с. 128], не боялися звертатися до медичних закладів, навпаки ДіПі почувалися у їхніх стінах захищеними від репатріаційних органів і могли розраховувати на якісніше, ніж у таборах харчування. Намагалися звертатися переважно до лікарів-українців, з якими легше було порозумітися рідною мовою. До медпрацівників німецької національності українські переміщені особи та біженці намагалися не звертатися, по-перше, через недовіру, тут дався в знаки негативний образ «німця-ворога», створений пропагандою в роки війни, по-друге, через мовний бар'єр.

У таборах діяли лікарні, де кожен міг проконсультуватися чи отримати медичну допомогу. Медичних інструментів і ліків, як зазначалося вище, бракувало, проте у джерелах знаходимо згадки про наявність у таборових лікарнях рентгенапаратів [436, с. 219]. Останній був потрібен з огляду на значний відсоток захворювань на туберкульоз, а рентген грудної клітини, як відомо, належав до обов'язкового стандарту діагностування.

У таборових лікарнях працювали німці та переміщені особи, зокрема й українці. Загалом сучасники подій по-різному оцінюють ставлення німецького медперсоналу до переміщених осіб і біженців: одні засвідчували доброзичливе [574, с. 1], другі констатували непривітне [429, с. 357], треті писали про стримане («Поки американська влада над нами, то живемо як вільні громадяни» [412, с. 48]) ставлення до українців. Більшість українських лікарів, які опинилися в Західній Німеччині, працювали саме в таборових лікарнях [831, с. 78]. Українські таборові лікарі мали досвід роботи, адже розпочали свій професійний шлях ще в Україні. Так, у таборі переміщених осіб міста Ляндсгут працював лікар Ярослав Сахно, який написав та опублікував низку праць про тиф та менінгіт у німецьких медичних часописах [1009]. Таборовим лікарем в Аугсбурзі був колишній повітовий лікар Теробовлі, що на Тернопільщині, Осип Шкварок [728, с. 40]. У таборі імені Лисенка в Ганновері працювали лікарі Махорін і Турукало [554, с. 4].

Окрім того, у таборах лікарі відкривали власні практики. Спочатку вони працювали безкоштовно, отримуючи лише продуктовий пайок від ЮНРРА, згодом брали символічну плату. Серед таких лікарів-практиків слід згадати кандидата біологічних наук, акушера-гінеколога та біохіміка Єлизавету Гімелрайх, яка в Мюнхені у маленькій таборовій кімнатці відкрила власну амбулаторію. Черга пацієнтів різних національностей стояла, як писав сучасник подій Юліан Мовчан, удень, і вночі, у свята, і в будень [835, с. 39].

Переміщені особи та біженці з України могли звернутися по медичну допомогу до лікарень ІРО. Лікар Софія Парфанович згадувала, що українським медикам довелося докласти значних зусиль і побороти «вороже

ставлення» «маловартісних» [849, с. 30] очільників ЮНРРА та ІРО, щоб обійняти керівні посади в лікарнях. Так, лікарню в Гамбурзі очолював лікар-дерматолог Роман Козакевич, син Олександра Козакевича – голови Українського гігієнічного товариства в Коломиї. Роман-Петро Смик працював лікарем і директором шпиталю для переміщених осіб у Ансбасі, також обіймав посаду медичного офіцера ІРО у Баварії [1009]. У свою чергу одна лікарня ІРО, що розташовувалася в Мюнхені в районі Швайбінг, вигідно вирізнялася серед інших своїм небайдужим душпастирем о. Романом Левицьким, який дбав про духовне відродження пацієнтів і, окрім Служб Божих у лікарняній каплиці, систематично відвідував хворих у їхніх палатах [637, с. 5].

Висококваліфіковану медичну допомогу могли отримати українські ДіПі у поліклініці при Українському червоному хресті в Мюнхені, оскільки у закладі працювали одні з кращих українських лікарів. Так, тут працювали хірург Борис Андрієвський, акушер-гінеколог доцент Ярослав Воевідка, фтизіатр Т. Воробець, невролог М. Грушка, стоматолог С. Дмоховський, уролог, доцент М. Журко, стоматолог Мороз, отоларинголог І. Мриц, венеролог Б. Питлик, дермато-венеролог Володимир Онуферко [831, с. 84].

Окремо слід зупинитися на діяльності Переселенського медичного центру. Щоправда, у джерелах вдалося знайти інформацію про його роботу лише в Австрії, однак, поза сумнівом, подібний заклад діяв і в Західній Німеччині. У Переселенському медичному центрі проходили медичне обстеження переміщені особи та біженці, які планували емігрувати за океан. Країни, що приймали, висували чіткі вимоги, зокрема й до стану здоров'я ДіПі. Наприклад, Канада потребувала молодих здорових чоловіків, які мали б працювати дереворубами, відповідно претенденти з навіть мінімально підвищеним артеріальним тиском не приймалися. Бельгія набирала чоловіків на роботу в шахтах, вони також мали бути цілковито здорові. Однак лікарі згаданого Центру, хоч і працювали сумлінно, проте й допомагали переміщеним особам і біженцям, не звертаючи уваги на трохи підвищений тиск, або ж радили їм, яку інформацію про свій стан здоров'я вони мають

подавати, щоб не зашкодити собі під час винесення остаточного медичного вердикту [831, с. 94]. Радянський історик М. Павленко таврував медперсонал «спритними ділками», які займалися антирепатріаційною діяльністю [846, с. 115]. У джерелах знаходимо інформацію про недовіру країн, що приймали, до результатів медичного обстеження у згаданих Центрах. Вони проводили власні незалежні медичні обстеження новоприбулих, за результатами яких частину відправляли назад до Західної Німеччини. Саме така доля спіткала деяких українських «шахтарів» Бельгії [15, арк. 3].

Переміщені особи та біженці з України мали можливість трохи покращити стан здоров'я, перебуваючи в санаторіях. У Західній Німеччині розташовувалися санаторії для хворих на туберкульоз. Серед них слід згадати в місцевості Гарміш-Партенкірхен, місті Бад-Мюндер-ам-Дайстер біля Ганновера, яким опікувалася ЮНРРА, у місцевості Зенне неподалік Білефельда та ін. Медичні заклади такого профілю зазвичай розташовувалися в лісі. У санаторії в Зенне станом на 1949 р. перебували 28 переміщених осіб і біженців з України: 12 – у жіночому корпусі та 16 – у чоловічому [574, с. 1]. У санаторії місцевості Гарміш-Партенкірхен, що розташовується в баварських Альпах, перебував на лікуванні із діагнозом туберкульоз легень письменник Іван Багряний [23, арк. 3]. Санаторій вважався одним із кращих такого профілю у Німеччині. Туберкульозні санаторії діяли і в Австрії. Наприклад, у Парш-Анекс працював лікар Петро Ключко, зять письменника Івана Франка [831, с. 93]. На думку таборового лікаря Івана Базилевича, після кількох тижнів чи місяців лікування в санаторії пацієнти поверталися в задовільному стані [722, с. 30].

Німецький персонал ставився до іноземних пацієнтів доброзичливо. У свою чергу останні скаржилися на відсутність ліків, які потрібно було купувати, а грошей бракувало. Окрім того не подобалося харчування – несмачне й одноманітне, із переважанням у раціоні сиру та квашеної капусти. Ситуація з продуктами харчування трохи покращилася завдяки Допомоговому фонду українців Канади. Організація восени 1949 р. видала

кожному хворому продуктивний пайок, до складу якого входили по одному фунту смальцю, цукру, сухого молока та банка яблучного соку [577, с. 4]. У свою чергу хворим санаторію в Бад-Мюндер-ам-Дайстер у 1946 р. надала продуктивні пайки Українська греко-католицька церква [420, с. 173].

Місто Бад-Райхенгаль, що в Баварії, з ХІХ ст. і донині славиться своїми курортами. У 1946 р. на відпочинок до міста прибули лікар Софія Парфанович та її чоловік громадський діяч Пилип Волчук. З їхнього листування можна довідатися про медикаментозні заходи, застосовувані в той час. Так, хворобу нирок лікували ін'єкціями глюкози та енфіліни з екстрактом печінки. Від високого артеріального тиску приймали ванни з вуглевым квасом [412, с. 47, 49]. Поблизу Мюнхена в місті Гаутінзі розташовувався санаторій ЮНРРА, у якому перебували «тяжко хворі, які вже не один рік лежали у гіпсі» [542, с. 5; 638, с. 6].

Українська творча інтелігенція та Церква вважали за свій обов'язок підтримати хворих, з власної ініціативи влаштовували у медичних закладах концерти. Так, пацієнтам санаторію в Зенне пощастило чути концерт у виконанні випускниці Київської консерваторії оперної співачки Євгенії Павловської та піаніста Вадима Кіпи, який у роки війни був професором Берлінської консерваторії. У санаторії Бад-Мюндер-ам-Дайстер виступав з концертом церковний хор із Ганновера [575, с. 4; 420, с. 173].

Непростою була ситуація з медичним обслуговуванням у «старушатниках» [37, арк. 2] – так історик Наталія Полонська-Василенко називала будинки для літніх людей, у яких перебувало чимало переміщених осіб і біженців з України поважного віку. В одній з таких установ у Дорнштадті вченій довелося мешкати разом із чоловіком Олександром Моргуном. Тож хвора Наталія Дмитрівна скаржилася на те, що лікар відвідує заклад лише тричі на тиждень, а за ліками співробітники їздять до найближчого великого міста двічі на тиждень [37, арк. 3].

Стан здоров'я українських переміщених осіб і біженців бажав бути кращим. «Життя на вигнанні – це життя без ґрунту і без надійного опертя.

Воно відбивається не тільки на душі, а й на фізичному здоров'ї емігранта. Тяжко вернути втрачене чи пошкоджене здоров'я взагалі, але в умовах вигнання – це найтяжча річ» [624, с. 4]. Серед несприятливих чинників, які позначилися на ньому, слід згадати, по-перше, загальне виснаження організму внаслідок Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні. По-друге, колишні в'язні сталінських концтаборів у Сибіру та на Далекому Сході поверталися звідти інвалідами й ураженими паличкою Коха. По-третє, хронічне недоїдання і брак вітамінів, незадовільні житлові умови, задоволення статевих потреб без запобіжних заходів, перебування в нацистських концтаборах у роки Другої світової війни. По-четверте, проживання у повоєнній Західній Німеччині, де щодня відчувався брак їжі та вітамінів, були некомфортними житлові умови, та відчувалася постійна психологічна напруга. Відповідно серед хвороб, на які скаржилися переміщені особи та біженці з України, слід назвати передусім туберкульоз, сифіліс та хвороби шлунково-кишкового тракту. У переміщених осіб і біженців з України, які протягом воєнних років недоїдали, лікарі фіксували зниження ваги тіла в середньому на 20 – 30 кг. [722, с. 28]. Як наслідок – була дуже помітною диспропорція між зростом і вагою таборян, особливо жінок. Через два – три місяці перебування в таборі покращувалося самопочуття, а також зникало виснаження організму. Зазначимо, що особливо виснаженим лікарі призначали посилене харчування [426, с. 195] й виписували подвійний продуктовий пайок [428, с. 104]. У 1947 р. з погіршенням якості харчування у таборах (зменшення білків і жирів) лікарі знову почали спостерігати схуднення, недокрів'я, відсутність апетиту та загальну слабкість організму.

Найбільше роботи було в таборових лікарів-терапевтів, до яких зверталися українські переміщені особи та біженці з різних питань. Також у таборових лікарнях робили щеплення, зокрема проти дифтерії [553, с. 6]. Окрім того, на таборових лікарів покладалися обов'язки проводити медогляди, зокрема дітей дошкільного та шкільного віку [829, с. 292]. Очевидно, не всі батьки приводили своїх дітей, які відвідували дитячі садки, до лікарні. Тому

газети наголошували, що діти, які не пройшли медогляд, не отримають у дитсадках харчування [552, с. 4]. Загалом результати медоглядів школярів і вихованців дитсадків були невтішні, часто фіксувалися анемії та недоїдання. Так, у Міттенвальді 1947 р. із 482 учнів у 178 констатовано анемію і 268 – харчове недоживлення [829, с. 99].

Лікарі констатували захворювання немовлят і маленьких дітей на рахіт. Як відомо, розвиток недуги залежить від низки чинників, зокрема соціально-економічного рівня життя, вигодовування дитини, дотримання гігієни та ін. Побутування українських переміщених осіб і біженців створювало широкі можливості для захворювання дітей. Так, протягом 1946 – 1947 рр. у шпиталях англійської окупаційної зони Німеччини було зафіксовано 300 маленьких пацієнтів, яким діагностували важку форму рахіту [829, с. 292].

Додавалося роботи терапевтам в осінньо-зимовий період. Не в усіх таборах проводилося опалення на достатньому рівні; деякі переміщені особи та біженці з України змушені були самотужки купувати дрова, до того ж не всі таборяни мали теплий одяг [413, с. 165], нерідко у таборових кімнатах були цементовані підлоги. Як наслідок – часто фіксувалися випадки застуд, ангін, бронхітів, хворіли на грип, рідше траплялися запалення легень [37, арк. 3; 722, с. 29; 436, с. 159, 287]. На думку таборового лікаря Івана Базилевича, використання під час лікування застуд сульфамідів сприяло легкому перебігу хвороби, водночас дуже бракувало пеніциліну [722, с. 29; 428, с. 93]. Узимку 1949 р. європейські країни, зокрема й Західну Німеччину, охопила найбільша за останні 25 – 30 років епідемія грипу. Таборові лікарі проводили ознайомлення українських переміщених осіб і біженців із заходами безпеки, на шпальтах періодики друкували класичні поради. Так, при перших симптомах грипу слід було одразу звернутися по медичну допомогу; хворі мали утримуватися від відвідування людних місць, оскільки грип передається повітряно-крапельним шляхом; потрібно дотримуватися постільного режиму [550, с. 7].

Несприятливі житлові умови в таборах переміщених осіб, велике скупчення людей, погане харчування й нестача вітамінів, брак медикаментів зумовили значне захворювання українських переміщених осіб і біженців на туберкульоз легенів [835, с. 40]. Зараження паличкою Коха не оминуло ні дорослих, ні маленьких ДіПі. Окрім іншого, ця хвороба тимчасово чи назавжди унеможливила еміграцію українців за океан.

Протягом 1946 – 1947 рр. в англійській зоні окупації Німеччини було виявлено 350 випадків захворювань на туберкульоз на 10 тис. осіб (3,5 %), випадків відкритої форми туберкульозу зафіксовано 50 на 10 тис. (0,5 %) [829, с. 292]. У таборі Сомме-Касерне в Аугсбурзі станом на 01 січня 1948 р. мешкало 2526 осіб, із яких 18 осіб становили інваліди війни, та нараховувалося 210 хворих. Серед останніх у 150 осіб діагностували туберкульоз, із них 75 дітей віком до 14 р. і 75 дорослих [372, с. 12]. Окрім українців, туберкульоз вражав і переміщених білорусів, естонців, латвійців, литовців, росіян та ін. [576, с. 1].

Лікар Т. Воробець на II З'їзді українських лікарів-емігрантів Західної Німеччини у грудні 1947 р. у своїй доповіді наголошував на важливості створення спеціальної комісії для боротьби з туберкульозом. Професор Василь Плющ подав проект класифікації захворювань на туберкульоз, яка складалася з 12 форм і комбінацій туберкульозних захворювань [831, с. 89-90].

За умов поширення неупорядкованих статевих стосунків у роки Другої світової війни, зокрема й через згвалтування, а також у повоєнний період серед переміщених осіб і біженців з України набули поширення венеричні захворювання, передусім сифіліс. У тогочасній періодиці можна зустріти оголошення лікарів-практиків, які пропонують хворим свої послуги. Переважно це були спеціалісти з венеричних хвороб [565, с. 4], що також опосередковано свідчить про попит на лікарів саме такої спеціалізації. Протягом 1946 – 1947 рр. у шпиталях англійської окупаційної зони Німеччини було зареєстровано 223 особи з венеричними захворюваннями [829, с. 292]. У таборі Сомме-Касерне в Аугсбурзі станом на 01 січня 1948 р. із 210 хворих

у 10 були виявлені венеричні захворювання [372, с. 12]. Лікарі ЮНРРА чи ІРО проводили систематичні масові огляди, які мали принизливий характер. Про такі огляди дівчат і жінок залишила спогади К. Кричевська-Росандіч: «Усі жінки ставали в чергу і піднімали спідниці, спускали штанці, розкарячували ноги і проходили «раком» повз шеренгу лікарів, які видивлялися, ніби на симптоми венеричних хвороб. Особливо мені запам'ятався один лікар з Бразилії, бо він дивився на нас з «масною» усмішкою Фавна, а не лікаря!» [427, с. 102]. За даними таборового лікаря І. Базилевича, кількість пацієнтів із венеричними хворобами у 1947 р. порівняно з попередніми роками значно зменшилася [722, с. 28]. З метою профілактики венеричних захворювань у таборах лікарі читали відповідні лекції [413, с. 157].

У роки Другої світової війни в Західній Німеччині опинилися лікарі-дерматовенерологи, які в повоєнний час не лише лікували, а й науково обґрунтовували нові можливості у зціленні пацієнтів від венеричних хвороб. Так, уродженець Полтавщини Сергій Комлік у 1944 р. організував амбулаторію венеричних і шкірних хвороб для переміщених осіб і біженців у Швайнфурті та створив шкірно-венеричний відділ при нововідкритому Окружному шпиталі для переміщених осіб у Швайнфурті, а у 1946 р. – в Ашаффенбурзі [821, с. 42]. Він у 1948 р. видав наукову працю, написану німецькою мовою, «Експериментальні дослідження в ділянці сироваткової діагностики сифілісу за допомогою методики зв'язування комплекменту і фокуляції». Уродженець Івано-Франківщини Роман-Петро Смик спеціалізувався з венеричних і шкірних хвороб в Ерлангенському університеті, став автором підручника «Венеричні хвороби» [1009].

Лікар-дерматолог та анестезіолог тернополянин Володимир Онуферко мав власну практику в Мюнхені, де лікував пацієнтів зі шкірними та венеричними хворобами [563, с. 4; 668, с. 10]. Лікар Омелян Тушицький, який на початку 1920-х рр. навчався у Львові на щойно створених Українських медичних курсах, у Мюнхені мав власну практику, спеціалізувався на

захворюваннях шкіри, венеричних хворобах, а також знався на медичній косметиці [15, арк. 3].

У повоєнній Австрії ситуація з венеричними захворюваннями не була кращою. Тут в університетській лікарні професора Фукса працював уродженець Львівщини лікар-дерматолог Тома Лапичак, а лікар-терапевт і дерматолог Богдан-Зеновій Гординський працював у Відні терапевтом у лікарні професора Епінгера, згодом керував відділом внутрішньої медицини центрального шпиталю для переміщених осіб Зальцбурга [1009].

Неякісне харчування, основу якого, як зазначалося, становили консерви та горохова юшка, сприяли розвитку гастроентерологічних захворювань. Усе частіше в українців діагностували хронічні гастрит, виразку шлунку, катар жовчного міхура, коліт [722, с. 29]. Запорукою їхнього успішного лікування мали бути не лише медикаменти, а й зміна харчового раціону та покращення психологічного клімату. У дійсності зазначені чинники були для більшості переміщених осіб і біженців з України недосяжними, що зумовлювало затяжний характер хвороби. Нерідко доводилося звертатися до оперативного втручання. Навесні 1947 р. лікарі діагностували хронічний гастрит («катар») у письменника Уласа Самчука. Пацієнтові було прописано дієту та спокій. Як зазначав у своїх спогадах Улас Олексійович: «Того і другого в просторі мого діяння не існує» [436, с. 220]. Проблему анатомічних і функціонально-фізіологічних особливостей шлунку при виразках та їхнє значення при рентгенологічних дослідженнях вивчав лікар-рентгенолог, професор Ф. Богатирчук [831, с. 90].

Про діяльність українських хірургів довідуємося від їхніх вдячних пацієнтів. Очільником хірургічного відділення таборової лікарні в Регенсбурзі був доктор медицини, професор-хірург Борис Андрієвський, якому асистували Б. Панасюк (прізвисько Владзьо) і Р. Флюнт [701]. Кожен пацієнт відчував його «виключну людяність, щасливо поєднану з першорядним хірургічним умінням, часто доведеним до віртуозности» [624, с. 4]. Брався оперувати, здавалося, безнадійно хворих пацієнтів. У складних випадках

шукав у Західній Німеччині фахівців для консилиуму, роздобував дефіцитні ліки, часто за власні кошти. Серед вдячних пацієнтів Бориса Андрієвського слід назвати Юрія Лавріненка, Палія-Неїло й Наталію Полонську-Василенко. Під керівництвом Бориса Юрійовича в Мюнхенському університеті Людвіга-Максиміліана було захищено дві докторські дисертації з медицини: О. Сохан на тему «Алкоголізація задніх корінців під час пістрякових болів» та О. Жидяк на тему «Значення пеніцилінової профілактики перед асептичними операціями» [831, с. 90].

У свою чергу Іван Макаревич керував хірургічним відділенням шпиталю в Ашаффенбурзі. Його пацієнти на шпальтах газети «Неділя» дали високу оцінку роботи лікаря, зазначивши, що він лікував сумлінно та високоякісно [549, с. 4]. Серед пацієнтів Івана Макаревича був і учасник українських національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр., учитель Євстахій Ясеньовський. У свою чергу лікар К. Білоус досліджував проблему значення вітаміну С під час лікування кісткових переломів [831, с. 86].

Уражали біженців та переміщених осіб з України й інфекційні хвороби. Так, протягом 1946 – 1947 рр. в англійській окупаційній зоні Німеччині лікарі зафіксували у шпиталях 455 осіб з інфекційними захворюваннями [829, с. 292]. Згадок про інфекційні захворювання у джерелах небагато, переважно йдеться про поліомієліт або хворобу Гейне-Медіна [447, с. 45] (гострий поліомієліт, дитячий спинальний параліч). Класичним медико-санітарним заходом у таких випадках було оголошення карантину. На той час медицина ще не мала дієвих засобів боротьби із поліомієлітом. Лише на початку 1950-х рр. американські учені-вірусологи Джонас Солк, Гіларі Копровський та Альберт Брюс Себін змогли створити вакцину, що врятувала тисячі життів.

Зверталися переміщені особи та біженці з України і до послуг стоматологів. Причини були традиційні: видалення зуба, пломбування, встановлення містків і протезування [15, арк. 8 зв.]. У періодиці тих років можна зустріти оголошення стоматологів-практиків. Так, у Мюнхені в районі Швабінг працювала лікар Анна Йорданова [566, с. 6], а у таборівій лікарні

Нового Ульму практикувала лікар-стоматолог Тамара Чабанівська [626, с. 4]. Послуги стоматологів, очевидно, були для переміщених українців задорогими. Опосередковано про це свідчить анекдот, опублікований на шпальтах газети «Наш шлях». Пацієнт спантеличено запитував стоматолога: «Десять шілінгів за вирвання одного зуба?! Ви тягнете його тільки кілька секунд!», на що лікар відповів: «Коли хочете, я зможу його тягнути довше» [539, с. 6].

Нечасто доводилося мати справу лікарям із пацієнтами з хворими серцем чи нирками [722, с. 29]. Водночас знаходимо у джерелах згадки про деяких із них [309, арк. 1; 37, арк. 1, 3]. Так, професору-історику УВУ Наталії Полонській-Василенко приступи міокардиту лікували ін'єкцією глюкози. У свою чергу представник наймолодшого покоління празької поетичної школи Богдан Беднарський, втікаючи з табору переміщених осіб від репатріаційної комісії у грудні 1945 р., переплив Дунай і отримав важку хворобу нирок. Хвороба на 3,5 роки буквально прикувала його до ліжка, він переніс низку операцій, однак безуспішно, і 30 червня 1949 р. поет відійшов у вічність [625, с. 4]. Хронічна хвороба нирок передчасно обірвала земний шлях і громадського діяча Пилипа Волчука [412, с. 47, 50-51].

На щастя, украй рідко траплялися випадки захворювань онкологічного характеру [722, с. 29]. Зазначимо, що українці зробили свій внесок у дослідження онкологічних захворювань. Так, тернополянин Зеновій Штокалко у 1950 р. у Мюнхенському університеті здобув диплом лікаря, захистивши дисертацію про біохімію карциногенезу [1009], тобто виникнення і розвиток злоякісної пухлини із нормальної клітини.

В усіх таборах переміщених осіб працювали консультації («порадні») для вагітних, матерів і дітей. Лікарі-гінекологи фіксували значну кількість жіночих захворювань, які пояснювалися «важкими умовами праці жінок у минулому та досить поширеними абортами» [829, с. 292; 37, с. 7 зв.]. Чимало було роботи в акушерів-гінекологів, адже в повоєнній Західній Німеччині зафіксовано значний відсоток народжуваності, особливо на початку 1946 р. [804, с. 17; 722, с. 28]. Лікарі-гінекологи не лише приймали пацієнтів,

а й займалися активною публікаторською діяльністю. З метою просвіти жінок вони публікували книги і брошури, у яких порушувалися питання жіночої гігієни, менструального циклу («місячка»), вагітності («тяжа») та небезпеки її штучного переривання, пологів і догляду за новонародженим [371].

Найавторитетнішим українським лікарем акушером-гінекологом у Західній Німеччині по праву можна вважати доктора медицини Софію Парфанович («Зонька», як її називали рідні). Спочатку вона працювала ординатором, а згодом завідувачем пологово-гінекологічного відділу госпіталю в Аугсбурзі, де за її ж визначенням, «заробляла добрі гроші» [789, с. 44; 412, с. 47]. С. Парфанович продовжувала розпочату ще в Україні широку роботу з популяризації гігієни, опублікувала книгу «Мала гігієна жінки» [544, с. 7], а на I З'їзді українських лікарів-емігрантів Західної Німеччини в 1946 р. у Карлсфельді виступила з доповіддю на тему «Туберкульоз жіночих статевих органів». У Західній Німеччині працював лікар І. Барченко, який досліджував проблеми знеболення пологів. Результати досліджень він представив на згаданому З'їзді лікарів, виступивши з доповідями, присвяченими обміну деяких азотних речовин в організмі породіллі під час обезболювання пологів, а також дозам знеболення пологів евіпаном [831, с. 85].

Народжували переміщені українки зазвичай у медичних закладах [27, арк. 9]. З операційної привозили їх до палати за допомогою ліжка на колесах. Новонароджених клали у плетені кошики, накриті марлею. За кілька днів щасливі татусі зустрічали породіллю та немовля з букетом квітів. Вони по-різному реагували на свою дитину, яку бачили вперше. Так, письменник Дмитро Нитченко, поглянувши на новонароджену донечку, констатував: «Вигляд був непривабливий» [54, арк. 60-60 зв.].

Тривале перебування в таборах, довгоочікувана подальша еміграція й усі проблеми, які її супроводжували, регулярні скринінги негативно позначилися не лише на фізичному, а й на психологічному стані українців. На початку 1947 р. таборіві лікарі все частіше спостерігали своєрідне психосоматичне захворювання, в основі якого лежало глибоке виснаження

психіки і нервової системи хворого. «Насамперед, привертав увагу песимізм, неспокійний, тривожний стан, нервовість, постійне напруження, недовір'я до всіх і до всього, надмірне реагування на зовнішні події та особливо на різні чутки, звичайно «загрозливі і жахливі», які зі швидкістю блискавки оббігали всі бльоки таборів» [722, с. 30], – констатував лікар Іван Базилевич. Траплялося, що цей «хронічний переляк» виник ще під час перебування під тоталітарним режимом на батьківщині, а у таборовий період ще більше розвинувся. Пригадаймо манію переслідування в уродженця Черкащини письменника Тодося Осьмачки, що сформувалася після перебування в українських психіатричних лікарнях, а також його хронічну недовіру до «східняків» і переконання в тому, що його хочуть отруїти. Письменник перебував у перманентному русі не лише на батьківщині, а й в еміграції, постійно тікаючи від радянських спецагентів, які, на переконання Осьмачки, постійно переслідували його [902, с. 94, 98, 213-216, 221; 413, с. 167].

У деяких таборян на фоні хвороби формувалася егоцентризм, у більшості ж переважало пасивне ставлення до життя і оточуючих, депресія й апатія, подекуди фіксувалися цілковита байдужість та іпохондрія. Водночас більшість хворих не змінювала звичного ритму життя й не полишала працювати, однак скаржилася на загальну слабкість, легку втомлюваність, безсоння, брак апетиту та ін. [722, с. 30]. Тогочасні таборові лікарі дали назву цій хворобі «morbus DP», тобто хвороба переміщених осіб [831, с. 89]. Найкращими ліками була якнайшвидша еміграція за океан, однак доля надавала ці ліки в дуже малих дозах.

У джерелах містяться поодинокі згадки про діяльність отоларингологів, окулістів, гельмінтологів і невропатологів. Так, чимало було роботи у невропатологів, оскільки в ДіПі часто фіксувалися ревматичні захворювання суглобів, м'язів і нервів [548, с. 8; 37, арк. 8 зв.]. Вони виникали передусім унаслідок несприятливих житлових умов, що супроводжувалися протягами на сходах, у коридорах і вбиральнях, житлові кімнати часто мали цементні підлоги [722, с. 28-29; 411, с. 128]. У таборовий період проблеми лікування

неврозів, а також цукрового обміну в розвитку епілептичного нападу [831, с. 86, 90] досліджував психоневролог, професор Михайло Міщенко.

Відповідно вистачало роботи й у лікарів-отоларингологів, серед яких траплялися і висококваліфіковані спеціалісти, зокрема, в таборівій лікарні міста Ляпгайм працював професор Давиденко. Серед його вдячних пацієнтів був літературознавець Юрій Кошельняк [629, с. 4]. У тогочасній пресі міститься згадка про українського лікаря-гельмінтолога з Гамбурга, що мав науковий стаж роботи. Фахівцем із паразитологічних наук зацікавилися у Венесуелі, куди останнього в 1948 р. запросили емігрувати із Західної Німеччини для «боротьби з тропічними хворобами» [667, с. 7].

Спортивна медицина як галузь медичної науки в повоєнній Західній Німеччині не була розвинена. Українські спортивні товариства та команди, за деякими винятками, не мали у своєму складі спортивних лікарів, які б дбали за медико-біологічне забезпечення підготовки спортсменів. Останні часто густо не дотримувалися елементарного режиму і вели спосіб життя далекий від здорового. Вони не дотримувалися спеціальних дієт, як влучно підмітив футболіст Микола Дейчаківський, у голодні повоєнні роки «їлося все, що хто міг дістати» [701]. Не дбали про відпочинок перед змаганнями, відвідуючи різноманітні «забави», спали по кілька годин на добу. Окрім того, за М. Дейчаківським, більшість футболістів мали шкідливі звички – палили та, якщо траплялася нагода, не гребували алкоголем. До лікарів спортсмени самостійно зверталися лише в разі отримання травми чи хвороби.

До народної медицини зверталися не лише пересічні переміщені особи та біженці з України, а й науковці. Якщо перші апелювали до народних знань у галузі медицини з метою покращити здоров'я, то другі – продовжували, розпочаті в Україні дослідження і знайомили з їхніми результатами громадськість шляхом публікаторської діяльності. Так, у 1945 р. Роман-Петро Смик здобув диплом лікаря в Берлінському університеті, захистивши докторську дисертацію на тему «Українська народна медицина» [1009]. У

1949 р. в Аугсбурзі побачила світ праця Н. Осадчої-Янати «Лікарські рослини, що їх уживає населення Правобережної України в народній медицині» [492].

Брак ліків та коштів на їхнє придбання, а також ефективність, перевірених століттями народних рецептів стали вирішальними чинниками, що спонукали переміщених осіб і біженців з України звертатися до народної медицини. Українці, яким були відомі ефективні рецепти приготування ліків із природних матеріалів, охоче ділилися знаннями як безпосередньо, так і за посередництвом листів.

Біженці та переміщені особи з України широко застосовували з лікувальною метою різноманітні трави, які росли в Західній Німеччині. Переважно це були ті самі лікарські трави, що й росли в Україні. Так, однією із найбільш цінних лікарських рослин із широкими терапевтичними можливостями була ромашка лікарська [573, с. 4]. Її використовували для лікування хвороб шлунково-кишкового тракту та з антисептичною метою. Липовий цвіт застосовували для лікування застуд і ревматизму. Хвощ вважали добрим засобом для очищення крові [148, арк. 2 зв.].

Здавна в лікувальній практиці українці широко застосовують овочі. У раціоні біженців і переміщених осіб дуже не вистачало вітамінів, що провокувало виникнення різних захворювань. Це у свою чергу спонукало українців купувати чи вимінювати овочі, щоб трохи покращити власний стан здоров'я. Улас Самчук згадував, що його дружина слабувала, у неї хиталися зуби, що, імовірно, засвідчувало симптоми цинги, хвороби, зумовленої нестачею в організмі вітамінів С та Р. Профілактичним засобом мало бути включення в раціон багатих на вітамін С продуктів. Подружжя Самчуків міняло зекономлені бісквіти і каву на цибулю і квашену капусту [436, с. 64].

Вагоме місце в народному лікуванні посідали різного виду дерева. Серед біженців фіксувався значний відсоток хворих на туберкульоз легень. Із молодих соснових шишок [115, арк. 12] виготовляли лікарські препарати. Ягоди ялівцю використовували для лікування болів, що виникали внаслідок подагри та ревматизму [147, арк. 4-5; 111, арк. 2].

Джерела не багатослівні на рецепти приготування ліків із природних матеріалів, однак деякі віднайти вдалося. Священик Іван Гаращенко з Мюнхену в листі до церковного і громадського діяча Аркадія Яременка, що хворів на ревматизм, надіслав останньому рецепт від дружини отця Митрофана: «Півпляшки горілки, потім, п'ять штук каштанів, посушити їх з шкаралупою і потерти на борошно і всипати туди, потім ложку дурману, теж всипати туди, нехай це все настоїться на теплому місці, і цим стиратись» [86, арк. 33]. Пані Слободяникова надала свій варіант приготування настою від застарілого ревматизму: «Звичайних каштанів стерти на м'ясорубній машинці 1 стакан, всипати в пляшку і влити туди ж стакан горілки, добре закупоривши, поставити на вікно під сонце на цілий місяць» [86, арк. 65]. Однак, як зауважував Іван Гаращенко, під час використання настою може виникнути сильний зуд. У свою чергу Степан Шпікало радив хворому на ревматизм звернутися до апітерапії, тобто лікування укусами бджіл [86, арк. 33].

Таким чином, економічна криза негативно позначилася на рівні та якості харчування українських переміщених осіб і біженців. Протягом 1945 – 1948 рр. раціон харчування на одну особу в таборах переміщених осіб становив 2 – 2,5 тис. калорій, що було в 1,5 рази менше за норму. Норми харчування переміщених осіб і біженців були недостатніми, щоб підтримувати повноцінну життєдіяльність організму. Серед страв, які щодня споживали українці переважали страви рослинного походження (хліб, горохова юшка, вівсянка, варена картопля) і незначний відсоток – рослинного, передусім м'ясні консерви. На святковому столі переміщених осіб і біженців з України можна було побачити такі традиційні власноруч приготовлені українські страви, як борщ, голубці, вареники, кутю та паски. Готування у святкові дні національних страв ще раз засвідчує, що вони є найстабільнішим етнічним символом, який найдовше зберігається в середовищі поза батьківщиною. Українці відчували брак хліба, м'ясо-молочних продуктів, а також вітамінів. До харчових табу належали дотримання таборянами постів. Систематичне

недоїдання зумовлювало виснаження організму українців, часті захворювання.

Після завершення Другої світової війни в Західній Німеччині за активної участі українських учених-медиків і лікарів сформувалася певна система медичних закладів, у яких могли отримати медичну допомогу переміщені особи та біженці з України. До них належали таборові лікарні, лікарні ІРО, поліклініка при Українському червоному хресті та санаторії. Також діяли приватні медичні практики, передусім лікарів-венерологів та стоматологів. Позитивно слід оцінити діяльність Переселенського медичного центру, співробітники якого допомагали українцям емігрувати за океан. Серед санаторіїв, у яких перебували переміщені особи та біженці з України, переважали туберкульозні. Система охорони здоров'я наштовхнулася на низку перешкод, головною серед яких була відсутність медикаментів. Стан здоров'я українських переміщених осіб і біженців був незадовільний, переважна більшість мала виснажений організм. Вони хворіли на туберкульоз, венеричні та гастроентерологічні захворювання, рахіт і поліомієліт. Несприятливі умови життя та брак коштів на придбання ліків затягували одужання. Попри несприятливі умови, українські лікарі щодня демонстрували професіоналізм, а вчені-медики робили свій внесок у розвиток медичної науки. Окрім традиційної медицини, українські біженці та переміщені особи вдавалися й до лікування народними методами, для чого використовували свої знання і виготовляли ліки з природних матеріалів, зокрема рослин, дерев та овочів.

5.2. Повсякденна мобільність

Проблема повсякденної мобільності перебуває в полі зору переважно соціологів, які розробляють її теоретичні основи. На думку німецького соціолога Ульріха Бека, повсякденна мобільність – мобільність між домом і робочим місцем [725, с. 70]. Його англійський колега Джон Уррі ширше

дивився на проблему і вважав, що мобільності можуть бути тілесні, фізичні, віртуальні, уявні та комунікаційні [924, с. 135-136]. Узявши за основу цю класифікацію, зокрема такий формальний критерій, як принципи подолання відстаней, російські дослідниці Н. Антонова й А. Данилова виокремили такі види повсякденної мобільності: тілесні (фізичні) та віртуально-комунікаційні переміщення [998]. Під час тілесної мобільності індивіду чи групі осіб доводиться змінювати своє положення у фізичному просторі й перетинати межі свого місця проживання. При цьому пересування здійснюється як із використанням, так і без використання транспортних засобів. Віртуально-комунікаційна мобільність передбачає використання технічних засобів, зокрема телефонів і комп'ютерів, за допомогою яких можна реалізувати повсякденну мобільність, швидко долаючи значні відстані. Перший вид мобільності потребує, порівняно, з другим, більших часових витрат.

Повсякденна мобільність (за Н. Антоною, А. Даниловою) – рутинні переміщення як сукупність дій і взаємодій індивідів, з метою становлення, підтримування і розвитку соціальних зв'язків і відносин [998]. Вона виконує низку функцій: становлення, підтримування і розвиток соціальних зв'язків і відносин; соціального порядку, який організовує повсякденну життєдіяльність індивідів і груп; забезпечує інтеграцію індивідів у спільноти, що формуються за різними критеріями.

Аналізуючи повсякденну мобільність українських переміщених осіб і біженців повоєнної Західної Німеччини, слід дослідити їхні тілесні (фізичні) та віртуально-комунікаційні переміщення. Окрім того, необхідно з'ясувати чинники, які сприяли та ускладнювали мобільність. Також потрібно звернути увагу на проблему нерівності в доступі до мобільностей.

Розпочнемо з тілесних, тобто фізичних переміщень, які в середовищі біженців і переміщених осіб становили абсолютну більшість. Серед чинників, які ускладнювали фізичну мобільність переміщених осіб і біженців слід назвати руйнацію транспортної інфраструктури Західної Німеччини в роки Другої світової війни. Російський історик Олександр Ватлін констатував, що

руйнацій такого масштабу, як у 1945 р., Німеччина не знала з часів Тридцятирічної війни [1002]. З одного боку, значних руйнувань зазнали житловий фонд і різні галузі промисловості, з іншого – дуже відчутною для населення було знищення шляхів сполучень і комунікацій, особливо залізничної інфраструктури, яка колись була предметом гордості Німеччини. На шпальтах тогочасної преси з'являлися невтішні повідомлення: «Німецькі залізниці на межі своїх транспортних можливостей» [676, с. 10]. Так, із 6,8 тис. паровозів 50 % були виведені з ладу, а 40 тис. вантажних вагонів чекало на ремонт [676, с. 10]. У більш скрутній ситуації перебував парк вантажівок, що становив 25 % довоєнного рівня [1005]. «На зміну вантажівок і підводам на вулицях прийшли тачанки і дитячі візочки», – писав О. Ватлін.

У перші повоєнні місяці на повсякденну мобільність впливала відсутність телеграфного і поштового зв'язку для цивільного населення [425, с. 163]. Відповідно віртуально-комунікаційні переміщення не було можливості реалізувати, що у свою чергу надавало перевагу комунікаціям фізичним. У перші місяці після завершення війни була відсутня комунікація між переміщеними українцями з різних окупаційних зон Німеччини. Так, українці, приміром, із французької зони окупації перебували в цілковитому інформаційному вакуумі щодо становища українців в американській зоні. Щоб його заповнити, представник громади пішки та/або використовуючи різні види транспорту відвідував інші населені пункти, у яких з'ясовував обставини життя українців. Повернувшись додому, він, доповідав на зборах про побачене і почуте та давав рекомендації громаді, зокрема міг порадити перебиратися для подальшого проживання в іншу зону окупації Німеччини, де, на його думку, були більш комфортні та безпечні умови [121, арк. 1; 425, с. 162-168].

Ще один чинник, який впливав на повсякденну мобільність – проживання переміщених осіб і біженців з України в таборі ДіПі чи поза ним. Табори переміщених осіб були маленькими республіками із власним самоврядуванням, своїми школами і дитячими садками, лікарнями і церквами, залами для проведення концертів чи постановки театральних вистав.

Відповідно, не виходячи за межі табору, їхні мешканці могли задовольнити свої потреби в середній освіті та частково культурні потреби, отримати консультацію лікаря; частина таборян могла знайти у таборі роботу.

В якісно іншому становищі перебували біженці і переміщені особи з України, які проживали індивідуально, знімаючи кімнати в будинках чи квартирах німецького населення. Так, якщо батьки прагнули віддавати дітей на навчання в українські таборіві школи, то слід було подекуди переміщуватися на значні відстані від місця проживання, зазвичай пішки. Наприклад, родина письменника Дмитра Нитченка навесні 1945 р. мешкала в орендованому житлі в селищі Новий Аубінг [429, с. 329] поблизу Пасінга. Дізнавшись, що в Карсфельді вже відкрилася українська гімназія, письменник віддав до неї на навчання старшу дочку Лесю. Навпростець потрібно було йти 7 км, тому дитина жила в гуртожитку, а на вихідні поверталася додому. Майже щоразу батько зустрічав доньку, хвилюючись про її безпеку [429, с. 337].

Повсякденна мобільність залежала й від віддаленості роботи від місця проживання. Одні біженці і переміщені особи з України працювали на території табору, інші – у населеному пункті, в якому мешкали, треті мусили їздити до інших населених пунктів. Так, професор Володимир Державин у 1951 р. їздив чотири дні на тиждень 80 км від Аугсбурга до Мюнхена, де працював літературним редактором у газеті «Український самостійник» [113, арк. 4]. У свою чергу робота Дмитра Нитченка, що мешкав у районі Цуффенгаузен міста Штутгарт, розташовувалася за 120 км у Новому Ульмі. Письменник не міг собі дозволити їздити на роботу щодня, тому протягом п'яти робочих днів працював у гімназії та редакції газети «Українські вісті», а на вихідні повертався додому [429, с. 377]. Професор УВУ Борис Крупницький долав відстань від дому до роботи, тобто від передмістя Гамбурга до Мюнхена майже 800 км, щоправда на лекції в Український вільний університет він приїздив один – два рази на семестр [95, арк. 1].

Переміщення українців на значні відстані здійснювалася переважно за допомогою залізниці, а також на вантажівці, велосипеді («ровер») і пішки.

Сучасник подій Михайло Клименко згадував, що спочатку пасажирські потяги ходили на невеликі відстані 50 – 60 км. Квиток був дійсний на 4 дні на будь-який потяг до місця призначення [423, с 134]. Загалом поїздка залізницею в повоєнній Західній Німеччині становила велике випробування: вагони пасажирських і товарних потягів були переповнені, пасажири часто їздили стоячи, опалювання було відсутнє, світло також не завжди було та й швидкість, з якою рухалися потяги, бажала бути кращою [418, с. 96; 428, с. 95; 304, арк. 3]. Потяги прибували не за розкладом, часто запізнювалися. Анекдот «Трохи помилився», що з'явився на шпальтах французької газети в 1947 р. своїм змістом цілком відповідає німецькій дійсності. У ньому один говорить: «Вперше є свідком, що потяг прибуває на десять хвилин скорше» і чує у відповідь: «Помиляєтесь, це є потяг з учора» [561, с. 4].

Вартість квитків для українців була задорогою, тому ті, хто бажав зекономити, користувалися послугами залізниці в суботу та неділю, купуючи «sonntagskarte» [447, с. 93] (недільний квиток), вартість якого була вдвічі, або на 35 % [175, арк. 1] дешевшою від звичайного. Такий квиток був запроваджений ще наприкінці XIX ст. з метою збільшити пасажиропотік на вихідних і проіснував до початку 1990-х рр. Юнаки, які не мали можливості платити, їздили безкоштовно на дахах товарних потягів [434, с. 158].

Поїздки на велосипедах здійснювалися, як і потягом та вантажівкою, на значні відстані. Загалом «ровер», який у повоєнній Західній Німеччині становив цінність, робив свого власника незалежним у переміщеннях (див. Додаток Л). Тому українські переміщені особи і біженці намагалися в той чи інший спосіб заволодіти цим видом транспорту, приміром, шляхом обміну. Так, у 1945 р. художник Василь Кричевський-молодший за свій швейцарський годинник отримав вантажний велосипед з кошиком, а за шкіряні черевики доньки – легкий «ровер» [427, с. 98]. Незалежність надавало й володіння автомобілем, що траплялося серед переміщених українців украй рідко. Подекуди зверталися до послуг таксі. Наприклад, о. Семен Іжик відстань від свого помешкання до табору, де розташовувався храм, долав на велосипеді.

Для поїздок в інші табори на відстань до 50 км, де мешкала його паства, панотець використовував таксі [420, с. 151-152, 159].

Для подолання значних відстаней також використовували винайняті вантажівки. До такого виду транспорту зверталися організовані групи осіб, зокрема спортсмени [746, с. 363] та їхні уболівальники, яким потрібно було дістатися до місця проведення змагань. Українська громада використовувала вантажівки з метою переїзду від одного табору до іншого [425, с. 168-169], особливо якщо при цьому потрібно було транспортувати особисті речі. Ті ж, хто не мав фінансової можливості орендувати вантажівку, могли орендувати віз, запряжений конем [427, с. 95], або йшли пішки.

Ходіння пішки як альтернатива використання транспортних засобів не оминула практично жодну верству українського суспільства епохи ДіПі. Подолання відстаней пішки українцями зазвичай не перевищувало 50 км в один бік за день [413, с. 129; 427, с. 96]. Отець Семен Іжик, наприклад, поки не розбагатів на велосипед, у церковних справах неодноразово проходив пішки по 30 км від міста Гільдесгайм до Ганновера [420, с. 135] і у зворотному напрямку. Водночас траплялися і винятки. Так, оунівець Зиновій Книш, який мав дістатися із землі Форальберг, що в Австрії, до Мюнхена, згадував, що відстань у понад 250 км йому довелося долати пішки, оскільки не вмів кермувати велосипедом [424, с. 188-200]. Його мандрівка тривала 5 днів.

Чинник, який ускладнював мобільність українців між окупаційними зонами Західної Німеччини, – пропускна система. Цивільні мали отримати спеціальний дозвіл для перетину адміністративного кордону, чекати на який іноді доводилося кілька місяців [152, арк. 7]. Щоправда відчайдухів відсутність перепустки не зупиняла [149, арк. 4, 6; 428, с. 89].

Не всі біженці та переміщені особи з України мали рівні можливості реалізовувати фізичну мобільність. Говорячи про нерівність у доступі до мобільностей, передусім маємо на увазі осіб, що мали обмежені фізичні можливості. Вони зазнавали значних труднощів у повсякденних переміщеннях, і відповідно їхній доступ до мобільностей був обмежений.

До віртуально-комунікаційних переміщень українців повоєнної Західної Німеччини слід зарахувати телефонні розмови та листування. У джерелах практично відсутні відомості про використання переміщеними особами та біженцями з України телефонного зв'язку, окрім хіба що окремих нотаток номерів телефонів [76, арк. 1; 165, арк. 2]. Загалом вартість телефонного зв'язку була для українців завеликою. Опосередковано це засвідчено в листах деяких організацій, які маючи зацікавлення в отриманні від ДіПі телефонного повідомлення, гарантували повернути витрачені кошти [155, арк. 1].

Такий спосіб комунікації, як листування, українські переміщені особи та біженці, особливо інтелігенція, використовували дуже активно. У перші повоєнні місяці пошта у зруйнованих країнах Європи працювала не вельми оперативно. Так, лист з Італії до Англії у другій половині 1945 р. йшов 2 місяці, а у зворотному напрямку цілих 4 [435, с. 411]. У Західній Німеччині після завершення війни поштовий зв'язок був паралізований, однак окупаційні влади докладали зусиль для його поступового поновлення. В оперативності доставки листів важив і вид поштового зв'язку, який обирали адресанти. Поштові відправлення, які транспортувалися повітряним шляхом до Німеччини, надходили до своїх адресатів значно швидше, ніж наземною поштою. Однак із Німеччини листи йшли однаково довго, незалежно від способу транспортування – наземного чи авіа [296, арк. 1]. Так, Аркадій Яременко у 1948 р. зазначав, що листи із США (Нью Джерсі) «летунською [авіа] поштою» до Німеччини надходили приблизно за 6 днів, а у зворотному напрямку наземною поштою йшли 3 тижні [80, арк. 8]. Отже, чинником, що ускладнював комунікацію шляхом листування, була відсутність оперативності в доставлянні поштою листів, особливо в перші повоєнні місяці.

Ще один чинник, який впливав на листування, був фінансовий. Закономірно, що послуги поштового зв'язку не були безкоштовними. Так, поштова марка для відправки листа по території Західної Німеччини в 1946 – 1947 рр. коштувала 12 пфенігів [133, арк. Конверт; 134, арк. 1], а із США та Канади до Західної Німеччини в 1949 – 1951 рр. – 15 центів [132, арк. Конверт;

134, арк. Конверт; 136, арк. Конверт] (див. Додаток Л). Безгрошів'я, яке стало супутником більшості українців, не завжди давало їм можливість листуватися так часто, як було потрібно [307, арк. 1 зв.]. Подекуди, відправляючи лист з інформацією особистого (про побут на німецькій землі) або ділового (про спільні проекти, участь у політичних партіях, громадських організаціях) характеру, наприклад, до США чи Канади конкретному адресату, вони просили його, прочитавши лист, передати для ознайомлення іншим визначеним особам, таким чином, економили кошти на поштовому зв'язку.

Водночас надіслати лист, зокрема територією Західної Німеччини, коштувало дешевше [154, арк. 3], ніж поїздка на ту саму відстань транспортом, що й надавало перевагу згаданому віртуально-комунікаційному способу переміщення. Окрім того, не всі переміщені особи та біженці з України мали фінансову можливість придбати папір та чорнила [176, арк. 4], траплялося, що писали простим або кольоровими олівцями. Сучасник подій історик Дмитро Чижевський у листі до російського філософа Семена Франка, зазначаючи, що писав на американському папері, надісланому йому родичами, наголосив, що останнім «навіть не приходить в голову, що не можна посилати папір, не посилаючи конвертів» [922, с. 340]. Конверти можна було отримати шляхом обміну. Так, за кілограм старого паперу в канцелярському магазині Марбурга на початку 1947 р. можна було отримати 10 конвертів [922, с. 340].

Українці листувалися як у межах Західної Німеччини, так і надсилали листи за кордон. Листування у межах Західної Німеччини відбувалося з різних питань. Більшість становили листи і вітальні листівки приватного характеру. Чимало було листів, у яких інтелігенція та політикум вирішували питання професійного характеру. Поштою надсилали персональні запрошення на з'їзди творчих спілок і політичних партій. Українці писали листи до газет, у яких висловлювали бажання посприяти їм у пошуку рідних, з якими їх розлучила війна. Окремо слід виділити листування студентів заочної форми навчання із викладачами українських вишів. У листах студенти отримували навчальні завдання, про виконання яких у такий самий спосіб і звітували.

За кордон, переважно до США і Канади, українці надсилали листи, у яких обговорювали можливість еміграції із Західної Німеччини, просили матеріальної допомоги, обговорювали шляхи реалізації спільних проєктів, зокрема, із видання власних книг; отримували гонорари за опубліковані художні твори та статті або ж кілька доларів допомоги від друзів і рідних [164, арк. 1 зв.]. Так, кошти, які пересилали в листах з Америки до Німеччини, мали назву «вкладка» [158, арк. 3 зв.], оскільки вони вкладалися в листівки, які потім акуратно склеювалися. Збереглася інструкція поета Михайла Ореста із пересилання поштою гонорару, адресована літературознавцю Петрові Одарченку: «Видова листівка розрізається, в середину вкладається асигнація, після чого листівка знову зліплюється з країв; або на листівці робиться наклейка, під яку підсувають асигнацію, на наклейці пишуть масу привітів і побажань, а «реалістично збагачену» листівку кладуть у конверт і довіряють її повітряній стихії» [108, арк. 7]. В особовому фонді М. Ореста зберіглося чимало таких «розпечатаних» листівок із видами Нью-Йорка, зокрема, від його двоюрідного брата Ігоря Гурина [159, арк. Листівка; 160, арк. 5, 8-9; 161, арк. 4, 6; 163, арк. 3-6]. На одній із них із зображенням бруклінського мосту адресант дотепно зазначив: «Оце Тобі один з ньюорських мостів, спробуй заглянути під міст, але обережно» [159, арк. Листівка].

Таким чином, можна виділити два різновиди повсякденної мобільності українських переміщених осіб і біженців повоєнної Західної Німеччини – тілесні (фізичні) та віртуально-комунікаційні переміщення. Фізичну мобільність ускладнювали руйнація транспортної інфраструктури Західної Німеччини в роки Другої світової війни та наявність між окупаційними зонами Німеччини пропускної системи; на неї впливали проживання переміщених осіб і біженців з України в таборі ДіПі чи поза ним, віддаленість роботи від місця проживання. На віртуально-комунікаційні переміщення українців, до яких зараховуємо телефонні розмови та листування, впливали відсутність оперативності в роботі пошти і телеграфу, особливо в перші повоєнні місяці, та нестача коштів на придбання поштових марок, паперу і чорнил.

5.3. Чутка як складова інформаційного повсякдення

«Чи знаєте ви, що...», «Ви чули, що ходять чутки про те, що...». Із такими формулюваннями з уст в уста ширилися чутки серед українських переміщених осіб і біженців повоєнної Західної Німеччини. З'ясуємо, яким був їхній зміст, хто та з якою метою їх поширював, яке місце посідали чутки в інформаційному повсякденні українців. Чутка – специфічний спосіб інтерпретації інформації, зумовлений дефіцитом поінформованості, невизначеністю ситуації, поширенням настроїв тривоги та страху в суспільстві, якому притаманні деформованість, узагальненість, актуальність змісту, простота, доступність, емоційність, неофіційність форми подання; циркуляція/самопоширення/актуалізація у процесі поширення в усній формі через канали міжособистісної комунікації [730, с. 3].

Серед джерел чуток слід назвати засоби масової інформації, друковану продукцію, виступи офіційних осіб та міжособистісну комунікацію. Водночас згадані джерела можуть відображати вже існуючі чутки і таким чином продовжувати їм життя. Феномен чутки, що передається з уст в уста, психологи пояснюють браком інформації з тих питань, які цікавлять людей і є для них важливими. Чутка може бути спеціально запущена там і тоді, де і коли для цього виникають необхідні умови – інформаційний вакуум. Окрім того, чутка зможе прижитися лише в тому суспільстві, у якому є незадоволений інтерес до певної теми [1013]. І тут не важливо, наскільки достовірною буде інформація, що її приготували для ретрансляції.

Люди активно долучаються до циркулювання чуток з різних причин. По-перше, чутки полегшують міжособистісну комунікацію, надаючи їй нового імпульсу, приводу для початку розмови. По-друге, передавання особою в усній формі «неофіційних відомостей» підкреслює її соціально-психологічний статус, престижну близькість до джерела інформації і таким чином дає їй можливість самоствердитися. Протидією розповсюдження чуток є своєчасне заповнення інформаційного вакууму достовірною інформацією, заохочення

громади брати участь у суспільно-корисній праці, що емоційно наповнюватиме їхнє життя й забезпечуватиме від базікання [431, с. 9].

Існує кілька класифікацій чуток. Так, за походженням чутки можуть бути спонтанні, тобто ті, що не створюються спеціально, а є лише результатом ситуації та її інтерпретації; сфабриковані, тобто створені спеціально, оскільки в їх основі лежить формування штучного інтересу. У свою чергу за ступенем достовірності інформації виділяють чутки цілковито недостовірні, недостовірні з елементами правдоподібності, правдоподібні чутки та достовірні чутки з елементами неправдоподібності. За рівнем циркуляції вони можуть бути локальні, регіональні, національні та міжнаціональні. За емоційною характеристикою виокремлюють чутки-бажання та чутки-страховища, а також агресивні. Остання класифікація – за ступенем впливу на психіку: ті, що активізують громадську думку певних груп людей, а також ті, що викликають антигромадську поведінку деякої частини певних соціальних груп [730, с. 3-4]. На думку сучасного історика Олександра Бойка, «чутка – майже ідеальний маніпулятивний інструмент, здатний суттєво впливати на процес формування колективної пам'яті» [730, с. 7]. Чому ж вона є одним із потужних засобів формування колективної пам'яті? Саме чутка, на думку вченого, за певних обставин може дати поштовх виникненню та утвердженню в суспільній свідомості віртуальних образів подій та осіб. Вони можуть відповідати, або частково відповідати, або й узагалі не відповідати істині. Чутка здатна перетворитися на зародок/основу/підставу формування в колективній пам'яті міфів і стереотипів [730, с. 8]. Чутка може впливати не лише на формування/деформування колективної пам'яті, а й на її корекцію.

Радянські дослідники-психологи Акоп Назаретян та Юрій Шерковін стверджували, що у 1920-х рр. вороги СРСР успішно використовували чутки з метою дискредитації держави [1013]. Однак незабаром радянський режим взяв на озброєння феномен чуток і використовував його у боротьбі зі своїми ідеологічними ворогами.

У середовищі українців Західної Німеччини в непрості повоєнні роки циркулювали спонтанні і сфабриковані чутки. По-перше, радянські спецслужби поширювали серед ДіПі чутки про те, що країни Європи, Америки та Австралії, до яких агітували емігрувати таборян «агенти буржуазії» [14, арк. 24], зустрінуть їх непривітно. Як контраргумент навіювали думку, що краще повертатися на батьківщину, де для них створені всі умови для повноцінного життя – можливість здобути освіту й роботу за фахом та навіть обійняти керівну посаду чи зробити політичну кар'єру. До слова, з не меншим ентузіазмом спецслужби агітували повертатися на «родіну» переміщених росіян, білорусів, естонців, латвійців і литовців.

З метою проведення серед біженців і переміщених осіб пропагандистських дій та поширення чуток радянські спецслужби використовували власних співробітників, знакових постатей Країни Рад, а також вербували переміщених осіб. Так, Рада Міністрів СРСР 11 жовтня 1947 р. прийняла постанову про відрядження в західні окупаційні зони Німеччини й Австрії делегацій громадсько-політичних діячів Української, Білоруської, Естонської, Латвійської та Литовської РСР терміном на чотири місяці для роботи в таборах переміщених осіб [14, арк. 4]. Перед ними ставилася мета прискорити процес репатріації представників зазначених народів до Радянського Союзу. Планомірно навіювалася думка про те, що «усі радянські громадяни, що повернулися на Батьківщину, оточені піклуванням нашого [радянського. – Авт.] уряду. Вони користуються всіма правами, що їх надає Сталінська Конституція» [14, арк. 4]. Сучасник подій Федір Пігідо-Правобережний правильно зауважив, що чимало людей по той бік «залізного муру» «милуються «промінням Сталінської конституції» й не знають «про справжній стан речей у советському «соціалістичному раю»» [430, с. 13]. Про чималу кількість чуток щодо репатріації українців до СРСР писав у спогадах сучасник подій Дмитро Нитченко, наголошуючи на циркулюванні значної кількості неправдивої інформації [429, с. 341].

Автори низки праць, виданих Вищою школою КДБ при Раді Міністрів СРСР, переконували, що найкращі результати по роботі з переміщеними особами і біженцями дають завербовані мігранти [393, с. 11; 394]. Це пояснювалося тим, що зазвичай ДіПі насторожено ставилися до новоприбулих із СРСР агітаторів, не довіряли їм. Водночас «свої» не викликали підозри.

Описувана радянськими агентами-пропагандистами картина щасливого життя репатрійованих до СРСР українців приємно вражала. Однак цілковито не збігалася з чутками, які почали масово ширитися серед українських переміщених осіб і біженців про долю перших примусово повернених до радянської України. Як відомо, спочатку вони потрапляли до перевірконо-фільтраційних таборів, що розташовувалися головним чином у європейській частині Радянського Союзу. Дослідник Михайло Куницький зазначає, що тривалість перевірки репатрійованих складала від кількох місяців до кількох років [810, с. 163]. Вона супроводжувалася низкою допитів, при чому на перший із них могли викликати через півроку. Такі табори зазвичай розташовувалися в районах великих промислових міст, вугільних шахт і будівництв [810, с. 165]. Відповідно всіх таборян використовували на виробництві; вони отримували заробітну плату, більшу частину якої одразу ж віддавали за харчування. Умови проживання були незрівнянно гіршими, ніж у таборах переміщених осіб і біженців Західної Німеччини. Однак цій категорії осіб пощастило значно більше, ніж засудженим на 20 років перебування в концентраційних таборах. Частина з примусово репатрійованих до СРСР українців була розстріляна як «вороги народу».

По-друге, радянські спецслужби з метою створити привабливий образ наддержави поширювали серед українських переміщених осіб і біженців чутки про високий рівень економічного розвитку СРСР. При цьому особливий акцент робився на «проробці» саме біженців і переміщених осіб із західноукраїнських земель [14, арк. 12], які перебували під ідеологічним впливом ОУН. Навіювалася думка про те, що сільське господарство УРСР відбудовується швидкими темпами, отримано від братніх радянських народів

допомогу у вигляді техніки та худоби, а західноукраїнські селяни, що повернулися «на родину», отримали відібрану в польських поміщиків землю, а також хати та довгострокові кредити [280, арк. 6; 14, арк. 9, 14]. У такий спосіб створювалося, за визначенням полковників КДБ І. Хамазюка та А. Комлева, «правильне уявлення про радянську дійсність» [393, с. 10]. Заохочення повернення українців на батьківщину мало, окрім іншого, економічний підтекст: після завершення Другої світової війни, за даними історика Олександри Веселової, 28 тис. сіл лежало в руїнах, а в сільському господарстві залишилося зовсім мало фізично здатних до праці людей [775, с. 353].

На частину переміщених осіб і біженців з України подібна інформація справляла позитивне враження. Особливо сприятливо чутки про економічне благополуччя СРСР сприймалися на фоні економічної кризи повоєнної Німеччини з картковою системою розподілу продуктів, інфляцією, «чорним ринком» і безробіттям. Лише згодом, повернувшись до радянської України, колишні українські біженці побачили й інший бік медалі радянського економічного благополуччя. Йдеться про голод 1946 – 1947 рр., який був зумовлений передусім конфіскаційною хлібозаготівельною політикою радянського керівництва, що за різними підрахунками забрав від 100 тис. до 2,8 млн життів [775, с. 358]. Колгоспну систему, попри надії селянства, також ніхто не відмінив, а на західноукраїнських землях, приєднаних до СРСР у роки війни, постанови колгоспів стало одним із напрямів політики радянізації краю.

По-третє, органи державної безпеки СРСР закидали «націоналістично налаштованим особам», тобто біженцям і переміщеним особам, що вони поширювали «чутки про великодержавний шовінізм росіян» [382, с. 112]. Проаналізувавши періодику, різноманітні джерела особового походження та офіційні документи епохи ДіПі, можемо стверджувати, що наведена думка не має об'єктивних підстав для існування. Українські переміщені особи й біженці виступали проти радянської влади, вважаючи епіцентром зла Кремль, однак ніколи – проти росіян. Інтелектуали-мігранти стверджували, що Україна

перебувала під ворожою окупацією, й наголошували на необхідності звільнення її земель та проголошення відновлення УНР [391, с. 681].

Нагадаємо, що в роки Другої світової війни ОУН (Б) еволюціонувала від інтегрального до загальнодемократичного націоналізму, що й було зафіксовано на III Надзвичайному великому зборі Організації в серпня 1943 р. У працях представників поміркованого крила ОУН (Б) Йосипа Позичанюка («До питань боротьби за УССД») та Осипа Дякова («Наше ставлення до російського народу») декларувалася ідея національної співпраці, об'єднання сил усіх народів Радянського Союзу для спільної боротьби проти радянської влади. Ідеолог ОУН нового покоління Йосип Позичанюк, апелюючи до ролі росіян у розпаді імперії Романових, стверджував, що вирішальна роль у розвалі комунізму належатиме саме російському народові [865, с. 37].

На початку 1950-х рр. частина українського еміграційного політикуму, очолювана лідером УРДП Іваном Багряним, оголосила про співпрацю з Національною організацією російських демократів та її лідером Григорієм Алексінським. Співпраця мислилася можливою, оскільки Організація «стоїть на [...] позиціях визнання прав кожного народу СРСР на національну свободу і окремішність і державну незалежність» [365, с. 102]. Водночас українські еміграційні політики та громадські діячі не бачили можливості співпрацювати з російськими еміграційними організаціями, які відмовлялися декларувати принцип «рівності всіх народів СРСР і визнання їхніх прав на національну незалежність і суверенність» [18, арк. 13]. Йдеться про Комітет друзів російського народу, СОНР (рос. Совет освобождения народов России), Координаційний центр антибільшовицької боротьби та ін.

Таким чином, чутка, інспірована радянськими спецслужбами, першопочатково не містила достовірної інформації й мала на меті створити негативний образ українських біженців і переміщених осіб, посіяти зерно міжнаціональної ворожнечі між двома східнослов'янськими народами.

По-четверте, спецслужби СРСР навіювали радянським громадянам думку про те, що всі українські переміщені особи й біженці, які не захотіли

повернутися на батьківщину з повоєнної Німеччини, є «зрадниками» і «буржуазними націоналістами». Таким чином, наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. відбувалося формування колективної пам'яті радянських українців. Її деструктивні наслідки можемо спостерігати на відстані майже 80-ти років у сучасному українському суспільстві.

По-п'яте, відбувалося поширення чуток радянськими спецслужбами серед представників окупаційних адміністрацій про те, що оунівці, упівці та інші «українські буржуазні націоналісти» займаються протиправною діяльністю й відповідно мають бути позбавлені статусу «ДіПи», тобто опіки ЮНРРА, виселені з табору переміщених осіб, а краще – репатрійовані на «родіну». Поширення таких чуток особливо актуалізувалося під час скринінгів, тобто перевірок ЮНРРА з метою позбавити опіки воєнних злочинців і колаборантів [865, с. 50]. У такий спосіб спецслужби намагалися дискредитувати «українських буржуазних націоналістів» в очах ЮНРРА. Позбавлені опіки останньої, переміщені особи та біженці з України ставали легкою здобиччю радянських репатріаційних органів.

У свою чергу серед українських переміщених осіб і біженців поширювалися чутки про видачу «злочинців» радянським репатріаційним органам, які сприяли створенню атмосфери страху й розпачу. Йдеться про чутки-страховища. Письменник Дмитро Нитченко згадував, як у 1946 р. провокатор подав до радянських репатріаційних органів, що працювали в Німеччині, список із 375-ма прізвищами «злочинців». Радянська сторона вимагала від окупаційної адміністрації видати останніх. Окупаційна адміністрація пішла на зустріч: на таборовій площі було зібрано переміщених українців і запропоновано всім, хто був зазначений у списку, вийти з юрби. Сміливості вистачило лише в 140 осіб. З огляду на ситуацію, що склалася, усіх «злочинців» відпустили. Однак, боячись репатріації на «родіну» за один день виїхало з табору близько 1700 таборян, значна частина з яких переходувалася в лісі [429, с. 341-342]. Чутка про подібні події, обростаючи новими «фактами», зі значною швидкістю поширювалася серед українців.

Достовірної інформації бракувало і в Австрії. Після завершення Другої світової війни ця країна, як і Німеччина, опинилася під окупацією США, Великої Британії, Франції та СРСР. Поки цього ще не відбулося, повоєнною Австрією ширилися в середовищі українських переміщених осіб і біженців чутки про те, що Тироль та Форальберг мають опинитися під окупацією Франції (згодом так і сталося) і що французи видаватимуть українців «Советам» [421, с. 410]. Чутки, за спогадами історика Івана Кедрина, спричинили почуття страху серед української громади.

По-шосте, чутки, що поширювалися переміщеними українцями та радянськими спецслужбами в середовищі українського еміграційного політикуму з метою дискредитації політичних опонентів та недопущення консолідації політичних сил. Такі чутки, впливаючи на психіку, активізували громадську думку певних груп людей. Компрометація радянськими спецслужбами діяльності, за визначенням полковника КДБ М. Майорова, «націоналістичних ватажків» [378, с. 41] в очах рядових учасників політичних партій чи їхніх симпатиків сприяла відходу останніх від антирадянської діяльності, а подекуди й долученню до «розкладання центрів націоналістичної еміграції» [378, с. 41]. Дискредитуючи українські еміграційні політичні сили, спецслужби створювали умови, що «спонукали розвідки імперіалістичних країн відмовлятися від використання цих організацій у боротьбі проти Радянського Союзу» [393, с. 8] і позбавляли їх фінансової підтримки, без якої, на думку співробітників КДБ, вони б довго не змогли діяти.

Передусім зупинимося на питанні дискредитації політичних опонентів. Проблемним питанням на порядку денному українських біженців і переміщених осіб у Західній Німеччині була консолідація українських політичних сил. Улітку 1948 р. на німецькій землі було проголошено Українську Національну Раду (УНРаду) як передпарламент державного центру Української Народної Республіки в екзилі. Президент республіки Андрій Лівіцький наголошував, що головною метою створення УНРади була потреба «якнайбільшої активізації українських визвольних змагань і

посилення державотворчої праці, як унутрі українського народу, так і на міжнародньому форумі, а разом з тим об'єднання для цієї великої мети всіх членів української нації» [373, с. 9]. У реальності не так сталося, як гадалося. Формально УНРада об'єднала різні еміграційні українські політичні сили: Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), Українську партію соціалістів-революціонерів (УПСР), Українську соціалістично-радикальну партію (УСРП), Українську революційно-демократичну партію – соціалістичну (УРДП-соц.), Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), Українську революційно-демократичну партію (УРДП), Український національно-державний союз (УНДС), Організацію українських націоналістів (революційна) (ОУН(Р)), Організацію українських націоналістів (ОУН) [392, с. 146]. Однак на практиці вони більше дбали про з'ясування між собою відносин, ніж про державотворення.

Випадки ідейно-політичної боротьби не за правилами серед українського політикуму в еміграції не були поодинокими. Письменник і громадсько-політичний діяч, член УРДП Василь Гришко зазначав у своїх спогадах, що політичні опоненти на лідера УРДП Івана Багряного та його друзів-однодумців указували «американським і радянським репатріаційним чинникам, як на тих, кого треба відправити на «родіну». Це останнє стало взагалі одним із найбільш ганебних засобів тієї «ідейно-політичної боротьби», до якої вдавалися низові партійні й безпартійні примітиви, що уособлювали в таборах «владу» домінуючої ОУН» [416, с. 235].

Однією із класичних причин розбрату традиційно було фінансове питання. Його також використовували опоненти. Письменник Дмитро Нитченко в 1946 р. переповідав те, що почув від свого соратника Михайла Воскобійника, а той у свою чергу – із перших уст від Зенона Пеленського. Передісторія така: у 1945 р. Іван Багряний, захищаючи всіх переміщених осіб і біженців від повернення на «родіну», написав памфлет «Чому я не хочу вертатись до СРСР?». Брошуру було видано, зокрема, у США і, як ширив чутку Зенон Пеленський, «в Америці на conto Багряного вже

лежить у банку тисяча сімсот долярів» [429, с. 349]. Одразу слід сказати, що сума для переміщених українців повоєнної Німеччини дуже велика.

Поширення Зеноном Пеленським чутки (навіть якщо в її основі лежала правдива інформація) зумовлювалося тим, що вони з Багряним були політичними опонентами. Ще в Україні разом створювали Українську головну визвольну раду, згодом їхні шляхи розійшлися: Іван Павлович відійшов від ОУН і створив у Західній Німеччині Українську революційно-демократичну партію, був головним редактором газети «Українські вісті», а Зенон Павлович залишився послідовним оунівцем і був головним редактором газети «Українська трибуна». Слід сказати, що, окрім розпускання чуток, політичні опоненти не гребували і наклепами. На початку 1950-х рр. політичні опоненти І. Багряного Панас Феденко і Тарас Бульба-Боровець, як писав Іван Павлович у листі до однодумця Івана Дубинця, «засипала німецьку установу доносами про мої якобы «великі літературні заробітки»» [18, арк. 46]. Як наслідок – Багряного позбавлено фінансової допомоги німецького уряду. При цьому слід врахувати, що родина Івана Багряного ніколи не жила в розкошах; усі зароблені кошти він вкладав у видання газети «Українські вісті» та діяльність партії. Показово, що на початку 1950-х рр., обіймаючи посаду голови УНРади, Іван Павлович дякував своєму другу Дмитрові Нитченку, який тоді вже перебрався до Австралії, за надіслані в подарунок шкарпетки [115, арк. 5].

Цілком імовірно, що компроментуючі Івана Багряного документи (або інформацію про їхню (імовірну) наявність), Зенон Пеленський отримав від радянських спецслужб. На цю думку наштовхує детальна інструкція, подана полковниками КДБ І. Хамазюком та А. Комлєвим: «Що стосується компрометації ватажків конкретної організації один перед одним, то для цього не обов'язково використовувати справжні матеріали. Важливо, щоб матеріали ці відповідали обстановці, що склалася в конкретній організації, становили інтерес для одного з угруповань, що виникло в ній, і могли бути використані нею проти інших ватажків. Поширення таких матеріалів через агентів, уведених до керівництва організацій, становить окремий випадок

використання агентури з метою розпаду закордонних антирадянських організацій» [393, с. 27].

Радянські спецслужби в Україні шляхом поширення чуток успішно створили образ Івана Багряного як «націоналіста-контрреволюціонера» і «зрадника». Яскравим свідченням успішності зазначеного проекту були баталії, які розгорнулися у Верховній Раді України в серпні 2006 (!) р. під час обговорення питання про відзначення 100-річного ювілею від дня народження Багряного. Як не дивно, але вищий законодавчий орган незалежної України відхилив Проект відповідної постанови [865, с. 164]. Можемо стверджувати, що чуток – дієвий засіб, інструмент формування історичної пам'яті народу. Подібними речами, але з протилежними конотаціями займалися політичні опоненти Івана Багряного в еміграції, які безпідставно таврували останнього «комуністом», «енкаведистом» й «агентом Москви» [865, с. 56].

Розглянемо питання ролі чуток в недопущенні консолідації політичних сил. Такі чуток створювали з метою відволікання уваги громадськості від нагальних питань й стимулюють обговорення питань другорядних. До їхнього поширення мали відношення радянські спецслужби, які віртуозно використовували та штучно створювали протиріччя, що мали місце в середовищі українських політиків. Вони «докладали всіх зусиль, щоб якнайбільше розсварити нашу еміграцію» [100, арк. 375]. Чимало українських інтелектуалів того часу розуміли, що заслугою саме радянських спецслужб, а не переміщених осіб і біженців з України є поділ останніх на «східняків» і «західняків», «католиків» і «православних», а православних у свою чергу на «автокефальників» і «соборників» [37, арк. 10 зв.; 254, арк. 3-4].

Для здобуття інформації про український політикум в еміграції та поширення серед останнього потрібної інформації радянські спецслужби вербували агентів. Так, відомо, що письменник й історик Віктор Петров із 1945 до квітня 1949 рр. перебував у Західній Німеччині як радянський розвідник, хоч ніхто з його оточення про це навіть не підозрював. За даними історика В. Андрєєва, істинна причина місії Петрова невідома [715, с. 227].

Вище зазначалося про вербування ДіПі. Наведемо конкретний приклад механізму вербування та завдань, які ставилися перед новоспеченим агентом. Радянські агенти, що працювали в Західній Німеччині, придивлялися до переміщених українців і відшукували серед них потрібних для агентурної справи людей. Ідеальною кандидатурою вважалася особа позапартійна, яка подекуди розділяла погляди націоналістичних партій та організацій й мала широке коло знайомих, зокрема і серед керівництва, згаданих політичних сил. На наступному етапі для встановлення контакту могли використати наосліп близьких родичів, що мешкали в радянській Україні, наприклад, узяти в них лист і подарунки для родича-мігранта. Відповідно перша зустріч агента з ДіПі відбувалася під приводом звернення родичів до радянського посольства з метою розшукати родича-мігранта і передати йому листа. Під час зустрічі агент придивлявся до ДіПі і, якщо був переконаний, що останній придатний для агентурної роботи, поступово вербував його. Саме в такий спосіб радянські спецслужби завербували «Критика», який не мав міцних політичних переконань, час від часу співпрацював з українськими патріотичними організаціями, шукаючи в цьому матеріальної вигоди. «Критик» надавав спецслужбам СРСР матеріали про діяльність УНРади, Закордонного представництва Української головної визвольної ради (ЗП УГВР), ОУН та УРДП [394, с. 187] і виконував інші завдання.

Радянські спецслужби, стимулюючи та створюючи протиріччя в середовищі українського політикуму на еміграції, намагалися відволікти останніх від боротьби з Радянським Союзом. Згадані деструктивні дії мали значний успіх. ЗП УГВР в одному зі своїх аналітичних документів кінця 1940-х рр. констатувало, що «еміграція витрачає свої зусилля на внутрішню боротьбу, сварки, на взаємне видирання тої чи іншої емігрантської інституції, замість зосередитися на зовнішній роботі, на ставленні української справи серед інших народів, на піднесенні на високий рівень організації і життя емігрантської маси» [100, арк. 375]. Далі автори документу подавали рецепт протидії чуткам, інспірованих радянськими спецслужбами. Вони

наголошували, що «тільки dokonані факти і широка пропаганда наших ідейно-політичних концепцій заставить Західний світ цілком признати Україну, покладе край всяким ворожим підшептам і інсинуаціям» [100, арк. 375 зв.].

Не оминули радянські спецслужби своєю увагою і латвійських, литовських та естонських ДіПі. Вони вносили деструктив у діяльність їхніх політичних партій. У 1945 р. у Західній Німеччині продовжив діяльність створений ще 1943 р. у Литві Верховний комітет звільнення Литви (лит. Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas, VLIK), який позиціонував себе як литовський парламент [382, с. 35]. Він згодом перебрався до США й припинив своє існування в 1990 р. зі здобуттям Литвою незалежності.

Латвійські політичні організації в еміграції також перебували в полі зору радянських спецслужб. Серед них «Яструби Даугави» (лат. «Daugavas Vanagi», DV) у Бельгії, Закордонний комітет Латвійської соціал-демократичної робочої партії у Швеції та «Комітет звільнення Литви – Європейський центр» у Лондоні. Серед естонських еміграційних організацій, у діяльність яких втручалися радянські спецслужби, назвемо Естонську національну раду та Представництво естонців Швеції [382, с. 42-49].

По-сьоме, відсутність достатньої офіційної інформації з питань, які цікавили переміщених українців і могли докорінним чином вплинути на їхню долю, також стимулювала поширення чуток. За емоційною характеристикою це були чутки-бажання і чутки-страховища. До перших можна зарахувати чутки, які ширилися серед українців про пристойні умови життя і праці, які пропонують європейські країни емігрантам із Західної Німеччини. Поштовхом до поширення чуток зазвичай слугували листи колишніх таборян. Кореспонденція мала піднесений тон: колишні таборяни були в захваті від умов роботи на заводах, фабриках або фермах, від оплати праці, адже на зарплату вони могли собі придбати все те, про що в Німеччині і мріяти не могли; побутові умови проживання також були пристойними [15, арк. 9 зв.; 14, арк. 252-252 зв., 260-260 зв., 268 зв., 270, 275, 279 зв.]. Наведемо уривки з кількох типових листів.

Фермер Ничипір Мизинець, який виїхав на працю до Бразилії, улітку 1947 р. у листі зазначав: «[...] один поміщик узяв мою родину на своє господарство.

Він мав 13 гектарів бананового саду, 0,40 гектарів кавової плантації, 1 гектар баштану, 1 гектар лимонів. Між бананами можна садити кукурудзу. Господар хоче мати 500 – 1000 штук курей. Умови для нас він виставив чудові. Житло та реманент нам нічого не обійдуться. Увесь заробіток з господарства, за яким ми маємо доглядати, буде поділено на дві рівних частини – одна піде господареві, а одна мені. Отже, в кінці року я сам стану досить заможною людиною в Бразилії. [...] Квартира та дрова для нас цілком даремні» [14, арк. 270].

Водій Володимир, який опинився в Англії як європейський добровільний робітник [801, с. 47], улітку 1947 р. повідомляв: «Я працюю у великого поміщика. В нього влаштувалася і вся наша родина. Я й Гриша працюємо за фахом – шоферами. Я вожу на легковому авті самого поміщика, а Гриша – його дружину. Батько й дядько працюють на господарському дворі поміщика. Мама ніде не робить, перебуває на нашому утриманні.

Живемо ми дуже добре. Істи маємо, що завгодно – масло, сало, молоко, м'ясо, сир. [...]

Мешкаємо всі разом, але не в одній квартирі. Батько й мати мають свою спільну кімнату, дядько й Гриша живуть в іншій, а мені господар виділив самому окреме помешкання. Всі кімнати добре обставлені [...]

Господар подарував мені мислівську рушницю та нового ровера і сказав, щоб у вільні години я ходив полювати на звірів. Він вважає, що кожний чоловік мусить бути, насамперед, мисливцем. Привчає до цього й мене. Я радий старатися, займаюся полюванням скільки влізе.

Живемо наче на курорті, так принаймні, ми ще ніколи не жили. [...] Кожний з нас уже має по два нових костюми, по парі черевиків та роверу.

Вчора ж приїхав наш господар з міста й привіз спеціально для всієї нашої родини окреме авто. Він сказав, щоб у неділю та в інші свята тим автоматом ми

їздили в кіно і відвідували своїх знайомих, які влаштувалися на працю в довколишніх місцевостях.

Злидні Німеччини вже вилетіли навіть з пам'яті» [14, арк. 275 зв.].

Чутки про сите життя доволі швидко поширилися серед переміщених осіб і біженців з України, яких чекала еміграція. Зрозуміло, що наведені приклади були швидше винятками, аніж правилом. Тут також слід врахувати, що листи писалися практично одразу по приїзді до нової країни, й тому все здавалося новим і привабливим. Водночас у частини переміщених осіб і біженців почута інформація створювала ілюзію про безтурботне життя за океаном, що далеко не завжди відповідало дійсності. Вплив подібних чуток на формування колективної пам'яті переміщених осіб і біженців з України можемо простежити на такому прикладі. В одному з листів наприкінці 1952 р. І. Багрянний дорікав своєму другу письменнику У. Самчуку, який у 1948 р. виїхав до Канади, що, мовляв, останній відцурався своїх українських друзів, що залишилися у Західній Німеччині, оскільки «мабуть Вам там дуже добре живеться, що Ви старих знайомих забуваєте» [119, арк. 1]. Імовірно листи з подібним змістом Багрянний писав не вперше, оскільки Самчук у березні 1950 р. спробував розставити всі крапки над «і»: «Вам, чую, винятково подобався жарт, що ми «збагатіли». Коли б це зо мною чи з Вами сталося, то я б лише тішився б. Таня [дружина] працює у фабриці і дістає дев'ятнадцять дол. тижнево, щоб я міг писати. А поза тим пустка і темнота» [116, арк. 2]. Отже, чутки-бажання, за визначенням історика Олександра Бойка, з одного боку вселяють надію підтримують тонус соціального існування, а з іншого – деморалізують, створюючи завищені очікування [730, с. 4] (див. Додаток II).

До інших належать чутки, пов'язані передусім із загрозою погіршення власного соціального становища та примусової репатріації до СРСР. Вони викликали негативні настрої в суспільстві й стимулювали посилення почуття страху. Так, письменник Дмитро Нитченко записав у середині травня 1945 р.: «У Мюнхені пішли чутки, що всі чужинці мусять зареєструватися до 12-ої години в один з перших днів закінчення війни. Казали, що хто не

зареєструється, ловитимуть. З вікна від знайомих бачу, що поліцаї ведуть групу авслендарів [(від нім. *ausländer*) – іноземець]. Що робити? Знайомі теж в паніці» [429, с. 334]. Ретранслятор чутки використав класичне формулювання «казали, що...». Вибір такої форми зумовлювався тим, що Дмитро Васильович сам не був упевнений у достовірності інформації і таким формулюванням знімав із себе звинувачення в її поширенні, оскільки не був автором чутки. Зміст інформації надавав їй гостроти, тому подібні чутки за браком достовірної інформації поширювалися доволі швидко.

Етнолог О. Воропай зафіксував цікаву чутку, яка циркулювала в 1946 р. табором Аугсбургу: «Щоб ми не стали «загрозою» для людства, нас усіх мають вивезти на якийсь безлюдний острів на Атлантийському океані. Там збудуємо свою емігрантську республіку «без холопа і пана»» [413, с. 219]. Вона посідає проміжне становище між чуткою-бажанням і чуткою-страховищем.

Цікаву ситуацію з поширення чуток за браком достовірної інформації про радянську Україну можемо спостерігати в Канаді. Коли до країни влітку 1946 р. приїхала делегація українських радянських культурних діячів у складі Л. Паламарчука, З. Гайдай, А. Малишка, І. Паторжинського та С. Стефаніка, канадійські українці поставили їм сотню запитань. Серед них були очікувані питання на кшталт «Чому листи не доходять?», «По чому хліб і м'ясо?», «Які міста зруйновані?», найбільше цікавилися долею переміщених осіб. Водночас ставили запитання, на яких позначилися різноманітні чутки, зокрема, «Чи правда що чоловіки мають там [в Україні] по 3-4 жінки?» [16, арк. 11, 13].

Отже, спонтанні та сфабриковані чутки становили складову інформаційного повсякдення українських переміщених осіб і біженців у повоєнній Західній Німеччині. Більшість чуток поширювали радянські спецслужби та завербовані ними агенти із середовища переміщених осіб і біженців з України. Вони ставили за мету переконати українських біженців і переміщених осіб не емігрувати до країн Європи, Америки та Австралії, а повертатися до СРСР, де для них були нібито створені умови для здобуття освіти та кар'єри. У свою чергу радянським громадянам спецслужби

навіювали думку, що ті переміщені особи, які не захотіли повернутися на батьківщину, є «зрадниками». Агенти поширювали чутки з метою дискредитації «українських буржуазних націоналістів» перед американською, англійською та французькою окупаційними адміністраціями, у результаті чого частину українських переміщених осіб і біженців позбавляли опіки ЮНРРА. Значна частина чуток поширювалася спецслужбами з метою недопущення консолідації політичних сил української еміграції. Окрім того, породжувала поширення чуток і відсутність достатньої офіційної інформації з питань, які цікавили переміщених українців.

Узагальнюючи зазначимо, що рівень і якість харчування як у таборах переміщених осіб, так і поза ними був незадовільний і не відповідав встановленим нормам. Щоденно споживаючи горохову юшку, вівсянку та консерви, переміщені особи та біженці з України в святкові дні із зібраних гуртом продуктів намагалися готувати традиційні українські страви, тим самим підтверджуючи тезу, що такий важливий компонент традиційної культури, як їжа, найдовше зберігає етнічні особливості. Загальний стан здоров'я українських переміщених осіб і біженців був незадовільний, більшість із них мали виснажений організм. Серед хвороб найчастіше фіксувалися туберкульоз, венеричні та гастроентерологічні захворювання, а в дітей – рахіт і поліомієліт. Брак коштів на придбання ліків, а також ефективність ліків народних спонукали українців звертатися до народної медицини. Проте вони могли отримати кваліфіковану медичну допомогу, приміром, у таборових лікарнях чи лікарнях ІРО. Повсякденна мобільність переміщених осіб і біженців з України в Західній Німеччині провадилася в двох різновидах – тілесному, тобто фізичному, і віртуально-комунікаційному. В інформаційному просторі українських переміщених осіб і біженців поширювалися спонтанні та сфабриковані радянськими спецслужбами чутки.

РОЗДІЛ 6. РОДИНА, СВЯТА І ДОЗВІЛЛЯ ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ І БІЖЕНЦІВ

6.1. Українська родина: традиції і новації

Друга світова війна руйнівню вплинула на основу суспільства – сім'ю. Зламани людські долі, втрачене дитинство, розлучені закохані, розірвані сім'ї. Опинившись у вирі війни на німецькій землі, українські юнаки та юнки, чоловіки та жінки, діти призвичаювалися до нових умов життя. У нових життєвих обставинах опинилися ще в роки війни остарбайтери – українська молодь, вивезена на примусові роботи до Райху. Як писав у 1944 р. протодиякон Василь (Василь Васильович Потієнко), «молоді хлопці й дівчата, чи то через щирю прихильність, чи з ін. поривів, зближаються до себе» [72, арк. 1 зв.]. Однак укласти шлюб за чинним тоді законодавством вони не мали права. Як наслідок, юнки-остарбайтери ставали матерями незаконно народжених дітей. Такі морально-етичні відносини серед української молоді громадська думка піддавала осуду [418, с. 91].

Протодиякон Василь зазначав, що «переважно батьки таких дітей від свого батьківства не відрікаються і через деякий час виконують необхідні цивільні формальности, беручи законний шлюб (хоч такі діти і надалі лишаються незаконними)» [72, арк. 1 зв.]. Уже в перші повоєнні роки педагог Іванна Зельська згадувала, як такі чоловіки на свято Йордана (Водохрещця) мали висповідатися та покаятися за свої гріхи. За словами І. Зельської, сповідалися чоловіки, напевно, щиро. Їй запам'ятався хлопець на ім'я Андрій, який «ввесь дрижав з переживання, що по стільки літах поневіряння може знову стати гідним чоловіком, навіть одружитися» [418, с. 91]. Слід зазначити, що свято Йордана в українському традиційному суспільстві вважалося однією із найважливіших дат ритуалізованого парування молоді, після чого починався новий шлюбний сезон [811, с. 99]. Багато чоловіків ухилялося від обов'язків стосовно своїх дітей і їхніх матерів, унаслідок чого весь тягар виховання та

матеріального забезпечення малюків покладался на матерів [72, арк. 1]. Перспектива їхнього повернення в Україну з дитиною на руках була невтішна.

Практика цивільних шлюбів і відповідно незаконно народжених дітей знайшла продовження серед українських ДіПі в наступні повоєнні роки. Окрім того, частина українських дівчат народжувала, перебуваючи поза як офіційного, так і цивільного шлюбів [900, с. 49]. Татусями таких новонароджених були зазвичай американські солдати, які не переймалися долею нащадків [846, с. 103]. Церковний діяч Аркадій Яременко переймався згаданою проблемою, про що й писав 1946 р. у зверненні до єпископа УАПЦ Платона (світське прізвище Артемюк): «Діти живуть нехрещеними, молодь і багато людей старшого віку живуть не шлюбними браками» [85, арк. 2].

Якщо трагічною проблемою воєнних років стали розірвані сім'ї, то поступовий перехід до мирного життя зумовив виникнення не менш болючої проблеми – пошуку втрачених рідних [166, арк. 1]. У Західній Німеччині велику роботу з пошуку родичів і відновлення розірваних сімей провела Служба розшуку, створена ще у середині 1945 р. у Франкфурті-на-Майні харитативною службою католицької церкви [827, с. 57], а також Червоний Хрест. У свою чергу українці проводили пошук рідних передусім за допомогою преси. У повоєнні роки на останніх шпальтах українських газет, що виходили в Західній Німеччині, у рубриці «Розшуки» традиційно публікувалися десятки оголошень. Дописувачі прохали у громадськості допомоги в розшуках своїх батьків, дітей, дружин, племінників, двоюрідних братів і сестер чи знайомих. Дописувачі вказували ім'я та прізвище зниклої людини, іноді рік і місце її народження або обставини, за яких бачилися з нею востаннє (в Україні чи Німеччині), а також залишали свої координати.

За кожним із опублікованих лаконічних повідомлень можна було прочитати біль втрати рідних і надію віднайти свою родину. Так, у 1946 р. Онисій Трусевич із Нового Ульму шукав своїх дружину Поліну та доньку Раїсу. У 1947 р. Ганна Сидорчук (з дому Чорненко) з Ганновера розшукувала батька Чорненка Івана (1894 р. н.), сестру Чорненко Настасію (1924 р. н.),

братів Чорненків Василя (1926 р. н.) та Миколу (1928 р. н.), двоюрідних сестер Щоголь Дусю (1920 р. н.) та Черник Ганну (1925 р. н.). У 1949 р. своїх знайомих зі Східної України розшукував Євген Латиш із Канади. Траплялися оголошення про пошук рідними колишніх остарбайтерів, вивезених у роки війни на примусові роботи до Німеччини. Наприклад, у 1949 р. Микола Петровський розшукував своїх дітей Миколу і Віру, які працювали як остарбайтери у Третьому райху [586, с. 4; 591, с. 4; 627, С. 4; 614, С. 4].

На шпальтах газет друкували оголошення про розшук родичів українці, які мешкали в Англії, Аргентині, Канаді, Туреччині та США. Дізнавшись про непрості умови перебування українських переміщених осіб у Західній Німеччині, загрозу репатріації до СРСР, вони зголошувалися допомогти своїм рідним емігрувати до відповідної країни. Так, у 1949 р. Стахівських Віктора та Георга, які у 1943 р. жили в Києві, розшукували родичі з Англії. Того ж року українська громада Туреччини помістила в газеті оголошення про пошук десятка українців, чії родичі мешкали в цій країні [610, с. 4; 618, с. 4].

Тож перші повоєнні роки українці шукали членів своїх сімей. Частині з них вдалося віднайти родину, з'єднати, розірвані воєнним лихоліттям сім'ї. Однак щастя посміхалося не всім. Найнезахищенішу верству суспільства становили діти, чимало з яких стали сиротами. Українські діти-сироти, які перебували у Західній Німеччині офіційно належали до категорії «біженців», а не «переміщених осіб». Відповідно вони не підлягали репатріації до СРСР, що останньому не давало спокою. Діти-сироти тимчасово розташовувалися в дитячих притулках. Так, за даними радянського історика М. Павленка, лише в англійській окупаційній зоні Німеччини діяло близько 30 сиротинців, у яких перебувало близько 4 тис. дітей, переважно вихідців із СРСР [846, с. 103-104]. Частину дітей було передано на виховання до німецьких родин.

Радянські історики тенденційно твердили, що альянти не докладали жодних зусиль для пошуку біологічних батьків українських сиріт, а німецьким дітям надавали таку допомогу. Так, історик М. Павленко, посилаючись на газету англійської окупаційної зони «Die Welt» (укр. «Світ»), зазначав, що в

ній було запроваджено спеціальну рубрику «Дитячий світ», завдання якої полягало в розшуку батьків німецьких дітей-сиріт. На шпальтах газети вміщували світлини дітей та подавали короткі біографічні довідки. На думку М. Павленка, це «значною мірою сприяло успішному їх розшуку» [846, с. 103-104]. Однак українські газети Західної Німеччини також подавали відомості про розшуки українських дітей-сиріт [623, с. 4; 616, с. 4]. Розшуками як дітей, так і дорослих займалася Міжнародна служба розшуку, що постала при ІРО наприкінці 1947 р. Нині документальний архів організації нараховує понад 30 млн документів. Від 2013 р. їхні оригінали ввійшли до всесвітньої документальної спадщини ЮНЕСКО «Пам'ять світу» [712].

Діти-сироти відповідно до свого правового статусу не підлягали репатріації, тому альянти прийняли рішення вивезти їх за океан, де на них чекали дитячі будинки. Еміграцією дітей-сиріт до США займався Злучений українсько-американський допомоговий комітет. Водночас Комітет докладав зусиль до пошуку батьків маленьких українців. Так, на шпальтах українських повоєнних газет Західної Німеччини періодично оприлюднювали повідомлення від ЗУАДК про розшуки батьків десятків дітей-сиріт, яких планувалося вивезти до США [623, с. 4; 616, с. 4; 605, с. 4].

Ще одним шляхом влаштування долі дітей-сиріт було всиновлення. Слід зазначити, що українці мають давні традиції всиновлення та опікунства. Відповідальність за сиріт в українців несла громада. Зазвичай усиновлювали сиріт померлих родичів, дітей із бідних багатодітних родин зі згоди батьків або ж незаконнонароджених зі згоди матері. У тому чи іншому разі, як правило, усиновлення відбувалося в межах громади.

У розглядуваний період з'явилися новаційні для української традиції способи усиновлення українських дітей-сиріт. Новація була пов'язана з можливістю знайти прийомних батьків за океаном. Так, українські заможні родини, що мешкали у США, подавали до періодики оголошення про можливе всиновлення українських дітей-сиріт. Наприклад, одна з таких родин у 1949 р. повідомляла, що прийме за доньку «дитину-сирітку, дівчинку-українку» [617,

с. 6]. Тож діти, які у вирі війни втратили батьків, мали можливість набути нову сім'ю та виїхати за океан. Проживання в українській родині створювало умови для формування та розвитку у дітей української ідентичності.

Частина дітей знайшла названих батьків серед німецького населення. За даними М. Павленка, англійська військова адміністрація створювала умови для опанування сиротами німецької мови і сприяла всиновленню останніх німцями за посередництвом німецького Червоного Хреста [846, с. 103]. За таких умов діти забували рідну мову й традиції, з часом асимілювалися.

Як відомо, життя продовжується за будь-яких обставин. Тож не дивно, що українці, значна кількість (47,6 %) яких була віком від 20 до 39 років [977, с. 150], мешкаючи в повоєнній Західній Німеччині, закохувалися, розставалися, одружувалися, народжували. Після років воєнних лихоліть, перебування в концентраційних таборах чи виконання примусових робіт у переміщених осіб особливо виявлялася жага до життя, бажання кохати і бути коханими. Утім пошук супутника/супутниці життя відбувався у традиційний і новаційний для українців спосіб.

Традиційно молодь мала можливість познайомитися й поспілкуватися під час різноманітних культурно-мистецьких заходів, на яке було багате життя в таборах переміщених осіб, у тому числі й на танцях, а також на студентських вечірках [73, арк. 6-7] та подекуди під час богослужінь. Для більшості юнаків і юнок перші повоєнні роки, незважаючи на всі побутові труднощі, стали одними з найкращих і веселих [441, с. 25; 434, с. 163] років життя.

Джерельна база з розглядуваного питання не вельми багатослівна. Сучасник подій Михайло Клименко у своїх спогадах згадував про ефективність танців у справі зав'язування знайомств із дівчатами та жінками [423, с. 164, 172]. Цікавими видаються спогади студента Університету Ерлангена Анатолія Романюка, який згадував, що він зі своїм товаришем Богданом Микитчаком були завсідниками балів і забав, що за німецькою традицією влаштовувалися щосуботи. Свої спогади відомий демограф А. Романюк написав з відстані 60 років, однак вони не втратили

молодечого духу: «Танці – то був найкращий спосіб полювання на дівчат. Десь о 4-й ранку, коли бал добігав кінця, ми дбали про те, щоб піти додому з дівчиною. Були такі, які воліли нас проводити аж до нашого дому, а після деяких вагань аж до кімнати, а то й до самого ліжка. Молодість!» [434, с. 163].

Новаційним способом пошуку другої половинки серед українських переміщених осіб повоєнної Західної Німеччини стало звертання до шлюбних агентств і оприлюднення шлюбних оголошень на шпальтах періодики.

Щодо шлюбних агентств, то джерела небагатослівні. Відомо, що українцям, які опинилися в Західній Німеччині і бажали створити сім'ю, пропонувало свої послуги Українсько-англійське метримоніальне агентство в Лондоні [636, с. 4], єдине такого роду у Великій Британії. Характерно, що агентство підтримувало зв'язки з українцями в різних кінцях світу; тож особи, що бажали створити сім'ю, мали широкий географічний вибір.

Шлюбних оголошень у періодиці було достатньо, щоб скласти цілісне уявлення з розглядуваного питання. У газеті «Українські вісті» (Новий Ульм) оголошення шлюбного змісту друкувалися в рубриці з відповідною назвою «Матримоніальне». Серед дописувачів були переважно чоловіки. Серед них траплялися як українські ДіПи, так і громадяни з Австралії, Англії, Бельгії та найбільше з Канади [635, с. 4; 633, с. 4; 634, с. 4; 627, с. 4], за походженням українці. Вони, окрім іншого, повідомляли, що нададуть жінці допомогу з виїздом із Західної Німеччини до відповідної країни. Тож зарубіжні українці у справі створення сім'ї надавали перевагу своїм землячкам.

Висуваючи певні вимоги до кандидатки на роль дружини, чоловіки практично нічого, окрім віку, не повідомляли про себе. Однак траплялися й винятки; наприклад, С. Корсунський з Бельгії писав: «Кавалер, гарної будови, фізично розвинений, працює на фабриці звичайним робітником, має 35 років» [612, с. 4]. Або: «Українець, чорнявий, лагідної вдачі, має 30 років, вище середнього росту, міцної будови, має гарну поставу, володіє німецькою, англійською і французькою мовами, за фахом авіаконструктор» [619, с. 4].

Чоловіки віком від 24 до 45 років надавали перевагу жінкам 20 – 35 років (подекуди 40 – 45 р.) з однією дитиною (інколи однією-двома). Їхня майбутня дружина повинна була володіти такими чеснотами: чесність, порядність, інтелігентність, ощадність, мати лагідну вдачу, бути доброю господинею та фізично здоровою. Інколи чоловіки вказували на регіон України, з якого має походити майбутня наречена. Так, чоловік із канадійської провінції Альберта зазначав, що «бажає нав'язати листування з панною-наддніпрянкою» [627, с. 4]. Натомість Петро Остапезук із Нью-Йорку (США) надавав перевагу галичанкам [630, с. 4].

У свою чергу оголошень, авторами яких були жінки, фіксується значно менше. Шукали жіночого щастя українки різного віку: від 19 до 40 років, відповідно свого чоловіка вони бачили віком від 20 до 50 років. Більше жодних вимог до своїх обранців жінки не висували, окрім хіба що інтелігентності та бажання виїхати за океан. Мабуть, останнє було головним стимулом оприлюднення таких оголошень. Незаміжня жінка, опинившись у непривітній Німеччині та відчуваючи загрозу репатріації до СРСР, прагнула будь-що виїхати за океан. Якщо українсько-американсько-канадійський «наречений» обіцяв надіслати афідавіт, то чому б не скористатися такою пропозицією? По суті, для переміщених українок подібні шлюби були фіктивними, оскільки на перше місце ставилася потреба виїхати до країн західної демократії та уникнути примусової репатріації.

ДіПі бажали залишатися інкогніто. Так, чоловіки подавали оголошення підписуючись «Хміль», «Для реаліста», «Радість і щастя», «Дінець», «Самітний» або «Донбасівець»; водночас громадяни інших країн зазвичай вказували власні імена та прізвища. Жінки також конспірувалися, підписуючи свої оголошення, зокрема, «Зелений гай» чи «Осінь».

Закордонному нареченому могли сприяти у пошуку нареченої його родичі, які ще не емігрували з Німеччини. Приміром, Михайло Воскобійник на прохання свого брата Олексія (нині дуже успішний бізнесмен у США), який раніше виїхав з матір'ю до Канади, знайшов йому «гарну освічену українську

дівчину» Галину Дробот, надіслав її світлину. Незабаром Олексій прилетів до Шляйсгайму свататися і за три місяці вони побралися [414, с. 117-118]. Подружжя Воскобійників живе у мирі та злагоді уже 68 років.

Життєві труднощі, що супроводжували будні і свята переміщених осіб і біженців у повоєнній Західній Німеччині, сприяли консолідації громади. Відчуваючи потребу в моральній підтримці та родинному затишку, а також допомозі в переборюванні матеріальних проблем таборового життя, українська молодь створювала нуклеарні переважно моноетнічні сім'ї.

Сім'я українських переміщених осіб і біженців як соціальний інститут виконувала такі функції: економічну (забезпечення матеріальних умов життя), природного відтворення (задоволення потреб сім'ї у продовженні свого роду), сексуально-емоційну (задоволення потреб подружжя у спільному інтимному житті), виховну (забезпечення формування ціннісних орієнтацій у житті дитини), етнічного відтворення (формування у членів сім'ї національної свідомості, сприяння нагромадженню та передаванню національно-культурних цінностей) та експресивно-рекреаційну (формування емоційно-психологічного мікроклімату сім'ї, забезпечення моральної підтримки).

Однією з причин укладання шлюбу є продовження роду, тож закономірно, що в новоутворених сім'ях українських ДіПі чекали на поповнення. В українському суспільстві материнство вважалося моральним і громадським обов'язком жінки перед Богом і людьми, тобто воно мало соціокультурну цінність. У народі говорили «Погана та мати, що не хоче дитя мати», «Живемо не батьками – помремо не людьми». Тож у сім'ях українців в епоху ДіПі народжувалася в середньому одна дитина, а згодом ще одна – дві.

Так, у 1946 р. у Західній Німеччині побралися учасниця хору «Україна» Н. Городовенка Галина Тригуб та письменник Іван Багрянний, у яких згодом народилося двоє дітей. Цікаво, що на той момент молодий був одружений із Антоніною Зосимовою, з якою мав двох дітей. Проте Іван Павлович емігрував сам-один, залишивши родину в Україні; згодом був переконаний, що вони загинули у вирі війни [865, с. 31, 51]. У Західній Німеччині взяли шлюб

Софія Ярема та Юрій Лонишин, які згодом емігрували до США, де й стали батьками чотирьох дітей. У 1948 р. одружилися Броніслава Мозалевська та Максим Скорупський, через два роки виїхали до США, виховували двох діток [441, с. 17, 34]. У 1948 р. побралися Олена Козар і Костянтин Варварів [602, с. 4]. До речі, емігрувавши до США, К. Варварів став дипломатом, постійним представником США в ЮНЕСКО.

Українські переміщені особи та біженці встановлювали певні рекорди у справі укладання шлюбів. Так, Катерина Кухарчук і Микола Гуцул уклали, мабуть, один із найшвидших шлюбів. Вони познайомилися в таборі, що біля міста Розенгайм 13 січня 1946 р., а вже 30 січня одружилися. Прожили разом щасливе життя, мали двох діток. Якщо від моменту знайомства до шлюбу Катерини та Миколи Гуцулів минуло 17 днів, то Лярісі Голубович і Дмитрові Пенцаку довелося чекати довгих сім років. Річ у тім, що закохані не змогли емігрувати до однієї країни: Ляріса виїхала до США, а Дмитро опинився в Аргентині. Лише через сім років закохані зустрілися у США, де й взяли шлюб і виховали чотирьох дітей [441, с. 14-15, 25-26].

Прикметою життя в Західній Німеччині в останні роки війни і перші роки після її завершення стало укладання міжетнічних шлюбів. Як свідчать джерела, траплялися випадки створення сімей, приміром, серед переміщених росіян і німців, колишніх американських вояків і німкенів [897, с. 346; 423, с. 169; 277, арк. 22; 688, с. 6]. Українські переміщені особи та біженці також не цуралися укладати шлюби з іноземцями. Наприклад, відомо, що серед українських остарбайтерів 138 жінок і 7 чоловіків (загальна кількість «східних робітників» з України становила 2,5 – 3 млн осіб) протягом 1944 – 1946 рр. уклали такі шлюби. Так, жінки брали шлюб із підданими Бельгії, Голландії, Данії, Італії, Німеччини (найменше), Польщі, Франції, Чехословаччини та Югославії [1, арк. 2-11]. Після завершення Другої світової війни вони або залишалися жити в Німеччині, або виїздили на батьківщину закордонних чоловіка чи дружини. Відсоток українців, які брали шлюб з іноземцями, був незначний, оскільки кількісне співвідношення українських чоловіків і жінок

віком від 20 до 29 років становив 25,9 та 26,3 % відповідно [804, с. 17]. Тому неодружена молодь могла знайти собі пару в українському середовищі.

Важливим питанням у контексті функціонування родин українських ДіПі є іменування дітей. Аналіз імен, якими називали батьки-мігранти своїх дітей, дає підстави твердити, що в родинах як робітників, так і інтелігенції переважали традиційні для українського народу імена (Володимир, Іван, Микола, Ростислав, Ярослав; Анастасія, Марія, Софія). Наявність серед українського іменослову імені Наталя розглядаємо як спробу батьків назвати доньку питомо українським іменним варіантом (на відміну від Наталія).

Подекуди можна зустріти імена, що породжують широкий конотативний спектр саме в контексті духовної культури українців (Нестор, Роксолана). Наприклад, хлопчика, який у 1950 р. з'явився на світ у родині Івана Багряного, назвали Нестором на честь хорового диригента Городовенка. Із цього приводу в листі до соратника Івана Дубинця щасливий батько писав: «Був Нестор Махно, Нестор Городовенко, а це мусів би бути й ще один який небудь путній Нестор» [18, арк. 3]. Улас Самчук констатував: «Добре назвали! І Городовенка вшанували і першого літописця не забули» [116, арк. 5].

Розлучення серед українських ДіПі швидше були винятком, ніж правилом. Стримуючим чинником у цій справі було й те, що ІРО повідомляла, що розлучені жінки з дітьми не підлягатимуть подальшій еміграції з Німеччини. Більше того, процедура розлучення в Західній Німеччині була доволі дорогою. Так, у 1948 р. вона коштувала понад 500 дойчмарок (зарплата вчителя в українській таборовій школі становила близько 200 дойчмарок на місяць, а друкарки отримували по 300) [447, с. 73, 90, 98; 79, арк. 2].

Перед дилемою, де саме розлучатися (у Західній Німеччині чи вже у США) стояло подружжя поетів Ганни Черинь і Михайла Ситника. З одного боку, бракувало грошей, з іншого – не мали при собі посвідчення про шлюб. Як варіант М. Ситник обіцяв оголосити, що вони взагалі шлюб не брали [447, с. 89]. На межі розлучення перебувало й подружжя поета Олега Зуєвського та

його дружини Людмили. У свою чергу дружину філолога Петра Одарченка стримувало від розлучення «обов'язок матери і людини» [232, арк. 10 зв.].

Розлучення хоч і підлягали громадському осуду, однак були цивілізованим способом вирішення взаємовідносин, адже спорадично в родинях українських ДіПі ставалися трагедії. Так, у таборі Гайденау чоловік, дізнавшись про невірність дружини, позбавив її життя [933, с. 30].

Таким чином, українській родині за умов повоєнної Західної Німеччини були притаманні традиційні та новаційні риси. Друга світова війна породила проблему розірваних сімей, а повоєнні реалії – проблему пошуку втрачених рідних і знайомих. Українські діти-сироти, які опинилися в Західній Німеччині, отримали можливість виїзду за океан, зокрема, до США, і набуття там нової родини. У розглядуваний період в українському суспільстві з різних причин набули поширення цивільні шлюби, у яких з'являлися на світ незаконно народжені діти. Утім українські ДіПі, значну частину яких становила молодь, прагнули створювати сім'ї, шляхом одруження, й народжувати в середньому одну дитину. Дітей називали традиційними для українців іменами. Українська сім'я відіграла велику роль у збереженні національної культури, української мови й національної свідомості загалом. Умови життя в повоєнній Західній Німеччині зумовили наявність традиційних і новаційних способів пошуку нареченого/нареченої. Так, до першого належить знайомство під час різноманітних заходів і частково під час богослужінь. У свою чергу новаційний спосіб полягав у пошуку майбутніх чоловіка/дружини через шлюбні агентства та оголошення. При цьому українські жінки покладали більше надій не стільки на створення сім'ї, скільки на можливість еміграції за океан. Окрім того, в останні роки Другої світової війни і перші роки після її завершення українці укладали шлюби з іноземцями, які в роки воєнного лихоліття опинилися в Німеччині, однак відосток таких шлюбів був невеликий. Розлучення в середовищі переміщених осіб і біженців з України практикувалися вкрай рідко, що було зумовлено дороговизною цієї процедури та виникненням проблем у можливій подальшій еміграції.

6.2. Релігійні, національні та сімейно-побутові свята

Переміщені особи та біженці з України, а це переважно молоді люди, училися і працювали, закохувалися й брали шлюб, народжували і хрестили дітей, проводжали в засвіти. Цікавим і недослідженим у цьому контексті є тема відзначання українськими переміщеними особами та біженцями повоєнної Західної Німеччини свят – релігійних, національних і сімейно-побутових.

Відзначання свят давало можливість українцям втекти від буденності з її постійними проблемами, пов'язаними із невлаштованістю побуту і регулярним недоїданням, загрозою примусової репатріації до СРСР, пошуком роботи та шляхів виїзду за океан. Святкові дні, дні відпочинку давали можливість переміщеним особам і біженцям не лише зробити перерву в щоденних справах і клопотах, отримати емоційну розрядку, а й створювали умови для спілкування, особливо з рідними та друзями, які були розкидані по різних населених пунктах Західної Німеччини.

Традиційно одне з головних місць у житті українців посідали релігійні свята. Однак зі встановленням на українських землях радянської влади на них було накладено табу. У свою чергу окупаційні влади Західної Німеччини за деякими винятками [829, с. 77] не чинили перешкод на шляху відзначання українцями свят за церковним календарем. ДіПі мали можливість задовольнити свої духовні потреби відвідуючи церкви – православні, греко-католицькі, євангельсько-баптистські та римо-католицькі (приміщення останніх подекуди орендувала Українська автокефальна православна церква), а також відкрито відзначати релігійні свята в колі рідних і друзів. Релігійні свята знову почали мати масовий характер. Особливість святкування в повоєнній Західній Німеччині полягала й у тому, що в одному таборі опинилися українці з різних регіонів України, що й привело до певного міксування, тобто змішування, традицій.

У храмах парафіяни мали можливість придбати свічки, проскури, натільні хрестики, ікони, молитовники та відповідну літературу. Запалена

свічка вважалася невеликою пожертвою Богові, свідченням того, що серця молільників полум'яніють любов'ю до Нього. У святкові дні парафіяни купували в церквах свічки, запалювали їх, молилися і таким чином сподівалися на милість Божу. До речі, свічки в церквах (вартість 1 свічки у Свято-Введенській церкві в Ашаффенбурзі у 1946 р. становила 2 райхсмарки. Заробітна плата настоятеля та дяка-диригента того ж року і у тому ж храмі становила 300 райхсмарок на місяць, паламаря – 100 [82, арк. 12-12 зв.; 81, арк. 4]) навіть за умов економічної кризи та безгрошів'я парафіян користувалися попитом, тому витрати церкви на придбання свічок і відповідно прибутки від продажу останніх становили значну частку їхнього бюджету.

Зазвичай таборяни намагалися святкувати Різдво так, як навчили батьки. Турбувалися за святковий стіл, на якому обов'язковою ритуальною стравою мала бути кутя і традиційний напій – узвар. У таборових церквах відбувалися всеношна, урочисте богослужіння, яке збирало чимало таборян різних конфесій. Слід зазначити, що храми намагалися пишно прикрасити до свята, зокрема квітами [81, арк. 16]. Також у церквах або винайнятих для проведення літургії приміщеннях проводилися концерти церковних хорів, які виконували колядки, щедрівки та народні канти [70, арк. 19]. У парафіях намагалися організувати громадську кутю [71, арк. 1 зв.], щоб кожен міг скуштувати ритуальну страву й долучитися до свята. Усі зазначені заходи створювали святкову атмосферу, дарували душевну рівновагу, й кожен християнин, навіть перебуваючи на чужій землі, міг відчути свято народження Христа.

Святкували Різдво, як правило, гуртом. Зрозуміло, що свято було гарним приводом зустрітися на чужій землі з рідними та друзями і за цікавою розмовою, жартами та піснями відволіктися від діпівських буднів. Водночас колективне святкування обумовлювалося й економічними реаліями існування переміщених осіб. У той час, як за повідомленнями преси, у США різдвяні закупи населення в 1946 р., порівняно з попереднім роком, зросли на 20 % [674, с. 10], Західна Німеччина продовжувала перебувати у стані економічної кризи. Карткова система розподілу продуктів не давала

можливості одній сім'ї зібрати пристойний святковий стіл. Допомоги Червоного Хреста, який патрунував християнські свята, у вигляді продуктових пайків не було достатньо. Тому кожен запрошений на свято заздалегідь приносив свою частину «карткових» продуктів, окрім того, деякі продукти доводилося купувати, обмінювати, «випрошувати» чи «зorganizовувати». Сучасниця подій Іванна Зельська згадувала, що саме в такий спосіб на столі з'являлися «то цибулина, грудка товщу, жменя круп, пшениці, маку чи 2-3 бараболини, жменя-дві муки» [418, с. 89-90]. У подібній економічній ситуації перебували переміщені особи та біженці різних національностей. За даними культуролога Андрія Корнева, єврейський комітет «Джойнт» допомагав організувати такі релігійні свята, як Ханука, Пурім і Песах. Власних «патронів» мали й переміщені латвійці, литовці й естонці [376, с. 99].

Коли продукти і посуд, як кухонний, так і столовий, було зібрано, починався процес приготування традиційних для українців пісних різдвяних страв, про що детальніше йшлося у попередньому розділі. Процес приготування страв мав колективний характер. Готували досвідчені в цій справі господині, згодом до них приєднувалися дівчата, а потім приходили чоловіки і хлопці. Із кожним поповненням колективу ставало все веселіше, тут і ам можна було почути жарти. Хто допомагав готувати, хто накривав на стіл.

Увечері всі запрошені сідали за святковий стіл, подекуди прикрашений ялинковими гілочками, які лежали біля тарілки кожного гостя [376, с. 99]. Починали лунати колядки. Зазвичай починали з однієї із найвідоміших колядок «Бог предвічний народився», далі співали інші колядки, зокрема й регіональні, оскільки за одним столом у Німеччині збиралися українці з різних областей України. Після того ходили колядувати до сусідів, друзів і знайомих.

Не було жодного міста чи села Західної Німеччини, де жили українські мігранти, щоб там на Різдво не лунали під вікнами їхніх домівок українські колядки. Етнолог Олекса Воропай відзначав, що «було приємно слухати «Бог Предвічний» в таборову бльоці на чужині» [413, с. 169]. А У. Самчук,

пригадуючи Різдво 1947 р., записав: «було якось дивно святкувати це свято так дуже по українськи в такому дуже не-українському оточенню» [436, с. 175].

Виконували колядки з різним настроєм, коли з веселим, а коли й зі сльозами на очах, оскільки згадували своїх рідних, які залишилися в Україні, й невимовно сумували за ними. Так, Іванна Зельська згадувала, що, відзначаючи Різдво 1946 р., «на звук коляди у присутніх виступили сльози, потім ломилися голоси й насилу докінчили співати першу стрічку» [418, с. 90].

За святковим столом обмінювалися спогадами про батьківщину, обговорювали нагальні проблеми сьогодення, передусім небезпеку примусової репатріації до СРСР, а також жартували.

Окремо слід зазначити, що Німеччина – країна переважно із населенням католицького віросповідання. Тому на її території був поширений католицький церковний календар, який, як відомо, не збігався із православним. Це у свою чергу внесло корективи в життя української православної громади. Для відзначення найбільших релігійних свят державою надавалися вихідні дні. Одне із них становило Різдво Христове, яке католики відзначають за новим стилем з 24 на 25 грудня. Ці дні оголошувалися днями відпочинку для всього населення Німеччини. Українці, які опинилися в Західній Німеччині, мали можливість використати ці дні на власний розсуд. Наприклад, родина Самчуків якось на католицьке Різдво їздила на гостину до своїх друзів Гартманів [436, с. 265]. Водночас УАПЦ за умов, що склалися, доводилося іти на певний компроміс. Розуміючи, що 6 – 7 січня, які були в Німеччині робочими, українська громада не зможе прийти на Службу Божу, її відправляли 24 і 25 (або 25 і 26) грудня. Хоча церковне свято Різдва Христового все одно відправляли 6 і 7 січня за установленим порядком [70, арк. 6]. Таке рішення ухвалила на засіданні у грудні 1944 р. Церковна рада Свято-Михайлівської української православної парафії в Берліні.

Наступною святковою датою після Різдва Христового у православному календарі є 13 січня – Щедрий вечір, або свято Меланки. О десятій годині вечора в таборових церквах розпочиналися всенощні, о дванадцятій – молебні.

Кожну відправу єпископ закінчував словами: «Недопусти, Господи, померти нам на чужині». Як із легкою іронією підмітив письменник Улас Самчук: «Невідомо, яку реакцію викличе це у небесних інстанціях, але тут ці наші слова не завжди покриваються відповідними ділами, а тому, здається, що Той там: Покинув нас на сміх людям, / В наругу сусідам» [436, с. 39]. На Меланку влаштовували не лише святкування в родинно-дружньому колі, а й забави, маскаради [447, с. 18], подекуди й корпоративи [436, с. 268].

Водохреща українці відзначали голодною кутею, тобто готували пісні страви, а також літургією та водосвяттям у таборових чи винайнятих церквах інших конфесій [71, арк. 2 зв.]. Намагалися винайняти храм, який розташовувався біля водойми, щоб можна було освятити воду. Так, у 1946 р. одна з українських громад винайняла римо-католицьку церкву в Боденвері, у якій Службу Божу провів о. Теофіл Гурко. Хлопці вирізали з криги, що вкрила став, хрест, який пофарбували буряковим соком, і встановили біля ополонки. Кожен охочий мав можливість після освячення води зануритися в ополонку. Зазначений обряд викликав велике зацікавлення в німецького населення, яке проходило повз. Як слушно зауважила Іванна Зельська, «це була добра нагода для пропаганди про Україну та її вікову культуру» [418, с. 90-91].

До одного з найбільших християнських свят – Великодня – таборяни готувалися заздалегідь. «Наші люди, як можуть, намагаються гідно, за старою традицією, зустріти це древнє свято» [436, с. 300], – писав Улас Самчук. Окрім генерального прибирання вбогих таборових кімнаток [413, с. 192], докладали зусиль, щоб на святковому столі були паски та крашанки, борщ, подекуди траплялися торти, з алкогольних напоїв – запіканка. У кожній родині є свої традиції приготування та відзначання Великодня. Так, у родині Самчука саме до обов'язків Уласа Олексійовича входило фарбування крашанок. У свою чергу жіноцтво родини Іванунькових із Ганновера, продовжуючи давні українські традиції, розписувало писанки [420, с. 180].

Говіння, тобто піст та відвідування служб Божих і підготовка таким чином до сповіді та причастя, становила важливу складову церковних

ритуалів, які дотримувалися українські ДіПі. Водночас одні церкви могли похвалитися значною кількістю парафіян, що говіли (150 – 200 осіб), а інші мали значно менше відвідувачів (25 – 30 осіб) [82, арк. 76]. Серед осіб, які говіли, більшість традиційно становили жінки, значна частка була чоловіків, долучалися до говіння і діти.

Українці у страсний четвер намагалися відвідувати в церквах «страсті», у п'ятницю були присутні на виносі та похороні Плащаниці [413, с. 193; 82, арк. 76]. У великодню ніч намагалися ходити до церкви на Службу Божу та святити паски (у більшості був шматок хліба), що підтверджують візуальні джерела [829, с. 109; 413, с. 193]. Цікаво, що частина українців, зокрема й подружжя Воропаїв, уперше святити паски саме на німецькій землі. Сучасник подій Е. Скородинський з ностальгією порівнював свячення пасок у Західній Німеччині з кадрами кінострічки «спогадів про Рідну Землю» [900, с. 47].

Із настанням Великодня скрізь усі христосалися та цілувалися, вітаючи один одного зі святом. Гостились за принципом «від хати до хати». Так, родина Самчуків на другий день Великодня 1946 р. розговлялася в Новому Ульмі в земляків із Мизоча на Волині Олександра й Надії Даниленків. Після того побували в Білецьких, генерал-поручника армії УНР Івана Омеляновича-Павленка та братів Воскобійників. У Воскобійників Самчукам пощастило скуштувати справжній миргородський борщ, який приготувала їхня мати, «прекрасна господиня, якої не змогли здолати навіть табори» [436, с. 82].

В обливаний понеділок в таборах деякі хлопці за традицією обливали дівчат водою. Однак «очиститися» можна було й у інший, модерний, спосіб: один заможний таборянин облив свою дівчину парфумами [413, с. 195].

Мала місце в житті українців і Трійця, або, як у народі її називали, Зелені свята. Українці прикрашали свої скромні таборіві оселі, а також храми клечанням, зокрема липовим гіллям, за яким ходили до лісу.

У наступний четвер після Трійці католики і греко-католики відзначали Свято тіла і крові Христових, або свято Пресвятої Євхаристії. Поляки, наприклад, під час свята Божого тіла (пол. *Boże Ciało*) влаштовували урочисті

процесії. Попереду марширували дівчата, вбрані у традиційні польські строї, а хлопці несли американський і польський прапори; відбувалися Богослужіння [48, арк. 1-4] (див. Додаток М).

На свята Петра і Павла (12 липня) та Покрови Пресвятої Богородиці (14 жовтня) у церквах відбувалися Служби Божі і хресні ходи.

Розглядаючи феномен української планети ДіПі у повоєнній Західній Німеччині, не маємо підстав до вживання терміна «акультурація», оскільки це явище стане характерне для життя переміщених осіб та біженців згодом, після тривалого проживання в тій чи іншій країні. Водночас проживання в інонаціональному та інокультурному світі не могло на них не вплинути. Вище йшлося про адаптування різдвяних православних церковних служб до католицького календаря. Як відомо, молодь, на відміну від людей старшого віку, традиційно є більш відкритою до культурних впливів. Тож не дивно, що українські юнаки і юнки, які знайомилися з німецькою молоддю, інколи приймали запрошення на відзначання в родинному колі свят, притаманних німецькій культурі, зокрема й релігійних. Цікавими видаються враження вихідців із СРСР про традиції святкування в Західній Німеччині. Зокрема, російський студент, а у майбутньому професор російської літератури в університетах США Михайло Клименко занотував: «Свято по-німецьки – це кава або чай із тістечками о третій годині дня» [423, с. 159, 171].

Мав місце в календарі українців і День Святого Миколая, який відзначали 19 грудня. У спогадах і листуванні українців не вдалося виявити згадок про святкування Миколи зимового. На шпальтах тогочасної української преси в цей день, на відміну від Різдва та Великодня, не друкували привітань церковних ієрархів. Водночас про актуальність свята свідчать газетні оголошення, які стверджували, що «найкращим дарунком від святого Миколая є книжка дітям і молоді» [547, с. 6]. Асортимент книг не можна назвати широким, але все ж батькам було з чого обрати: абетка, «Отче наш», народні казки, художня проза, зокрема, на історичну тематику. З метою створення урочистого настрою, 19 грудня табору залу прикрашали гілками ялинки. До

дітей, які сиділи та стояли в радісному очікуванні, виходив із вітальним словом чоловік, переодягнений у Святого Миколая. За браком джерел важко реконструювати подальший перебіг свята. Одна з опублікованих світлин [376, с. 99] засвідчує вручення подарунків маленьким таборянам, серед яких були смаколики і, звісно, найкращий подарунок – книги.

Серед свят національного характеру, які виконували етноінтегруючу функцію, українські переміщені особи відзначали передусім Новий рік, День соборності України та Шевченківські свята. Початок нового року українці святкували вніч із 31 грудня на 1 січня. Напередодні по можливості ставили роздобуту в лісі ялинку, прикрашену іграшками, як зробленими власноруч, так і фабричними (кулі, шишки, дзвіночки, розфарбовані паперові яблучка, паперові балерини), блискучим «дощиком», подекуди свічками, які запалювали в найурочистіший момент [343, арк. 1; 933, с. 83; 376, с. 97; 427, с. 109] (див. Додаток М). Проведення року старого і зустріч нового зазвичай відбувалися в колі рідних та друзів. 1 січня практикувалося ходіння «від хати до хати» і привітання друзів зі святом. Так, на новий 1947 рік до родини Григорія і Раїси Костюків приїхали Улас і Тетяна Самчуки. Зустрівши разом Новий рік, Самчуки відвідали низку своїх знайомих. За святковим столом виголошувалися тости, велося багато розмов, серед яких переважали спогади про щасливі дитячі, юнацькі та молодечі роки в Україні. Підсумовуючи зустріч 1948 року Улас Самчук резюмував: «Було, і новорічно, і шумно, і рухливо. Вечеря, тости, музика, танець» [436, с. 171, 266]. Якщо в сім'ях були діти, то обов'язковою новорічною забавою було ліплення на дворі разом із дорослими «снігової баби» з очами-вуглинками та носом-морквинкою.

В українських школах відбувалися костюмовані «ялинки». Про одну з них можна довідатися з епістолярію учениці 4 класу Ярослави з Ганновера, яка в листі до хрещеного зазначала, що на шкільній «ялинці», вітаючи початок 1948 р., танцювала «білочку» [78, арк. 1]. Подібні «ялинки» влаштовували і в інших європейських країнах, де знайшли прихисток українці [14, арк. 161 зв.].

Святкування Нового року проводилося й у колі колег, зазвичай у другій половині грудня або безпосередньо у день свята. Збиралися або у приміщенні організації, або в місцях громадського харчування [425, с. 141, 143].

Так історично склалося, що протягом століть український народ був бездержавним. У різні часи українські землі входили до складу, зокрема, Австро-Угорської та Російської імперій, Румунії, Чехословаччини. Саме тому ідея соборності, територіальної цілісності України знаходила відображення у працях вітчизняних мислителів. Для українців важливим наслідком завершення Другої світової війни стало об'єднання в межах радянської України більшості її етнічних земель. За умов, що склалися, відзначання Дня соборності України в середовищі переміщених осіб і біженців додало святу нових конотацій. Ішлося не лише про територіальну цілісність Української держави, а й про здобуття нею незалежності. Окрім того, набула актуальності проблема єднання українців: тих, які мешкали на території України, і тих, що опинилися в еміграції. Тож 22 січня, тобто в день проголошення Акту злуки УНР і ЗУНР, українці відзначали День соборності України. Проводилися різноманітні академії, на яких виступали з промовами знакові постаті епохи [436, с. 46]. Відзначання Дня соборності України сприяло збереженню національної пам'яті українців та їхній консолідації.

У березневі – квітневі дні в календарі ДіПі мали місце Шевченківські свята. Кобзар став символом українського національного відродження ХІХ ст. Його ідеї були близькими й українським ДіПі, які прагнули, щоб були «в своїй хаті своя правда / і сила, і воля». Святкові заходи проводилися в кожному таборі, де мешкали українці, і могли тривати 1-3 дні. Програма передбачала декламування віршів, виконання мистецькими колективами пісень на слова Кобзаря, виступи з доповідями літературознавців, письменників та істориків.

Національно-патріотичні свята відігравали велике значення у збереженні історичної пам'яті українського народу, мали непроминальне виховне значення, особливо молоді. Вони були присвячені видатним діячам української історії та культури, ювілеям історичних подій. У 1948 р. з

ініціативи таборян Райтерсайху та за участі переміщених осіб і біженців із Ансбаха, Вайсенбурга, Ерлангена, Фюрта та ін. було влаштовано відзначання 300-річчя початку Національно-визвольної революції українського народу. Свято відбулося з розмахом. Організатори викарбували металеву відзнаку, на якій було зображено погруддя Богдана Хмельницького і містився напис: «300-ліття української національної революції» [431, с. 17]. Свято розпочалося зі Служби Божої на площі біля таборової церкви, виступав хор під диригуванням студента Гнатишина з Ерлангена, далі промарширували понад 300 колишніх упівців. Згодом воно продовжилося в таборовій залі, де зі вступним словом виступив оунівець Ярослав Дзиндра; у виконанні таборового хору прозвучали українські історичні пісні та гімн ДіПі «Залишили тебе, Україно». Увечері у виконанні таборового драмгуртка відбулася прем'єра вистави «Богдан Хмельницький». Вона стала можливою завдяки праці її автора Євгена Побігушого-Рена, режисера і виконавця головної ролі Андрія Козакевича та акторського складу, до якого ввійшли Петро Гінчак, Роман Дебрицький, Богдан Дицьо, Любомир Клось, Анна Пальчук та ін.

На таких заходах серед присутніх можна було побачити не лише пересічних таборян, а й провідних громадсько-політичних та військових діячів української еміграції. Окрім того, письменник Дмитро Нитченко звернув увагу на високий рівень культури поведінки присутніх: «немає диких вигуків, посвистів, розмов на задах, як це бувало у нас дома [в Україні], та особливо коли б це зібрав отакий молодняк з сіл та міст» [54, арк. 112 зв.].

Отож, відзначаючи національно-патріотичні свята, українці услід за сучасним французьким істориком Антуаном Про стверджували, що без знання історії «суспільство нездатне складати плани на майбутнє» [942, с. 26].

Свята, присвячені ювілеям від дня народження письменників, відбувалися приблизно за одним сценарієм: літературознавці виступали з доповідями про життєвий і творчий шлях митця; сучасники ділилися спогадами про діяча, поети чи пересічні таборяни декламували твори ювіляра, або ж лунали твори в авторському виконанні. Виступаючих винагороджували

оплесками та квітами. За схожим сценарієм у другій половині 1940-х рр. жіночі товариства організували в таборі ДіПі в с. Райтерсайх, що неподалік Нюрберга, свято, присвячене поетесі Лесі Українці. У 1946 р. у таборі Старого Ульму з успіхом відбувся творчий вечір Івана Багряного.

Сімейно-побутові свята українських переміщених осіб і біженців були представлені весіллями, хрестинами, днями народження та ювілеями. Окремо слід виділити поховальні обряди. Усупереч усім негараздам, що випали на долю переміщених осіб і біженців, життя тривало. Молодь створювала сім'ї, тож закономірно, що на зміну сірим будням приходили барвисті дні весіль. На жаль, джерела небагатослівні щодо структури традиційного обряду весілля та й загалом сценаріїв, за якими вони відбувалися. Можемо припустити, що етапи весільних обрядів (передвесільний, власне весілля) відбувалися наближено до того, як вони проводилися в тому регіоні України, з якого походили молоді. Водночас діпівське життя вносило і свої корективи. Змін зазнало весілля і в Україні. Етнолог Валентина Борисенко вказує, що труднощі економічного та демографічного характеру породили таку форму шлюбу, як «вечірка», що у повоєнне десятиліття стала найпоширенішою у місті і на селі [731, с. 97].

Традиційно найтривалішим (хоча й не завжди) був передвесільний етап, що міг складатися з таких частин, як сватання, заручини та дівич-вечір. На заручини як найважливішу дію передвесільного етапу запрошували родичів (якщо вони мешкали в Західній Німеччині) та друзів і влаштовували невелике святкування. Передвесільний етап передбачав підготовку весільного столу та святкового вбрання молодих. Збирання й придбання продуктів харчування мало колективний характер. Насамперед це було пов'язано з економічною кризою загалом і нестачею продуктів харчування зокрема. Страви готували також гуртом, деякі гості приносили у день весілля власні страви [933, с. 31].

Вбрання молодих могло бути кількох варіантів. Українські ДіПі, передусім селяни, на весілля намагалися вдягати українські традиційні строї. Сучасник подій етнолог Олекса Воропай зафіксував опис вбрання молодих вихідців із Покуття. Так, молода була вбрана, зокрема, у гарно вишиту сорочку

й оксамитову керсетку, на шиї – багато намиста, голову прикрашав вінок із живих квітів, а молодий був у вишитій сорочці [413, с. 154]. Молодята, які обирали для весілля український традиційний одяг або його елементи, таким чином декларували свою національну приналежність.

Інший варіант, європейський, згідно зі свідченнями фотоджерел і сучасників подій, складався з буденної або спеціально пошитої білої сукні нареченої [413, с. 156] (варіант – костюму) та придбаного чи позиченого костюму нареченого. Придбати тканини за умов економічної кризи й тотального дефіциту було майже не можливо. Згадані обставини спонукали українців проявити винахідливість. Так, у Гайденау сукні нареченої та її дружок шили зі старих парашутів. Сукні були білого кольору, закриті, довгі, загалом мали привабливий вигляд. (За часів Великої війни унікальним матеріалом для пошиття дитячого одягу та елементів жіночого гардероба були брезентові солдатські плащі [738, с. 471]; на фронтах Другої світової наречені подекуди шили своє весільне вбрання з парашутів [361, с. 19-20].) Окремо виготовляли білі віночки, до яких кріпили фату. У свою чергу переміщені росіянки фату подекуди кріпили до національного головного убору – кокошника [376, с. 41]. Взуття було буденне, зокрема, й чорного кольору. Його вдягали на шкарпетки. Весільним атрибутом нареченої був букет свіжих квітів, наприклад, гвоздик [407, вкладка л. 8]. Костюм нареченого складався із сорочки, краватки, брюк, піджака та черевиків [933, с. 31, 85-87]. Одяг дружок та дружб зазвичай не відрізнявся від того, який вони носили щодня. Вони маркували на грудях своє вбрання прикріпленою квіткою.

Наступний, власне весільний етап, складався з реєстрації шлюбу, вінчання та святкування в помешканні молодого. У день весілля батьки (а за їхньої відсутності старші за віком чоловік і жінка) благословляли дітей іконами, вбраними в рушники. Вінчання відбувалося зазвичай у неділю і було платним [71, арк. 4 зв., 6 зв.]. Траплялися випадки, коли священники в гонитві за фінансовою вигодою могли на вимогу молодих обвінчати в заборонені для цього дні, зокрема, на Масляному тижні [82, арк. 62]. Подібні випадки

викликали у громади обурення. Коли молоді йшли з церкви, роздавали всім по шматку білого хліба (замість традиційного короваю, спекти який було по кишені не всім). Біля «хати» (таборового бараку) молодих зустрічали батьки.

Збирання весільного столу, як зазначалося вище, відбувалося гуртом. По сусідах позичали столи, стільці, посуд. Весільний стіл і кількість страв, залежали від матеріального становища молодят. Траплялися в середовищі переміщених українців весілля, на яких стіл був «заставлений кришталами й порцеляною з добрими стравами і пишними тортами» [436, с. 286]. Такий спогад залишив «посажений батько» Улас Самчук про весілля в 1948 р. своїх добрих приятелів Юрія Стефанівського та Любові Хомової. А на весіллі Олексія та Галини Воскобійників (наречена у своїх спогадах писала, що за стандартами табору воно було «дуже дорогим» [414, с. 118]) лише для приготування ковбас, щоб нагодувати близько 100 осіб, було використано дві свині; посаг молодій складав постільну білизну, посуд та столове срібло.

Водночас мали місце й дуже скромні весільні застілля. Галина Багряна згадувала про свій шлюб із письменником і громадсько-політичним діячем Іваном Багряним у Новому Ульмі 1946 р.: «Пішли ми до міста, купили кілька баклажанів, кілька оселедців, а хто із гостей приніс чудовий, пахучий, дивно гарної зеленої фарби лікер. [...] Звичайно, наша закуска зовсім не гармоніювала з випивкою, але гості робили задоволений вигляд і всі ніби тішились» [408, с. 176]. Українці намагалися докласти зусиль, щоб на весільному столі був обрядовий хліб – коровай. Назв інших страв у джерелах виявити не вдалося. Серед алкогольних напоїв домінував самогон («домашнє віскі»), який деякі таборяни настоювали на картоплі [933, с. 31].

Траплялися укладання й таємних шлюбів. Не афішувалися вони передусім перед органами окупаційної влади та органами, задіяними в еміграції українських переміщених осіб і біженців за океан. Водночас наречені намагалися тримати факт одруження в таємниці й перед громадськістю, оскільки траплялися випадки донесень до вказаних органів, які б стали на заваді еміграції. Подаючи документи на отримання права виїзду із Західної

Німеччини, таборяни в тому числі зазначали свій сімейний стан. Процедура опрацювання згаданих документів і винесення остаточного вердикту могла тривати не один місяць. За цей час сімейний стан переміщеної особи чи біженця міг змінитися. У такому разі документи слід було збирати і подавати ще раз. Окрім того, типовою була ситуація, коли закохані отримували запрошення на виїзд до різних країн. Саме така ситуація склалася, зокрема, в оунівця Миколи Суховерського та його нареченої Ірини [440, с. 132]. Він отримав виклик їхати до Канади, а вона – до США. Виходом із цієї ситуації вони обрали укладання таємного шлюбу з надією на те, що подружжя, прибуле на Північноамериканський континент, органи влади не розлучать.

На весіллях було прийнято збирати пожертви на потреби переміщених осіб і біженців. Так, під час весілля Ганни та Миколи Ясинських, що відбулося 17 липня 1949 р., запрошені зібрали 32,50 дойчмарок на користь студентської молоді й передали їх до Комісії допомоги українському студентству [629, с. 4].

Інформація про післявесільні обряди у джерелах практично відсутня, окрім хіба що про сніданок у молодих на другий день [414, с. 119].

Важливою подією в житті новонародженого та його батьків були хрестини, на які, в радянській Україні було накладене табу. Вони могли відбуватися як незабаром після народження дитини, так і через триваліший термін (1 – 2 чи й більше років) [177, арк. 1]. Останній варіант траплявся в разі народження дитини ще в роки воєнних лихоліть або в Україні (перед від'їздом родини на Захід), або по дорозі з України до Німеччини, або ж у самій Німеччині. Так чи інакше обставини не сприяли здійсненню обряду церковного хрещення, тому його відкладали «до кращих часів».

Передувало обряду церковного хрещення вибирання хрещених батьків. Запрошенням кумів займалися молоді батьки. Чи використовувався при цьому за давньою традицією хліб або калач, джерела мовчать. Як відомо, залежно від порядку обрання кумів, серед них розрізняють кликаних, одкупних і стрічених. Більшість у середовищі українських переміщених осіб і біженців становили куми кликані. Їх молоді батьки обирали серед родичів або друзів.

Деяким особам судилося набути десяток похресників. До них, зокрема, належав і Улас Самчук (своїх дітей не мав), який протягом 1945 – 1947 рр. хрестив дітей добрих знайомих Бжеських, Костецьких, Костюків, Любченків, Папарів, а також дітей невідомих йому українських переміщених осіб і біженців. Сам хресний батько бачив проблему такого частого кумівства в тому, що не міг достатньо уваги приділити всім похресникам [436, с. 260].

Можна припустити, що траплялися випадки запрошення одкупних і стрічених кумів у випадку, коли дитина мала тяжку хворобу або якщо в родині часто вмирили діти. До речі, хрещення Уласом Самчуком дітей незнайомих йому людей можна розглядати як один зі згаданих вище варіантів.

Обряд хрещення відбувався в таборових православних і греко-католицьких церквах або винайнятих в інших конфесій храмах і проводився на платній основі. Після того в помешканні молодих батьків справляли хрестини. Пишність трапези залежала від рівня матеріальних статків родини.

З хрестин, що мали місце на німецькій землі 1946 р., привертає увагу хрещення 14 лютого півторарічного сина літературознавця Григорія Костюка та його дружини Раїси Теодора (Тодьо, як його називали в дитинстві), якому в майбутньому судилося стати знаним астрофізиком. На ролі хрещених Костюки запросили знакових постатей української культури – співачку Ганну Шерей і письменника Уласа Самчука. Обряд церковного хрещення здійснювався в таборовій церкві, а святкування – у помешканні Шереїв, оскільки воно було більшим, порівняно з житлом Костюків чи Самчуків. Відзначали важливу подію в житті кожного християнина у вузькому колі. Так, серед запрошених – єпископ Мстислав, художник та графік Петро Холодний із дружиною Наталією, художник та іконописець Петро Андрусів із дружиною Наталією, а також дружина Самчука Тетяна. Організацією застілля займалися батьки охрещеного, яким, за висловом Уласа Олексійовича, «прийшлося попогріти лоба, щоб на столах виглядало по хрестинному і по християнському з яствиєм, питієм, справжньою кавою і не менш справжніми тортами» [436, с. 52]. Святкування не обійшлося без співу. У виконанні новоспеченої куми

Ганни Шерей пролунала низка пісень, зокрема «Ой, там на току, на базарі, жінки чоловіка продавали», «Вдова». Як після завершення святкування резюмував Улас Самчук, «шматок поезії у нашій крутій прозі» [436, с. 52].

Відзначали переміщені особи та біженці й дні народження та ювілеї. Передусім це був гарний привід побачити рідних і друзів, які волею долі мешкали в різних частинах Західної Німеччини. Так, 12 серпня 1946 р. родина Костюків відзначала день народження їхнього сина Тодя. На свято з'їхалися Багрянні, Веретченки, Нитченки, Самчуки, Степаненки та Юрій Шерех. У гостей знайшовся час і на веселощі, і на політичні дискусії [436, с. 129].

Особливо прикметними видаються святкування ювілеїв знаних представників української культури. Вони зазвичай склалися з двох частин: офіційної та приватної. Спочатку в арендованому приміщенні відбувалися урочисті заходи, на яких ювіляр отримував привітання від колег по цеху, зачитувалися доповіді з аналізом його творчого доробку, лунали твори як в авторському виконанні, так і у виконанні колег. На захід запрошувалися шанувальники таланту митця. На наступний етап святкувань запрошувалися близькі ювілярові друзі та колеги, де за святковим столом продовжувалися привітання та побажання. Зокрема, за зазначеним сценарієм на початку березня 1947 р. у Регенсбурзі відзначали 50-літній ювілей Євгена Маланюка. Захід провела театральна студія Йосипа Гірняка.

Традиційно українці вірили в магічну силу слова, яке своєю появою може породити те, що воно називає. У народі так і говорили: «Побажай чого, так і станеться». Тому вітаючи з тими чи іншими святами, українці щиро бажали один одному всіляких гараздів. Зазвичай, бажать те, що особа, на думку того, хто висловлює побажання, не має. З'ясуємо, які побажання були найпоширенішими в середовищі ДіПі. Проаналізувавши вітальні листівки та листи, привітання, опубліковані на шпальтах періодики, а також спогади сучасників подій, можна дійти висновку, що всі побажання були закономірними, враховуючи ті непрості морально-психологічні та соціально-економічні умови, у яких опинилися в повоєнній Західній Німеччині українці.

Бажали передусім надії, оскільки, як писав у 1947 р. священник Іван Гаращенко, «без надії немає життя» [87, арк. 13]; душевного спокою та сил витримати всі випробування, що випали на долю ДіПі («Із роси, із води! Дай Боже витримати!» [436, с. 172], – бажав у 1947 р. Роман Смаль-Стоцький У. Самчуку), а також якнайшвидшого повернення на батьківщину (у 1948 р., вітаючи громадськість із Різдом Христовим Я. Бернадин зазначав: «Сердечні побажання щасливо зустріти ці дні, які ми змушені ще святкувати на чужині, та бажає, щоб слідуючі свята зустрічати вже в Рідних Землях» [654, с. 3]).

Характерними для епохи переміщених осіб були й подарунки, які отримували з нагоди тих чи інших подій, хоча зазвичай через безгрошів'я вони були відсутні. Усі подарунки мали практичне застосування, дарували найнеобхідніше. Так, поетеса Ганна Черинь згадувала, як подарувала своїй учительці на день народження кілограм пшеничного борошна та віник, у який були вплетені квіти [447, с. 27], і, звичайно, власну поезію. Хто мав хист, виготовляв подарунки власноруч. Так, художниця Катерина Кричевська-Росандіч згадувала, як вони з матір'ю перед Різдом знайшли на смітнику есесівську шинель, з якої пошили пару домашніх черевиків та дві спідниці [427, с. 109], зробивши таким чином одна одній подарунки.

Розглядаючи особливості відзначання переміщеними українцями свят, слід окремо зупинитися на такій квазіпотребі, як надмірне споживання алкогольних напоїв. У святкові дні на шпальтах часописів з'являлася невтішна статистика померлих і шпиталізованих у тяжкому стані від перепою переміщених осіб і біженців, а також звернення лікарів із закликом відмовитися від надмірного споживання алкоголю [673, с. 12; 677, с. 12; 641, с. 11]. За даними сучасника подій М. Кравчука, самогон пили навіть 6 – 7-річні діти [677, с. 12]. У Західній Німеччині придбати горілку було практично неможливо, тому одні виготовляли самогон власноруч (переважно низької якості), а інші споживали перечищений лак чи метиловий (деревний) спирт [641, с. 11; 427, с. 95]. Останній завдавав значної шкоди здоров'ю й призводив до паралічу очного нерва, сліпоти, часто фіксували й летальні випадки [673,

с. 12; 829, с. 30; 722, с. 28]. Ті ж, кому пощастило вижити, скаржилися на біль у шлунку, нудоту, відсутність апетиту й пригноблений настрій.

Цікаво, що у джерелах особового походження, створених українською інтелігенцією, не знайшлося місце проблемі алкоголізму. Однак про надмірне споживання алкоголю читаємо у спогадах згадуваного Михайла Клименка: «Потрібно сказати, що хоча російські вечірки і святкування з горілкою мене обтяжували, але я знав, що такий вже наш спосіб життя. Не можна було відмовлятися. Як можна жити і не пити?» [423, с. 159, 188-189]. На шпальтах української періодики явище алкоголізму піддавалося висміюванню та осуду [641, с. 4; 583, с. 8; 585, с. 8].

Окрім святкових днів, мали місце в житті ДіПі і дні скорботи. Українці проводжали в останню путь рідних і близьких, які знайшли спочинок на чужині. Відомих політичних, громадських і культурних діячів, на відміну від звичайних обивателів, проводжали в засвіти більш «парадно»: із представниками духовенства, делегатами від усіх інституцій, до яких мав відношення небіжчик тощо [412, с. 52; 413, с. 264]. Подекуди такі похоронні процесії перетворювалися на маніфестації. Рідні покійного отримували від громадськості листи та телеграми, у яких висловлювалися співчуття з приводу втрати. Хто мав можливість, перераховував родині кошти.

На могилах ставили пам'ятники, кошти на виготовлення яких збирали громадою. Мали місце і траурні вінки, які замовляли по одному від кожної родини друзів, а також від інституцій, до яких мав відношення небіжчик.

Джерела небагатослівні про обряди, пов'язані з проводженням людини в останню путь. Члени родини були вдягнені в одяг чорного кольору (див. Додаток М). За давнім звичаєм люди, взявши землю в руки, кидали її на труну. У церквах відправляли панахиди. Першою стравою, яку подавали на поминальному обіді, було коливо [44, арк. 130; 80, арк. 8; 413, с. 264].

Таким чином, релігійні, національні й сімейні свята посідали значне місце в житті українських переміщених осіб і біженців повоєнної Західної Німеччини. Вони давали можливість відволіктися від щоденних турбот і

поспілкуватися в колі рідних та друзів. Релігійні свята після років радянських заборон серед українських мігрантів набули масового поширення й відкритого характеру. Серед релігійних свят, які відзначали українці, передусім слід назвати Різдво та Великдень. Реалії проживання українських біженців і переміщених осіб у Західній Німеччині зумовили певні трансформації, зміни в підготовці та проведенні свят: православні церкви мали дещо підлаштувати проведення Служб Божих під католицький календар; відбулося певне міксування традицій, оскільки до свята долучалися таборяни з різних етнографічних регіонів України.

У свою чергу свої особливості мали й національні (Новий рік, День соборності України, Шевченківські свята) та сімейно-побутові свята (весілля, хрестини, дні народження та ювілеї). Весілля зазвичай складалися з передвесільного і власне весільного етапів. Складна економічна ситуація, у якій опинилися переміщені особи та біженці з України, зумовила пошиття нареченими суконь із підручних матеріалів, або вдягання молодятами в день весілля буденного одягу. Подекуди переміщені українці укладали таємні шлюби, щоб не зашкодити власній еміграції за океан. Учасники весіль збирали добровільні пожертви на потреби українських мігрантів. У повоєнній Західній Німеччині українці здійснювали обряд хрещення дитини незабаром після її народження, траплялися хрестини й кількарічних малюків, які народилися в роки воєнних лихоліть. Хрещення відбувалося в таборових або винайнятих в інших конфесій церквах. Збір продуктів харчування і приготування святкових страв, а також посуду і столових приборів відбувався гуртом, що було пов'язане з економічною кризою, яка охопила повоєнну Західну Німеччину.

6.3. Проблема дозвілля

Дозвілля, тобто вільний від праці час, час відпочинку, відіграє важливу роль у житті суспільства. Сучасний російський філософ Олена Золотухіна-Аболіна ввела до наукового обігу поняття «лакуна позаповсякдення», до якої

зараховує пригоди, свята і віртуальний світ, що складається, приміром, із гри й мистецтва [770, с. 52]. Мається на увазі лакуна, у яку можна втекти від буденності, повсякдення. Перебування в таборах, або, як казав письменник Улас Самчук, «повільна зміна ґрунту буття» [436, с. 117], що супроводжувалася депресією, змушувала маленьких і дорослих переміщених українців шукати свої лакуни позаповсякдення й відповідно брати активну участь у різних видах дозвілля. Серед них можна виділити пригоди, віртуальний світ мистецтва та гри. Головне провести час неординарно, не так, як щодня, відволіктися від буденності. Важливо надовго не залишатися наодинці з власними думками, частіше бути серед людей, отримати від них моральну підтримку і знайти розраду. Тому серед непростих буднів переміщені особи та біженці знаходили час на мандрівки, відвідування театрів і виставок, читання книг і навіть вчилися грати на музичних інструментах.

Дієвим шляхом утечі від повсякдення є мандрівки та екскурсії, відвідування яких зазвичай супроводжуються позитивними емоціями. Вирушаючи на екскурсію, українці тим самим переривали звичний спосіб життя. Відвідуючи різні місцевості, знайомлячись з історичними пам'ятками, екскурсанти ніби здійснювали мандрівку крізь століття, мали можливість за один день відвідати не одну історичну епоху, приміряти на себе життєві долі історичних постатей, тим самим відволіктися від буденності. Українці мандрували не лише Західною Німеччиною, а й Англією, Бельгією, США, Канадою, тобто тими країнами, які стали для них другою домівкою [563, с. 2].

Мешкаючи в Західній Німеччині, переміщені особи та біженці з України знайомилися з природою, історією та культурою країни, що прийняла їх на тимчасове проживання (див. Додаток Н). Зазвичай знайомство відбувалося у складі групових екскурсій [413, с. 222]. Українці один за одним відкривали для себе мальовничі куточки Західної Німеччини. Так, однією з найкрасивіших природних пам'яток країни є озеро Кенігсзее, що розташовується на кордоні з Австрією. «Своєрідна альпійська природа з настроєм чарівного, казкового надсвіту» [436, с. 240], – згадував Улас Самчук, який разом із дружиною

Тетяною відвідав цю природну пам'ятку в 1947 р. Озеро вважалося найчистішим у Німеччині. На ньому розташовується півострів, на якому екскурсанти завітали до церкви Св. Бартоломео, закладеної у XII ст.

Німеччину по праву називають країною замків. Їх налічується понад 20 тисяч. Частина з них перетворилася на мальовничі руїни, водночас чимало зберегли свій архітектурний вигляд. З однією з таких замкових перлин вирішили познайомитися Юрій Лавріненко разом із Уласом Самчуком. Наприкінці вересня 1947 р. друзі відвідали шикарний парк і замок Людвігсбург XVIII ст. [436, с. 250], що розташувалися в однойменному місті неподалік Штутгарта. Бароковий замок герцога Ебергарда Людвіга Вюртемберзького справив на екскурсантів неабияке враження. А подружжя Воропаїв побували в замку короля Людвіга II – Лінденгофі, що розташовується в селі Лінденберг [413, с. 226-227].

Наступного 1948 р. Улас Самчук із дружиною та друзями відвідали замок XIII ст. у Гайдельберзі. В історичній частині міста екскурсанти завітали до Церкви Святого Духа – одного із найбільших храмів Гайдельберга, який почали зводити наприкінці XIV ст. Приблизно у той самий час постав і університет, який вважається найдавнішим вишем Німеччини, що, за висловом Самчука, «надає Гайдельбергові тон і світову репутацію» [436, с. 314]. Екскурсію університетом провів майбутній дипломат, а тоді студент Костянтин Варварів. Фунікулером («линвовим витягом») піднялися на «королівський трон» (так дослівно перекладається з німецької пагорб Кенінгштуль), з якого відкриваються мальовничі краєвиди. Тож екскурсанти збагатилися знаннями з історії та культури Західної Німеччини, отримали позитивні емоції, що у свою чергу позитивно вплинуло на їхні подальші будні.

У теплі сонячні дні українці, особливо ті, які мали дітей, намагалися провести на природі. Природа надавала можливість відпочити, відновити свої сили, подихати свіжим повітрям. У лісі була можливість назбирати ягід (суниць, диких агрусу та малини) і подекуди грибів, а у річці наловити риби та поплавати. Полюбляли ходити на прогулянку до лісу родина Ганни Черинь,

подружжя Воропаїв та Самчуків, які вважали такі заходи боротьбою «з невидимою силою депресії» [413, с. 125; 436, с. 115, 117, 158; 447, с. 86]. Засніжені зими давали можливість долучитися на любительському рівні до відповідних видів спорту, приміром, лижного [150, арк. 1].

Мистецтво, яке представляє віртуальний світ лакуни позаповсякдення, передбачає пасивне сприйняття творів мистецтва. В основі їхнього сприйняття перебуває активна душевна та інтелектуальна робота з особистісного прочитання й інтерпретації творів мистецтва, їхньої інтеграції до внутрішнього світу особистості. Пересічні читач, глядач або слухач «прочитують» мистецький твір, передусім, оцінюючи його за шкалою «сподобалося – не сподобалося». Однак, враження, що виникло, накладає свій відбиток на повсякденне життя людини: переважання того чи іншого настрою, безсвідоме прийняття тих моделей поведінки, про які йшлося у творі мистецтва [770, с. 67-68]. Читаючи книгу, переглядаючи виставу чи кінострічку, розглядаючи картину чи прослуховуючи симфонію, людина потрапляла в інші часові виміри, у яких можна було набути новий для себе досвід і враження, розширити світогляд і відволіктися від щоденних проблем.

Один із різновидів позаповсякденного в повсякденному становлять концерти та виставки. Українці знаходили час і можливість поринути у світ мистецтва. Користувалися популярністю як концерти класичної музики, так і народної, а також популярної. У липні 1946 р. у таборі Старого Ульму з концертом виступала знана оперна співачка Ганна Шерей [429, с. 343]. Відвідували українці і концерти симфонічної музики. На один із них завітало подружжя Самчуків у серпні 1947 р. [436, с. 240] Концерт відбувався в костелі німецького курортного міста Бад-Наугайм, що в Гессені. У виконанні симфонічного оркестру лунали твори Баха, а український хор під диригуванням М. Антоновича виконав ораторію «українського Моцарта» Дмитра Бортнянського. У 1947 р. у місті Гайденау відбувся концерт балету і джазу [447, с. 26]. Глядачам запам'ятався виступ неперевершеної балерини Марини Березовської – доньки художника-графіка Георгія Нарбута. У роки

Другої світової війни Марина Георгіївна разом із чоловіком скульптором Іваном (?) Березовським залишила радянську Україну й опинилася в Західній Німеччині, де виступала з концертами та викладала хореографію.

Ще один із різновидів дозвілля переміщених осіб і біженців з України становило відвідування мистецьких виставок, на яке було багате таборове життя. На них експонувалися унікальні витвори українського народно-декоративного мистецтва. Так, на одній із виставок, що відбулася у травні 1947 р. в таборі переміщених осіб Диллінгена, була виставлена гаптована золотом сорочка, яка колись належала доньці генерального судді Василя Кочубея. На іншій виставці народного мистецтва, що мала місце в Аугсбурзі в липні 1945 р., серед іншого були представлені рідкісні екземпляри жіночих сорочок доби козаччини, одна з яких, за визначенням етнологі Олекси Воропая, датувалася XVIII ст. [732, с. 329-330]. Подібні заходи відвідували не лише українці, а й представники інших національностей, які мали можливість познайомитися з багатою культурою та історією українського народу. Окрім українських, переміщені особи відвідували й німецькі виставки. Так, у березні 1946 р. у Вісбадені відбулася виставка німецького живопису. Полотна було зібрано з різних галерей, які в роки війни не вціліли [436, с. 70].

Відвідування театрів, передусім українських, становило важливу складову дозвілля українських ДіПі. Вони відвідували вистави Ансамблю українських акторів під керівництвом Володимира Блавацького (Аугсбург, Регенсбург), Театральної студії, очолюваної Йосипом Гірняком, а також Українського театру ім. І. Котляревського (Швайнфурт-Ашаффенбург), театру «Розвага» (Новий Ульм), Театру Омеляна Урбанського (Мюнхен-Фрайман), Драматичного театру ім. М. Садовського (Фюссен) та ін. Подекуди українці відвідували й німецькі театри. У відновленому після бомбардувань Принцрегента театрі (нім. Prinzregententheater), що у Мюнхені, діяла баварська опера. У ній, зокрема, можна було побачити оперу Ріхарда Вагнера «Валькірія». Загалом, як згадував сучасник подій Роман Волчук, «нові п'єси у відновлених театрах віддзеркалювали недавнє воєнне минуле Німеччини»,

зокрема, драма «Чортів генерал» (нім. «Des Teufels General»). У свою чергу мандрівна камерна театральна трупа «Балаган» (нім. «Schaubude») представила в Аугсбурзі програму з піснями на вірші німецького письменника Еріха Кестнера «Лірична домашня аптечка» (нім. «Lyrische Hausapotheke»). У ній, за спогадами Романа Волчука, були «ностальгійні жанрові сценки «із давніх добрих часів» на теми залицання й кохання у різних віках», з елегантною, легко забарвленою іронією чуттєвістю. Заспокійливий настрій лагідних, добрих міжлюдських взаємин, нормального життя» [412, с. 102].

Осібне місце в житті переміщених осіб і біженців посідали заходи, що мали назву «Тиждень української культури». Вони відбувалися в 1948 р. у містах Регенсбург і Мюнхен з метою ознайомити іноземців з українською культурою. До програми мюнхенського заходу входили виставки образотворчого та народного мистецтва, вокально-музичні концерти, а також концерти хору «Україна», Капели бандуристів імені Шевченка, Національного хору Володимира Божика, виступ Балетної школи Валентини Переяславець та драматичні вистави Ансамблю українських акторів і Театральної студії.

При таборах переміщених осіб діяли драмгуртки, у постановках яких брали участь таборяни. Протягом 1946 – 1947 рр. в американській окупаційній зоні Західної Німеччини працювало 34, в англійській – 20, а у французькій – 1 драмгурток [829, с. 150]. У їхній роботі було задіяно понад 1 тис. переміщених осіб і біженців з України. За зазначений період вони провели відповідно 1820, 461 та 9 вистав [829, с. 151]. Репертуар був актуальний для того часу і місця. У виставах порушували злободенні проблеми, що мали місце в середовищі ДіПі, наприклад, про шкідливий вплив на людину алкоголю. Окрім того, зверталися і до сторінок минулого та сучасного України, зокрема про боротьбу УПА проти радянської влади. Актуальність згаданої постановки, на думку її автора та режисера оунівця Євгена Побігущого-Рена, полягала у просвітницькій місії: адже «все ще були серед українського громадянства «невірні Томи», що їх навіть прибуття упівських відділів з України не

переконувало, що в Україні УПА воює довгі роки з більшовиками» [431, с. 17, 19]. До репертуарів драмгуртків входили також інсценізації класичних творів.

У деяких таборах діяли дитячі театри. Вони виконували кілька функцій. По-перше, діти мали вдало організоване дозвілля, яке сприяло вихованню духовних цінностей, а також розвитку їх як гармонійних і творчих особистостей. По-друге, профорієнтаційну, адже школярі могли спробувати власні сили в написанні текстів вистав, режисурі, повправлятися в акторській майстерності. У дитячих театрах ставилися вистави за творами дорослих авторів, або ж скетчі, написані старшокласниками. Усі ролі виконували діти шкільного віку, серед них слід згадати Дарію Пестряк та Розвіта Беляєва [431, с. 25]. Таборова зала завжди була переповнена.

Студентство також не стояло осторонь аматорських театральних студій. В архіві Українського технічно-господарського інституту, що в повоєнні роки діяв у Західній Німеччині, вдалося виявити сценарій актуальної на той час вистави «Гуртожиток» [358, арк. 10-11] (див. Додаток Ж). Це була гірка сатира на примусову репатріацію українців до СРСР. Репатріація порівнювалася з хворобою, що завершувалася самогубством потенційного репатріанта. Єдиними ліками, які могли б зцілити хворого, був, на думку автора сценарію, афідавіт – запрошення на виїзд із Західної Німеччини, наприклад, до США.

За згадуваною Оленою Золотухіною-Аболіною, одним із шляхів втечі від буденності є пригоди, що передбачають зіткнення із небезпекою та подолання перешкод. Своєрідним сурогатним способом переживання пригод є пригодницький жанр у літературі та кінематографі [770, с. 58]. Тож, щоб відволіктися від безрадісних буднів, переміщені особи та біженці з України час від часу відвідували в містах кінотеатри, в афішах яких переважали американські стрічки. Подекуди кінотеатри відкривали й у таборах переміщених осіб. Особливість кінострічок полягала в тому, що вони були англomовні з титрами німецькою мовою. Відповідно, якщо українці не володіли достатньою мірою згаданими мовами, то перегляд стрічки прирівнювався до розгадування ребусу. Сучасники подій, які все ж воліли

знати, про що йдеться у фільмі, пропонували різні варіанти вдосконалення демонстрації стрічок: за допомогою іншого кіноапарату паралельно подавати титри українською мовою, продавати у кінотеатрах опубліковане українською мовою лібретто на кшталт театрів або ж перед початком кіносеансу призначена особа мала розповісти про зміст стрічки [588, с. 8].

Частим кіноглядачем був Улас Самчук, який відвідував кіно разом із дружиною Тетяною або друзями – дружиною Олега Ольжича (справжнє прізвище Кандиба) Катериною Кандибою-Білецькою, С. Нечаєм, Юрієм Шерехом. В одному з кінотеатрів Вісбадена в 1946 р. демонстрували «документальний» американський фільм про радянсько-німецьку війну. Як згадував Улас Самчук автори намагалися показати, «який то поганий Гітлер, а який добрий Сталін і що громадяни ССРСР живуть, поживають і добра наживають, ходять до церкви, моляться, кадять, дзвонять, співають» [436, с. 70, 165, 188]. У Штутгарті у 1946 р. йшла американська стрічка «Золоті ворота». Її тематика була дещо близька українським переміщеним особам і біженцям, які прагнули емігрувати за океан, адже в ній йшлося про те, «як то не легко дістатися деяким людям до Америки» [436, с. 159].

Вирушаючи з України на Захід, українці не мали можливості взяти з собою велику кількість книг, тому в перші повоєнні роки поки налагоджувалася робота видавництва, відчували значний книжковий голод [343, арк. 3, 6]. Частковим виходом із ситуації, що склалася, було відкриття при таборах переміщених осіб бібліотек. Так, згідно з даними історика Володимира Маруняка, протягом 1946 – 1947 рр. у таборах ДіПі в американській окупаційній зоні Німеччини діяло 44 бібліотеки, в англійській – 26, натомість у французькій зоні вони були відсутні [829, с. 150]. Окрім того, при деяких таборах відкривали читальні. Водночас переміщені особи та біженці з України не шкодували коштів, яких часто не вистачало на найнеобхідніше, для придбання книг. Більше того, якщо ті чи інші твори були відсутні в одному місті, переміщені українці замовляли через своїх знайомих в іншому [447, с. 61, 68, 73] або й обмінювалися книгами та журналами.

Загалом протягом 1947 р. у 78-ми таборах американської та англійської окупаційних зон Німеччини було продано 146 тис. книг [829, с. 150].

При таборах їхні мешканці організували низку оркестрових колективів. Так, в американській окупаційній зоні Німеччини протягом 1946 – 1947 рр. діяло 15, а в англійській – 7 оркестрів, у яких було задіяно 205 і 62 [829, с. 150] учасники відповідно. Оркестрові колективи регулярно проводили концерти.

У свою чергу ті біженці, які не вміли грати на музичних інструментах, у вільний час мали можливість опанувати це мистецтво. Слід зазначити, що роздобути ноти в повоєнній Західній Німеччині було не просто. Водночас, можна було звернутися до Міжнародної організації допомоги з проханням надати музичні інструменти [933, с. 28-29], включно з піаніно. Поетеса Ганна Черінь, мешкаючи в таборі ДіПі в Гайденау, вчилася грати одразу на двох музичних інструментах: піаніно та акордеоні [447, с. 15, 32]. Таборянин Олексій Кейс вчився грати лише на піаніно. Уроки запам'яталися на все життя: щоразу, коли він помилявся, його вчителька, яка в цей час чистила картоплю, била учня по пальцях тупим кінцем ножа [933, с. 28].

Українська молодь у вільний від роботи або навчання час відвідувала танці, забави та бали. Під час таких заходів можна було відпочити, отримати емоційну розрядку, поспілкуватися, завести знайомства. Українці брали участь у танцях, які організовувала як українська, так і німецька громади. Подекуди потрапити на бал, що проводився з ініціативи певних організацій, можна було, лише маючи запрошення. Однак, як згадував Анатолій Романюк, можна було пробратися до зали крадькома через заднє вікно [434, с. 163]. Щоправда, іноді таких «зайців» ловили і виганяли.

Регулярно переміщені особи та біженці з України збиралися в таборових залах, щоб послухати доповіді науковців, освітян чи митців на різноманітні теми. Протягом 1946 – 1947 рр. в американській окупаційній зоні Західної Німеччини відбулося 2044, в англійській – 560, у французькій – 38 доповідей [829, с. 151]. Наприклад, громадський діяч Євген Побігущий-Рен у своїх доповідях порушував проблеми виховання підростаючого покоління, а

також акцентував увагу таборян на великій відповідальності та важливому значенні української еміграції, що після завершення Другої світової війни опинилися в Європі. Свої доповіді він завершував словами Клявзевіча: «Час є ваш, а яким він буде – залежить від вас» [431, с. 19]. У 1946 р. у таборі ДіПі Старого Ульму літературознавець Григорій Костюк прочитав доповідь про життєвий шлях і творчість письменника Івана Багряного [429, с. 346]. Відбувалися в таборах і літературні читання. Так, у липні 1946 р. власні вірші, поеми й переклади в одному з театрів Західної Німеччини прочитав Олекса Веретченко. Того ж року в залі табору ДіПі Улас Самчук читав уривки зі свого нового роману «Ост» [429, с. 346].

Корисним для здоров'я різновидом дозвілля був спорт. Спортивні змагання, передусім один з найпопулярніших у світі видів спорту – футбол, користувалися повагою серед ДіПі. Табори мали свої футбольні команди, які змагалися один з одним. З'ясуємо, чому футбольні матчі користувалися популярністю серед переміщених осіб і біженців. По-перше, вони виконували іміджеву функцію, адже, змагаючись з командами інших народів, українські футбольні команди мали можливість гідно заявити про себе та про Україну загалом. По-друге, футбольні матчі за умов постійної загрози примусової репатріації до СРСР, невлаштованості побуту і примарності майбутнього були для українців своєрідним антидепресантом. «Футбольні змагання давали можливість до чогось готуватися, про щось говорити, на щось чекати» [440, с. 108], – зазначав футболіст Микола Суховерський. Повболівати за українські команди приходили не лише пересічні ДіПі, а й представники творчої й наукової інтелігенції, а також політичні діячі. Так, у 1946 р. на футбольних матчах у Новому Ульмі вболівали письменники Іван Багрянний та Улас Самчук, громадсько-політичні діячі Кирило Дацько та Семен Підгайний.

У житті чоловіків мала місце риболовля. Її можна зарахувати до різновидів дозвілля, оскільки, перебуваючи на природі, рибалки могли відпочити та побути на самоті зі своїми думками. У свою чергу жінок

займалися рукоділлям, зокрема вишиванням. Орнаменти могли добирати самостійно, по пам'яті, або ж користувалися спеціальними альбомами.

Окрему сторінку повсякденного життя переміщених осіб і біженців становить дозвілля дітей. На дитячих іграх як одному з вимірів віртуального світу лакуни позаповсякдення залишила відбиток повоєнна епоха. Як відомо, рольові ігри здебільшого відтворюють повсякденне життя. Зокрема «гра у війну», що була у розглядуваний період популярною хлопчачою грою [933, с. 29], передбачала ту саму мету і стилізовано відтворювала ті самі дії, які здійснювали дорослі. У грі задається зміст ігрових предметів – іграшок, що замінюють реальні речі. У якості іграшки можуть бути камінці чи гілочки. Під час гри вони можуть виконувати роль гранати чи гвинтівки. Так, «оголошення війни» відбувалося шляхом кидання однією командою каміння у представників іншої. Подекуди «воєнні дії» набували широкого розмаху, унаслідок чого «військові» підпалювали ліс. Одного разу для гасіння пожежі були задіяні представники англійської військової адміністрації.

Траплялися ігри пригодницько-детективного характеру, у яких брали участь і хлопці, і дівчата. Деякі з них мали в основі не вигадану, а реальну ситуацію. Так, у лісі неподалік одного з таборів ДіПі зраджений чоловік позбавив життя свою дружину. Після того дитлахи бігали по лісу, щоб знайти криваві сліди на снігу [933, с. 30]. У теплу пору року в таборах, що розташовувалися біля річок, облаштовували місця для купання дітей. Малеча, особливо дошкільного віку, радо відвідувала вистави в лялькових театрах. Маленькі ДіПі мали можливість навчатися в дитячих балетних студіях, що діяли в містах Інгольштадт, Ганновер і Мюнхен-Фрайман [829, с. 149].

Батьки або хрещені, якщо траплялася така можливість, ввели дітей кататися на каруселях. Така розвага асоціювалася в дітей зі святом і викликала захоплення [436, с. 333]. Взимку, якщо вдавалося роздобути санчата, діти каталися з гірок або дорослі їх возили по снігу. Подекуди щастило роздобути ковзани. Більшість дітей каталися на льодових катках, сидячи верхи на каністрах. Вони ліпили різноманітні фігури зі снігу, зокрема й снігових баб.

На дитячі розваги були щедрі й літні відпочинкові дитячі табори. Вони постали в повоєнній Західній Німеччині для дітей переміщених осіб і біженців за фінансового сприяння ІМКА та ІВКА (Християнський союз молодих жінок; англ. Young Women's Christian Association, YWCA). Табори діяли протягом літніх канікул [653, с. 8], тобто в липні – серпні. Вони могли бути українські або інтернаціональні – українці, литовці, латвійці й естонці. Останній варіант стосувався і відпочивальників, і обслуговуючого персоналу. Газета «Неділя» наголошувала на доцільності участі українців в інтернаціональних таборах, які створювали умови для того, щоб діти «взаємно пізнали себе і започаткували приязнь, яка для цих народів в таких обставинах конче потрібна» [546, с. 6]. Заїзди відпочивальників відбувалися щодвотижні, проте деяким дітям щастило відпочивати протягом місяця [228, арк. 5]. На одній зміні відпочивали дівчата, на іншій – хлопці, проте траплялися й змішані зміни.

Улітку 1947 р. планувалося відправити на двотижневий відпочинок до 32 таборів 22 тис. дітей переміщених осіб і біженців американської окупаційної зони Німеччини [643, с. 2]. Один із інтернаціональних таборів ІМКА організувала в місцевості Фар на р. Майн – притоки Рейну. Українські табори для пластунів діяли в містах Гайденау і Ганновер, де «шкільна молодь набирає гарту духу і життєвої заправки» [546, с. 6; 670, с. 5]. Детальніше зупинимося на відпочинковому дитячому таборі, наприклад, у Мосгамі, що розташовувався у баварському лісі. Він був добре облаштований. На галявині, як згадувала медсестра табору Іванна Зельська, по колу розташовувалися шатра дітей, окремо стояли шатра, у яких знаходилися кухня та їдальня, трохи далі – шатра для кухарського персоналу, лікаря та медсестри [418, с. 94-95]. Забезпечували побут дітей комендант табору, вихователі, лікар, медсестра, кухар із помічниками, а також постачальник продуктів харчування.

У відпочинкових таборах діти дихали свіжим повітрям, грали в рухливі ігри, вечори проводили біля вогнища, де розігрували скетчі на теми зі щоденного життя, співали пісень. У відпочинкових таборах діти отримували харчування з додатковими 350 калоріями щоденно [643, с. 2]. Щонеділі у

таборі відбувалася Служба Божа, що проводив священник, який спеціально з цією метою приїздив до дітей.

Подібні відпочинкові табори діяли в роки Другої світової війни серед української громади Франції. З ініціативи громадського діяча Симона Созонтова, який віддав для організації літнього табору власний будинок у Дамартен-сюр-Тіжо (фр. Dammartin-sur-Tigeaux), українські школярі однієї з паризьких шкіл провели три місяці на свіжому сільському повітрі [533, с. 15].

Таким чином, насиченим на події будням українських переміщених осіб і біженців Західної Німеччини нічим не поступалися й дні відпочинку. Українці наповнювали свої повоєнні «лакуни позаповсякдення» спілкуванням з рідними та близькими, читанням книг, відвідуванням виставок, театрів і кіно, мандрями, відпочинком на природі, рукоділлям. Діти також мали організоване дозвілля: вони гралися, купалися в річці, відпочивали в літніх таборах, а взимку до їхніх послуг були льодові катки.

Підсумовуючи зазначимо, що українській родині в Західній Німеччині другої половини 1940-х рр. були притаманні традиційні та новаційні риси. У повоєнні роки актуалізувалася проблема дітей-сиріт, чисельність яких значно зросла. Вони підлягали еміграції до країн західної демократії, де отримали можливість знайти нову сім'ю. Переміщені особи і біженці з України, а це були переважно молоді люди, закохувалися й утворювали сім'ї, в яких народжувалося у середньому одна дитина. Пошук нареченої чи нареченого відбувався у традиційний і новаційний спосіб. До останнього належить пошук майбутніх дружини чи чоловіка за допомогою шлюбних агентств і розміщення відповідних оголошень на шпальтах періодики. Фіксувалися поодинокі шлюби українців з іноземними громадянами, а також практикувалися цивільні шлюби. Насиченим на події будням не поступалися й дні відпочинку. Вони наповнювали свої «лакуни позаповсякдення» спілкуванням із рідними та близькими, різноманітними святами, читанням книг, відвідуванням виставок, переглядом театральних вистав і кінофільмів, мандрями, відпочинком на природі й рукоділлям.

ВИСНОВКИ

1. Проблема культурного життя та повсякдення переміщених осіб і біженців з України в Західній Німеччині у другій половині 1940-х рр. тривалий час залишалася поза увагою дослідників. За радянських часів переміщені особи і біженці, які після завершення Другої світової війни не виявили бажання повернутися до тоталітарного СРСР, таврувалися зрадниками й буржуазними націоналістами, а отже, були викреслені з анналів історії, а якщо й згадувалися в них, то тільки з упередженими негативними конотаціями. У своїх дослідженнях радянські історики з відповідних ідеологічних позицій торкалися переважно проблеми примусової репатріації українців до СРСР у повоєнний період. Шпальти радянської періодики перших повоєнних років рясніли повідомленнями про успіхи повернення українців на батьківщину, про їхнє працевлаштування за фахом, сприяння вирішенню житлових та інших проблем, однак жодного слова не було про тисячі репатріантів, які з тавром «ворог народу» потрапили під молот радянських карально-репресивних органів. Радянська наука, що перебувала під ідеологічним впливом Кремля, не згадувала в численних статтях, монографіях, енциклопедично-довідкових виданнях і путівниках прізвищ українських науковців і мистецьких діячів, які після завершення Другої світової війни залишилися за кордоном, тому для багатьох наших сучасників вони залишаються маловідомими чи зовсім не знаними й донині.

Перші публікації про окремі аспекти культурного й повсякденного життя переміщених осіб і біженців з України зафіксовані в їхньому середовищі в перші роки після завершення Другої світової війни. Це й не дивно, адже значний відсоток серед них становила інтелігенція, зокрема наукова. Історики, соціологи, мовознавці, мистецтвознавці й психологи, які жили в епоху ДіПі, з позицій наукового об'єктивізму висвітлювали окремі аспекти передусім повсякденного життя таборян. Згодом, емігрувавши до країн Європи, Америки й Канади, вони продовжили розпочату на німецькій землі справу. З'являлися

енциклопедичні статті та поодинокі окремі розвідки про ті чи інші реалії життя й діяльності українських переміщених осіб і біженців Західної Німеччини другої половини 1940-х рр.

Із проголошенням незалежності України й апелюванням науковців до тем, які в попередні історичні періоди перебували під забороною або висвітлювалися з ідеологічних позицій, почали з'являтися праці й про зарубіжних українців. Передусім – окремі публікації, а згодом і монографії, присвячені діяльності митців, у яких побіжно аналізувався або згадувався німецький період їхньої творчості й подавалася поодинокі інформація про повсякденне життя у таборах. На дисертаційному рівні переважно досліджувалися проблеми репатріації та творчість українських письменників. Деякі питання історії переміщених осіб і біженців з України знайшли відображення в енциклопедичних довідках.

Проблеми культурного й повсякденного життя переміщених осіб і біженців із СРСР різних національностей стали предметом дослідження і зарубіжних істориків, приміром, латвійських і російських. У працях зарубіжних дослідників побіжно згадуються й інші народи епохи ДіПі, зокрема й українці; тому вони становлять інтерес для вітчизняних дослідників.

Попри низку публікацій, що побачили світ у різні історичні періоди, комплексне дослідження проблематики культурного життя та повсякдення переміщених осіб та біженців з України в повоєнній Західній Німеччині в історіографії наразі відсутнє.

Джерельна база дослідження представлена неопублікованими документами і матеріалами низки архівів України, значна частина яких уперше введена до наукового обігу, збірниками опублікованих документів і матеріалів, спогадами та листуванням учасників подій, періодичними виданнями, опублікованими працями українських науковців, архівними й опублікованими світлинами та карикатурами, анекдотами й фейлетонами, репродукціями картин і скульптур; джерелами, розміщеними в інтернет-ресурсах. Осмислення наукового доробку попередників та використання

відповідної теоретико-методологічної основи дозволило неупереджено дослідити культурне життя й повсякдення українських переміщених осіб і біженців у Західній Німеччині у другій половині 1940-х рр.

2. Українці опинилися в Західній Німеччині після завершення Другої світової війни з різних причин. Комплекс політичних, економічних, національно-культурних, духовних і морально-психологічних причин привів до добровільної міграції представників різних верств українського суспільства, які перебували у сфері впливу сталінського СРСР. Добровільно в роки Другої світової війни виїхали до Німеччини й представники другої хвилі української еміграції, які проживали у країнах Європи. Усі вони, а також діти-сироти отримали правовий статус біженців. Остарбайтери, військовополонені та політичні в'язні потрапили в роки війни до нацистської Німеччини шляхом примусу, тобто їхня міграція мала вимушений характер й вони отримали правовий статус переміщених осіб.

Соціально-психологічні настрої мігрантів переважно детермінувалися політико-економічними процесами, умовами їхнього проживання і проблемою працевлаштування, загрозою примусової репатріації до СРСР і проблемою еміграції до країн західної демократії. В їхньому середовищі переважали песимістичні настрої, українців супроводжувало почуття невизначеної тривоги, а загроза примусового повернення до СРСР провокувала вчиняти самогубства. Умови проживання у таборах бажали бути кращими; незадовільні побутові умови, брак речей першої необхідності, нестача якісного харчування, мовні бар'єри, справляли негативний вплив як на психоемоційний, так і на фізичний стан біженців і переміщених осіб з України. Вони зіштовхнулися з труднощами професійної адаптації; особам з вищою освітою було складно знайти роботу за фахом, часто доводилося виконувати обов'язки некваліфікованих працівників; працювати на кількох роботах; натуральна (цигарки) або грошова винагорода за виконану роботу не могли забезпечити гідні умови життя, що пригнічувало українців. Відсутність зони особистого комфорту та сфери приватності сприяла

деперсоналізації українців, які проживали в Західній Німеччині. Українці з нетерпінням чекали на еміграцію до країн Європи, Америки чи Австралії, покладаючи великі надії на те, що зможуть знайти роботу з гідною оплатою праці і влаштувати своє життя на чужині, однак не завжди їхні сподівання справджувалися. Зміни суспільної психології та індивідуальної свідомості українців стали прикметами епохи ДіПі.

3. Глибока економічна криза, що охопила Західну Німеччину в перші повоєнні роки, справила негативний вплив на рівень та якість життя переміщених осіб і біженців з України. Життєвий рівень більшості таборян був низький. Недостатнє забезпечення міжнародними організаціями ЮНРРА та ІРО українців продуктами харчування та речами першої необхідності, приміром, засобами особистої гігієни та одягом, низький рівень заробітної плати, необхідність придбання ліків, бажання мінімально задовольнити свої освітні та культурні потреби спонукали переміщених осіб і біженців брати участь у торгівлі на «сірому» та «чорному ринках», вдаватися до бартеру та навіть займатися шахрайством чи вчиняти крадіжки. Проведена 1948 р. у Західній Німеччині грошова реформа в перспективі сприятливо вплинула на економічну ситуацію у країні загалом і життя українців зокрема.

4. Значний відсоток серед переміщених осіб і біженців з України осіб із вищою освітою, зокрема педагогів і науковців, створив передумови для заснування й функціонування в таборах переміщених осіб і біженців низки навчальних закладів і наукових інституцій. Українська система освіти епохи ДіПі мала багаторівневу структуру. Освітні заклади для дітей дошкільного віку були представлені дитячими садками. Середню освіту можна було здобути в народних (початкових) школах, гуманістичних і реальних гімназіях, на матуральних курсах, які охоплювали більшість дітей шкільного віку. До середніх навчальних закладів належали й учительські семінарії. Постання розгалуженої системи середньої освіти та великої кількості навчальних закладів зумовлювалося значною кількістю дітей шкільного віку. Вища освіта, яка була представлена такими типами навчальних закладів, як університет,

інститут та академія, ставила за мету підготувати фахівців різних спеціальностей для роботи в Українській державі, яка на переконання інтелігенції, незабаром мала бути відновлена, а також – у країнах, що приймали. Окрім того, діяли курси українознавства, курси неписьменних і малописьменних, народні університети, створені з метою поширення серед українців знань про Україну та ліквідації неписьменності дорослих. Заснування мережі мовних курсів, фахових шкіл і курсів зумовлювалася потребою мовної та професійної адаптації у країнах, до яких планували емігрувати із Західної Німеччини українці. Загалом здобуття освіти переміщеними особами і біженцями мислилося ними як засіб, за допомогою якого можна влаштуватися на роботу й забезпечити собі гідне в матеріальному плані життя у країнах, що приймали. Однак подальший розвиток подій показав, що не завжди їхні сподівання справджувалися.

У другій половині 1940-х рр. українські науковці, перебуваючи в Західній Німеччині, продовжили працювати над розбудовою різних галузей української науки. Їхня діяльність стала продовженням розпочатих у міжвоєнний період наукових студій у Берліні, Варшаві, Відні, Празі й Україні. Було відновлено роботу наукових інституцій, які раніше діяли в Україні, та засновано нові. Незадовільний рівень матеріально-технічного забезпечення наукових інституцій, відсутність лабораторій, реактивів і приладів зумовив розвиток переважно гуманітарних наук. Окрім того, когорта науковців-гуманітаріїв у Західній Німеччині була чисельнішою, ніж природничників.

Науковці, згуртовані навколо Української вільної академії наук та Наукового товариства ім. Шевченка, провадили дослідження, обмінювалися думками під час роботи наукових конференцій, публікували наукові розвідки у фаховій періодиці, а також займалися просвітницькою діяльністю, публікуючи брошури, монографії й підручники для вишів, які не втратили своєї актуальності й сьогодні. Якщо в Україні за режиму Сталіна всі українознавчі дослідження було практично згорнуто, то в повоєнній Західній Німеччині вони здобули новий імпульс свого розвитку.

Важливою прикметою розвитку освіти і науки на німецькій землі стала соборність українських освітян та науковців. Як відомо, вони проживали на українських землях, що тривалий час перебували у складі різних держав, тому лише у другій половині 1940-х рр., опинившись у Західній Німеччині, отримали можливість познайомитися з професійними здобутками один одного та налагодити співпрацю. Діяльність українських учених і педагогів у таборах переміщених осіб і біженців була спрямована на формування, збереження та розвиток української ідентичності. Розвиток української освіти і науки в Західній Німеччині у другій половині 1940-х рр. становить невід'ємну складову історії освіти та науки України.

5. Загальний пасіонарний сплеск, характерний для епохи ДіПі, позначився на розвитку українського культурно-мистецького життя. У другій половині 1940-х рр. у Західній Німеччині в українському емігрантському середовищі розвивалися різні види мистецтв: театр, музика, живопис, скульптура, меншою мірою хореографія та архітектура. Цьому сприяло зосередження у Західній Німеччині великої кількості митців, їхнє бажання професійної самореалізації та відсутність цензури з боку окупаційних адміністрацій. Митці продовжували кращі традиції українського національного мистецтва, яке за умов панування на батьківщині методу соціалістичного реалізму не мало можливості розвиватися повною мірою. Водночас вони отримали можливість ознайомитися з кращими зразками європейського мистецтва, надихнутися певними ідеями й інтерпретувати їх у власній творчості. Організаційний напрям їхньої діяльності полягав у створенні низки професійних мистецьких організацій, які відстоювали їхні інтереси, видавали через матеріальну скруту поодинокі номери фахових збірників. Вистави українських професійних театрів, музичні концерти, виставки творів образотворчого мистецтва і скульптури знаходили схвальні відгуки не лише переміщених осіб і біженців, а й представників окупаційних адміністрацій і місцевого німецького населення. Їхня творчість справляла позитивний вплив на формування іміджу українців, які опинилися в Західній

Німеччині. Українська культура епохи ДіПі творилася у взаємодії з національними культурами представників інших етносів, які перебували в таборах. Творча спадщина соборної громади українських митців становить невід'ємну складову історії культури України.

За умов, коли в СРСР релігія була проголошена поза законом, закривалися храми різних конфесій, а духовенство зазнавало репресій, у повоєнній Західній Німеччині українці отримали право на свободу віросповідання. Релігійне життя переміщених осіб і біженців з України було представлене діяльністю Української греко-католицької, Української автокефальної православної та Євангельсько-баптистської церков, які виконували стосовно до українців компенсаційні, терапевтичні, комунікативні, політичні, правові, благодійницькі та культуроформуєчі функції. Зусиллями української громади в таборах переміщених осіб відкривалися храми, провадилися богослужіння, здійснювалися обряди вінчання та хрещення.

6. Перебування українців у Західній Німеччині вплинуло на різні сфери їхнього життя, не стала винятком і мова. Проживання в іномовному середовищі сприяло розвитку міжмовної лексичної інтерференції, яка виявилася в запозиченні українцями окремих слів переважно з німецької мови. Комунікація українців, які були вихідцями з різних регіонів України, призвела до змішування західних і центрально-східних говірок. Оскільки українці із західних регіонів України становили понад 60 % українських переміщених осіб і біженців Західної Німеччини, то саме західноукраїнські говірки мали значний вплив на мову східних українців, передусім на лексичному, фразеологічному і синтаксичному рівнях.

Українські інтелектуали, які опинилися в повоєнні роки в Західній Німеччині об'єктивно сприяли формуванню культурної пам'яті біженців і переміщених осіб з України. Культурна пам'ять виконує низку функцій – ідентифікаційну, інтегративну, аксіологічну, пізнавальну й виховну. Вона має непроминальне значення для кожного народу. Потреба формування

культурної пам'яті особливо актуалізується за умов перебування частини етносу поза межами батьківщини. Інтелігенція сприяла самоідентифікації українців у різний спосіб. Видавалася відповідна література, читалися лекції, доповіді на актуальні теми історії та культури України, організовувалися виставки народної творчості, проводилися святкові заходи і дні пам'яті. Докладені зусилля не були марними, адже частина українців змогла познайомитися з національною історією та культурою, а також звичаями свого народу лише в Західній Німеччині. Тож інтелектуали цілеспрямовано працювали над формуванням етнічної самосвідомості українських біженців і переміщених осіб, що у їхньому еміграційному майбутньому забезпечило внутрішню інтеграцію членів українського етносу та їхнє виокремлення серед інших етнічних колективів. Важливо, що українські біженці і переміщені особи в силу можливостей докладали зусиль для створення українського меморіального ландшафту в Західній Німеччині шляхом встановлення на могилах пам'ятників і хрестів, а на будівлях – меморіальних дошок.

7. Українські лікарі та медики-науковці долучилися до створення в Західній Німеччині системи медичних закладів, у яких могли отримати відповідну допомогу переміщені особи та біженці з України. Серед них були лікарні в таборах переміщених осіб, лікарні ІРО, поліклініка при Українському червоному хресті та переважно туберкульозні санаторії. Окрім того, діяли і приватні медичні практики. Українські медичні працівники утворили в Західній Німеччині соборну громаду, значний відсоток серед якої становили науковці медичних академічних інститутів і профільних вишів України.

Стан здоров'я українських переміщених осіб і біженців, попри те, що у їхній структурі переважала молодь і люди середнього віку, був незадовільний. На ньому позначилися різні чинники: загальне виснаження організму внаслідок Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні, перебування у сталінських і нацистських концтаборах, неякісне харчування і хронічне недоїдання в роки Другої світової війни та повоєнний період, некомфортні умови проживання в таборах переміщених осіб, нестача медикаментів і психологічна напруга.

Переміщені особи і біженці хворіли на туберкульоз, гастроентерологічні та венеричні захворювання, а дітей ще уражали рахіт і поліомієліт. Українці у другій половині 1940-х рр. зверталися й до лікувальних засобів, які практикувала народна медицина. Їхня ефективність була перевірена досвідом попередніх поколінь, а рецепти – збережені в пам'яті народу.

Переміщені особи і біженці, які пережили голодні роки Другої світової війни, зокрема й у нацистських концентраційних таборах (а частина ще перед тим зазнала голодувань під час Голодомору-геноциду), як ніколи потребували збалансованого якісного харчування. Однак рівень та якість харчування в таборах переміщених осіб Західної Німеччини був незадовільний. Кількість калорій в отримуваних порціях була у 1,5 рази менша за норму, що було недостатнім для підтримання повноцінної життєдіяльності організму і негативно позначалося на стані здоров'я українців. Відчувався брак вітамінів. Попри усі негаразди у святкові дні вони намагалися власноруч готувати страви традиційної кухні, тим самим українці демонстрували своє національне самоусвідомлення, адже національна кухня – один із маркерів, що засвідчує унікальність нації. Рецепти приготування страв, як складова кулінарного фольклору, засвідчували винахідливість переміщених осіб і біженців з України.

Попри складні умови життя і побуту жвавим було й спортивне життя українців у Західній Німеччині, основу якого складали професійні спортсмени з України. Українські професійні спортсмени та спортсмени-аматори гідно представляли свій народ на змаганнях, у тому числі й міжнародних, що сприяло створенню позитивного іміджу українців. У таких видах спорту, як футбол, настільний теніс, греко-римська боротьба і шахи, українці здобули найбільших успіхів з-поміж біженців і переміщених осіб інших національностей. Вони поруч з естонцями, латвійцями, литовцями, поляками, словаками і чехами доклали зусиль до організації та проведення в 1948 р. на території Західної Німеччини так званої Олімпіади ДіПі. Для українців

олімпійські змагання принесли шість золотих, чотири срібні і дві бронзові медалі.

Українські переміщені особи та біженці в Західній Німеччині здійснювали у своїй повсякденній мобільності фізичні та віртуально-комунікаційні переміщення. Руйнація транспортної інфраструктури, неоперативна робота пошти, а також брак коштів на придбання проїзних квитків, поштових марок і паперу для написання листів ускладнювали різні види мобільностей українців, вони мали невисокий рівень інтенсивності.

8. Складником інформаційного повсякдення переміщених осіб і біженців з України були сфабриковані і спонтанні чутки. Інформація для більшості чуток розроблялася радянськими спецслужбами і поширювалася через завербованих із середовища переміщених осіб і біженців агентів. Вони ставили за мету сприяти репатріації українців на батьківщину, перешкодити їхній еміграції до країн західної демократії, не допустити консолідацію соборної української громади, зокрема, й українських політичних сил. Натомість на просторах СРСР цілеспрямовано навіювалася думка, що всі «неповерненці» є «зрадниками». На жаль, такий стереотип актуальний для частини українського суспільства й сьогодні. Спонтанні чутки переважно породжувала відсутність офіційної інформації з актуальних для переміщених осіб і біженців питань.

9. Українська родина в повоєнній Західній Німеччині мала низку особливостей. До них належать наявність через події Другої світової війни розірваних сімей і намагання у другій половині 1940-х рр. віднайти рідних; наявність значної частини дітей-сиріт, які отримали можливість бути усиновленими зарубіжними українцями; поширення практики цивільних шлюбів і поява на світ незаконнонароджених дітей. Водночас українці створювали сім'ї шляхом реєстрації їх у відповідних органах влади. Українська родина за умов проживання поза межами батьківщини стала першим і головним осередком формування у дітей української ідентичності. У середовищі переміщених осіб і біженців побутували як традиційні, так і

новаційні для українців способи пошуку нареченої чи нареченого. До останнього належить практика пошуку майбутніх дружини або чоловіка серед української громади, у тому числі зарубіжної, дистанційно за допомогою шлюбних агентств і відповідних оголошень, що публікувалися на шпальтах українськомовної періодики Західної Німеччини. Погоджуючись на шлюб із зарубіжним українцем, біженки і переміщені особи передусім прагнули емігрувати із Західної Німеччини й уникнути таким чином примусової репатріації до СРСР. Також подекуди практикувалося укладання шлюбів з іноземцями, які в роки Другої світової війни та після її завершення перебували на території Західної Німеччини. Непроста процедура оформлення документів для еміграції у країни західної демократії спонукала українців укладати й таємні шлюби. Розлучення практикувалися нечасто, що зумовлювалося економічними мотивами та ймовірністю виникнення проблем в еміграції за океан.

Мали свої особливості й відзначання свят українськими переміщеними особами і біженцями в Західній Німеччині. На відміну від радянської України, де на релігійні свята було накладене табу, у Західній Німеччині українці мали можливість їх відзначати, тому релігійні свята мали відкритий характер і здобули поширення. Причому частина українців отримала змогу познайомитися із системою відповідних обрядів, лише перебуваючи на німецькій землі. Панування в релігійному житті Західної Німеччини католицького календаря змушувало українські православні храми вносити корективи у проведення святкових Служб Божих.

У повоєнній Західній Німеччині українці отримали можливість відкрито відзначати такі свята національного характеру, як День соборності України та Шевченківські дні, які виконували етноінтегруючу функцію й сприяли формуванню культурної пам'яті. Відзначання сімейно-побутових свят також мало свої особливості. Весілля структурно складалося з двох етапів – передвесільного і власне весільного. Вбрання молодят залежало передусім від їхнього матеріального становища: одні наречені вбиралися в буденний

одяг, інші шили весільну сукню з підручних матеріалів. Одягання на весілля українських традиційних строїв або їхніх елементів засвідчувало прагнення українців дотримуватися народних традицій. Українці, на відміну від батьківщини, на німецькій землі отримали можливість проводити обряди церковного хрещення.

Відзначання всіх свят мало колективний характер, а відповідно в одному колективі зазвичай були присутні українці – вихідці з різних регіонів України, що приводило до певного міксування традицій. Колективний характер відзначання свят зумовлювався не лише українськими традиціями, а й несприятливою економічною ситуацією, у якій опинилася Західна Німеччина в перші повоєнні роки. Відповідно гуртом було легше зібрати продукти харчування та кухонний і столовий посуд, а також приготувати страви.

Проведення дозвілья переміщеними особами і біженцями з України також мало свої особливості. Перебуваючи на німецькій землі, вони отримали змогу познайомитися з історією та культурою країни свого тимчасового перебування, здійснюючи мандрівки, відвідуючи виставки, театри та концерти. За сприяння міжнародних організацій діти отримали можливість відпочити в літніх таборах; у їхньому дозвіллі переважали рухливі ігри.

Українці в повоєнній Західній Німеччині опинилися в непростих політико-правових, соціально-економічних і морально-психологічних умовах. Вижити за обставин, що склалися, було вкрай важко. Однак переміщені особи та біженці з України, переборюючи труднощі, змогли організувати свій тимчасовий побут на німецькій землі. Їхня суспільна та культуротворча активність засвідчила відродження їхнього духу, була способом духовної й соціальної самореалізації, самопідтримки та самозахисту, підтримки свого «я» та єднання з Україною.

10. На основі проведеного дослідження автором запропоновані такі рекомендації:

– з метою подальшого вивчення історії українців у Західній Німеччині другої половини 1940-х рр. можуть бути запропоновані такі перспективні

напрями історичних досліджень: у персоналістичному вимірі діяльність українських переміщених осіб і біженців – науковців, педагогів, медиків, духовенства, спортсменів і діячів мистецтва; діяльність українських наукових інституцій; мовні процеси у середовищі переміщених осіб і біженців; українська журналістика таборового періоду; фольклор епохи ДіПі; становище української жінки у повоєнній Західній Німеччині; етнографія дитинства у таборовий період; міжнаціональні відносини у таборах переміщених осіб Західної Німеччини; прояви антисоціальної поведінки українських біженців і переміщених осіб; чоловіче, жіноче і дитяче споживання таборового періоду; біографія речей переміщених осіб і біженців з України.

– у межах державної гуманітарної політики, що має на меті відновлення історичної пам'яті українського народу, можна запропонувати такі дії: підготувати реєстр пам'яток історії та культури, до створення яких на території Німеччини долучилися українці, зокрема й у другій половині 1940-х рр.; сприяти поверненню історичних і культурних цінностей, створених переміщеними особами і біженцями з України; укласти з управліннями муніципальних кладовищ Німеччини договори опіки над могилами українців; організувати та провести спеціалізовані тематичні конференції і круглі столи; сприяти популяризації, зокрема й через державні видавничі програми, сучасної соціально значущої літератури з історії українських переміщених осіб і біженців у Західній Німеччині, у тому числі й відповідного путівника по Німеччині, видання творів, альбомів із репродукціями картин і скульптур; влаштування виставок робіт українських митців епохи ДіПі, створення у Музеї української діаспори (м. Київ) та краєзнавчих музеях України, а також німецьких історичних музеях відповідних тематичних експозицій і виставок, проведення у них тематичних лекторіїв та інших заходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 4470. Колекція документів та листів радянських громадян, вивезених у фашистську Німеччину

оп. 1. 1941 – 1945 рр.

1.1.Спр. 2. Списки советских граждан, вывезенных немцами на работу в Германию и вступивших в брак с иностранцами в 1941 – 1945 гг. 355 арк.

Ф. 5235. Уряд Української Народної Республіки в екзилі

оп. 1. 1920 – 1991 рр.

1.2.Спр. 219. Листування різних осіб з представниками УНРади про політичне та приватне життя на еміграції. 2 вересня – 24 грудня 1949 р. 13 арк.

1.3.Ср. 406. Книга протоколів Спілки «Українське мистецтво» в м. Регенсбург. 16 листопада 1947 – 2 листопада 1949 р. 29 арк.

1.4.Спр. 420. Документи конференції представників українського і балтійського народів; про наради та співпрацю української еміграції з Литвою, Латвією, Естонією (листування, інформації). 1948 – 1952 рр. 131 арк.

1.5.Спр. 425. Документи Уряду Білоруської Народної Республіки (листування про роботу еміграції та співпрацю з УНРадою, вимоги Уряду БНР до Уряду Української Держави та ін.). 1948 – 1955 рр. 84 арк.

1.6.Спр. 617. Текст федерального Закону про правовий статус безпритульних іноземців. Англ. мовою. 1951. 10 арк.

1.7.Спр. 962. Документи про діяльність Української Автокефальної Православної Церкви (звернення до УНРади, витяг з матеріалів

- І Собору УАПЦ, послання Собору УАПЦ до духовенства і православних українців на чужині). 20 травня – 12 серпня 1948 р. 12 арк.
- 1.8. Спр. 1674. Документи про прагнення народів Словаччини, Чехії та Румунії до незалежності; роль України в цьому. Укр. та румунською мовами. 7 грудня 1948 – 6 липня 1955 рр. 77 арк.
- 1.9. Спр. 2111. Особові документи М. Битинського (паспорти, посвідчення, довідки та ін.). 1916 – 1960 рр. 57 арк.
- 1.10. Спр. 2112. Особові документи М. Битинського (іспитові засвідчення, свідоцтва, довідки про навчання, дипломи та ін.). 1929 – 1958 рр. 54 арк.
- 1.11. Спр. 2113. Особові документи М. Битинського (списки письмових і мистецьких образотворчих праць, біографії Битинського, стаття в газеті). 1938 – 1976 рр. 48 арк.
- 1.12. Спр. 2171. М. Битинський «Державні інсигнії України. Герб, печатка, прапор, гімн». Стаття. 1949 р. 45 арк.
- 1.13. Спр. 2172. М. Битинський «Український державний прапор». Стаття й листи до неї. 1949 р. 71 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918 – 1991)

оп. 23.

- 1.14. Спр. 5166. Вопросы репатриации граждан СССР. 12. I. 1948 – II. VIII. 1948. 343 арк.
- 1.15. Спр. 5167. Газеты. На 63 листах.

Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України

Ф. 22. Малишко Андрій Самійлович – український радянський письменник

оп. 1. 1936 – 1939 рр.

1.16. Спр. 59. Зошит №1 (41) з записом про подорож до Америки, чернетками віршів. Березень – вересень 1946 р. 38 арк.

Ф. 345. Горбунова (спр. прізвище – Алексєєва) Наталія Павлівна (1898 – 1998), українська і російська художниця театру

оп. 1. [1928] – 1977 рр.

1.17. Спр. 28. Джаман Я. І. Доповідна записка Київського державного академічного оперного театру ім. К. Лібкнехта наркомун освіти УРСР Затонському В. П. про роботу Горбунової Н. П. та її чоловіка Курочки-Армашевського І. Г. у Київському оперному театрі. Без кінця. [не раніше 1933, не пізніше 1938 р.]. 1 док. 3 арк.

Ф. 1186. Багрянний Іван (справжнє прізвище та ім'я Лозов'ягін Іван Павлович) (1906 – 1963) – український письменник і політичний діяч. 1926 – 1995 рр.

оп. 1.

1.18. Спр. 38. Листи Багряного І. П. Дубинцю І. В. (з коментарем Коновала О. Г.). 01 січня 1950 – 04 липня 1958 рр. 48 арк.

1.19. Спр. 39. Листи Багряного І. П. Завертайлу Д. (з коментарем Коновала О. Г.). 18 жовтня 1962 р., 4 квітня 1963 р. 7 арк.

1.20. Спр. 40. Лист Багряного І. П. Заячуку Г. 20 червня 1947 р. 1 арк.

1.21. Спр. 42. Лист Багряного І. П. Шинкарю П. М. (з коментарем Коновала О. Г.). 21 січня 1954 р., [19 березня 1954 р.], 30 липня 1991 р. 15 арк.

1.22. Спр. 45. Листи Волиняка П. К. Багрянному І. П. 23 квітня 1954 – 06 квітня 1959 рр. 23 арк.

1.23. Спр. 48. Листи Китастого Г. Т. Багрянному І. П. (з коментарем Коновала О. Г.). 1946 – 19 квітня 1952 рр. 8 арк.

1.24. Спр. 57. Особисте посвідчення Багряного І. П. 26 червня 1950 р. 3 арк.

1.25. Спр. 58. Квиток члена УРДП. 1950 р. 4 арк.

1.26. Спр. 71. Документи про лікування Багряного І. П. 1956 – 1963 рр. 6 док., 6 арк.

1.27. Спр. 115. Листи Багряної Г. Є. до Коновала О. Г. 11 лютого 1990 – 15 липня 1993 рр. 40 арк.

оп. 2.

1.28. Спр. 411. «Українські художники». Вирізки з газ. «Америка», «Свобода». 1968 – 1975. 7 док. 9 арк.

Ф. 1212. Вовк (спр. пр. – Селянська) Віра Остапівна, українська письменниця, літературознавець і перекладач

оп. 1. Кін. ХІХ ст., 1905 – 1999 рр.

1.29. Спр. 257. Листи до В. Вовк Лісовського Р. та Лісовської-Нижанківської З. Р. [нім., франц.], укр. мови. 1945 – 1959, б/д. 45 док. 118 арк.

1.30. Спр. 402. Листи до В. Вовк Шликевича Р. 1946 – 1979, б/д. 7 док. 8 арк.

Ф. 1294. Митрополит Іларіон (світське ім'я Огієнко Іван Іванович), український мовознавець, історик культури, церкви, видавець, перекладач, церковний і культурний діяч.

оп. 1. [1926] – 1997 рр.

1.31. Спр. 80. Лист Управління УАПЦ в Німеччині про перебування українського православного храму у Франкфурті. 4 листопада 1953. 2 док. 1 арк.

Ф. 1301. Черінь (Гребінська, по чоловіку Паньків) Ганна Іванівна (1924 р. н.), письменниця

оп. 1. 1943 – 1998 рр.

1.32. Спр. 1. Черінь Г. І. «1941», «З чужини», «Різдво», «Спогад» та ін. Вірші. Автограф, маш., вирізки з газ. і журн., ксерокопії. 1946 – 24 грудня 1986 рр. 91 док. 130 арк.

1.33. Спр. 33. Черінь Г. І. Конспекти лекцій з української мови та літератури, прочитані в гімназії табору м. Гайденау (Німеччина). Рукопис. Зошити. [1947] – 27 січня 1949 рр. 5 док. 97 арк.

Ф. 1306. Морозова Людмила Миколаївна, українська художниця

оп. 1. [1905] – 1998

- 1.34. Спр. 2. Альбом Морозової Л. М. з фотографіями та фоторепродукціями її картин. 1942 – 1980 рр. 1 док. 111 арк.
- 1.35. Спр. 6. Каталоги художніх виставок в галереях Німеччини за участю Морозової Л. М. Нім., англ. мовами. 20 березня – 18 квітня 1948 р., б/д. 4 док. 15 арк.
- 1.36. Спр. 13. Морозова Л. М. Автобіографія. Автограф, авторизований маш. Укр., англ. мовами. 1978 – липень 1985 рр. 14 док. 23 арк.
- 1.37. Спр. 43. Листи Полонської-Василенко Н. Д. Морозовій Л. М. (1949) – 4 травня 1973 рр., б/д. 42 док. 50 арк.
- 1.38. Спр. 55. Свідоцтво про закінчення технічної школи в Ашаффенбурзі (Німеччина). Англ. мовою. 26 березня 1948 р. 1 док. 2 арк.
- 1.39. Спр. 80. Завалішин В., Кедрин І., Коваленко Л. М. та ін. «Виставка Людмили Морозовой», «Людмила Морозова – зовсім інша», «Нова Л. Морозова» та ін. Статті та замітки про персональні виставки Морозової Л. М. Рукопис, маш., вирізки з газ. та журн., ксерокопії. Укр., рос., англ. мовами. 07 липня 1945 – 1992 р., б/д. 31 док. 33 арк.
- 1.40. Спр. 81. «З таборової хроніки», «Людмила Морозова працює і здобуває успіх за успіхом», «Мистецька виставка в Берхтесгадені» та ін. Редакційні статті про художні виставки в еміграційних таборах Німеччини, в яких Морозова Л. М. брала участь. Вирізки з газ. Укр., польськ., нім. мовами. 1945 – 01 липня 1953 р. 5 док. 19 арк.
- 1.41. Спр. 90. Індивідуальні фотографії Морозової Л. М. 1946 – 16 липня 1966 рр. 3 док. 3 арк.
- 1.42. Спр. 91. Групові фотографії Морозової Л. М. на відкритті художніх виставок та серед учнів мистецької школи «Queensboro Society of Art» (США). 1946 – 1950-ті рр. 12 док. 12 арк.
- 1.43. Спр. 93. Альбом з індивідуальними та груповими фотографіями Морозової Л. М., її батьків і родичів; цвинтаря, де похована мати художниці [15 червня 1905] – жовтень 1985. 1 док. 74 арк.

- 1.44. Спр. 94. Альбом з індивідуальними та груповими фотографіями Морозової Л. М., членів її родини та Моргілевського І. В.; видів міст Києва, Самарканда, Північного Кавказу. В альбом вміщений дружній шарж невстановленого автора на Морозову Л. М. (пап., графіт. олів.). 1908 – 1951. 1 док. 135 арк.
- 1.45. Спр 95. Альбом з фотографіями Жураховського А., Лінзбауера К., Нальден-Блакитного Є., Полонської-Василенко Н. Д., Ріхтера С. Т. та ін. осіб, з листівками, фотографіями картин Морозової Л.М., видів та архітектурних пам'ятників міст Києва. 1936 – 1965. 1 док. 142 арк.
- 1.46. Спр. 110. Фотографії видів міст Німеччини. Серпень 1944 р., липень 1949 р., б/д. 12 док. 12 арк.
- 1.47. Спр. 111. Фотографії експозицій художніх виставок, в яких Морозова Л. М. брала участь. 14 червня 1946 – 20 березня 1966 рр. 23 док. 23 арк.
- 1.48. Спр. 112. Фотографії релігійного свята поляків «Boze Ciało» в Ашаффенбурзі (Німеччина). 1946 р. 4 док. 4 арк.
- 1.49. Спр. 121. Паспорт та метрика хрещення Морозової Т. Є. (матері). 22 серпня 1918 р., 5 серпня 1949 р. 2 док. 12 арк.
- Ф. 1308. Радиш Мирослав, український художник театру і живописець. 1940 – 1982 рр.**
- оп. 1. 1940 – 1982**
- 1.50. Спр. 3. Радиш М. Інтерв'ю з кореспондентом журналу «Театральні усмішки» про свою роботу художника-декоратора. Ксерокопія з журналу. б/д. 1 док. 1 арк.
- 1.51. Спр. 4. Репертуари та програми вистав, декорації до яких були створені Радишем М., у постановках театрів України, Німеччини та США. Оригінали, ксерокопії. 1945 – 1955 рр. 31 док. 33 арк.
- 1.52. Спр. 8. Барка В., Купчинський Р., Музика Д. та ін. «Гостина в печерників», «М. Радиш і театр», «Мадонна Радиша» та ін. статті, замітки про життя і творчість художника. Ксерокопії з газ і журн. «Америка», «Обрії», «Свобода» та ін. 1950 – 1982 рр., б/д. 75 док. 39 арк.

1.53. Спр. 10. Бутович М., Гніздовський Я. та ін. «Артист-маляр М. Радиш помер», «Помер Мирослав Радиш» та ін. статті і повідомлення з приводу смерті художника. Ксерокопії з газ. і журн. «Свобода», «Сучасна Україна», «Шлях перемоги» та ін. 1956 р. 14 док. 6 арк.

Ф. 1346. Нитченко (справжнє прізвище Ніценко) Дмитро Васильович, 1905 – 1999, український письменник і літературознавець

оп. 1. 1930 – 1992

1.54. Спр. 14. Нитченко Д. В. Щоденники. Автограф. Зошит, блокнот, окремі аркуші. 1930 – 27 січня 1948 рр. 4 док. 189 арк.

Ф. 1352. Гай-Головко (спр. пр. Головко) Олесь Несторович, український письменник

оп. 1. 1924 – 1999 рр.

1.55. Спр. 23. «Зміни на британському острові». Стаття про Англію. 1950. 1 док. 4 арк.

1.56. Спр. 25. «Возвеличте їх – це ж Україна», «Два концерти» та ін. Статті про музикантів української діаспори. Автограф. 1951, б/д. 5 док. 35 арк.

1.57. Спр. 35. «Мистець з майбутнім». Стаття про живописця Клеха [П. В.]. Ксерокопія автографу. б/д. 2 док. 2 арк.

1.58. Спр. 124. Листи Гай-Головку О. Н. Василенка Р. 1951 – 1992 рр. 9 док. 11 арк.

1.59. Спр. 136. Листи Гай-Головку О. Н. Державина В. 1947 – 1950. 3 док. 4 арк.

Ф. 1366. Бутович Микола Григорович (1895 – 1961), український художник-графік

оп. 1. 1922 – 1998 рр.

1.60. Спр. 25. Бутович М. Г. Епіграми на Барку Василя, Маланюка Є., Олесь Олександра, Осьмачку Т. та ін. Автограф. 1953 – 1954 рр. 34 арк.

1.61. Спр. 26. Бутович М. Г. Епіграми на Борачка С., Гніздовського Я., Самчука У., Січинського В., Холодного П. та ін. Автограф. 1956, 1959 рр. 18 арк.

- 1.62. Спр. 31. Лист Бутовичу М. Г. від Андрусіва П. 8 червня 1948 р. 1 док.
3 арк.
- 1.63. Спр. 32. Лист Бутовичу М. Г. від Борачка С. 22 січня 1949 р. 1 док.
2 арк.
- 1.64. Спр. 37. Листи Бутовичу М. Г. від Дмитренка М. 25 січня 1948
– 2 січня 1949, б/д. 6 док., 7 арк.
- 1.65. Спр. 38. Лист Бутовичу М. Г. від Козака Е. 12 січня 1949. – 2 док.
– 4 арк.
- 1.66. Спр. 42. Лист Бутовичу М. Г. від Лятуринської О. 14 вересня 1949 р.
1 док. 1 арк.
- 1.67. Спр. 45. Лист Бутовичу М. Г. від Січинського В. 19 березня 1948 р.
1 док. 1 арк.

Центральний державний архів зарубіжної україніки

Ф. 22. Черінь Ганна (Грибінська Галина Іванівна, за чоловіком – Паньків, 1924 р. н.), відома українська поетеса, письменниця, громадська діячка (США)

оп. 1. 1945 – 2014 рр.

- 1.68. Спр. 23. Автобіографії. Фрагмент. Англ., укр. мов. Авториз. маш. з
прав., ксерокопія, б/д. 3 док. 5 арк.
- 1.69. Спр. 28. Нотатки з інтерв'ю та телефонних розмов. Автограф, жовтень
2005, б/д. 3 док. 10 арк.

Ф. 23. Документи Українського Православного Братства імені Митрополита Василя Липківського на еміграції, зібрані родиною Валентина та Раїси Кохно (США)

оп. 1. Протодиякон Василь (Потієнко Василь Васильович [1893 (1898) – 1945]), церковний діяч

- 1.70. Спр. 1. Документи (статут, склад Парафіяльної Ради, протоколи засідань, організаційних зборів, список населених пунктів, де перебувають православні українці та ін.) Парафіяльної Ради

- св. Михайлівської Української Православної Парафії в Німеччині, складені протод. Василем (Потієнком В. В.). Нім., укр. Автограф, маш., рук. 04 вересня 1944 – 28 лютого 1945 рр., б.д. 21 док. 27 арк.
- 1.71. Спр. 12. Щоденник протод. Василя (Потієнка В. В.), продовжений Потієнком Ю. В. (сином). Автограф, друк типогр., маш., рук. Додаток: Аркуш із щоденними записами протод. Василя (Потієнка В. В.). 2 док. 14 арк.
- 1.72. Спр. 13. [Протод. Василь (Потієнко В. В.)] Нотатки про УАПЦ в Німеччині та морально-етичні відносини серед української робочої молоді. Без закінчення. Маш. 06 березня 1944 р. 1 док. 8 арк.
- 1.73. Спр. 31. Студентський білет, довідка, трудове посвідчення Потієнка Ю. В. – студента електротехнічного факультету Технічного Університету в м. Карлсруе (Німеччина). Нім., укр., транслітерація українського тексту латинськими літерами. Автограф, друк типогр., маш., рук. Додаток: Запрошення Потієнка Ю. В. на танцювальний вечір Української студентської громади в м. Карлсруе (Німеччина). 1947 – 31 березня 1948 рр., б. д. 4 док. 7 арк.
- 1.74. Спр. 32. Посвідчення Потієнка Ю. В., видані єпископом Мстиславом (Скрипником С. І.), поліцейським відділком в м. Хартмансдорф (Німеччина), Українським Червоним Хрестом в Женеві (відділення в м. Тюрінген /Німеччина/). Англ., нім., укр. Друк типогр., маш., рук. 03 лютого – 30 травня 1945 р. 3 док. 5 арк.
- 1.75. Спр. 34. Документи (сертифікат, водійські права, накази до рапортів, дозволи про короткотермінові звільнення, про військову службу Потієнка Ю. В.) Англ. Автограф, друк. типогр., маш., рук. 25 липня 1950 – 26 липня 1952 рр., б. д. 9 док.
- 1.76. Спр. 35. Записна книжка Потієнка Ю. В. з різноплановою інформацією (адреси, розклад і тези лекцій тощо) та аркуш з нотатками, математичними підрахунками та ін. Англ., нім., укр. Автограф, ксерокопія, друк. Додаток: Ксерокопія сторінок із записної книжки з

повідомленням про смерть та місце поховання батька. [12 квітня – 31 жовтня 1945 р.], б. д. 3 док. 32 арк.

1.77. Спр. 38. Лист Даниленка І. до Потієнка Ю. В. Англ., укр. Рук. [29] червня 1948 р. 1 док. 6 арк.

1.78. Спр. 43. Лист невстановленої особи з підписом «Ярослава» до Потієнка Ю. В. Рук. 09 січня 1948 р. 1 док. 1 арк.

оп. 3. Яременко Аркадій Іванович (1891 – 1979), громадський і церковний діяч, голова Українського Православного Братства імені Митрополита Василя Липківського на еміграції, редактор журналу «Церква й життя»

1.79. Спр. 2. Документи (протоколи засідань, ухвали, нотатки, списки запрошених, порядок денний, звіт та ін.) про участь Яременка А. І. у роботі УПЦР та її Малої Ради. Варіанти. Автограф, авториз., маш., рук., рук. з прав. 16 вересня 1947 – 22 березня 1949 рр., б. д. 21 док. 60 арк.

1.80. Спр. 4. Документи (порядок денний, список парафій, порядок проведення виборів, проект до обговорення, листи та ін.) про участь Яременка А. І. у підготовці до II Церковного з'їзду УАПЦ (С) на еміграції у м. Ашаффенбург (Німеччина). Автограф, авториз. маш., гектогр. з рук. прав., маш., рук., рук. з прав. 22 грудня 1947 – 12 травня 1948 рр., б. д. 6 док. 10 арк.

1.81. Спр. 5. Книга протоколів засідань Парафіяльної Ради Свято-Введенської парафії УАПЦ у м. Ашаффенбург (Німеччина). Варіанти. У справі є резолюція єп. Мстислава (Скрипника) на протокол №9 Засідання Парафіяльної Ради. Автограф, рук. з прав. 07 жовтня 1946 – 13 лютого 1947 рр. 4 док. 29 арк.

1.82. Спр. 6. Документи (протоколи та витяги з них, листи, телеграми, скарга, доповідь ревізійної комісії УАПЦ у м. Ашаффенбург, повістки та ін.) про діяльність Яременка А. І. на посаді голови Парафіяльної Ради Свято-Введенської парафії УАПЦ у м. Ашаффенбург (Німеччина) (нім., транслітерація укр. тексту латиницею, укр.). Автограф, авториз. маш.,

маш., маш. з друк. прав., рук., рук. з прав. 16 вересня 1946 – 10 жовтня 1947, б/д. 80 док. 97 арк.

- 1.83. Спр. 7. Документи (рахунок, поштові квитанції, листи) про замовлення Яременком А. І. церковних посудів (нім., укр.). Друк типогр., рук., рук. з прав. 17 січня 1947 – 3 квітня 1947. 6 док. 8 арк.
- 1.84. Спр. 8. Статути українських громадських організацій у Німеччині, розроблені за участі Яременка А. І. Варіанти, проекти. Автограф, авториз. маш., маш. з рук. прав., маш., рук. Квітень 1945 – 19 грудня 1948, б/д. 9 док. 65 арк.
- 1.85. Спр. 67. Яременко А. І. ([псевдоніми: Парафіянин-Автокефаліст, Автокефаліст-Наддніпрянець, О. Вернигора, Архип Васюченко]). «Всячесному єпископу Платону», «Мудрі й немудрі», «Пастирі й «овечки»» та ін. Статті, нотатки, супровідний лист. Автограф, авториз. маш., маш. з рук. прав., рук. з прав. 4 червня 1946 – 30 грудня 1956, б/д. 23 док. 87 арк.
- 1.86. Спр. 71. Листи Яременка А. І. до митр. Іоанна (Теодоровича). Автограф, авториз. маш., гектар., рук. 27 жовтня 1947 – 29 березня 1948. 9 док. 22 арк.
- 1.87. Спр. 182. Листи свящ. Івана Гаращенко до Яременка А. І. Автограф, маш., маш. з рук. прав., рук., рук. з прав. 5 червня 1946 – 30 грудня 1948. 79 док. 84 арк.
- 1.88. Спр. 183. Листи свящ. Івана (Гаращенко) до Яременка А. І. У справі є список листів свящ. Івана (Гаращенко) до Яременка А. І., складений Дубровським В. Автограф, вир. з газ., друк. типогр., маш., маш. з рук. прав., рук. 3 січня 1949 – 6 червня 1964. 55 док. 89 арк.
- 1.89. Спр. 189. Статути українських громадських та церковно-релігійних організацій у [Німеччині], зібрані Яременком А. І. У справі є інформаційне повідомлення Союзу Земель Соборної України. Автограф, авориз. маш., гектогр., друк. типогр. з рук. прав. 1 лютого 1947 – грудень 1948, б/д. 7 док. 24 арк.

Ф. 51. Митрополит Полікарп (Сікорський Петро Дмитрович, 1875 – 1953), першоієрарх Української автокефальної православної церкви в діаспорі

оп. 1.

- 1.90. Спр. 3. Листи митр. Полікарпа (Сікорського) до громадсько-політичних діячів. Маш., 5 квітня 1950 – 7 вересня 1953. 42 док. 42 арк.
- 1.91. Спр. 9. Вітальні листи та листівки до митр. Полікарпа (Сікорського) від українських громадських та студентських організацій в діаспорі. Англ., нім., укр., фр. Друк типогр., маш., рук. 2 серпня 1949 – 30 грудня 1950, б/д. 31 док. 59 арк.

Ф. 53. Герасименко-Волковинський Полікарп Якович (1900 – 1958), хімік

оп. 1

- 1.92. Спр. 4. Документи (довідка з домової книги, листи від державних відомств Праги, Пілзені, довідки реєстраційного обліку) щодо місця проживання Герасименка-Волковинського П. Я. (нім., чес.). Автограф, друк. типогр., рук. 26 серпня 1931 – 1 червня 1946. 8 док. 8 арк.
- 1.93. Спр. 6. Покази під присягою Кунди В., Забавського В., Антоновича М. про ув'язнення Герасименка-Волковинського П. Я. в Панкрацькій в'язниці за політичними мотивами (нім.). Офіційна копія. Маш., 22 жовтня 1946. 1 док. 1 арк.
- 1.94. Спр. 10. Лист від Герасименка-Волковинського П. Я. до Грановського О. Маш. 27 січня 1947. 1 док. 3 арк.
- 1.95. Спр. 18. Лист від Крупницького Б. до Герасименка-Волковинського П. Я. Маш., рук. 31 жовтня 1947. 1 док. 1 арк.
- 1.96. Спр. 24. Довідка про підтвердження роботи доцентом Герасименка-Волковинського П. Я. в Українському педагогічному інституті імені Михайла Драгоманова у Празі, посвідчення про працевлаштування в Українському університеті в Аугсбурзі професором хімії тощо (нім.,

чес., укр.). Друк. типогр., маш. рук. 12 грудня 1929 – 2 грудня 1949.
5 док. 6 арк.

1.97. Спр. 25. Чорнові записи Герасименка-Волковинського П. Я. про УВУ тощо. У справі є повідомлення про засідання професорської ради філософського факультету УВУ, лист Герасименка-Волковинського П. Я. до ректорату УВУ про необхідність відкриття природничого факультету при УВУ (англ., укр.). Автограф, маш., рук. Червень 1946 – 10 лютого 1947, б/д. 5 док. 30 арк.

1.98. Спр. 32. Богун-Чудинів В. «Др. П. Герасименко», Шляхтиченко М. «Пам'яті проф. Полікарпа Герасименка», «Др. П. Герасименко». Статті, замітка. У справі є вир. з газ. фотографії Герасименка-Волковинського П. Я. (англ., укр.). Друк, типогр. 07 березня 1959, б/д. 4 док. 4 арк.

Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного

1.99. М-14784, од. обл. 29701 Багрянний І. П. – український письменник, генеральний секретар ЦК УРДП виступає на IV з'їзді Української революційно-демократичної партії, 12 – 13 березня 1955 р.

Галузевий державний архів Служби безпеки України

Ф. 13. «Колекція друкованих видань КДБ УРСР». Б. д.

[без оп.]

1.100. Спр. 376. Сборник документов о структуре и характере деятельности «Организации украинских националистов – ОУН» и «Украинской повстанческой армии – УПА»; о методах и приемах агентурно-оперативной работы органов государственной безопасности Украины по ликвидации организованного подполья ОУН и вооруженных банд УПА на территории республики в период 1943 – 1954 гг. В 88 т. Т. 7. Материалы к вопросам тактики и задачах ОУН, дискуссионные материалы. 1943 – 1954 рр., 509 арк.

Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

Ф. 14-2. Наукові роботи

[без оп.]

1.101. Од. зб. 409. Григорій Китастих. Збірник на пошану Г. Китастого (70-річчя з дня народження) виданий Українською Вільною Академією Наук у США (Нью-Йорк, 1980 р.); «Служба Божа» – Г. Китастого (на 4-ох голосний мішаний хор) – США, Детройт, 1956 р. Збірник – 292 арк., друк., ноти; «Служба Божа» – 80 арк., друк., ноти.

1.102. Од. зб. 436. Богдан Певний. Наукові праці. Каталог виставки Михайла Черешньовського в українському музеї. Нью-Йорк. 151 арк.

Ф. 49. Авраменко В. К. [Василь Кирилович (10 (22). 03. 1895 – 6. 05. 1981) – танцюрист, хореограф, дослідник і знавець українського народного танцю; актор; кінорежисер]

[без оп.]

1.103. Од. зб. 86. Листи Давиденко Андрія до Авраменка В. К.

1.104. Од. зб. 277. Листи Погорецького М. до Авраменка В. К. 1949 р. – 1956 р. Рукопис, машинопис. 12 арк. 5 листів.

1.105. Од. зб. 650. Листи Авраменка В. До Китастого та капели бандуристів. 25. 07. 1949. Копія машинопису. 1 арк. 1 док.

1.106. Од. зб. 721. Листи Авраменка В. До Маценка. 1945. Копія машинопису. 2 арк. 2 док.

Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України

Ф. 169. Одарченко П. В.

[без оп.]

- 1.107. Од. зб. 62. Листи Світозара Драгоманова до П. В. Одарченка (з Регенсбурга, Рочестера). 1948 – 1951 рр. 9 док. 11 арк.
- 1.108. Од. зб. 72. Листи Михайла Ореста до П. В. Одарченка (з Авгсбурга). 1951 р. Ксерокопії автографів. 8 док. 15 арк.
- 1.109. Од. зб. 75. Листи Т. Осьмачки до Одарченка П. В. 1948 – 1951 рр. Автографи. 7 док. 11 арк.
- 1.110. Од. зб. 78. Фотопортрет Тодося Осьмачки. Оригінал. Б/д. 1 арк.
- 1.111. Од. зб. 95. Листи й вітальна листівка М. Ореста до М. Ф. Одарченко. 11. 07. – 26. X. 1949 р. Німеччина. Автографи. 7 док. 12 арк.
- 1.112. Од. зб. 96. Листи М. Ореста до М. Ф. Одарченко (1) та П. В. Одарченка; новорічна вітальна листівка родині Одарченків. 04. 01. – 09. 11. 1959 р. Німеччина. Автографи. 4 док. 9 арк.
- 1.113. Од. зб. 97. Листи М. Ореста до П. В. Одарченка, М. Ф. Одарченко (1) та Павла Одарченка (1). 01. 01. – 07. 12. 1951 р. Німеччина. Автографи. 9 док. 10 арк.
- 1.114. Од. зб. 103. Фото П. В. Одарченка. Фотопортрет П. В. Одарченка. Німеччина, Авгсбург, 1948 р. США, 1980 – 1989 рр. Фото. 5 арк.
- Ф. 172. Багрянний Іван Павлович (псевд., справж. прізвище Лозов'яга; 1906 – 1963) – український поет, письменник і драматург, громадський і політичний діяч. 1927 – 1969 рр.**
- [без оп.]**
- 1.115. Од. зб. 17. Багрянний І. П. Листи до Д. В. Нитченка. 10. X. 1948 р. – 20. VII. 1963 р. 25 арк.
- Ф. 195. Самчук Улас**
- [без оп.]**
- 1.116. Од. зб. 320. Листи У. О. Самчука до І. Багряного. 06. 03. 1950 р. – 15. 12. 1955 р. 12 арк.
- 1.117. Од. зб. 464. Лист Самчука У. О. до Гірняка Й. 18. XI. 1955 р. Торонто. Машинопис, копія. 1 арк.

- 1.118. Од. зб. 720. Листи до Леоніда [Полтави]. 03. X. 1949 – 02. III. 1964 рр.
Машинописна копія. 3 арк.
- 1.119. Од. зб. 1037. Лист І. Багряного до У. О. Самчука. 26. 05. 1958 р. 2 арк.
- 1.120. Од. зб. 1081. Лист Воскобійника М. до Самчука У. О. 26. XI. 1946 р.
(Новий Ульм) – 11. I. 1976 р. Філадельфія. Авторизований машинопис.
4 док. 6 арк.
- 1.121. Од. зб. 1343. Ю. Шерех (Шевельов). Листи до У. О. Самчука. 05. I.,
20. II. 1946 р. Фюрт. Авторизов. Машинопис. 2 док. 2 арк.
- 1.122. Од. зб. 1664. Фото Уласа Самчука з: 1) О. Сацюком (1941 р.);
2) В. Петровим (1942 р.); 3) Й. Гірняком (1948 р.); 4) Ю. Лавриненком
– Дивничем (1955); 5) І. Багряним (1959 р.); 6) Ю. Реваєм (1966 р.);
7) родиною Ребрик (1969 р.); 8) Ю. Стефаніком (1975 р.);
9) Б. Олександрівом (1977 р.); 10) В. Скорупським (1981 р.);
11) С. Скрипником (1942 р.). 1941 – 22. II. 1981 р. Фотографія. 11 арк.
- 1.123. Од. зб. 1667. Фото Уласа Самчука. 1942 – 1972 рр. Фотографії,
автограф. 6 фотографій.
- 1.124. Од. зб. 1668. Групове фото У. Самчука з Є. Маланюком,
Ю. Шерехом, В. Баркою та І. Костецьким [сер. 1940-х рр.]. Фотографія.
1 од.
- 1.125. Од. зб. 1670. Групові фотографії з I-го з'їзду «Мистецького
Українського Руху» (Об'єднання укр. письменників в таборах
Німеччини. 1945 – 1948 рр.). 1945 р., Ашафенбург; 1946 р., Аугсбург.
Фоторепродукція. 3 фото.
- 1.126. Од. зб. 1671. Групова фотографія з Жіночого з'їзду в таборі
Цуфенгаузен, Німеччина. Серпень 1948 р. Фотографія. 10 од.
- 1.127. Од. зб. 1672. Фото Уласа Самчука з дружиною та Ольгою й Миколою
Приходьками. 1949 р. Торонто. Фотографія, автограф олівцем. 1 арк.
- 1.128. Од. зб. 1682. Фото У. Самчука з: 1) Гр. та Р. Костюками, Ганною
Ширей; 2) Ю. Шевельовим (Шерехом); 3) Ю. Шевельовим, Теодором
та Григорієм Костюками; 4) О. Тарнавським, Г. Ширей,

Ю. Шевельовим, родиною Костюків, М. Гарнавською, Докією Гуменною. 28 – 29. X. 72 р., Нью-Йорк. Фотографії. Автограф. 4 фото.

Ф. 216. Орест М. К.

[без оп.]

- 1.129. Од. зб. 12. Листівка М. Ореста до О. Г. Ізарського (Мальченка). 01. VIII. 1950 р. Німеччина. Автограф. 1 арк.
- 1.130. Од. зб. 13. Листівка М. Ореста до П. Кониського. 21. IX. 1948 р. Німеччина. Автограф. 1 арк.
- 1.131. Од. зб. 27. Лист М. Антоновича до М. Ореста. 27. XII. 1961 р. Канада. Авторизован. Машинопис. 1 арк.
- 1.132. Од. зб. 31. Лист Т. Балабана до М. Ореста. 08. VI. 1949 р. США. Автограф. 2 арк.
- 1.133. Од. зб. 32. Лист. Г. Батрака до М. Ореста. 21. III. 1946 р. Німеччина. Автограф. 2 арк.
- 1.134. Од. зб. 35. Вітальні листівки Д. Безбородька до М. Ореста. 1947, 1951 рр. та б.д. Німеччина, США. Автографи. 3 арк.
- 1.135. Од. зб. 42. Листи Ю. Бойка до М. Ореста. Мюнхен, 14. XII. 1948 р.; 03 – 10. VII. 1953 р. Авторизов. машинопис. 3 док. 3 арк.
- 1.136. Од. зб. 66. Лист О. Бориславського до М. Ореста. 17. V. 1950 р. Канада. Автограф. 2 арк.
- 1.137. Од. зб. 68. Листи І. Борщака до М. Ореста. 25. I. – 18. II. 1949 р. Франція. Авторизовані машинописи. 2 док. 2 арк.
- 1.138. Од. зб. 86. Лист З. Бургардт-Клен до М. Ореста. 03. IV. 1950 р. Австрія. Автограф. 3 арк.
- 1.139. Од. зб. 97. Листи й листівка Б. Війтенка до М. Ореста. 21. IV. 1949 р.; 08. IV. – 01. XI. 1950 р. Англія. 5 док. 5 арк.
- 1.140. Од. зб. 105. Листівки О. Воропая (Степового) до М. Ореста. 20. XI. 1946 р., 03. I. 1953 р. Англія, Німеччина. Автограф. 2 арк.

- 1.141. Од. зб. 109. Листівки М. Воскобійника та повідомлення СУЖ на еміграції (за підписом М. Воскобійника) до М. Ореста. Німеччина. 18. II та б. д. 1947 р. Автографи, авториз. машинописи та копія. 3 док. 4 арк.
- 1.142. Од. зб. 112. Листи Валентина Гаєвського до М. Ореста; листівка. Лист Олени Гаєвської до М. Ореста. 03. IX. 1947 р.; 27. III. 1948 р. Німеччина. Автограф. 3 док. 4 арк.
- 1.143. Од. зб. 113. Листи В. Гайдарівського до М. Ореста. 1946 р. 01. I. – 15. I та б. д. Німеччина. Автографи. 3 арк.
- 1.144. Од. зб. 114. Листи та вітальна листівка В. Гайдарівського до М. Ореста. 14. IV. 1947 – 10. IV. 1949 р., б. д. Німеччина. Автографи. 5 арк.
- 1.145. Од. зб. 115. Листи та листівка В. Гайдарівського до М. Ореста. 11. II. 1949 та б. д. Німеччина. Автограф. 3 док. 5 арк.
- 1.146. Од. зб. 122. Листи В. Гарбера до М. Ореста. 11. VI – 06. VIII. 1950 р. США. Автографи. 3 док. 3 арк.
- 1.147. Од. зб. 140. Листи й листівки О. Головка до М. Ореста. 04. XI. – 18. XII. 1945 р.; 30. XI. – 10. XII. 1949 р. Німеччина. Автографи. 4 док. 5 арк.
- 1.148. Од. зб. 141. Листи О. Головка до М. Ореста. 29. III. – 16. XII. 1950 р. США. Автографи. 2 док. 4 арк.
- 1.149. Од. зб. 148. Листи й листівка Вол. Гординського до М. Ореста. 03. IV. – 02. XII. 1947 р. Німеччина. Автограф. 5 док. 7 арк.
- 1.150. Од. зб. 149. Листи й листівки Волод. Гординського до М. Ореста. 03. III. – 26. X. 1948 р. Німеччина. Автографи. 6 док. 8 арк.
- 1.151. Од. зб. 150. Поштовий грошовий переказ з листом на звороті та листівка Вол. Гординського до М. Ореста. 1949 р. Німеччина. Автографи. 2 док. 2 арк.

- 1.152. Од. зб. 156. Листи Св. Гординського до М. Ореста. 08. III.
– 05. XII. 1946. Мюнхен, Фрайсбург. Автографи. 2 док + 1 док. 10 арк.
+ 1 арк.
- 1.153. Од. зб. 157. Листи Св. Гординського до М. Ореста. 22. III
– 27. XII. 1947 р. Мюнхен, Нью-Йорк. Автографи. 4 док. 4 арк.
- 1.154. Од. зб. 161. Листівки Б. Гомовського до М. Ореста. 20. IV.
– 01. IX. 1948. Німеччина. Автографи, авториз. машинопис. 5 док. 5 арк.
- 1.155. Од. зб. 164. Листи Н. Гроссера (N. Grosser) до М. Ореста. 02. II.
– 09. VII. 1951 р. Німеччина. Авторизован. Машинопис. 5 док. 5 арк.
- 1.156. Од. зб. 166. Листи І. Гурина до М. Ореста. Грац, Бремен. 23. I.
– 11. III. 1950 р. Автографи. 4 док. 8 арк.
- 1.157. Од. зб. 167. Листи і листівка І. Гурина до М. Ореста. США. 30. III.,
19. XII. 1950 р. Автографи, друк. 2 док. 4 арк.
- 1.158. Од. зб. 168. Листи І. Гурина до М. Ореста. США. 28. IV.
– 10. VII. 1950 р. Автографи. 3 док. 4 док.
- 1.159. Од. зб. 169. Листи І. Гурина до М. Ореста. США. 26. VIII
– 30. XII. 1950 р. Автографи. 4 док. 5 арк.
- 1.160. Од. зб. 170. Листи й листівки І. Гурина до М. Ореста. США. 21. I.;
26. II. 1951 р. Автографи, друк. 2 док. 10 арк.
- 1.161. Од. зб. 171. Листи й листівки І. Гурина до М. Ореста. США. 18. III
– 25. VIII. 1951 р. Автографи. 4 док. 6 арк.
- 1.162. Од. зб. 172. Листи й листівки І. Гурина до М. Ореста. США. 15. IX.
– 15. XII. 1951 р. Автографи. 3 док. 8 арк.
- 1.163. Од. зб. 174. Лист і листівка І. Гурина до М. Ореста. США. 04. X.
– 31. XII. 1953 р. Автографи. 2 док. 3 арк.
- 1.164. Од. зб. 184. Листи Я. Гурського до М. Ореста. 05. X. 1951 р.; 02. I.
– 01. II. 1955 р. США. Автографи. 3 док. 3 арк.
- 1.165. Од. зб. 190. Листи О. Д. Даліна до М. Ореста. 17. IV – 21. IV. 1951 р.
Німеччина. 2 док. 2 арк.

- 1.166. Од. зб. 205. Лист М. Деркача до М. Ореста. 12.І. 1947 р. Німеччина.
Автограф. 1 арк.
- 1.167. Од. зб. 211. Вітальні листівки Т. [Дзюбишина] до М. Ореста.
29. IV. 1948 р.; б.д. Німеччина. Автографи. 2 арк.
- 1.168. Од. зб. 212. Лист М. Дмитренка до М. Ореста. 03. X. 1948 р.
Німеччина. Авторизован. машинопис. 1 арк.
- 1.169. Од. зб. 225. Листівки О. Дрогомирецької до М. Ореста. Німеччина.
24. II. – XI. 1949 р.; б. д. Автографи. 3 док. 3 арк. + 1 арк.
- 1.170. Од. зб. 230. Лимсти й листівки Ст. Душенка до М. Ореста. 05. II.
– 28. IV. 1947 р. Німеччина. Автограф, авторизов. машинопис. 5 док.
5 арк.
- 1.171. Од. зб. 233. Лист та листівки Ст. Душенка до М. Ореста. 05. I. 1949
– 06. I. 1950 рр. Німеччина. Авторизован. машинопис. 3 док. 3 арк.
- 1.172. Од. зб. 237. Листи В. Завітневича (В. Катрана) до М. Ореста. 09. III.
– 22. III. 1947 р. Німеччина. 2 док. 3 арк.
- 1.173. Од. зб. 239. Листи й листівка В. Завітневича до М. Ореста. 01. IV.
– 18. X. 1948 р. Німеччина, США. Автографи. 5 док. 6 арк.
- 1.174. Од. зб. 240. Листи й листівка В. Завітневича до М. Ореста. 08. II.
– 08. XII. 1949 р. США. Автографи. 3 док. 3 арк.
- 1.175. Од. зб. 252. Листи Людмили Зуєвської до М. Ореста. Ляйпгайм, табір
переміщ. осіб. 03. IV. – 08. VIII. 1949 р. Автографи. 4 док. 8 арк.
- 1.176. Од. зб. 253. Листи Людмили Зуєвської до М. Ореста. Німеччина,
табір; США. 28. IV. – 03. XII. 1949 р. Автографи. 4 док. 5 арк.
- 1.177. Од. зб. 254. Листи Людм. Зуєвської до М. Ореста. США. 19. II.;
24. IV – 13. XI. 1950 р. Автографи. 4 док. 4 арк.
- 1.178. Од. зб. 255. Листи Людм. Зуєвської до М. Ореста. США. 07. V.
– 14. X. 1950 р. Автографи. 4 док. 4 арк.
- 1.179. Од. зб. 256. Листи Людм. Зуєвської до М. Ореста. США. 21. I.;
13. III. 1951 р. Автографи. 2 арк.

- 1.180. Од. зб. 279. Листівки О. Ізарського (Мальченка) до М. Ореста. Записка. 06. I. – 12. IV. 1947 р. Мюнхен. Автографи. 9 док. 8 арк. + 1 арк.
- 1.181. Од. зб. 281. Листи й листівки О. Ізарського (Мальченка) до М. Ореста. 05. I. – 16. IV. 1948 р. Мюнхен. Автографи. 11 док. 11 арк.
- 1.182. Од. зб. 282. Листи О. Ізарського (Мальченка) до М. Ореста. 23. IV. – 17. 10. 1948 р. Мюнхен. Автографи. 9 док. 12 арк.
- 1.183. Од. зб. 286. Лист, вітальна листівка О. Ізарського (Мальченка) до М. Ореста. 14. I. 1951 р. [США]. Автограф, машинопис. 3 арк.
- 1.184. Од. зб. 311. Лист і вітальна листівка Б. Карачевича до М. Ореста. 05. XII. 1950 р. США. Автограф. 2 арк.
- 1.185. Од. зб. 315. Лист Г. Карпової до М. Ореста. [1946]. Автограф зеленим олівцем. 1 арк.
- 1.186. Од. зб. 316. Листівки Г. Карпової до М. Ореста. Німеччина. 13. I. – 10. IV. 1947 р. Автографи. 2 арк.
- 1.187. Од. зб. 318. Листи Г. Карпової та П. Карпова до М. Ореста. Німеччина. 10. V. – 11. XII. 1948 р. Автографи. 2 док. 4 арк.
- 1.188. Од. зб. 319. Листівки Г. Карпової (з додатком рукою П. Карпова) до М. Ореста. Німеччина. 18. I. 1949 р. та б. д. Автографи. 2 арк.
- 1.189. Од. зб. 326. Лист Кибалюка Н. до М. Ореста. 16. XII. 1945 р. [Німеччина]. Автограф. 1 арк.
- 1.190. Од. зб. 331. Лист Ів. Коваліва до М. Ореста. Ляндек, Австрія. 10. XI. 1947 р. Автограф. 2 арк.
- 1.191. Од. зб. 332. Листівки І. Коваліва до М. Ореста. Ляндек, Австрія; Італія. 01. I. – 14. IX. 1948 р. Автографи. 5 арк.
- 1.192. Од. зб. 333. Листи Ів. Коваліва до М. Ореста. Австрія, Канада. 10. III. – 24. XII. 1948 р. Автографи. 5 док. 9 арк.
- 1.193. Од. зб. 335. Листи Ів. Коваліва до М. Ореста. Канада. 14. X. 1948 р.; 06. IV.; 12. IV. 1949 р. Автографи. 3 док. 3 арк.
- 1.194. Од. зб. 336. Листи й вітальна листівка Ів. Коваліва до М. Ореста. Канада. 04. I. – 29. XII. 1949 р. Автографи. 4 док. 6 арк.

- 1.195. Од. зб. 337. Лист Ів. Коваліва до М. Ореста. Канада, 04. IV. 1950 р.
Автограф. 3 арк.
- 1.196. Од. зб. 343. Листівки С. Кокота до М. Ореста. 01. I. – 08. IX. 1947 р.
Німеччина. Автографи, авториз. машинопис. 4 арк.
- 1.197. Од. зб. 345. Лист і листівки С. Кокота до М. Ореста. 02. II.
– 03. VI. 1948 р. Німеччина. Автографи, автор. Машинопис. Різні
розміри. 4 док. 4 арк.
- 1.198. Од. зб. 346. Листівки С. Кокота до М. Ореста. 22. X. – 24. XII. 1949 р.
Німеччина. Авторизовані машинописи. 4 арк.
- 1.199. Од. зб. 349. Листи М. Колянківського до М. Ореста. 21. I. 1947 р.;
26. II. 1949 р.; б. д. Німеччина. Авторизован. машинопис. 3 док. 3 арк.
- 1.200. Од. зб. 350. Вітальні листівки М. Колянківського до М. Ореста. 10. I.
– 30. IV. 1948 р.; 05. I. 1949 р. Німеччина. Автографи. 3 арк.
- 1.201. Од. зб. 359. Лист І. Костецького до М. Ореста. 01. VIII. 1951 р.
Мюнхен. Автограф. 1 арк.
- 1.202. Од. зб. 401. Листи Д. Кошельняк до М. Ореста [1946]. Німеччина.
Автографи олівцем. 2 док. 2 арк.
- 1.203. Од. зб. 402. Листи Д. Кошельняк до М. Ореста. 01. I. – 18. VII. 1946 р.
Німеччина. Автографи олівцем. 4 док. 4 арк.
- 1.204. Од. зб. 404. Листи від дітей Кошельняків (Леоніда і Мирослави) і
листівка до М. Ореста. 26. XI. 1946 – 01. I. 1947 рр. Німеччина.
Автографи. 4 док. 4 арк.
- 1.205. Од. зб. 405. Листівки родини Кошельняків до М. Ореста. 06. I.
– 30. XII. 1947; I. – 13. X. 1949 р. Німеччина. Автографи. 5 док. 5 арк.
- 1.206. Од. зб. 415. Лист О. Кривошия до М. Ореста. 24. VII. 1947 р.
Аргентина. Машинопис. 1 арк.
- 1.207. Од. зб. 418. Лист та листівки Володимира і Тетяни Кривуличів до
М. Ореста. 07. XI. 1951 р. Німеччина, США. Автографи. 3 док. 4 арк.
- 1.208. Од. зб. 424. Листи Т. Кропив'янського до М. Ореста. Австралія.
14. IV. – 07. VIII. 1949 р. Автографи. 3 док. 3 арк.

- 1.209. Од. зб. 425. Лист Т. Кропив'янського до М. Ореста. Австралія. 15. I. 1950 р. Автограф. 1 арк.
- 1.210. Од. зб. 441. Лист Ригора Крушини (Гр. Козака) до М. Ореста. 23. III. 1947 р. Німеччина. Автограф білоруською мовою. 2 арк.
- 1.211. Од. зб. 448. Листівки Т. Курпіти до М. Ореста. 10. I. 1947 – 17. XII. 1959 рр.; б. д. Німеччина, США. Автографи. 6 арк. + 1 арк.
- 1.212. Од. зб. 463. Листівки Т. Лапичака до М. Ореста та записка (б. д.) 15. I. – XII. 1948 р. Німеччина. Автограф, авториз. машинопис. 7 док. 7 арк.
- 1.213. Од. зб. 466. Лист і листівки Т. Лапичака до М. Ореста. 03. I. – 19. IV. 1949 р. Німеччина. Автограф, авториз. машинопис. Різні розміри. 3 док. 3 арк.
- 1.214. Од. зб. 468. Листівки О. Ларушкіної до М. Ореста. Німеччина, 02. V. 1948 р.; 22. V.; 21. XI. 1949 р. Автографи. 3 арк.
- 1.215. Од. зб. 469. Листи О. Ларушкіної до М. Ореста. Німеччина. 01. V. – 20. VIII. 1949 р. Автографи. 2 док. 7 арк.
- 1.216. Од. зб. 470. Листи О. Ларушкіної до М. Ореста. Німеччина. 05. VII.; 25. IX. 1949 р. та б. д. Автограф. 3 док. 3 арк.
- 1.217. Од. зб. 471. Листівки О. Ларушкіної до М. Ореста. Німеччина. 03. I. 1950 р. та б. д. Автографи. 2 арк.
- 1.218. Од. зб. 472. Листи й листівка О. Лашенка до М. Ореста. 10. II.; 23. VII. [?]; 28. VIII. [1947]. Німеччина. Автографи. 3 док. 3 арк.
- 1.219. Од. зб. 474. Листи й листівка О. Лашенка до М. Ореста. 02. I. – 3. XII. 1948 р. Німеччина. Автографи, авторизов. машинопис. 4 док. 4 арк.
- 1.220. Од. зб. 475. Листівки Марії Леванісів до М. Ореста. США. 15. I.; 24. IV. 1951. Автографи, друк. 2 док. 3 арк.
- 1.221. Од. зб. 478. Лист та різдвяна листівка родини Леванісів до М. Ореста. США, 19. XI.; 31. XII. 1951 р. Автографи, друк. 2 док. 3 арк.

- 1.222. Од. зб. 502. Листівки Л. Лимана до М. Ореста. Німеччина, 1949 р.; б. д. Автографи. 4 док. 4 арк.
- 1.223. Од. зб. 504. Листи Л. Лимана до М. Ореста. 28. IX. – 05. XI. 1950 р. США. Автографи. 2 док. 4 арк.
- 1.224. Од. зб. 518. Листи, листівка (б. д.), записка Т. Личманенко до М. Ореста. 25. IV. – 26. VI. 1949 р. Німеччина, США. Автографи. Різні розміри. 4 док. 5 арк.
- 1.225. Од. зб. 519. Листи Т. і Ж. Личманенків до М. Ореста. 03. X. – 31. XII. 1949 р. США. Автографи. 4 док. 10 арк.
- 1.226. Од. зб. 525. Листівки вітальні В. Лук'янович до М. Ореста. 2. I. – 29. XII. 1950 р. Франція. Автографи. 5 док. 5 арк.
- 1.227. Од. зб. 539. Листівки В. Марченка до М. Ореста. 16. I. 1947 р.; 31. I. – 30. X. 1951 р. Мюнхен. Автографи, авторизован. машинопис. 20 арк. + 1 арк.
- 1.228. Од. зб. 543. Листи З. Мацик до М. Ореста. 01. I. – 28. XII. 1949 р. Німеччина. Автографи. 6 док. 10 арк.
- 1.229. Од. зб. 546. Листи М. Мацкевича до М. Ореста. 28. III. – 25. IV. 1950 р. Німеччина. Автографи. 4 док. 5 арк.
- 1.230. Од. 555. Листи й листівка Вол. Міяковського до М. Ореста. 18. IV. – 11. XII. 1949 р. Німеччина. Автографи. 6 док. 6 арк.
- 1.231. Од. зб. 577. Листи Дм. Нитченка до М. Ореста. Австралія. 06. VII. – 08. XII. 1950 р. Автографи. 3 док. 7 арк.
- 1.232. Од. зб. 595. Листівка й листи М. Одарченко (П. Одарченка) до М. Ореста. Німеччина. 06. I. – XI. 1949 р. Автографи. 8 док. 20 арк.
- 1.233. Од. зб. 597. Лист М. Одарченко і листівки П. Одарченка до М. Ореста. Німеччина. 02. I. – 14. V. 1950 р. Автографи. 4 док. 4 арк.
- 1.234. Од. зб. 627. Листівка О. Омельчука до М. Ореста. 10. IV. 1947 р. Німеччина. Автограф. 1 арк.
- 1.235. Од. зб. 630. Листівки Т. Онуферка до М. Ореста. Міттенвальд, Мюнхен. 07. I. – 20. XII. 1948 р. Автографи. 4 арк.

- 1.236. Од. зб. 631. Листи Т. Онуферка до М. Ореста. Німеччина. 05. V. – 25. XII. 1948 р. Автографи. 3 док. 4 арк.
- 1.237. Од. зб. 632. Листівки Т. Онуферка до М. Ореста. Німеччина. 07. I. – 15. VIII. 1949 р. Автографи. 6 док. 6 арк. + 1 арк.
- 1.238. Од. зб. 642. Листи І. Ю. Остапенка до М. Ореста. 13. 05. – 16. 10. 1949 р. Німеччина, США. Автографи. 2 док. 2 арк.
- 1.239. Од. зб. 646. Листівки П. Павловича (Ап. Трембова) до М. Ореста. Телеграма Ірини Павлович до М. Ореста. 11. IV. – 26. XII. 1947 р., б. д. Німеччина. Автограф, друк. 7 док. 6 арк. + 1 арк.
- 1.240. Од. зб. 647. Листи П. Павловича (А. Трембова) до М. Ореста. 14. IV. – 22. XII. 1947 р. Німеччина. Автографи. 7 док. 10 арк.
- 1.241. Од. зб. 648. Листи П. Павловича (А. Трембова) до М. Ореста. 02. I. – 30. XII. 1948 р. Німеччина. Автографи. 10 док. 16 арк.
- 1.242. Од. зб. 649. Лист та листівки П. Павловича (А. Трембова) до М. Ореста. 28. IV. 1948 р.; 01. I. – 23. IV. 1949 р. Німеччина. Автографи. 4 док. 5 арк.
- 1.243. Од. зб. 650. Листи та листівки Ап. Трембова до М. Ореста. 24. X. – 19. XII. 1949 р. США, Німеччина. Автографи. 4 док. 6 арк.
- 1.244. Од. зб. 683. Листи П. Плюйка (Половецького) до М. Ореста. 17. I. – 19. X. 1946 р. Німеччина. Автографи. 2 док. 2 арк.
- 1.245. Од. зб. 684. Листи Половецького до М. Ореста. 23. III. – 30. III. 1946 р. [Німеччина]. Авторизовані машиноп. копії. 2 док. 2 арк.
- 1.246. Од. зб. 686. Листи й листівка П. Плюйка до М. Ореста. 14. I. – 01. V. 1947 р. Німеччина. Автографи. 3 док. 3 арк.
- 1.247. Од. зб. 687. Листівки Ол. Повстенка до М. Ореста. 01. I. – 11. XII. 1949 р. Німеччина, Італія. Автографи. 3 док. 3 арк.
- 1.248. Од. зб. 688. Листи й листівка Ол. Повстенка до М. Ореста. 13. III. – 08. X. 1950 р. США. Автографи. 4 док. 9 арк.
- 1.249. Од. зб. 719. Листи й листівки П. Роенка до М. Ореста. Італія. 31. I. – 31. III. 1949 р. Автографи олівцем та чорнилом. 5 док. 8 арк.

- 1.250. Од. зб. 749. Листи В. Рошка до М. Ореста. 11. VIII. 1947 р. Бельгія.
Автограф. 2 док. 2 арк.
- 1.251. Од. зб. 757. Лист У. Самчука до М. Ореста. 22. II. 1948 р. Німеччина.
Авторизована машоноп. копія. 1 арк.
- 1.252. Од. зб. 799. Листи Г. Селегень до М. Ореста. Німеччина. 31. X.
– 27. XII. 1947 р. Автографи. 4 док. 6 арк.
- 1.253. Од. зб. 802. Листи й листівки Г. Селегень до М. Ореста. Німеччина,
США. 14. I. – 05. XI. 1949 р. Автографи. 6 док. 7 арк.
- 1.254. Од. зб. 803. Листи М. Селешка до М. Ореста. 08. IX. – 22. XII. 1946 р.
Німеччина. Автограф, авторизов. машинопис. 4 док. 4 арк.
- 1.255. Од. зб. 804. Листи М. Селешка до М. Ореста. 16. X. – 21. XII. 1946 р.
Німеччина. Авторизовані машинописи. 5 док. 7 арк.
- 1.256. Од. зб. 805. Листівки М. Селешка до М. Ореста. 31. XII. 1946
– 08. V. 1948 рр. Німеччина. Авторизов. машинопис. 5 док. 5 арк.
- 1.257. Од. зб. 828. Листи й листівки Я. Славутича до М. Ореста. Мюнхен.
02. III. – 16. V. 1948 р. Автографи, авториз. машинописи. 4 док. 4 арк.
- 1.258. Од. зб. 873. Лист та листівка М. Стедюка (?) до М. Ореста. 18. IV.
– 25. VI. 1946 р. Німеччина. Автографи. Різні розміри. 2 док. 2 арк.
- 1.259. Од. зб. 874. Листівки М. Степаненка до М. Ореста. 18. XI.
– 11. XII. 1946 р. Німеччина. Автографи. 2 док. 2 арк.
- 1.260. Од. зб. 877. Лист Л. і Є. Стодиків до М. Ореста. 26. III. 1950 р. США.
Автограф. 1 док. 2 арк.
- 1.261. Од. зб. 892. Листи В. Інгула до М. Ореста. 09. I. – 15. III. 1949 р.
Австралія. Автографи. 2 док. 2 арк.
- 1.262. Од. зб. 893. Листи Ан. Усенка до М. Ореста. 06. IX. 1949 р. та б. д.
США. Автографи. 2 док. 3 арк.
- 1.263. Од. зб. 899. Листи й листівка Ст. Федорівського до М. Ореста.
14. IV. – кін. XII. 1947 р. Німеччина. Автографи. 3 док. 3 арк.
- 1.264. Од. зб. 900. Листи С. Федорівського до М. Ореста. 09. IV. – 14. XI.
1949 р. Німеччина, США. Автографи. 2 док. 3 арк.

- 1.265. Од. зб. 910. Листи Н. Хінкулової до М. Ореста. 28. VII. 1947 р.; 08. VI. 1948 р. Німеччина. Автографи. 2 док. 2 арк.
- 1.266. Од. зб. 917. Лист та листівки А. Цівчинської до М. Ореста. Новий Ульм, Аугсбург. 04. IV. – XII. 1949 р. Автографи, авториз. машинопис. 4 док. 5 арк.
- 1.267. Од. зб. 918. Листи А. Цівчинської до М. Ореста. Австралія. 23. III. – 28. XII. 1950 р. Автограф, авториз. машинописи. 5 док. 9 арк.
- 1.268. Од. зб. 928. Листівки Дм. Чижевського до М. Ореста. 22. I. 1949 – 19. X. 1960 р. Німеччина. Автограф, авториз. машинопис. 3 док. 3 арк.
- 1.269. Од. зб. 955. Лист Ю. Шевельова (Шереха) до М. Ореста. 10. XII. 1945 р. Німеччина. Авторизована машинописна копія. 1 арк.
- 1.270. Од. зб. 957. Листи Ю. Шереха (Ткачука) до М. Ореста. 08. VI. – 14. IX. 1946 р. Німеччина. Авториз. машинопис. 2 док. 2 арк.
- 1.271. Од. зб. 1261. Пріцак Омелян «Великий каган наш Володимир». 16. I. 1947 р. Німеччина. Автограф, машинопис з правками і додатками. 10 арк.
- 1.272. Од. зб. 1315. «До селян всього світу». Б. д. Машинопис. Копія з правками. 11 арк.
- 1.273. Од. зб. 1316. Звернення громадян, наказ коменданта та ін. матеріали табору «Сомме-казерне». Відкритий лист до таборової ради. 1946 р. Автограф, друк, копія. 7 арк. + 4 арк.
- 1.274. Од. зб. 1319. Звернення «Архива російської еміграції» до М. Ореста. 13. II. 1951 р. Мюнхен. Друк на бланку. 1 арк.
- 1.275. Од. зб. 1320. Звернення-пропозиція Press-Buro der Russischen emigration до М. Ореста. 18. VI. 1951 р. Мюнхен. Друк на бланку. 1 арк.
- 1.276. Од. зб. 1327. Програми мовознавчих конференцій УВАН. Список осіб, які виступатимуть на зборах Аугсбурзького об'єднання УВАН. V. – VIII. 1946 р.; б. д. Автограф, машинопис. 3 арк.

- 1.277. Од. зб. 1331. Газета «Неділя» (тижневик українського табору в Швайнфурті). 1945 – 1951 рр. Німеччина. Газетний друк (укр. текст латинськими літерами). 61 арк.
- 1.278. Од. зб. 1332. Добірка української тижневої газети «Слово». 18. 11. 1945 – 21. 04. 1946 р. Регенсбург, Німеччина. Газетний друк. 27 арк.
- 1.279. Од. зб. 1338. Карикатура з віршем-епіграмою на Блавацького. Б. д. Автограф. 1 арк.
- 1.280. Од. зб. 1355. Бюлетень «На чужині». 13. 10. – 17. 11. 1946 р.; 10. 05. – 13. 12. 1947 р.; 07. 02. 1948 р. Німеччина. Газетний друк. 111 арк.
- 1.281. Од. зб. 1359. Газ. «Голос народа» (№1 – 50). 21. 01. – 30. 12. 1951 р. Мюнхен. Газетний друк. 40 арк.
- 1.282. Од. зб. 1362. Добірка українського часопису «Наше життя». 20. 03. – 19. 12. 1946 р. Німеччина. Газетний друк. 23 арк.
- 1.283. Од. зб. 1363. Добірка українського часопису «Наше життя». 22. 01. – 24. 11. 1947 р. Німеччина. Газетний друк. 72 арк. + 1 арк.
- 1.284. Од. зб. 1367. Окремі номери газети «Нові дні». 30. 12. 1945 р.; 28. 04. 1946 р. Австрія, Зальцбург. Газетний друк. 3 арк.
- 1.285. Од. зб. 1377. Газета «Сьогодні» (Література – наука – мистецтво). Листопад – грудень 1947 р. Німеччина. Газетний друк. 16 арк.
- 1.286. Од. зб. 1380. Газета «Українська трибуна». 07. 01. – 19. 12. 1948 р. Німеччина. Газетний друк. 131 арк.
- 1.287. Од. зб. 1381. Тижневик «Українське слово». 21. 07. – 27. 10. 1946. Німеччина. Газетний друк. 26 арк.
- 1.288. Од. зб. 1390. «Щоденні вісті з радіо, преси і табору». 01. X. 1945 р.; травень – 02. 09. 1946 р. Табір «Сомме-Казерне», Аугсбург, Німеччина. Друк, машинопис, ксерокопія машинопису. 6 арк.
- 1.289. Од. зб. 1412. Матеріали ради табору «Сомме-Казерне». Вибори до таборової ради. Німеччина. 1946 р. Друк, машиноп. копії, малюнки. 19 арк.

Ф. 226. Бойко-Блохин Ю.

[без оп.]

- 1.290. Од. зб. 36. 1. «1950 року в Мюнхені постав Інститут вивчення історії й культури ССРСР...». 2. Під прапором незалежної науки. 3. Про Інститут АКБВ... 1954, 1955 рр., б. д. Автограф, маш. копія, ксерокопія. 3 док. 12 арк.
- 1.291. Од. зб. 222. Листи до Андрія Атанасовича Мельника. Мюнхен. 1951 – 1960. Автограф, маш. копія, чорновий автограф. 19 док. 22 арк.
- 1.292. Од. зб. 344. Листи до невстановлених осіб зі звертанням «пане професоре». 1949 – 1972 рр., б. д. Автограф, машинопис. 22 док. 25 арк.
- 1.293. Од. зб. 475. Листи й вітальні листівки А. А. Мельника до Ю. Бойка. 1950 – 1951, 1953 рр. – листівки. Автограф, авториз. машинопис. 16 док. 16 арк.
- 1.294. Од. зб. 519. Листи Всеволода [Пінковського] до Ю. Бойка. Торонто, 1951 – 1957 рр. Автограф, авториз. машинопис. 4 док. 4 арк.
- 1.295. Од. зб. 539. Листи й вітальна листівка М. Селешка до Ю. Бойка. Канада. 1950 – 1974 рр., б. д. Авториз. машинопис. 11 док. 11 арк.
- 1.296. Од. зб. 567. Листи п. Угоревича (?) до Ю. Бойка. Лондон. 1950 – 1955 рр. Авторизов. машинопис. 3 док. 4 арк.
- 1.297. Од. зб. 716. Автобіографія проф. д-ра Юрія Бойка-Блохина. Мюнхен. 24. 05. 1979; б. д. Автограф, маш. копія. 2 док. 2 арк.
- 1.298. Од. зб. 720. Звіт про діяльність; звітна доповідь ректора УВУ Ю. Бойка; перелік тем семінару. 1949 р.; 1966 р.; 1985 р. Авториз. машинопис, маш. копія. 3 док. 17 арк.
- 1.299. Од. зб. 807. Видання УВАН. Серії «Книгознавство» та «Українські вчені». 1949, 1956, 1958 рр. Німеччина, Канада. Друк. видання. 16 с.; 23 с.; 12 с.; 19 с.; 32 с. 5 док.
- 1.300. Од. зб. 818. «Науково-літературний збірник». Березень, 1946. Друк. 38 арк.

1.301. Од. зб. 821. Журнал «Орлик». Німеччина, 1947 р. Друк, ксерокоп. друку. 5 док. 72 арк.

Ф. 230. Письменники української діаспори

[без оп.]

1.302. Од. зб. 1. «Літературний вертеп» (альбом автографів, які зібрав Л. Полтава). 1945 – 1950 рр. 170 арк.

Ф. 234. Докія Гуменна

[без оп.]

1.303. Од. зб. 1. Докія Гуменна. «Щоденник». Зошити 20, 21, 22, 23, 24; Роки: 1948 – 1949, 1950. «5 зв'язка». 19. III. 1948 – 28. III. 50 рр. З правками автора та дописками. Машинопис; пагінація наскрізна: ст. 515 – 609 (авт.); 111 арк.

Ф. 244. Полтава Леонід

[без оп.]

1.304. Од. зб. 487. Листи від Б. Гошовського до Л. Полтави. 26. 08. 1946 – 05. 07. 1952, б. д. Авфкірх, Торонто. Авт., машинопис. Укр. м. 4 арк.

1.305. Од. зб. 500. Лист Ю. Дивнича до Л. Полтави. 12. 04. 1949 р. Автограф. Укр. м. 1 арк.

1.306. Од. зб. 518. Лист від [Р.] Завадовича до Л. Полтави. 26.03.1949 р. Ляйпхайм. Автограф. 1 арк.

1.307. Од. зб. 604. Листи від Л. [Лимана] до Л. Полтави. Б. д. Регенсбург. Автограф. Укр. м. 2 арк.

1.308. Од. зб. 622. Листи від Є. Маланюка до Л. Полтави. 03. I. 1948 р., 17. VIII. 1948 р. Регенсбург. Автограф. Укр. м. 2 арк.

1.309. Од. зб. 778. Листи Ю. Шереха-Шевельова до Л. Полтави. [... – 1947] – [...] 10. 1964 рр. Мюнхен, Люнд, Нью-Йорк. Авт., машинопис. Автограф. Рукопис. Укр. м. 13 арк.

1.310. Од. зб. 831. Листи від видавничої спілки «Українське слово» до Л. Полтави. 27. 02. 1948 р.; 04. 03. 1948 р. Регенсбург. Автограф, машинопис. Укр. м. 2 арк.

1.311. Од. зб. 873. Лист до Є. Деслава від [...] 19. 09. 1955 р. Париж. Копія машинопису. Укр. м. 1 арк.

1.312. Од. зб. 1168. Поезії, переклади поезій Л. Полтави М. Сядньова. 1946 – 1986 рр., б. д. Друк, коп. друку, машинопис різний. Білорус., укр. м. 33 арк.

Музей театрального, музичного та кіномистецтва України

Фонд рукописів

Архів ОМУСу

1.313. 16775 (1-2). Барнич Я. Спогади. 1946 р. 12 арк.

1.314. 16776. Дичко-Блавацька Є. Записка з інформацією про прізвище та псевдонім Блавацького В. І.

1.315. 16839. Винницький В. Р. Лист від ювілейного комітету по вшануванню Барнича Я. – композитора, до губернатора штату Огайо (США) від 2. 04. 1966 р. 2 арк.

1.316. н/доп 10131. Блавацький В. І. Лист до Лисяка О. 11. 09. 1952 р. Філадельфія.

1.317. н/доп 10137. Гірняк Й. Й. Лист до Лисяка О. 4. 08. 1972 р. м. Нью-Йорк.

1.318. н/доп 10179 (1-2). Блавацький В. І. Лист до невідомої. 7. 02. 1949 р. м. Регенсбург.

1.319. н/доп 10180. Блавацький В. І. Лист до редактора газети «Українська трибуна». 17. 02. 1947 р. м. Авгсбург.

1.320. н/доп 10277. Лисяк О. Лист до Типочука Р. 4. III. 1982.

1.321. н/доп 10310 (1-2). Блавацький В. І. Стислий виклад свого творчого шляху.

1.322. н/доп 10313. Блавацький В. І. Відповіді на запитання з приводу постановки «Народного Малахія» Куліша М.

1.323. н/доп 10325. Лисяк О. Текст статті «Золота батута вірного служителя Мельпомени». 1967. 4 арк.

- 1.324. н/доп 10326. Лисяк О. Текст статті «Обличчя Богдана Паздрія». 2 арк.
- 1.325. н/доп 10346. Журнал «Театр» (стор. 40 – 47). Видання: ОМУС. Статті, театральна хроніка, рецензії, постанови О.У.М. 1946.
- 1.326. н/доп 10377. Склад персональний Ансамблю Українських акторів (АУА) [в роках 1945 – 49].
- 1.327. н/доп 10378 (1-2). Репертуар Ансамблю Українських Акторів (АУА) в Німеччині в роках 1945 – 1949.
- 1.328. н/доп 10379 (1-2). Кількісний склад членів Об'єднання мистців української сцени. 19. XII. 1946 р.
- 1.329. н/доп 10380. Список почесних членів ОМУС. 1946.
- 1.330. н/доп 10544. Текст статті «Ярослав Барнич (короткі біографічні дані)». 3 арк.
- 1.331. н/доп 10545. Текст статті «Слава Коломиї – композитор Ярослав Барнич». 3 арк.
- 1.332. н/доп 10556. Текст статті «Олексій Левитський – злучник між давнім і новим театром». 1981. 4 арк.
- 1.333. н/доп 10557. Лисяк О. Текст статті «Віра Левицька – вершини українського театру». 3 арк.
- 1.334. н/доп 10558. Текст статті «Марія Левицька». 1986. 3 арк.
- 1.335. н/доп 10580. Текст творчої біографії Шашаровського В.
- 1.336. н/доп 10592. Текст статті «Ансамбль Українських Акторів під керівництвом В. Блавацького».
- 1.337. н/доп 10795. Протоколи засідань Ініціативної групи ОМУСу. 1946 р.
- 1.338. н/доп 10797. Свідоцтво Секції театрального контролю Штабу військового управління США в Баварії (Мюнхен) Трач-Блавацькому В. – актору, режисеру.
- 1.339. н/доп 10798. Посвідчення Трач-Блавацької Є. – актриси. 1948 р. Германія, зона США. 1 арк.
- 1.340. н/доп 10800 (1-2). Бланк Декларації для вступу в ОМУС. 1940-і рр. 2 арк.

1.341. н/доп 10801 (1-2). Бланк особової картки члена ОМУСу. 1946 – 1950 рр. 3 арк.

1.342. н/доп 10807. Блавацький В. – актор, режисер. Лист до Лисяка О. – журналіста, театрального діяча – про творчі плани.

Наукова бібліотека Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Ф. 9. Зуєвський Олег Йосипович (1920 – 1996). Поет, перекладач, професор

оп. 1. 1901 – 2005 роки

1.343. Спр. 619. Щоденники. Рук., ксерокоп. [1945 – 1967]. 3 док., 50 арк.

Ф. 11. Український технічно-господарський інститут (Німеччина)

оп. 1. 1926 – 2009 роки

1.344. Спр. 17. Звіт про роботу за 1945 – 1946 рік. Маш., рук. 1946 р. 72 арк.

1.345. Спр. 18. Звіт про роботу за 1946 – 1947 рік та матеріали до нього. Маш. 1947 р. 127 арк.

1.346. Спр. 19. Звіт про роботу за 1947 – 1948 рік та матеріали до нього. Укр., нім. мови. Маш. 1948 р. 79 арк.

1.347. Спр. 20. Звіт про роботу за 1948 – 1949 рік та матеріали до нього. Укр., нім. мови. Рук., маш. 1949 р. 89 арк.

1.348. Спр. 21. Звіт про роботу за 1949 – 1950 рік та матеріали до нього. Маш. 1950 р. 75 арк.

1.349. Спр. 22. Звіт про роботу за 1950 – 1951, 1951 – 1952, 1954 – 1955 роки. Маш. 1951 – 1955 рр. 45 арк.

1.350. Спр. 33. Протоколи засідання Ректорату. Маш. 1946 – 1985 рр. 51 арк.

1.351. Спр. 34. Протоколи засідання Сенату. Маш., рук. 1946 – 1959 рр. 218 арк.

1.352. Спр. 36. Протоколи засідання Професорської Ради. Т. 1. Маш., рук. 1945 – 1959 рр. 192 с.

- 1.353. Спр. 215. Інформація про матуральні курси, звіти та програми навчання. Маш. 1946 – 1948 рр. 62 арк.
- 1.354. Спр. 216. Протоколи перевірочних комісій про розгляд документів про середню освіту. Маш., рук. 1946 – 1948 рр. 80 арк.
- 1.355. Спр. 217. Протоколи проведення матуральних іспитів та завдання іспитів. Маш., рук. 1946 – 1948 рр. 184 арк.
- 1.356. Спр. 218. Щоденники відвідування матуральних курсів. Рук. 1946 р. 146 арк.
- 1.357. Спр. 219. Листування дирекції матуральних курсів. Маш., рук. 1946 – 1948 рр. 20 арк.
- 1.358. Спр. 307. Скетчі, написані слухачами курсів УТГІ у таборі Мюнхен-Фрайман. Рук., маш. 1947 р. 21 арк.

Музей української діаспори

- 1.359. Виставковий проект «Художники Амбасадори. Українська Австраліана» (м. Київ, 21 червня – 02 листопада 2017 р.).

2. Опубліковані документи та матеріали

- 2.360. Агеносов В. В. Восставшие из небытия. Антология писателей Ди-Пи и второй эмиграции. Москва: АИРО-XXI; Санкт-Петербург: Алетейя, 2014. 736 с.
- 2.361. Алексієвич С. У війни не жіноче обличчя / пер. з рос. В. Рафєєнка. Харків: Віват, 2016. 400 с.
- 2.362. [Б. а.] Запорожці – батьки підводних човнів . *Українські вісті*. Новий Ульм. 1948. Ч. 47. 11 вересня. С. 3.
- 2.363. [Б. а.] Електротехнічний відділ технічної школи в Авгсбурзі. *Наше життя*. Авгсбург. 1946. Ч. 50. 24 липня. С. 4.
- 2.364. [Б. а.] Новий фах у руки – миловарство. *Наше життя*. Авгсбург. 1947. Ч. 11. 25 березня. С. 5.

- 2.365. Багрянний І. Боротьба проти московського імперіялізму й Українська Національна Рада. Доповідь виголошена в Англії: запитання та відповіді. Німеччина: Українські вісті, 1954. 135 с.
- 2.366. Багрянний І. Чому я не хочу вертатись до ССРСР? Вінніпег: Комітет українців Канади, 1946. 40 с.
- 2.367. Бобикевич О. Пісні сольові з акомпаньментом фортеп'яну. Мюнхен: Фонд української культури ім. С. Єфремова, 1954. 54 с.
- 2.368. В. Г. Генерал-полк. Михайло Омелянович-Павленко (3 нагоди 70-х роковин з дня народження). *Українські вісті*. Новий Ульм. 1948. Ч. 94. 21 листопада. С. 3.
- 2.369. Великий А. Г. З літопису християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану: у IX т. Рим: Видавництво ОО. Василян, 1977. Т. IX: XX ст. 304 с.
- 2.370. Вибрані мистецькі взори української вишивки. Авгсбург, 1948. 16 таб.
- 2.371. Ганьківський В. Мати й немовлятко. Поради для наймолодших матерів. Гайденав: Заграва, 1947. 86 с.
- 2.372. Де сила – там воля вітає. Огляд діяльності Українського Спортивного Товариства «Чорногора» в Авгсбурзі за роки 1945 – 1948. Авгсбург: Спортивне видавництво «Гарт», 1948. 80 с.
- 2.373. Документи і матеріали до сучасної ситуації в Українській Національній Раді / ред. М. Добрянський. Мюнхен: [Б. в.], 1969. 112 с.
- 2.374. Животко А. Михайло Грушевський. *Неділя*. Ашафенбург. 1946. 13 жовтня. № 43. С. 4.
- 2.375. Е. К. Набуваймо практичні фахи! *Українські вісті*. Новий Ульм. 1950. Ч. 95. 26 листопада. С. 3.
- 2.376. Корнев А., Тарасов В., Эллис С. «Живи и умирать не надо!». Творческое наследие Владислава Эллиса и Владимира Одинокова. 1945 – 1947 гг. (Стихи и иллюстрации, созданные в лагере для

- перемещенных лиц) / под ред. С. В. Эллиса. Харьков: Раритеты Украины, 2016. 112 с.
- 2.377. Кошельняк Ю. Крути. *Українські вісті*. Новий Ульм. 1949. Ч. 8. 27 січня. С. 2.
- 2.378. Майоров М. Г. Некоторые особенности расследования государственных преступлений, совершаемых буржуазными националистами / Высшая школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского / Секретно. Москва: Типография ВШ КГБ при СМ СССР, 1964. 44 с.
- 2.379. Мачук Ю. Вчімся ремесла! *Нові дні*. Зальцбург. 1947. Ч. 52. 28 грудня. С. 1-2.
- 2.380. О. Р. Український електротехнікум. *Українські вісті*. Новий Ульм. 1950. Ч. 32. 20 квітня. С. 4.
- 2.381. Оленченко В. Хореографічна студія проф. В. Заварихина. *Час*. Нюрнберг. 1948. Ч. 33. 15 серпня. С. 6.
- 2.382. Оловянников Я. И. Особенности борьбы советской контрразведки с идеологической диверсией зарубежных буржуазно-националистических организаций и подрывной деятельностью враждебных националистических элементов / Оловянников Я. И., Золототрубов В. А., Нерушенко В. А., Чернов В. Т. / Высшая краснознаменная школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского / Секретно. Москва: Типография редакционно-издательского отдела Высшей Краснознаменной школы КГБ при СМ СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1974. 140 с.
- 2.383. Оловянников Я. И. Особенности борьбы советской контрразведки с идеологической диверсией зарубежных буржуазно-националистических организаций и подрывной деятельностью враждебных националистических элементов / Оловянников Я. И., Шевчук В. М., Нерушенко В. А., Голушко Н. М., Чернов В. Т. / Высшая

- краснознаменная школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского / Секретно. Москва: Типография редакционно-издательского отдела Высшей Краснознаменной школы КГБ при СМ СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1978. 200 с.
- 2.384. Оришкевич О. Про лікарські оголошення, подяки лікарям та засади лікарської професійної етики в Америці. *Лікарський вісник*. Нью-Йорк. 1955. Ч. 1. С. 42-45.
- 2.385. Повстенко О. Катедра Св. Софії у Києві й доля архітектурних пам'яток великокняжої доби України. *Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Випуск IV: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження Никодима Павловича Кондакова (1844 – 1925)*. Київ, 2014. 760 с. С. 563-585.
- 2.386. Розстріляне відродження: Антологія 1917 – 1933: Поезія – проза – драма – есей / упорядкув., передм., післямова Ю. Лавріненка; післямова Є. Сверстюка. Київ: Смолоскип, 2002. 984 с.
- 2.387. Сборник международно-правовых документов и национальных законодательных актов по вопросам беженцев / Сост. Ю. Л. Сарашевский, А. В. Селиванов. Минск: Тесей, 2000. 464 с.
- 2.388. Співаник УПА. Регенсбург: [Б. в.], 1950. 162 с.
- 2.389. Старко С. Пам'ятка українського емігранта. На скитальщині: [Б. в.], 1948. 16 с.
- 2.390. Степовий О. Українські народні перекази. *Наше життя*. Авгсбург. 1947. Ч. 42. 10 листопада. С. 4.
- 2.391. Українська революційно-демократична партія (УРДП-УДРП): Збірник матеріалів і документів / упоряд. О. Коновал. Чикаго; Київ: Фондація ім. Івана Багряного, 1997. 856 с.
- 2.392. Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали. 1920 – 1992 / упоряд. В. Яблонський. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2012. 840 с.

- 2.393. Хамазюк И. В., Комлев А. А. Разложение зарубежных антисоветских организаций / Высшая школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского / Совершенно секретно. Москва: Типография ВШ КГБ при СМ СССР, 1962. 30 с.
- 2.394. Шульженко Б. С., Хамазюк И. В., Данько В. Т. Украинские буржуазные националисты / Высшая школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени В. Э. Дзержинского / Совершенно секретно. Москва: Редакционно-издательский отдел, 1963. 290 с.
- 2.395. Ю. О. «Цнотлива Сюзанна». Нова постава ансамблю українських акторів під мистецьким проводом Володимира Блавацького. *Час*. Нюрнберг. 1947. Ч. 19. 11 травня. С. 6.

3. Мистецькі альбоми, каталоги виставок і робіт українських митців

- 3.396. Гніздовський Я. Малюнки. Графіка. Кераміка. Статті. Нью-Йорк: Пролог, 1967. 180 с.
- 3.397. Гординський С. Крук. Павлось. Мухин. Три українські різьбярі. Мюнхен: Українська спілка образотворчих мистців, 1947. 38 с.+ 47 л.
- 3.398. Доброліж Вадим. Альбом / вступна стаття Івана Кейвана. [Б. м.]: Славута, 1985. 96 с.
- 3.399. Каталог мистецької виставки українських мистців м. Регенсбургу та Регенсбурської округи 1947 р. Мюнхен, 1947. 51 с.
- 3.400. Козак Едвард. Каталог. Львів: Редакційно-видавничий відділ облполіграфу, 1990. 28 с.
- 3.401. Литвиненко Сергій. Скульптор / статті В. Січинського, М. Гоція і М. Островерхи; за заг. ред. С. Гординського. Нью Йорк: [Б. в.], 1956. 36 с.+28 л.

- 3.402. Мазепа Галина / передм. Святослава Гординського. Мюнхен: Український вільний університет, 1982. 192 с.
- 3.403. Морозова Л. Альбом / автор-упорядник Олександр Федорук. Київ; Львів: Видавництво М. П. Коць, 2003. 186 с.
- 3.404. Осінчук Михайло. Мистець. Маляр. Нью Йорк: [Б. в.], 1967. 94 с.
- 3.405. Drape Nora. Recent paintings. The catalog of an exhibition presented at the Art Center: Kalamazoo Institute of Arts. Kalamazoo: Art center press, 1965. 8 p.
- 3.406. Ukrainische kulturwoche. Ukrainische bildende kunst inder kunsthalle Regensburg. Marz 1948 = Ukrainian cultural week. Ukrainian formative art in the exhibition-hall Regensburg. Marz 1948. Regensburg: GG. Aumuller and Sohn, 1948. 32 p.

4. Мемуари

- 4.407. Арутюнова-Манусевич Б. А., Мынбаева А. К. Недавно прошедшее / предисл. М. О. Чудаковой. Москва: Русский путь, 2014. 312 с.
- 4.408. Багряна Г. «І довго ти будеш плакати за мною...» (Спогади дружини Івана Багряного). *Дніпро*. Київ. 1992. № 10-12. С. 176 -179.
- 4.409. Бо Ти любив, в душі беріг, як скарб коштовний Україну: життєпис українського патріота Івана Демидовича Юрченка / упорядник та автор передмови О. Мельничук. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2015. 266 с.
- 4.410. Верховинець М. Їдеш, брате мій... Думки й враження зперед десяти років. Пітсбург: Бескид, 1957. 80 с.
- 4.411. Витвицький В. Музичними шляхами. Спогади. [Б. м.]: Сучасність, 1989. 217 с.
- 4.412. Волчук Р. Спомини з повоєнної Австрії та Німеччини. Київ: Критика, 2004. 143 с.
- 4.413. Воропай О. В дорозі на Захід. Щоденник утікача. Лондон: Українська видавнича спілка, 1970. 281 с.

- 4.414. Воскобійник Г. Свобода і далі: шлях української жінки до нового життя в Америці; переклала з англ. Алла Пермінова. Львів: ЛА «Піраміда», 2018. 284 с.
- 4.415. Гайда П. Пройдений шлях: Спогади 1892 – 1952. Київ: Смолоскип, 2014. 600 с.
- 4.416. Гришко В. Карби часу: Історія, література, політика, публіцистика: у 2 т. Київ: Смолоскип, 1999. Т. 1. 868 с.
- 4.417. Жиленко І. Homo feriens: Спогади / передм. Михайлини Коцюбинської. Київ: Смолоскип, 2011. 816 с.
- 4.418. Зельська І. Відгомін: спогади. Торонто: Новий шлях, 1989. 139 с.
- 4.419. Зовенко О. Безіменні. Спогади учасника новітніх визвольних змагань. [Б. м.]: [Б. в.], 1946. 80 с.
- 4.420. Іжик С. Сміх крізь сльози. Спомини з років 1939 – 1947. Вінніпег: Поступ, 1961. 207 с.
- 4.421. Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі. Нью Йорк: Червона калина, 1976. 724 с.
- 4.422. Клен Ю. Спогади про неоклясиків. Мюнхен: [Б. в.], 1947. 48 с.
- 4.423. Клименко М. Из трех миров: Пережитое... непреходящее: «Долг, завещанный от Бога». Москва: Русский путь, 2011. 396 с.
- 4.424. Книш З. На порозі невідомого (Спогади з 1945 року). Торонто: Срібна сурма, [Б. р.]. 382 с.
- 4.425. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади / у 2 кн. / передм. М. Жулинський. Київ: Смолоскип, 2008. Кн. 2. 512 с.
- 4.426. Кривошеина Н. Четыре трети нашей жизни: Воспоминания. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Русский путь, 2017. 360 с.
- 4.427. Кричевська-Росандіч К. Мої спогади. Київ: Родовід, 2006. 208 с.
- 4.428. Мірошник А. Музика і доля. Київ: Музична Україна, 2008. 172 с.
- 4.429. Нитченко Д. Від Зінькова до Мельборну. Із хроніки мого життя. Мельбурн; Австралія: В-во «Байда», 1990. 407 с.

- 4.430. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». Спогади та роздуми очевидця. Київ: Смолоскип, 2002. 288 с.
- 4.431. Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів / у 2 т. Мюнхен; Лондон: Українська видавнича спілка, 1985. Т. 2. 302 с.
- 4.432. Полонська-Василенко Н. Спогади. Київ: Вид. дім. «Києво-Могилянська академія», 2011. 591 с.
- 4.433. Ревуцький В. По обрїю життя. Спогади / ред. рада: Вал. Шевчук та ін.; вст. стаття Валерія Шевчука. Київ: ЧАС, 1998. 344 с.
- 4.434. Романюк А. Хроніка одного життя: спомини і роздуми. Львів: Видавництво «Мс», 2006. 508 с.
- 4.435. Рутченко-Рутыч Н. Н. Среди земных тревог: Воспоминания. Москва: Русский путь; РИЦ «Собрание», 2012. 608 с.
- 4.436. Самчук У. Плянета Ді-Пі. Нотатки й листи. Вінніпег (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 1979. 355 с.
- 4.437. Скоцень О. З футболем у світ. Спомини. Торонто: Basillian Press, 1985. 638 с.
- 4.438. Стрий Ю. Перше моє знайомство з професором М. С. Грушевським (Уривок із споминів). *Українські вісті*. Новий Ульм. 1948. Ч. 100. С. 3.
- 4.439. Суслик Р. Л. Сумні спогади. 1933 рік на Полтавщині. На чужині, 1951. 29 с.
- 4.440. Суховерський М. Мої спогади / передм. О. Зінкевича. Київ: Смолоскип, 1997. 320 с.
- 4.441. Хмельковський Л. Тернисті стежки до Америки. Нарис. Київ: Смолоскип, 2015. 56 с.
- 4.442. Хрін С. Зимою в бункері. Спогади-хроніка 1947/48. Мюнхен: До зброї, 1950. 142 с.
- 4.443. Хрін С. Крізь сміх заліза. Спогади-хроніка 1944/45. Мюнхен: До зброї, 1952. 160 с.

5. Листування

- 5.444.Багрянний І. Листування / у 2 т. Київ: Смолоскип, 2002. Т. 1: 1946 – 1963. 706 с.
- 5.445.Багрянний І. Листування / у 2 т. Київ: Смолоскип, 2002. Т. 2: 1946 – 1963. 556 с.
- 5.446.Листи Михайла Гайворонського до Василя Витвицького. *Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том ССXXXII. Праці Музикознавчої комісії.* Львів: [Б. в.], 1996. С. 327-339.
- 5.447.Черінь Г. Листи до Лицаря. 1946 – 1949. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 103 с.

6. Монографії, брошури, підручники та посібники, видані переміщеними особами та біженцями з України у Західній Німеччині

- 6.448.Андрусак М. Історія Козаччини. Мюнхен: [Б. в.], 1946. Кн. 1. 1946. С. 1-37.
- 6.449.Андрусак М. Історія Козаччини. Мюнхен: [Б. в.], 1946. Кн. 2. 1946. С. 38-95.
- 6.450.Андрусак М. Історія Козаччини. Мюнхен: [Б. в.], 1946. Кн. 3. С. 96-180.
- 6.451.Андрусак М. Тризуб. [Б. м.]: Видавниче товариство «Вернигора», 1947. 32 с.
- 6.452.Антонович М. Скити і Єгипет в античному письменстві. Німеччина, 1946. 19 с.
- 6.453.Антонович М. Чи були кимерійці в Україні. Німеччина, 1946. 8 с.
- 6.454.Баран С. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність. Мюнхен: Вернигора, 1947. 152 с.
- 6.455.Білецький Л. Історія української літератури. Авгсбург: [Б. в.], 1947. Т. I: Народня поезія. 1947. 328 с.
- 6.456.Білецький Л. Марко Вовчок та її творчість. Мюнхен, 1948. 25 с.

- 6.457. Білецький Л. Шевченко в Яготині. Авгсбург: Друкарня А. Білоуса, 1949. 48 с.
- 6.458. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Мюнхен: Українське видавництво, 1958. Т. 1. 309 с.
- 6.459. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Мюнхен: Українське видавництво, 1958. Т. 2. 280 с.
- 6.460. Воропай О. Ясир. Листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі. 3-тє вид. Лондон: Українська видавнича спілка, 1966. 68 с.
- 6.461. Гаєвський С. Франків «Мойсей» (розвідка і текст поеми). На чужині: Криниця, 1948. 57 с.
- 6.462. Гнатовський А. Загальне городництво. Курс лекцій. Регенсбург; Берхтесгаден, 1947. 80 с.
- 6.463. Городецький І. Тернистим шляхом... (Мартирологія Української Католицької Церкви в образках). Регенсбург; Мюнхен: Українське слово, 1948. 40 с.
- 6.464. Грицай О. Володарка слова – Катря Гриневичева. Берхтесгаден, 1948. 32 с.
- 6.465. Державин В. Три роки літературного життя на еміграції (1945 – 1947). Мюнхен: Академія, 1948. 30 с.
- 6.466. Дорошенко Д. Історія України. Авгсбург, 1947. 249 с.
- 6.467. Дражевська Л., Данилевська Н. Олена Пчілка. Загублений рід – Старицька-Черняхівська. Мюнхен, 1950. 64 с.
- 6.468. Жданович О. Прапори духа. Життя і творчість Олени Теліги. Німеччина, 1947. 178 с.
- 6.469. Завдання української мартирології. Мюнхен: [Б. в.], 1947. 19 с.
- 6.470. Задніпрянський Р. Чи Шевченко був «малоросом»? [Б. м.]: Українська критична думка, 1947. 119 с.
- 6.471. Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 р. Мюнхен, 1946. Кн. 1. 110 с.

- 6.472.Капустянський М. Похід Українських Армій на Київ-Одесу в 1919 р. Мюнхен, 1946. Кн. 2. 200 с.
- 6.473.Ковалів П. Безособові речення на –но, -то. Їх значення та норми вживання. Авгсбург: [Б. в.], 1947. 16 с.
- 6.474.Ковалів П. Граматика української мови. Мюнхен: [Б. в.], 1946. 151 с.
- 6.475.Ковалів П. Чистота і правильність української літературної мови. Мюнхен: Рідне слово, 1947. 35 с.
- 6.476.Ковалів П., Ковалів Б. Мистецтво слова. Париж; Мюнхен: Громада, 1948. 112 с.
- 6.477.Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. Авгсбург: УВАН, 1948. 194 с.
- 6.478.Крупницький Б. Мазепа в світлі психологічної методи. Авгсбург: Накладом Товариства прихильників УВАН, 1949. 12 с.
- 6.479.Кубійович В. Географія України. Мюнхен, 1949. 128 с.
- 6.480.Лещенко П., Василюк П. Практичне миловарство: курс лекцій. Регенсбург; Берхтесгаден, 1947.
- 6.481.Лончина Б. *Estudiamos el espanol*. Підручник еспанської мови з поясненням вимови, граматикою, вправами й словничком. Мюнхен: Накладом Злученого Українського Американського Допомогового Комітету, 1948. 246 с. + 77 с. + III с.
- 6.482.Міллер М. Палеоліт Надпоріжжя. Авгсбург: Накладом Товариства прихильників УВАН, 1948. 20 с.
- 6.483.Мірчук І. Вступ до філософії. Мюнхен. 1946. Розділ 1. 1946. 22 с.
- 6.484.Мірчук І. Вступ до філософії. Мюнхен. 1946. Розділ 2. 1946. 83 с.
- 6.485.Мурович В. Гр.-Католицька Церква в житті українського народу. Марієнталь: Рух, 1946. 36 с.
- 6.486.Николишин С. Культурна політика большевиків і український культурний процес. На чужині: [Б. в.], 1947. 119 с.

- 6.487.Оглоблин О. Нові матеріали до історії повстання Петра Іваненка (Петрика). Авгсбург: УВАН, 1949. 14 с.
- 6.488.Оглоблин О. Хмельниччина і залізорудна промисловість Правобережної України. Мюнхен, 1948. 16 с.
- 6.489.Окіншевич Л. Вступ до науки про право і державу. Мюнхен, 1949. 160 с.
- 6.490.Окіншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII – XVIII ст. Мюнхен: Заграва, 1948. 231 с.
- 6.491.Орленко О. Шевченко проти Москви. Чужина: Б. в., 1949. 36 с.
- 6.492.Осадча-Яната Н. Т. Лікарські рослини, що їх уживає населення Правобережної України в народній медицині. Авгсбург: Накладом Товариства прихильників УВАН, 1949. 39 с.
- 6.493.Павлович П. Слідами Михайла Коцюбинського. Ілюстрований збірник. Авгсбург: Брама Софії, 1946. 64 с.
- 6.494.Падох Я. Давнє українське судове право. Мюнхен; Париж: [Б. в.], 1949. 49 с.
- 6.495.Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен: Молоде життя, 1951. 133 с.
- 6.496.Панейко Ю. Наука адміністрації й адміністративного права. Загальна частина. Авгсбург: [Б. в.], 1949. Т. 1. 115 с.
- 6.497.Панченко О. Техніка рибальства й рибництва. 2-е вид. доп. Регенсбург, 1947. 140 с.
- 6.498.Петренко В. Тарас Шевченко як поет нації. На еміграції: [Б. в.], 1946. 24 с.
- 6.499.Петров В. Походження українського народу. Регенсбург: [Б. в.], 1947. 76 с.
- 6.500.Петров В. Український фольклор. (Заговори, голосіння, обрядовий фольклор народно-календарного циклу). Мюнхен: [Б. в.], [б. р.]. 142 с.
- 6.501.Підгайний С. Недостріляні. [Б. м.]: Україна, 1949. Т. 1. 130 с.

- 6.502.Підгайний С. Недостріляні. [Б. м.]: Україна, 1949. Т. 2. Кн. 1. 128 с.
- 6.503.Повстенко О. Історія українського мистецтва. Нюрнберг; Фюрт: Час, 1948. Ч. 1. 56 с.
- 6.504.Повстенко О. Київ. Альбом архітектурних пам'яток. Авгсбург, 1946. 14 + 16 с.
- 6.505.Повтенко О. Історія українського мистецтва. Частина перша. Нюрнберг; Фюрт: Час, 1948. 55 с.
- 6.506.Полонська-Василенко Н. Велика княгиня Ольга. Авгсбург, 1948. 16 с.
- 6.507.Полонська-Василенко Н. Палій та Мазепа. Авгсбург, 1949. 11 с.
- 6.508.Приходько В. Під сонцем Поділля. Мюнхен: [Б. в.], 1948. 158 с.
- 6.509.Пріцак О. Союз Хмельницького з Туреччиною 1648 р. Мюнхен: НТШ, 1948. 24 с.
- 6.510.Пчілка О. Українські узори. Новий Ульм, 1947. 11 с.
- 6.511.Рогозинський К. Т. Українська вишивка. Мюнхен, 1948. 25 таб.
- 6.512.Рудницький Я. Лекції з порівняльної граматики слов'янських мов. Авгсбург, 1948. 64 с.
- 6.513.Рудницький Я. Нарис української діалектології. Авгсбург, 1946. 64 с.
- 6.514.Рудницький Я. Український наголос як функційна проблема. Авгсбург, 1946. 16 с.
- 6.515.Рудницький Я. Чужомовні транслітерації українських назв: інтернаціональна, англійська, французька, німецька, еспанська й португальська. Гайденав: [Б. в.], 1948. 8 с.
- 6.516.Симон Петлюра. [Б. м.]: Заграва, [б. р.]. 24 с.
- 6.517.Січинський В. Пам'ятки української архітектури. Франкфурт, 1947. 12 таб.
- 6.518.Степовий О. Українські народні танці. Авгсбург, 1946. 27 с.
- 6.519.Тарнавський Д. Електричні акумулятори. Теорія, будова, експлуатація. Авгсбург: Українська книга, 1946. 63 с.

- 6.520. Чорний Ю. Самоучок німецько-український зі словарем. Для шкіл, курсів і самонавчання. Авґсбург: [Б. в.], 1946. 80 с.
- 6.521. Чуб Д. М. Шевченко в житті. На чужині: [Б. в.], 1947. 48 с.
- 6.522. Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права. Мюнхен: [Б. в.], 1947. Ч. 1. 88 с.
- 6.523. Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права. Мюнхен: [Б. в.], 1947. Ч. 2. 175 с.
- 6.524. Шерех Ю. Галичина в формуванні нової української літературної мови. Мюнхен: Український вільний університет, 1949. 93 с.
- 6.525. Шерех Ю. Головні правила українського правопису. Новий Ульм: Прометей, 1946. 63 с.
- 6.526. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен: Молоде життя, 1951. 404 с.
- 6.527. Янів В. Німецький концентраційний табір. Мюнхен: [Б. в.], 1948. 55 с.
- 6.528. Doroshenko D. Taras Shevchenko the National Poet of Ukraine. Augsburg, 1946. 55 p.

7. Періодичні видання

Збірники та вісники

- 7.529. Вісті Українського технічно-господарського інституту. 1947. Регенсбург. Ч. 5. 32 с.
- 7.530. Вісті Українського технічно-господарського інституту. 1947. Регенсбург. Ч. 7. 24 с.
- 7.531. Вісті Українського технічно-господарського інституту. 1947. Регенсбург. Ч. 8-9. 44 с.+12 с.
- 7.532. Вісті Українського технічно-господарського інституту. 1947. Регенсбург. Ч. 1. 26 с.
- 7.533. Вістник Української Греко-Католицької Церкви у Франції. Париж. 1945. №1. 7 січня.

7.534.Сьогочасне й минуле. Мюнхен. 1949. Ч. 1-2.

Газети

7.535.День. Київ. 2015. № 130-131. 24-25 липня.

7.536.Дорога правди. Кронберг. 1949. Ч. 4-5.

7.537.На чужині. Фільсбібург. 1947. Ч. 32. 29 листопада.

7.538.Наш клич. Лондон. 1947. Ч. 3. 19 січня.

7.539.Наш шлях. Зальцбург. 1946. Ч. 15. 10 листопада.

7.540.Наше життя. Авгсбург. 1947. Ч. 12. 1 квітня.

7.541.Наше життя. Авгсбург. 1947. Ч. 36. 29 вересня.

7.542.Наше життя. Авгсбург. 1947. Ч. 5. 11 лютого.

7.543.Наше життя. Аугсбург. 1948. Ч. 10. 29 лютого.

7.544.Наше життя. Філадельфія. 1947. Ч. 8. Серпень.

7.545.Неділя. Ашафенбург. 1947. № 84. 27 липня.

7.546.Неділя. Ашафенбург. 1947. № 26. 17 серпня.

7.547.Неділя. Ашафенбург. 1948. № 154. 19 грудня.

7.548.Неділя. Ашафенбург. 1949. № 157. 16 січня.

7.549.Неділя. Ашафенбург. 1947. № 100. 23 листопада.

7.550.Неділя. Ашафенбург. 1949. № 161. 6 лютого.

7.551.Неділя. Ашафенбург. 1947. № 85. 10 серпня.

7.552.Новини. Інформаційний бюлетень табору ім. Лисенка. Ганновер.
1947. Ч. 126. 17 вересня.

7.553.Новини. Інформаційний бюлетень табору ім. Лисенка. Ганновер.
1947. Ч. 180. 22 листопада.

7.554.Новини. Інформаційний бюлетень табору ім. Лисенка. Ганновер.
1947. Ч. 135. 29 вересня.

7.555.Новини. Інформаційний бюлетень табору ім. Лисенка. Ганновер.
1947. Ч. 78. 19 липня.

7.556.Нові дні. Зальцбург. Ч. 47. 24 листопада.

7.557.Промінь. Зальцбург. 1948. Ч. 23. 8 вересня.

7.558.Свобода. Джерзі Ситі; Нью Йорк. 1966. Ч. 43. 8 березня.

- 7.559.Свобода. Джерзі Ситі; Нью Йорк. 1973. Ч. 13. 20 січня.
- 7.560.Українець Франції. Париж. 1946. № 13. 15 грудня.
- 7.561.Українець Франції. Париж. 1947. № 2. 15 січня.
- 7.562.Українська думка. Лондон. 1947. № 23. 13 листопада.
- 7.563.Українська трибуна. Мюнхен. 1947. Ч. 52. 17 липня.
- 7.564.Українська трибуна. Мюнхен. 1947. Ч. 66. 4 вересня.
- 7.565.Українська трибуна. Мюнхен. 1947. Ч. 52. 17 липня.
- 7.566.Українська трибуна. Мюнхен. 1947. Ч. 58. 2 серпня.
- 7.567.Українська трибуна. Мюнхен. 1947. Ч. 61. 17 серпня.
- 7.568.Українська трибуна. Мюнхен. 1947. Ч. 66. 4 вересня.
- 7.569.Українська трибуна. Мюнхен. 1948. Ч. 10. 12 лютого.
- 7.570.Українська трибуна. Мюнхен. 1948. Ч. 19. 14 березня.
- 7.571.Українська трибуна. Мюнхен. 1948. Ч. 31. 6 червня.
- 7.572.Українська трибуна. Мюнхен. 1948. Ч. 42. 18 липня.
- 7.573.Українське слово. Бльомберг. 1949. Ч. 24. 19 червня.
- 7.574.Українське слово. Бльомберг. 1949. Ч. 26. 6 липня.
- 7.575.Українське слово. Бльомберг. 1949. Ч. 37. 18 вересня.
- 7.576.Українське слово. Бльомберг. 1949. Ч. 38. 25 вересня.
- 7.577.Українське слово. Бльомберг. 1949. Ч. 39. 2 жовтня.
- 7.578.Український робітник. Торонто. 1955. № 11. 18 березня.
- 7.579.Українські вісті. Новий Ульм. 1945. Ч. 1. 19 листопада.
- 7.580.Українські вісті. Новий Ульм. 1945. Ч. 2. 25 листопада.
- 7.581.Українські вісті. Новий Ульм. 1945. Ч. 5. 16 грудня.
- 7.582.Українські вісті. Новий Ульм. 1945. Ч. 6.
- 7.583.Українські вісті. Новий Ульм. 1945. Ч. 7. 31 грудня.
- 7.584.Українські вісті. Новий Ульм. 1946. Ч. 1. 7 січня.
- 7.585.Українські вісті. Новий Ульм. 1946. Ч. 2. 14 січня.
- 7.586.Українські вісті. Новий Ульм. 1946. Ч. 40. 18 жовтня.
- 7.587.Українські вісті. Новий Ульм. 1946. Ч. 6. 10 лютого.
- 7.588.Українські вісті. Новий Ульм. 1946. Ч. 8. 1 березня.

- 7.589.Українські вісті. Новий Ульм. 1946. Ч. 9. 10 березня.
- 7.590.Українські вісті. Новий Ульм. 1947. Ч. 1. Новий рік.
- 7.591.Українські вісті. Новий Ульм. 1947. Ч. 8. 23 лютого.
- 7.592.Українські вісті. Новий Ульм. 1948. Ч. 101. 16 грудня.
- 7.593.Українські вісті. Новий Ульм. 1948. Ч. 102.
- 7.594.Українські вісті. Новий Ульм. 1948. Ч. 73. 8 вересня.
- 7.595.Українські вісті. Новий Ульм. 1948. Ч. 75. 15 вересня.
- 7.596.Українські вісті. Новий Ульм. 1948. Ч. 76. 18 вересня.
- 7.597.Українські вісті. Новий Ульм. 1948. Ч. 77. 22 вересня.
- 7.598.Українські вісті. Новий Ульм. 1948. Ч. 80. 2 жовтня.
- 7.599.Українські вісті. Новий Ульм. 1948. Ч. 81. 6 жовтня.
- 7.600.Українські вісті. Новий Ульм. 1948. Ч. 85. 20 жовтня.
- 7.601.Українські вісті. Новий Ульм. 1948. Ч. 86. 23 жовтня.
- 7.602.Українські вісті. Новий Ульм. 1948. Ч. 87. 27 жовтня.
- 7.603.Українські вісті. Новий Ульм. 1948. Ч. 90.
- 7.604.Українські вісті. Новий Ульм. 1948. Ч. 92. 14 листопада.
- 7.605.Українські вісті. Новий Ульм. 1948. Ч. 93. 18 листопада.
- 7.606.Українські вісті. Новий Ульм. 1948. Ч. 94. 21 листопада.
- 7.607.Українські вісті. Новий Ульм. 1948. Ч. 96. 28 листопада.
- 7.608.Українські вісті. Новий Ульм. 1948. Ч. 97. 2 грудня.
- 7.609.Українські вісті. Новий Ульм. 1949. Ч. 101. 18 грудня.
- 7.610.Українські вісті. Новий Ульм. 1949. Ч. 10. 3 лютого.
- 7.611.Українські вісті. Новий Ульм. 1949. Ч. 103. 25 грудня.
- 7.612.Українські вісті. Новий Ульм. 1949. Ч. 11. 6 лютого.
- 7.613.Українські вісті. Новий Ульм. 1949. Ч. 12. 13 лютого.
- 7.614.Українські вісті. Новий Ульм. 1949. Ч. 14. 17 лютого.
- 7.615.Українські вісті. Новий Ульм. 1949. Ч. 24. 24 березня.
- 7.616.Українські вісті. Новий Ульм. 1949. Ч. 29. 10 квітня.
- 7.617.Українські вісті. Новий Ульм. 1949. Ч. 3-4. Різдво.
- 7.618.Українські вісті. Новий Ульм. 1949. Ч. 37. 8 травня.

- 7.619.Українські вісті. Новий Ульм. 1949. Ч. 42. 26 травня.
- 7.620.Українські вісті. Новий Ульм. 1949. Ч. 43. 25 травня.
- 7.621.Українські вісті. Новий Ульм. 1949. Ч. 44. 2 червня.
- 7.622.Українські вісті. Новий Ульм. 1949. Ч. 46. 9 червня.
- 7.623.Українські вісті. Новий Ульм. 1949. Ч. 5. 16 січня.
- 7.624.Українські вісті. Новий Ульм. 1949. Ч. 50.
- 7.625.Українські вісті. Новий Ульм. 1949. Ч. 58. 21 липня.
- 7.626.Українські вісті. Новий Ульм. 1949. Ч. 59. 24 липня.
- 7.627.Українські вісті. Новий Ульм. 1949. Ч. 6. 20 січня.
- 7.628.Українські вісті. Новий Ульм. 1949. Ч. 62. 4 серпня.
- 7.629.Українські вісті. Новий Ульм. 1949. Ч. 64. 11 серпня.
- 7.630.Українські вісті. Новий Ульм. 1949. Ч. 78. 28 вересня.
- 7.631.Українські вісті. Новий Ульм. 1949. Ч. 81. 9 жовтня.
- 7.632.Українські вісті. Новий Ульм. 1949. Ч. 94. 24 листопада.
- 7.633.Українські вісті. Новий Ульм. 1950. Ч. 18. 2 березня.
- 7.634.Українські вісті. Новий Ульм. 1950. Ч. 24. 23 березня.
- 7.635.Українські вісті. Новий Ульм. 1950. Ч. 49. 18 червня.
- 7.636.Українські вісті. Новий Ульм. 1950. Ч. 54. 6 липня.
- 7.637.Християнський голос. Мюнхен. 1951. Ч. 20. 20 травня.
- 7.638.Християнський голос. Мюнхен. 1951. Ч. 41. 14 жовтня.
- 7.639.Християнський шлях. Міттенвальд. 1946. Ч. 32. 1 вересня.
- 7.640.Час. Нюрнберг. 1947. Ч. 10. 9 березня.
- 7.641.Час. Нюрнберг. 1947. Ч. 15-16. 13 квітня.
- 7.642.Час. Нюрнберг. 1947. Ч. 18. 4 травня.
- 7.643.Час. Нюрнберг. 1947. Ч. 23. 8 червня.
- 7.644.Час. Нюрнберг. 1947. Ч. 24. 15 червня.
- 7.645.Час. Нюрнберг. 1947. Ч. 27. 6 липня.
- 7.646.Час. Нюрнберг. 1947. Ч. 30. 27 липня.
- 7.647.Час. Нюрнберг. 1947. Ч. 33. 17 серпня.
- 7.648.Час. Нюрнберг. 1947. Ч. 34. 24 серпня.

- 7.649.Час. Нюрнберг. 1947. Ч. 39. 28 серпня.
- 7.650.Час. Нюрнберг. 1947. Ч. 48. 30 листопада.
- 7.651.Час. Нюрнберг. 1947. Ч. 51. 21 грудня.
- 7.652.Час. Нюрнберг. 1947. Ч. 9. 2 березня.
- 7.653.Час. Нюрнберг. 1947. Ч. 34. 24 серпня.
- 7.654.Час. Нюрнберг. 1948. Ч. 1-2. Різдво Христове.
- 7.655.Час. Нюрнберг. 1948. Ч. 19. 9 травня.
- 7.656.Час. Нюрнберг. 1948. Ч. 20. 16 травня.
- 7.657.Час. Нюрнберг. 1948. Ч. 22. 30 травня.
- 7.658.Час. Нюрнберг. 1948. Ч. 24. 13 червня.
- 7.659.Час. Нюрнберг. 1948. Ч. 25. 20 червня.
- 7.660.Час. Нюрнберг. 1948. Ч. 29. 18 липня.
- 7.661.Час. Нюрнберг. 1948. Ч. 30. 25 липня.
- 7.662.Час. Нюрнберг. 1948. Ч. 31. 1 серпня.
- 7.663.Час. Нюрнберг. 1948. Ч. 33. 15 серпня.
- 7.664.Час. Нюрнберг. 1948. Ч. 34. 22 серпня.
- 7.665.Час. Нюрнберг. 1948. Ч. 35. 29 серпня.
- 7.666.Час. Нюрнберг. 1948. Ч. 41. 10 жовтня.
- 7.667.Час. Нюрнберг. 1948. Ч. 43. 24 жовтня.
- 7.668.Час. Нюрнберг. 1948. Ч. 48. 28 листопада.
- 7.669.Час. Нюрнберг. 1948. Ч. 5. 1 лютого.
- 7.670.Час. Фюрт; Баварія. 1946. Ч. 33. 24 серпня.
- 7.671.Час. Фюрт; Баварія. 1946. Ч. 35. 7 вересня.
- 7.672.Час. Фюрт; Баварія. 1946. Ч. 46. 24 листопада.
- 7.673.Час. Фюрт; Баварія. 1947. Ч. 1-2. Різдво Христове.
- 7.674.Час. Фюрт; Баварія. 1947. Ч. 3. 19 січня.
- 7.675.Час. Фюрт; Баварія. 1947. Ч. 6. 9 лютого.
- 7.676.Час. Фюрт; Баварія. 1947. Ч. 7. 16 лютого.
- 7.677.Час. Фюрт; Баварія. 1947. Ч. 8. 23 лютого.
- 7.678.Шлях перемоги. Київ. 2010. № 33-34. 18 серпня.

Журнали

- 7.679.Їжак. Ельванген. 1946. № 1.
7.680.Їжак. Ельванген. 1946. № 3.
7.681.Їжак. Ельванген. 1947. № 6.
7.682.Їжак. Ельванген. 1947. № 8.
7.683.Їжак. Комар. Мюнхен. 1947. Ч. 9.
7.684.Їжак. Комар. Мюнхен. 1948. Ч. 8.
7.685.Їжак. Комар. Мюнхен. 1948. Ч. 9.
7.686.Їжак. Комар. Мюнхен. 1948. Ч. 10.
7.687.Комар. Мюнхен. 1948. Ч. 2.
7.688.Комар. Їжак. Мюнхен. 1948. Ч. 14.
7.689.Театр. Мюнхен; Авгсбург. 1946. Ч. 2.
7.690.Терем. Дітройт. 1968. Ч. 3.
7.691.Українське мистецтво. Мюнхен. 1947. Ч. 1.
7.692.Українське мистецтво. Мюнхен. 1947. Ч. 2.

8. Художні твори

- 8.693.Кашенко А. Борці за правду. Історична повість. На чужині: [Б. в.], 1947. 176 с.
8.694.Кашенко А. З Дніпра за Дунай. Історична повість. На чужині: [Б. в.], 1947. 115 с.
8.695.Кашенко А. Славні побратими. Історичне оповідання. На чужині: [Б. в.], 1947. 47 с.
8.696.Коваль І. Незаземлені. Львів: Видавництво Анетти Антоненко, 2016. 204 с.
8.697.Козак Е., Підгірянка М. Брисько, гуска і лисичка. Нюрнберг; Мюнхен: Нашим дітям, 1949. 10 с.
8.698.Савчук П. Облога замку. Мелодрама на 6 дій. Ноймаркт: [Б. в.], 1946. 91 с.

8.699.Чолган І. Дванадцять п'єс без однієї. Зібрані драматичні твори 1945 – 1989. Нью-Йорк: Слово. 518 с.

8.700.Шевченко Т. Казематні поезії. Квітень – травень 1847. Мюнхен: [Б. в.], 1947. 32 с.

9. Електронні ресурси

9.701.Дейчаківський М. На визвольних стежках Європи. Спогади зв'язкового ОУН. Футбольні спогади Мука. Київ: МП «Юніверс», 1997. 127 с. URL: <http://exlibris.org.ua/muk/r03-p2.html> (дата звернення: 15.03.2015).

9.702.Еко [Комплект листівок, 1949]. URL: <http://uartlib.org/allbooks/listivki-edvarda-kozaka/> (дата звернення: 04.02.2018).

9.703.Климчак М. «З Ді-Пі до ДС» – виставка, присвячена III хвилі еміграції (1945 р. – 1952 р.) 4 листопада 2011 р. – 31 січня 2012 р. *Час і події*. 2011. 23 листопада. URL: <http://www.chasipodii.net/article/9265/> (дата звернення: 12.04.2017).

9.704.Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру: Спогади. Детройт: Namtramck Printing, 1986. URL: <http://coollib.net/b/194651/read> (дата звернення: 07.08.2016).

9.705.Музей Григорія Крука. URL: <http://www.museum.if.ua/museums/r15/125.html> (дата звернення: 12.09.2017).

9.706.Музей модерної скульптури Михайла Дзиндри. Віртуальний тур URL: <http://museum-dzyndra.virtual.ua/ua/> (дата звернення: 12.09.2017).

9.707.Остроумов В. «Живописные полотна» URL: <https://gallerix.ru/pr/viktor-ostroumov-zhivopisnye-polotna/> (дата звернення: 04.02.2018).

- 9.708.Українська Автокефальна Православна Церква в Діаспорі. Офіційний веб-сайт. URL: <http://www.uaoc-diaspora.com/Germany.htm> (дата звернення: 04.08.2015).
- 9.709.German DP camps. URL: <http://www.dpcamps.org/> (дата звернення: 14.07.2017).
- 9.710.German DP camps Wa – Wi. URL: <http://www.dpcamps.org/dpcampsGermanyW-Wi.html> (дата звернення: 14.07.2017).
- 9.711.Gesetz über die Rechtsstellung heimatloser Ausländer (HAuslG) vom 25. April 1951. URL: <http://www.gesetze-im-internet.de/hauslg/index.html> (дата звернення: 12.04.2018).
- 9.712.International Tracing Service. URL: <https://www.its-arolsen.org/ru/o-msr/> (дата звернення: 25.02.2018).
- 9.713.Marina Berezowsky interviewed by Michelle Potter for the Keep dancing oral history project [sound recording]. URL: <https://catalogue.nla.gov.au/Record/259837> (дата звернення: 14.10.2017).

Література

10. Монографії, збірники, брошури, статті

- 10.714. Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславщини / редактор-упорядник Богдан Кравців. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен: Видавництво Петра Белея, 1975. 959 с.
- 10.715. Андреев В. М. Віктор Петров: науковець та розвідник у післявоєнній Німеччині (1945 – 1949). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя. 2014. Вип. 41. С. 224-229.
- 10.716. Андрусів Петро. Маляр і графік / за ред. Святослава Гординського. Нью-Йорк: Esse-Gi-Esse, 1980. 127 с.

- 10.717. Анцыферова Л.И. Психология повседневности: жизненный мир личности и «техники» ее бытия. *Психологический журнал*. 1993, Т.14. № 2. С. 3-16.
- 10.718. [Б. а.] Архипастир скитальників. Преосвященный Кир Иван Бучко (1915 – 1929 – 1949 – 1950). Рим; Париж: [Б. в.], [б. р.]. 62 с.
- 10.719. [Б. а.] Исторична подія в житті УАПЦ. *Слово істини*. Вінніпег. 1947. Ч. 2. Грудень. С. 6-15.
- 10.720. [Б. а.] Українське лікарське товариство в Мюнхені. *Лікарський вісник*. Нью Йорк. 1954. Ч. 1. С. 52.
- 10.721. Базанов П. Н. Вторая русская эмиграция и «дикийская» печать в Италии (1945 – 1951). *Русские в Италии: Культурное наследие эмиграции: Международная научная конференция / сост., науч. ред. М. Г. Талалая*. Москва: Русский путь, 2006. 592 с. С. 179-189.
- 10.722. Базилевич І. Спостереження таборового лікаря. *Сьогодні і минуле: Вісник українознавства*. Мюнхен; Нью-Йорк. 1949. Ч. 1-2. С. 27-31.
- 10.723. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 304 с.
- 10.724. Барка В. «Мадонна» Радиша. *Свобода*. Джерзі Сіті; Нью Йорк. 1956. Ч. 127. С. 3.
- 10.725. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / пер. с нем. В. Седельника, Н. Федоровой; послесл. А. Филиппова. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. 384 с.
- 10.726. Белей Л. Українські імена колись і тепер. Київ: Темпора, 2010. 128 с.
- 10.727. Биковський Л. Василь Кузів. 1887 – 1958. Його життя та діяльність. Вінніпег; Мюнхен; Детройт: [Б. в.], 1966. 104 с.
- 10.728. Білозор В. Д-р Осип Шкварок. *Лікарський вісник*. Нью-Йорк. 1954. Ч. 2. С. 40-41.

- 10.729.Бичехвост А. Ф. История репатриации советских граждан: трудности возвращения (1944 – 1953 гг.). Саратов: Изд-во ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия права», 2008. 536 с.
- 10.730.Бойко О. Д. Чутка як інструмент формування та корегування колективної пам'яті. *Національна та історична пам'ять / зб. наук. праць*. Вип. 6. Київ: «НВЦ «Пріоритети»», 2013. С. 3-13.
- 10.731.Борисенко В. Українське весілля: Традиції і сучасність. Київ: ВД «Стилос», 2010. 136 с.
- 10.732.Воропай О. Звичаї нашого народу: у 2 т. Київ: Оберіг, 1991. Т. 1. 447 с.
- 10.733.Брокгауз. Історія Німеччини у світлинах. Київ: Юніверс, 2010. 568 с.
- 10.734.Брюханов А. И. Вот как это было: О работе миссии по репатриации советских граждан. Москва: Госполитиздат, 1958. 208 с.
- 10.735.Бутович М. Монографія. Автобіографія М. Бутовича і стаття В. Січинського. Нью-Йорк: Слово, 1956. 64 с.
- 10.736.Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования У. Вайнрайх / пер. с англ. яз. и ком. Ю. А. Жлуктенко, проф., д-ра филол. наук.; вступ ст. В. Н. Ярцевой, чл.-кр. АН СССР. Киев: Вища школа, 1979. 264 с.
- 10.737.Вацеба О., Козій Ю. Олімпійська ідея в спортивному русі української діаспори США і Канади. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. Харків. 2001. № 10. С. 25-29.
- 10.738.Велика війна 1914 – 1918 рр. і Україна: у 2 кн. Кн. 1. Історичні нариси. Київ: ТОВ «Видавництво «КЛІО»», 2014. 784 с.
- 10.739.Висков С. И., Кульбакин В. Д. Союзники и «германский вопрос» (1945 – 1949 гг.) / отв. ред. Р. Ф. Иванов. Москва: Наука, 1990. 304 с.
- 10.740.Витвицький В. Композитор і музиколог. *Музика*. Київ. 1995. № 5. С. 24-26.

- 10.741.Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: у IV кн. Нью Йорк: Друкарня Української Православної Церкви у США, 1975. Кн. IV: (XX ст.). Частина друга. 416 с.
- 10.742.Вронська Т. В., Лисенко О. Є. Українські громади зарубіжжя в роки Другої світової війни: акції допомоги народу України. Київ: Інститут історії України НАН України, 1997. 97 с.
- 10.743.Г. Вечір балетної студії. *Час*. Нюрнберг. 1949. № 193. 25 вересня. С. 6.
- 10.744.Гайдабура В. Театр, розвіяний по світу. Феномен сцени повоєнної української діаспори (Німеччина, Австрія, Франція, США, Канада, Австралія). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2013. 324 с.
- 10.745.Германская история в новое и новейшее время / ред. кол. С. Д. Сказкин, Л. И. Гинцберг, Г. Н. Горошкова, В. Д. Ежов: в 2 т. Москва: Наука, 1970. Т. 2. 602 с.
- 10.746.Гінда В. Український спорт під нацистською свастикою (1941 – 1944 рр.). Житомир: Рута, 2012. 500 с.
- 10.747.Головата Л. Навчально-видавнича діяльність Українського технічно-господарського інституту позаочного навчання в Подєбрадах у період Другої світової війни. *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2010. Вип. 17. С. 74-79.
- 10.748.Голод 1932 – 1933 років в Україні: Причини та наслідки / редкол. В. А. Смолій (голова та ін.). Київ: Наукова думка, 2003. 888 с.
- 10.749.Горбунова Г. А. Людмила Морозова: життя і творчість. *Праці Центру пам'яткознавства: Збірник наукових праць*. 2010. Вип. 18. С. 197-210.
- 10.750.Гримич М. Життя під пінйорами. Культурний ландшафт українських поселень у Бразилії. Київ: Дуліби, 2016. 704 с.
- 10.751.Гуменюк М. Традиції української фізичної культури, спорту та діаспори. *Обрії*. 2014. № 1. С. 18.

- 10.752.Гусарук В. Всесвітній Баптистський Конгрес у Копенгагені (29-го липня – 3-го серпня 1947 р.). *Дорога правди*. Кронберг. 1948. Ч. 4 – 5. С. 20-23.
- 10.753.Герус-Тарнавецька І. Наталія Полонська. Вінніпег: УВАН, 1974. 40 с.
- 10.754.Даниленко В. Ізидора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції. Київ: Смолоскип, 2011. 255 с.
- 10.755.Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки. Київ: Либідь, 1991. 344 с.
- 10.756.Дивнич Ю. Іван Багряний. *Українські вісті*. Новий Ульм. 1964. Ч. 8. 23 лютого. С. 3, 5-7.
- 10.757.Дмитренко М. На новому ґрунті. Як організовано виставку в Мюнхені? *Українське мистецтво*. Мюнхен. 1947. Ч. 2. С. 15-16.
- 10.758.Дмитрієнко М., Ясь О. Часопис «Рід і Знамено» та його внесок у розвиток української еміграційної історіографії. *Бібліотечний вісник*. Київ. 1997. № 1. С. 32-37.
- 10.759.Дорошенко В. Культурно-освітня праця в таборах і для таборів. *Сьогочасне й минуле: Вісник українознавства*. Мюнхен; Нью-Йорк. 1949. Ч. 1-2. С. 51-55.
- 10.760.Ежов В. Д. Федеративная Республика Германии: легенды и действительность. Москва: Знание, 1976. 64 с.
- 10.761.Житарюк Н. Основні категорії біженців і переміщених осіб з Радянського Союзу після II Світової війни та їх ставлення до репатріації в СРСР. *Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття»*. Чернівці, 16 – 18 травня 2000 р. *Доповіді та повідомлення* / відп. ред.: Л. Винар, Ю. Макар. Чернівці: Рута, 2001. Т. 2. 346 с. С. 157-160.
- 10.762.Зарубіжні українці / С. Ю. Лазебник (кер. авт. кол.), Л. О. Лещенко, Ю. І. Макар та ін. Київ: Вид-во «Україна», 1991. 252 с.

- 10.763.Заставний Ф. Д. Українська діаспора (розселення українців у зарубіжних країнах). Львів: Світ, 1991. 120 с.
- 10.764.Зашківський М. Дві українські еміграції. *Сьогочасне й минуле: Вісник українознавства*. Мюнхен; Нью-Йорк. 1949. Ч. 1-2. С. 77-81.
- 10.765.Збірник наукових праць на пошану Євгена Вертипороха / ред. Богдан Стебельський. Торонто: Гомін України, 1972. 317 с.
- 10.766.Зельська І. Світлій пам'яті д-ра Р. Флюнта. *Свобода*. 1989. Джерзі Сіті; Нью Йорк. Ч. 97. 25 травня. С. 8.
- 10.767.Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944 – 1951 гг. *История СССР*. 1990. № 4. С. 26-41.
- 10.768.Земсков В. Н. Репатриация перемещенных советских граждан. *Война и общество. 1941 – 1945*: в 2-х кн. / отв. ред. Г. Н. Севастьянов. Москва, 2004. Кн. 2. С. 331-358.
- 10.769.Земсков В. Н. Репатриация советских граждан в 1945 – 1946 годах. Опираясь на документы. *Россия XXI*. 1993. № 5. С. 74-81.
- 10.770.Золотухина-Аболина Е. В. Повседневность: философские загадки. Киев: Ника-Центр, 2006. 256 с.
- 10.771.Зуєвський О. «Я входжу в храм...»: Поезії. Переклади. Статті. Матеріали до біографії / упоряд. Н. Казакова. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 840 с.
- 10.772.Інженери-українці в діаспорі. Торонто: Basilian Press, [б. р.]. 158 с.
- 10.773.Інтерв'ю [з Михайлом Дмитренком]. *Терем*. Дітройт. 1968. Ч. 3. С. 47-50.
- 10.774.Історія Наукового Товариства ім. Шевченка. Нью-Йорк; Мюнхен: НТШ, 1949. 51 с.
- 10.775.Історія українського селянства: у 2 т. / ред. рада: В. М. Литвин та ін.; відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2006. Т. 2. 2006. 653 с.

- 10.776. Історія української культури: у 5 т. / гол. ред. Патон Б. Є. Київ. Наукова думка, 2001. Т. 1: Історія культури давнього населення України. 1135 с.
- 10.777. Капела імені Т. Г. Шевченка. *Музика*. Київ. 1991. № 5. С. 24-25.
- 10.778. Каплистий М. Масова перекваліфікація, її стан і завдання. *Вісті Українського технічно-господарського інституту*. Регенсбург. 1947. Ч. 3. С. 20-24.
- 10.779. Карась Г. Духовні освітні заклади у житті і діяльності Мирослава Антоновича. *Українська музика*. 2013. Вип. 3. С. 34-40.
- 10.780. Карась Г. Музична культура української діаспори у світовому часопросторі ХХ століття: монографія. Івано-Франківськ: Тіповіт, 2012. 1164 с.
- 10.781. Карпинич В. Дарунок Петра Капшученка Україні. *Свобода*. Нью-Джерсі. 2004. Ч. 32. 6 серпня. С. 15.
- 10.782. Кейван І. Михайло Дмитренко. *Терем*. Дітройт. 1968. Ч. 3. С. 5-20.
- 10.783. Кейван І. Нариси з історії української культури. Книжка третя: Українське образотворче мистецтво. Едмонтон: Видання Союзу українок Канади, 1984. 234 с.
- 10.784. Кейван І. Українські мистці поза Батьківщиною. Едмонтон; Монреаль: [Б. в.], 1996. 227 с.
- 10.785. Кейданський К. Табори для переміщених осіб у Німеччині й Австрії. Погляд на структуру й діяльність. *Українська діаспора*. Київ; Чикаго: ІНТЕЛ. 1994. Ч. 6. С. 108-123.
- 10.786. Київ. Історичний огляд (карти, ілюстрації, документи) / відп. ред. Кудрицький А. В. Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1982. 232 с.
- 10.787. Кикта Р. Творчість Михайла Дзиндри: джерела та розвиток пластичної концепції. *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. Львів, 2017. Випуск 31. С. 271-284.

- 10.788.Кісь О. Мати: соціокультурні аспекти материнства. *Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. /* наук. ред. М. Гримич. Київ: Дуліби, 2010. Т. 3: Зрілість. Жіноцтво. Жіноча субкультура. 2012. 480 с. С. 217-233.
- 10.789.Кіцера Ол. Ом., Кіцера Ол. Ол., Кіцера Н. І. Софія Парфанович (1898 – 1968) – лікар акушер-гінеколог, письменниця і громадська діячка (до 110-річчя з дня народження). *Жіночий лікар*. 2009. №1. С. 44.
- 10.790.Книга мистців і діячів української культури учасників Першої зустрічі українських мистців Америки й Канади з громадянством у днях 3 – 5 липня 1954. Торонто: Basilian Press, 1954. 312 с.
- 10.791.Кобченко К. Український технічно-господарський інститут у Регенсбурзі-Мюнхені: до історії творення національної політехніки в еміграції. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Київ. 2016. Вип. 1. С. 26-29.
- 10.792.Ковалів П. Нова концепція в дослідженні українського фольклору. *Орлик*. 1947. Берхтесгаден. Ч. 9. Вересень. С. 27-31.
- 10.793.Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 – 1945 рр.). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
- 10.794.Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. Харків: Вид-во «Курсор», 2008. 122 с.
- 10.795.Коновал Ол. Григорій Китастих. До 70-річчя з дня народження. *Свобода*. Джерзі Ситі. Нью Йорк. 1977. Ч. 19. 26 січня. С. 2.
- 10.796.Корнилов А. А. Российская интеллигенция и мир перемещенных лиц стран Европы. *Интеллигенция и мир*. Иваново. 2011. № 1. С. 19-36.

- 10.797.Корнилов А. А., Кинстлер А. В. Педагогическая интеллигенция и духовенство лагеря перемещенных лиц Менхегоф. *Интеллигенция и мир*. Иваново. 2016. № 2. С. 40-54.
- 10.798.Корній Л. Андрій Ольховський. Повернення із забуття. *Науковий вісник Національної музичної академії України імені П.І. Чайковського. Вип. 113: Композитори і музикознавці Київської консерваторії у 1923 – 1941 роках*. Київ: НМАУ ім. П. І. Чайковського, 2015. С. 14-23.
- 10.799.Костецький І. Гостина в печерників. *Українські вісті*. Новий Ульм. 1950. Ч. 1-2. С. 4.
- 10.800.Котова Т. А. Повседневная жизнь в лагерях для перемещенных лиц в Германии (по личным воспоминаниям их обитателей). *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия «История России»*. 2015. № 1. С. 69-80.
- 10.801.Кравець Р. Українці у Великобританії. *Українська діаспора*. Київ; Чикаго. 1994. Ч. 5. С. 45-57.
- 10.802.Кравцов А. Н. Русская Австралия. Москва: Вече, 2011. 304 с.
- 10.803.Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України. Збірник статей. Мюнхен: Український вільний університет, 1959. 230 с.
- 10.804.Кубійович В. З демографічних проблем української еміграції. *Сьогочасне й минуле: Вісник українознавства*. Мюнхен; Нью-Йорк. 1949. Ч. 1-2. С. 14-27.
- 10.805.Кузів В. Д. П. в Європі. *Свобода*. 1948. Ч. 267. 16 листопада. С. 2-3.
- 10.806.Кульбакин В. Д. Германия в период и после Второй мировой войны. Образование и развитие Германской Демократической Республики. Лекции, прочитанные в Высшей партийной школе при ЦК КПСС. Москва: ВПШ, 1954. 64 с.
- 10.807.Кульбакин В. Д. Очерки новейшей истории Германии. Москва: Издательство социально-экономической литературы, 1962. 671 с.

- 10.808.Кульчицький О. Психологія «переміщених осіб»-таборян. *Сьогочасне й минуле: Вісник українознавства*. Мюнхен; Нью-Йорк. 1949. Ч. 1-2. С. 68-76.
- 10.809.Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921 – 1939 рр.). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
- 10.810.Куницький М. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор). Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. 248 с.
- 10.811.Курочкін О. Етнічні стереотипи освідчення у коханні (від символічних жестів до вербальних кліше). *Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т.* / наук. ред. М. Гримич. Київ: Дуліби, 2010. Т. 2: Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. 568 с. С. 97-111.
- 10.812.Кучер В. І., Потильчак О. В. Україна 1941 – 1944: трагедія народу за фасадом Священної війни. Київ; Біла Церква: Білоцерківдрук, 2011. 368 с.
- 10.813.Кучерук О. Микола Битинський – геральдист, історик, митець. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2006. Вип. 10/11. С. 398-419.
- 10.814.К-ч Ю. О, музо, Мельпомено... *Час*. Фюрт; Баварія. 1947. Ч. 7. 16 лютого. С. 5-6.
- 10.815.Лащенко Г. Враження з виставки картин Мирослава Радиша. *Свобода*. Джерзі Ситі; Нью Йорк. 1965. Ч. 18. С. 4.
- 10.816.Леволкина Л. П. Федеративная Республика Германии (1949 – 1969 годы). Владимир: ВГПИ, 1990. 59 с.
- 10.817.Ленцик В. Церковно-археографічна комісія (Львів – Мюнхен). *Український історик*. 1997. №1-4. С. 121-136.
- 10.818.Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века). СПб.: Искусство-СПб, 1994. 670 с.

- 10.819.Лужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом. Нарис історії Української Церкви. Філадельфія: Провидіння, 1954. 724 с.
- 10.820.Мазепа О. Українські геральдичні та генеалогічні інституції DR-періоду. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. 2015. Вип. 23. С. 103-108.
- 10.821.Макаревич І. Д-р Сергій Комлік. *Лікарський вісник*. Нью-Йорк. 1954. Ч. 2. С. 41-42.
- 10.822.Малаков Д. Архітектор Григор'єв. Київський спадок. Київ: Київ, 2010. 192 с.
- 10.823.Малиновська О. Біженці у світі та в Україні: моделі вирішення проблеми. Київ: Генеза, 2003. 288 с.
- 10.824.Мандзюк Д. Копаний м'яч. Львів: Видавництво Старого Лева, 2016. 416 с.
- 10.825.Мардак В. С. Україніка в бібліотеках та архівах Західної Німеччини (станом на 1990 р.). *Українська діаспора*. Київ; Чикаго: ІНТЕЛ, 1993. Ч. 4. С. 29-37.
- 10.826.Марков К. А. «Восточная политика» ФРГ и реваншизм. 1949 – 1982 гг. Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1988. 88 с.
- 10.827.Марков К. А. Переселенцы и их организации в Западной Германии в послевоенное время. Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1992. 93 с.
- 10.828.Мартирологія українських церков / упоряд, ред. Осип Зінкевич, Олександр Воронин: у 4 т. Торонто; Балтимор: Смолоскип, 1987. Т. 1: Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. 1207 с.
- 10.829.Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні: у 2 т. Мюнхен: Академічне видавництво д-ра Петра Белея, 1985. Т. 1: Роки 1945 – 1951. 432 с.
- 10.830.Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні: у 2 т. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. Т. 2: Роки 1952 – 1975. 128 с.

- 10.831. Матеріали до історії української медицини / редактор-упорядник Ярослав Семчишин. Чикаго: Видання Українського Лікарського Товариства Північної Америки, 1988. Т. 2. 298 с.
- 10.832. Михась Р., Михась М. Богдан-Юліан П'юрко: виконавський аспект діяльності. *Науковий вісник Національної музичної академії України імені П.І. Чайковського*. Вип. 96: Музичне виконавство і педагогіка: історія, теорія, інтерпретаційні аспекти композиторської творчості. Київ: НМАУ ім. П. І. Чайковського, 2011. 290 с. С. 81-90.
- 10.833. Михеев М. Дневник как эго-текст (Россия, XIX – XX). Москва: Володей Publishers, 2007. 264 с.
- 10.834. Міяковський В., Волошина О., Іванівська Т. Музей-архів ім. Дм. Антоновича Української Вільної Академії Наук. *Свобода*. Джерзі Ситі; Нью-Йорк. 1966. Ч. 158. 26 серпня. С. 5.
- 10.835. Мовчан Ю. Замість вінка на могилу св. п. д-ра Єлисавети Гімелрайх. *Лікарський вісник*. Нью-Йорк. 1956. Ч. 2. С. 38-40.
- 10.836. Молчко У. Б. Композиторська спадщина Остапа Бобикевича у сучасних навчально-методичних виданнях. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство*. Тернопіль: [Б. в.], 2014. Випуск 1. С. 16-21.
- 10.837. Мудрий В. Нова українська еміграція та організація таборового життя. *Сьогочасне й минуле: Вісник українознавства*. Мюнхен; Нью-Йорк. 1949. Ч. 1-2. С. 9-13.
- 10.838. На громадській ниві (До 25-ліття Центрального Представництва Української Еміграції в Німеччині) / під ред. О. Зеленецького. Мюнхен: [Б. в.], 1972. 116 с.
- 10.839. Наш театр. Книга діячів українського театрального мистецтва 1915 – 1975 / головний редактор Григор Лужницький. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто: ОМУС, 1975. Том I. 847 с.

- 10.840. Невский С. И. Денежная и хозяйственная реформы в послевоенной Западной Германии. *Вестник Московского университета. Серия 6. Экономика*. Москва. 2007. №5. С. 23-42.
- 10.841. Нельга О. Українство як етнопсихологічний феномен. *Українська діаспора*. Київ; Чикаго: ІНТЕЛ. 1993. Ч. 3. С. 5-20.
- 10.842. Нечаев С. Ю. Русские в Латинской Америке. Москва: Вече, 2010. 320 с.
- 10.843. Новий обрій: Альманах. Література, мистецтво, культурне життя / Упорядкування Дм. Чуб. Мельборн: Ластівка, 1974. 272 с.
- 10.844. Одарченко П. Олекса Повстенко: архітектор і мистецтвознавець. *Пам'ятки України*. Київ. 2006. №3. С. 73-82.
- 10.845. Остап І. І. Бонді або повернення Богдана Веселовського. Київ: Дуліби, 2013. 328 с.
- 10.846. Павленко М. І. «Біженці» та «переміщені особи» в політиці імперіалістичних держав (1945 – 1949 рр.). Київ: Наукова думка, 1979. 124 с.
- 10.847. Павловський В. Василь Григорович Кричевський. Життя і творчість. Нью-Йорк: Українська вільна академія наук, 1974. 313 с.
- 10.848. Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). Київ: Темпора, 2008. 688 с.
- 10.849. Парфанович С. До історії українського лікарського життя в Галичині. *Лікарський вісник*. Нью Йорк. 1954. Ч. 2. С. 26-31.
- 10.850. Пастернакова М. Українська жінка в хореографії. Вінніпег: Trident Press, 1963. 216 с.
- 10.851. Пастушенко Т. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942 – 1953). Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 282 с.
- 10.852. Під патронатом великого митрополита: нарис навчально-виховної праці Української Народної Школи імені Митрополита

- Андрея Шептицького в Регенсбургу. Німеччина 1945 – 1949 / за ред. Юрія Теодоровича. Шікаго: Друкарня українсько-американської видавничої спілки в Шікаго, 1960. 78 с.
- 10.853.Перехрест О. Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.). Київ, 2010. 150 с.
- 10.854.Подобєд О. А. Вивчення іноземних мов українцями у німецьких і австрійських таборах переміщених осіб (друга половина 1940 – початок 1950-х рр.). *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць* / ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. Вип. 7. С. 367-368.
- 10.855.Подобєд О. А. Економічна криза і життя українських переміщених осіб у повоєнній Західній Німеччині. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. Збірник наукових праць* / гол. ред. К. В. Балабанов. Маріуполь, 2016. Випуск 15. С. 93-99.
- 10.856.Подобєд О. А. Переміщені українці повоєнної Західної Німеччини та формування культурної пам'яті. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2017. Вип. 49. С. 56-62.
- 10.857.Подобєд О. А. Повсякденна мобільність переміщених українців повоєнної Західної Німеччини. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. Збірник наукових праць* / гол. ред. К. В. Балабанов. Маріуполь, 2017. Випуск 19. С. 40-47.
- 10.858.Подобєд О. Українська планета ДіПі: культура та повсякдення. Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2018. 396 с.
- 10.859.Подобєд О. А. Українське музичне життя у повоєнній Західній Німеччині. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 126 (11). С. 126-130.

- 10.860.Подобєд О. А. Українське образотворче мистецтво у повоєнній Західній Німеччині. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 132 (5). С. 70-76.*
- 10.861.Подобєд О. Українські наукові установи у повоєнній Західній Німеччині. *Evropský filozofický a historický diskurz. Praha. 2018. Svazek 4. 2 vydání. S. 32-39.*
- 10.862.Подобєд О. А. Українські театр і балет у повоєнній Західній Німеччині. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 129 (2). С. 55-61.*
- 10.863.Подобєд О. Євангельсько-баптистська церква у житті українських переміщених осіб повоєнної Західної Німеччини. *Історичні студії / упорядник О. Подобєд. Житомир: Вид. О.О. Євенок, 2016. Випуск 3: Матеріали звітно-наукових конференцій викладачів і студентів кафедри історії та етнополітики НПУ імені М.П. Драгоманова за 2015 р. С. 17-20.*
- 10.864.Подобєд О. Загальнонаціональні та сімейно-побутові свята у житті українських переміщених осіб повоєнної Західної Німеччини. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / відп. ред. В. М. Даниленко. Вип. 22. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. С. 141-151.*
- 10.865.Подобєд О. Іван Багряний: громадсько-політична та культуротворча діяльність. Київ: Ніка-Центр, 2014. 248 с. + 24 с. кольор. іл. + 1 електрон. опт. диск (CD-ROM).
- 10.866.Подобєд О. Медичне обслуговування українських переміщених осіб повоєнної Західної Німеччини. *Східноєвропейський історичний вісник. / головний редактор В. Ільницький. Дрогобич: Посвіт, 2017. Вип. 4. С. 100-106.*

- 10.867.Подобєд О. Мирослав Радиш: Німецький період творчості. *Art museum: минуле і сьогодення. Збірник наукових статей*. Чернігів, 2017. С. 144-149.
- 10.868.Подобєд О. Настрій переміщених українців та їх адаптація до життя у повоєнній Західній Німеччині. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І.С. Зуляка*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 2. Ч. 2. С. 121-127.
- 10.869.Подобєд О. Олімпіада ДіПі. *Evropský filozofický a historický diskurz*. Praha. 2017. Svazek 3. 2 vydání. S. 26-31.
- 10.870.Подобєд О. Повсякденне життя переміщених українців повоєнної Західної Німеччини: історіографія питання. *XI Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція присвячена 100-річчю Української національної революції. Тези доповідей, Чернівці, 20 – 21 жовтня 2017 р.* / наук. ред. О.В. Добржанський. Чернівці: Технодрук, 2017. С. 126-127.
- 10.871.Подобєд О. Проблема матеріально-технічного забезпечення українських навчальних закладів Німеччини у перші повоєнні роки. *Історичні студії / упорядник О. Подобєд*. Житомир: Вид. О.О. Євенок, 2016. Випуск 2: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Соціальна історія: питання теорії та наукової практики». С. 80-83.
- 10.872.Подобєд О. Релігійні свята у житті українських переміщених осіб повоєнної Німеччини. *Evropský filozofický a historický diskurz*. Praha. 2016. Svazek 2. 4 vydání. S. 55-61.
- 10.873.Подобєд О. Рівень та якість харчування українських переміщених осіб у повоєнній Західній Німеччині. *Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції «Проблеми дослідження українського визвольного руху ХХ століття (до 75-річчя Поліської Січі та 95-річчя*

- Другого зимового походу)» / за заг. ред. проф. Г.М. Стародубець. Житомир: «Полісся», 2016. С. 117-120.*
- 10.874.Подобєд О. Свята та дозвілля переміщених українців повоєнної Західної Німеччини. Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2017. 84 с.
- 10.875.Подобєд О. Українська автокефальна православна церква у Німеччині (1945 – 1950 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 2. С. 56-60.*
- 10.876.Подобєд О. Українська греко-католицька церква у Німеччині (1945 – 1950 рр.). *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія. Чернівці: Чернівецький університет, 2016. № 1. С. 91-95.*
- 10.877.Подобєд О. Українська родина у повоєнній Німеччині: традиція і новаторство. *Evropský filozofický a historický diskurz. Praha. 2016. Svazek 2. 3 vydání. S. 38-45.*
- 10.878.Подобєд О. Українські матуральні курси у повоєнній Західній Німеччині. *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть» / за заг. ред. проф. Г.М. Стародубець. Житомир: Полісся, 2015. С. 160-163.*
- 10.879.Подобєд О. Українські медичні організації і система медичних закладів повоєнної Західної Німеччини. *Evropský filozofický a historický diskurz. Praha. 2017. Svazek 3. 3 vydání. S. 19-25.*
- 10.880.Подобєд О. Фахове навчання та перекваліфікація українців у ДіПі таборах Західної Німеччини й Австрії у 1945 – 1950 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 1. С. 153-158.*

- 10.881.Подобєд О. Чутка як інструмент формування колективної пам'яті в середовищі переміщених українців повоєнної Західної Німеччини. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія* / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 1. Ч. 2. С. 163-172.
- 10.882.Подобєд О. А. Вивчення іноземних мов українцями у німецьких і австрійських таборах переміщених осіб (друга половина 1940 – початок 1950-х рр.). *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць* / ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. Вип. 7. С. 367-368.
- 10.883.Подобєд О. А. Дозвілля переміщених українців повоєнної Німеччини. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 25. Збірник наукових праць* / за заг. ред. проф. О.А. Мельничука. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2017. С. 294-301.
- 10.884.Подобєд О. А. Економічна криза і життя українських переміщених осіб у повоєнній Західній Німеччині. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. Збірник наукових праць* / гол. ред. К. В. Балабанов. Маріуполь, 2016. Випуск 15. С. 93 – 99.
- 10.885.Подобєд О. А. Спортивне життя переміщених українців у повоєнній Західній Німеччині. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. Збірник наукових праць* / гол. ред. К. В. Балабанов. Маріуполь, 2017. Випуск 18. С. 95-108.
- 10.886.Подобєд О. А. Українська скульптура у повоєнній Західній Німеччині. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 128 (1). С. 69-74.

- 10.887. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – XX ст. Історичні нариси / Андрієвський Д. В., Бажан О. Г., Бикова Т. В. та ін.; відповід. ред. В. А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2002. 952 с.
- 10.888. Потильчак О. В. Трудові ресурси радянських військовополонених та остарбайтерів з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни. Київ, 1998. 49 с.
- 10.889. Пундій П. Д-р Ю. Мачук (у 10-ліття від дня смерті). *Свобода*. Джерзі Ситі; Нью Йорк. 1992. Ч. 234. 10 грудня. С. 3.
- 10.890. Ревуцький В. Віра Левицька. Життя і сцена. Торонто; Нью-Йорк: Слово, 1998. 269 с.
- 10.891. Ревуцький В. Нескорені березільці. Йосип Гірняк і Олімпія Добровольська. Нью-Йорк: Слово, 1985. 201 с.
- 10.892. Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 320 с.
- 10.893. Рябченко О. Д. Досвід німецької післявоєнної економічної реформи для України. *Актуальні проблеми економіки*. Київ. 2005. № 8. С. 9-16.
- 10.894. Соловій Ю. Про речі, більші, ніж зорі: про мистецтво, про мистців, про різне, про себе. Нью-Йорк: Сучасність, 1978. 319 с.
- 10.895. С. Г. Портрети Григорія Крука. *Час*. Фюрт; Баварія. 1947. Ч. 1-2. Різдво Христове. С. 4.
- 10.896. Савчук М. І ще про Миколу Мухіна. *День*. Київ. 2017. № 56-57. 31 березня. С. 13.
- 10.897. Садикова Е. Н. Из истории богослужебно-певческой деятельности русских приходов в послевоенной Западной Германии (Возвращение имен). *Русское зарубежье: музыка и православие : Международная научная конференция, Москва, 17 – 19 сентября 2008 г.* / сост. С. Г. Зверевой; науч. ред. С. Г. Зверевой, М. А. Васильевой. Москва: Дом русского зарубежья им. А. Солженицына: ВИКМО-М, 2013. 616 с. С. 324-376.

- 10.898.Семенко Ю. Шахи в Україні. Нариси з історії шахової гри на українській землі і в діаспорі. Львів: Каменяр, 1993. 224 с.
- 10.899.Сидоренко Н. М., Сидоренко О. І. Журналістська «планета Ді-Пі»: Українська преса у таборах військовополонених, переміщених осіб і біженців після II Світової війни (1945 – 1950). Київ, 2000. 175 с.
- 10.900.Скородинський Е. Релігійне життя в таборах. *Сьогочасне й минуле: Вісник українознавства*. Мюнхен; Нью-Йорк. 1949. Ч. 1-2. С. 46-51.
- 10.901.Скорупська Б. Третя виставка Петра Капшученка. *Свобода*. Нью-Джерсі. 2000. Ч. 28. 14 липня. С. 17.
- 10.902.Слабошпицький М. Поет із пекла (Тодось Осьмачка). Київ: Ярославів Вал, 2003. 368 с.
- 10.903.Слобожанка Л. «Оргія» Лесі Українки в Театральній Студії Гірняка. *Неділя*. Ашафенбург. 1947. № 92. 28 вересня.
- 10.904.Смирнов А. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч, 1930 – 1944 / передм. Є. Сверстюка; 2-е вид., доповнене. Київ: Смолоскип, 2009. 326 с.
- 10.905.Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 352 с.
- 10.906.Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / пер. с англ. Л. Зурнаджи. Киев: Дуліби, 2015. 584 с.
- 10.907.Стахів М. До соціології таборового життя. *Сьогочасне й минуле: Вісник українознавства*. Мюнхен; Нью-Йорк. 1949. Ч. 1-2. С. 32-38.
- 10.908.Стебельський Б. Цемент творчої будови. *Терем*. Дітройт. 1968. Ч. 3. С. 35-46.
- 10.909.Стельникович С. В. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941 – 1944 рр.). Житомир: Вид. О.О. Євенок, 2015. 592 с.
- 10.910.Степовик Д. Скульптор Михайло Черешньовський. Життя і творчість. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2000. 224 с.

- 10.911.Стрільчук Л. Просвітницька діяльність української інтелігенції в таборах для переміщених осіб у західних окупаційних зонах (1944 – 1951 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія «Історичні науки»*. 2016. № 3. С. 69-74.
- 10.912.Сушків О. Т-во Українських лікарів у Тиролі й Форальберзі. *Лікарський вісник*. Нью Йорк. 1958. Ч. 10. С. 36-38.
- 10.913.Тарнавський О. Українська Сольвейг. *Свобода*. Джерзі Ситі; Нью Йорк. 1983. Ч. 54. 23 березня. С. 2.
- 10.914.Театр-Студія Йосипа Гірняка та Олімпії Добровольської / упорядкував Богдан Бойчук. Нью-Йорк: В-во Нью-Йоркської Групи, 1975. 348 с.
- 10.915.Трембіцький А. М. Життєві і творчі шляхи та мистецька спадщина подолянина Олекси Повстенка. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Кам'янець-Подільський, 2011. Т. 17. С. 230-252.
- 10.916.Трощинський В. Ляндек в історії української повоєнної еміграції. *Українська діаспора*. Київ; Чикаго: ІНТЕЛ, 1993. Ч. 4. С. 123-126.
- 10.917.Трощинський В. П. Українські буржуазні націоналісти – прислужники імперіалістичних розвідок. Київ: Знання, 1986. 16 с.
- 10.918.Трощинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі. Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 351 с.
- 10.919.Удод О. А. Історія повсякденності як методологічна проблема. *Доба*. Черкаси. 2002. №3. С. 6-15.
- 10.920.Українська канадіана. Збірник матеріалів з історії українців Канади: у 4 т. / наук. ред. М. Гримич; упор. В. Кіпіані, М. Гримич. Київ: Дуліби, 2016. Т. 1: Піонерський період. 288 с.
- 10.921.Українці в зарубіжному світі / Шлепаков А. М., Буркут І. Г., Васильєва Л. Д. та ін. Київ: Наукова думка, 1991. 140 с.
- 10.922.Ульянкина Т. И. «Дикая историческая полоса»: иммиграция русских ученых в США из послевоенной Европы. *Русский Берлин*:

- 1920 – 1945: *Международная научная конференция* / науч. ред. Л. С. Флейшмана; сост. М. А. Васильевой, Л. С. Флейшмана. Москва: Русский путь, 2006. 464 с. С. 423-461.
- 10.923. Ульяновський В. Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко-Моргун: сторінками життєпису. *Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2 т.* Київ: Либідь, 2002. Т. 1. До середини XVII століття. 4-те вид., стереотип. 672 с. С. V-LXXXVIII.
- 10.924. Урри Дж. Мобильности. Москва: Праксис, 2012. 576 с.
- 10.925. Федорук О. Пластика Петра Капшученка. Київ; Нью-Йорк: Веселка; Видавництво М. П. Коця, 2004. 280 с.
- 10.926. Філенко Т. Із славного роду Витвицьких. *Музика*. Київ. 1992. № 4. С. 27-29.
- 10.927. Філоненко Л. Ярослав Барнич – митець, педагог, громадянин. *Мистецтво та освіта*. Київ. 1996. № 2. С. 42-46.
- 10.928. Філоненко Л. Ярослав Барнич та його пісня «Гуцулка Ксеня». *Народна творчість та етнографія*. Київ. 1994. № 4. С. 74-80.
- 10.929. Філоненко Л. Ярослав Барнич. Науково-популярний нарис про життя і творчість. Дрогобич: Відродження, 1999. 149 с.
- 10.930. Француженко-Вірний М. Великі митрополити України. Київ: Смолоскип, 2013. 160 с.
- 10.931. Хмурий В., Дивнич Ю., Блакитний Ю. В масках епохи. Йосип Гірняк. [Б. м.]: Україна, 1948. 109 с.
- 10.932. Ціпко С. Українці в Аргентині (1897 – 1950): творення громади. Київ: Дуліби, 2015. 280 с.
- 10.933. Чалупа А. Орвелл і біженці: Невідома історія «Колгоспу тварин». Київ: Видавництво Жупанського, 2015. 95 с.
- 10.934. Черешньовський Михайло. Ретроспективна виставка / текст Богдан Певний. Нью-Йорк: Український музей, 1991. 88 с.
- 10.935. Шарпаций В. Українська професура на «філософському пароплаві»: політичні репресії проти українських учених (1921

- 1923 pp.). *Історичні студії* / Упорядник О. Подобед. Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2016. Вип. 2: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Соціальна історія: питання теорії та наукової практики». 248 с.
- 10.936. Шевчук Гр. «Ворог» Юрія Косача в театрі під мистецьким проводом Володимира Блавацького. *Час*. Фюрт; Баварія. 1946. Ч. 49. 15 грудня. С. 6.
- 10.937. Шевчук Гр. Молодість, що вміє, старість, що може (Театральна студія під проводом Йосипа Гірняка). *Час*. Фюрт; Баварія. Ч. 8. 23 лютого. С. 5-6.
- 10.938. Шевяков А. А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупированных зонах государств антигитлеровской коалиции. *Население России в 1920 – 1950-е годы: численность, потери, миграции*. Москва, 1994. С. 195-222.
- 10.939. Шерех Ю. Запізнені думки (Замість рецензії на «Народнього Малахія» Миколи Куліша в театрі під мистецьким проводом В. Блавацького). *Час*. Фюрт; Баварія. 1947. Ч. 7. 16 лютого. С. 7.
- 10.940. Шерех Ю. Мова української еміграції в Німеччині (1945 – 1948). *Сьогочасне й минуле: Вісник українознавства*. Мюнхен; Нью-Йорк. 1949. Ч. 1-2. С. 38-45.
- 10.941. Шибанов Г. Нестор Городовенко: Життя і творчість. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2001. 248 с.
- 10.942. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 375 с.
- 10.943. Ярошевич Г. Виступ балету балетної школи «Аполлон». *Свобода*. Джерзі Ситі; Нью Йорк. 1955. Ч. 125. 1 липня. С. 7.
- 10.944. Ясь О. В. Борис Крупницький (до 110-річчя від дня народження). *Український історичний журнал*. Київ. 2004. № 6. С. 83-94.
- 10.945. Яців Р. Зайцеве у променях світової слави. *День*. Київ. 2017. № 46-47. 17 березня. С. 18.

- 10.946. Babie P. «God is Love»: The Literography of Leonid Denysenko. *Australasian Catholic Record*. 2009. Vol. 86, No. 1. P. 18-24.
- 10.947. Bethell N. The last secret: Forcible Repatriation to Russia 1944 – 1947. London, 1974. 224 p.
- 10.948. Elliot M. R. The Repatriation Issue in Soviet-American Relations 1944 – 1947. University of Kentucky, 1974. 412 p.
- 10.949. Herbert U. Europa und der «Reichseinsatz»: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938 – 1945. Essen: Klartext-Verl, 1991. 499 s.
- 10.950. Herbert U. Fremdarbeiter. Politik und Praxis des «Ausländer – Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. Berlin; Bonn: Verlag J. H. W. Dietz Nachf. 1986. 494 s.
- 10.951. Jacobmeyer W. Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Deutschland. 1941 – 1945. *Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft*. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht in Göttingen, 1985. Bd. 65. 324 s.
- 10.952. Jaunmuktane G. Рукописи из немецких лагерей для беженцев (1945 – 1950) в Латвийской академической библиотеке. *Knygotyra*. 2008. № 50. С. 244-252.
- 10.953. Subtelny O. Ukrainians in North America. An illustrated history. Toronto; Buffalo; London, 1991. 284 p.
- 10.954. The refugee experience: Ukrainian displaced persons after World War II / W. W. Isajiw a.o. (ed.). Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian studies press, University of Alberta, 1992. XXIV, 517 p.
- 10.955. Universitas Libera Ucrainensis 1921 – 2011 = Український Вільний Університет 1921 – 2011 / уряд. Уна Пацке, Микола Шафовал, Роман Яремко. Мюнхен: Druckerei und Verlag Steinmeier, 2011. 828 с.
- 10.956. Wynar L. Ukrainian Scholarship in Exile: The DP Period, 1945-1952. *Ethnic Forum*. Kent. 1988. Vol. 8. № 1. P. 40-72.

11. Довідкові та енциклопедичні видання

- 11.957. Беларуская энцыклапедыя: У 18 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў. Мінск: БелЭн, 2002. Т. 14: Рэле – Слаявіна. 512 с.
- 11.958. Большая советская энциклопедия / глав. ред. Б. А. Введенский: В 51 т. 2-е издание. Москва: Большая советская энциклопедия, 1955. Т. 32: Панипат – Печура. 648 с.
- 11.959. Большая советская энциклопедия / глав. ред. Б. А. Введенский: В 51 т. 2-е издание. Москва: Большая советская энциклопедия, 1955. Т. 36: Раковник – «Ромэн». 672 с.
- 11.960. Дитиняк М. Українські композитори. Біо-бібліографічний довідник. Едмонтон: [Б. в.], 1986. 160 с.
- 11.961. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1: А-В. 688 с.: іл.
- 11.962. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2: Г-Д. 628 с.: іл.
- 11.963. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 3: Е-Й. 672 с.: іл.
- 11.964. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2007. Т. 4: Ка-Ком. 528 с.: іл.
- 11.965. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2009. Т. 6: Ла-Мі. 790 с.: іл.
- 11.966. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2010. Т. 7: Мі-О. 728 с.: іл.
- 11.967. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2011. Т. 8: Па-Прик. 520 с.: іл.
- 11.968. Київ. Путівник-довідник. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1958. 399 с.
- 11.969. Корінний М. М., Шевченко В. Ф. Короткий енциклопедичний словник з культури. Київ: Україна, 2003. 384 с.

- 11.970. Мистецтво України. Біографічний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. Київ: «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1997. 700 с.
- 11.971. Муха А. Композитори України та української діаспори. Довідник. Київ: Музична Україна, 2004. 352 с.
- 11.972. Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / кер. авт. кол. А. М. Киридон. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети»», 2013. 436 с.
- 11.973. Политическая энциклопедия: в 2 т. / рук. проекта Г. Ю. Семигин. Москва: Мысль, 2000. Т. 2. 701 с.
- 11.974. Політичні репресії в Україні (1917 – 1980-ті рр.). Бібліографічний покажчик / авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; упоряд.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. Київ, 2007. 456 с.
- 11.975. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2015. 816 с.
- 11.976. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шамшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-е вид. Київ: Генеза, 2004. 736 с.
- 11.977. Українські поселення. Довідник / А. М. Міляннич (гол. ред.), В. Н. Бандера, І. М. Гурин, В. В. Ісаїв. Нью Йорк: The Ukrainian Center for Social Research Inc., 1980. Т. СС. 351 с.
- 11.978. Encyclopedia international: in 20 v. New York: Glolier Incorporated, 1974. V. 15: Prague – Rowley. 584 p.
- 11.979. The Columbia Encyclopedia. third edition / ed. By William Bridgwater and Seymour Kurtz. New York; London: Columbia University Press, 1963. 2388 p.
- 11.980. The Encyclopedia Americana. International edition. Complete in thirty volumes. New York. V. 9: Desert to Egret. 761 p.

11.981. Wielka encyclopedia powszechna PWN: w 13 t. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1967. T. 9: Polska – Robe. 856 s.

12. Дисертації та автореферати дисертацій

- 12.982. Андреев А. С. Агітаційно-пропагандистська діяльність радянських органів репатріації серед «переміщених осіб» з України (1944 – 1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2017. 20 с.
- 12.983. Антонович С. О. Драматургічна творчість українських письменників-емігрантів середини ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. Харків, 2009. 21 с.
- 12.984. Васишин І. П. Епоха й людина в художньо-екзистенційному вимірі літератури періоду ДіПі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література». Львів. 2008. 18 с.
- 12.985. Гальчак С. Д. «Остарбайтери» з Поділля (1942 – 1947 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Харків. 2003. 18 с.
- 12.986. Гончаренко О. А. Статус біженця в міжнародному праві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юр. наук: спец. 12.00.11 «Міжнародне право». Харків, 2005. 18 с.
- 12.987. Зимовець Г. В. Міжмовна інтерференція в умовах контактного білінгвізму (на матеріалі мови української діаспори): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство». Київ. 1997. 19 с.
- 12.988. Ковпак В. А. Інформаційно-комунікаційна діяльність післявоєнної української еміграції: смислова матриця ідеї нації: дис. на здобуття наук. ступеня докт. наук із соціальних комунікацій: спец. 27.00.01 «Теорія та історія соціальних комунікацій». Запоріжжя, 2016. 480 с.

- 12.989. Косован Е. А. Украинская эмиграция в Германии (XIX – начало XXI вв.): дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история (новое и новейшее время)». Москва, 2015. 297 с.
- 12.990. Куницький М. П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія». Чернівці, 2008. 17 с.
- 12.991. Лисенко-Ковальова Н. В. Мистецький український рух: модернізація літературної традиції і модернізм: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література». Київ. 2006. 19 с.
- 12.992. Мелешко Н. Б. Система органів репатріації «переміщених осіб» на території Української РСР (1944 – 1953): організація, структура, функціонування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2014. 20 с.
- 12.993. Міхасюта О. В. Діяльність міжнародних організацій у справах біженців у країнах Західної Європи (20 – 90-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія». Чернівці, 2006. 20 с.
- 12.994. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з України: вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Київ, 2007. 22 с.
- 12.995. Рудик С. Я. Переселення українських біженців і переміщених осіб до США та Канади після Другої світової війни: причини, особливості, наслідки (1945 – 1953 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.02. «Всесвітня історія». Київ. 2003. 20 с.

12.996. Стрільчук Л. В. Українські політичні біженці та переміщені особи після Другої світової війни: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.02 «Всесвітня історія». Чернівці, 1999. 20 с.

13. Електронні ресурси

13.997. Альманах Ради Фізичної Культури: 1945 – 1948. Мюнхен: Молоде Життя, 1951. URL: <http://uht.org.ua/ua/part/organ/sport/> (дата звернення: 02.02.2017).

13.998. Антонова Н. Л., Данилова А. В. Повседневная мобильность: социологическая концептуализация. *Известия Уральского федерального университета. Серия 3. Общественные науки*. Том 11. № 4 (2016). С. 69-75. URL: <https://journals.urfu.ru/index.php/Izvestia3/article/view/2171> (дата обращения: 04.07.2017).

13.999. [Б. а.] «Героїка» перебрала на себе опіку над могилою Миколи Шраменка. URL: <http://geroika.org.ua/herojika-perebrala-na-sebe-opiku-nad-mohyloyu-mykoly-shramenka/> (дата звернення: 13.08.2016).

13.1000.[Б. а.] Виставили роботи найвідомішого у світі українського скульптора. URL: <https://www.unian.ua/culture/340494-vistavili-roboti-nauvidomishogo-u-sviti-ukrajinskogo-skulptora.html> (дата звернення: 18.06.2017).

13.1001. Брюховецька Л. Мамай невмирущий, бо Мамай – це кожен з нас. *Кіно-Театр*. Київ. 2003. №3. URL: http://www.ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=104 (дата звернення: 24.05.2017).

13.1002. Ватлин А. Ю. Германия в XX веке. Москва: Директ-Медиа, 2014. URL: <http://www.litmir.co/br/?b=269866&p=49> (дата обращения: 15.03.2016).

- 13.1003.Гуркіна С. Українська греко-католицька церква і Ватикан: спроби контактів у 1944 – 1949 рр. URL: http://theology.in.ua/article_print.php?_lang=ua&id=39954&name=religious_digest (дата звернення: 17.04.2016).
- 13.1004.Добош Г. Скульптор Крук: відомий в Європі і малознаний в Україні. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24376187.html> (дата звернення: 12.09.2017).
- 13.1005.История Германии: в 3 тт. / под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю. В. Галактионова. Москва: КДУ, 2008. Т. 2: От создания Германской империи до начала XXI века / А. М. Бетмакаев, Т. А. Бяликова, Ю. В. Галактионов и др.; отв. ред. Ю. В. Галактионов. 672 с. URL: <http://www.perspectivia.net/publikationen/monographien-moskau/bonwetsch-istorija-germanii-2> (дата обращения: 17.04.2016).
- 13.1006.Касіян М. 65 років тому! *Mіst Online. Тижневик для українців всього світу*. URL: <http://meest-online.com/history/as-it-was/65-rokiv-tomu/> (дата звернення: 17.04.2017).
- 13.1007.Пастушенко Т. Українці на примусових роботах у Третьому райху. Скільки їх було? URL: <http://www.istpravda.com.ua/research/2012/05/8/84523/> (дата звернення: 06.02.2018).
- 13.1008.Полонська-Василенко Н. Український вільний університет (1921 – 1971). *Український історик*. 1971. №1-2. С. 17-27. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Polonska-Vasylenko_Nataliia/Ukrainskyi_Vilnyi_Universytet_19211971.pdf (дата звернення: 08.04.2018).
- 13.1009.Созанська С. З. Українські лікарі-дерматовенерологи діаспори: минуле і сучасність. *Український журнал дерматології, венерології, косметології*. 2011. №3. С. 110-117. URL: http://www.vitapol.com.ua/user_files/pdfs/uzdvk/419468096105994_23102011215735.pdf (дата звернення: 02.06.2017).

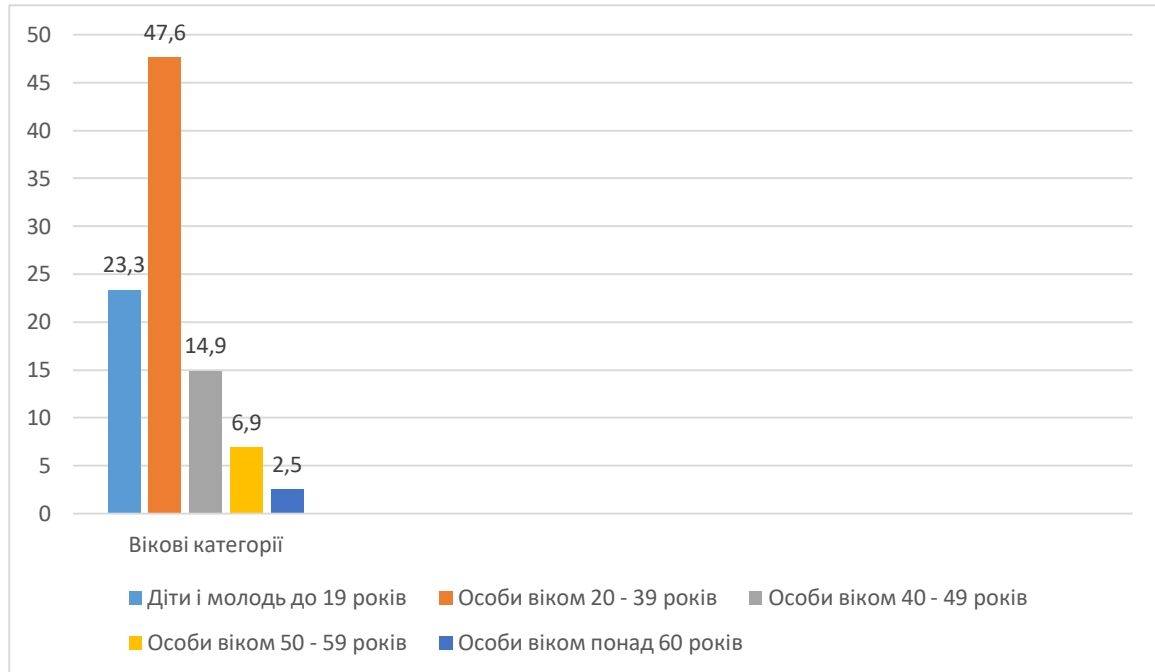
- 13.1010. Титаренко Н. В. Дражевська Віра Артемівна. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=21211 (дата звернення: 30.01.2018).
- 13.1011. Фесенко Надія Михайлівна. URL: <https://www.imath.kiev.ua/~golub/gadyach/whois/whois.htm> (дата звернення: 08.04.2018).
- 13.1012. Черешньовський Михайло. Статті. Спогади. Матеріали / Т. Скрипка упорядкування і вступна стаття. Нью-Йорк: УВАН у США, 2000. URL: <http://www.myslenedrevo.com.ua/studies/lesja/bio/persons/Ch/Chereshniovskyj.html> (дата звернення: 10.09.2017).
- 13.1013. Шерковин Ю. А., Назаретян А. П. Слухи как социальное явление и как орудие психологической войны. *Психологический журнал*. 1984. Т. 5. №5. С. 41-51. URL: <http://psyfactor.org/lib/rumours.htm> (дата обращения: 02.03.2017).
- 13.1014. Шкаровский М. Монастырь преподобного Иова Почаевского в Словакии. URL: <http://krotov.info/history/20/1930/slovakia.htm> (дата обращения: 05.03.2018).
- 13.1015. Prometheus: osteuropaische probleme Augsburg. 1949. №3. URL: <http://pilsudski.org.uk/archiwa/dokument.php?nonav=1&nrrar=709&nrrzesp=148&sygn=7&handle=709.238/545> (дата звернення: 04.03.2018).

ДОДАТКИ

Додаток А

Діаграма 1

Віковий склад біженців і переміщених осіб з України у Західній Німеччині (перша половина 1948 р.)

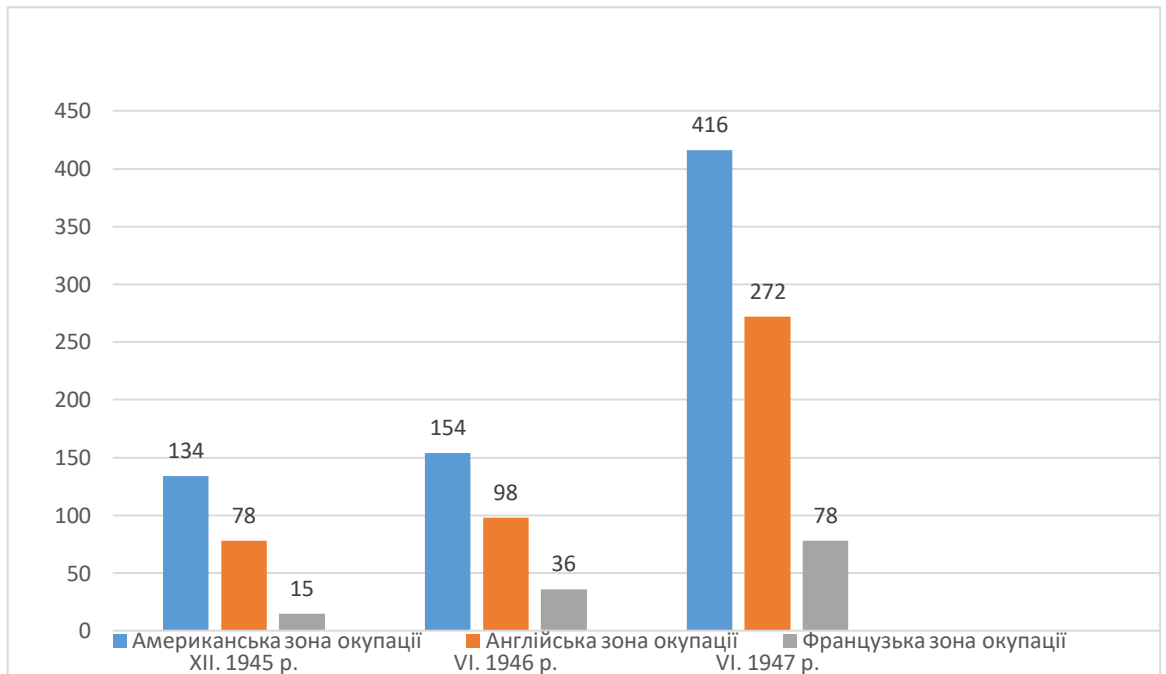

Джерело: Українські поселення. Довідник / А. М. Міляннич (гол. ред.), В. Н. Бандера, І. М. Гурин, В. В. Ісаїв. Нью Йорк: The Ukrainian Center for Social Research Inc., 1980. Т. СС. 351 с. С. 150.

Додаток Б

Діаграма 2

Кількість таборів переміщених осіб і біженців у Західній Німеччині (1945 – 1947 рр.)

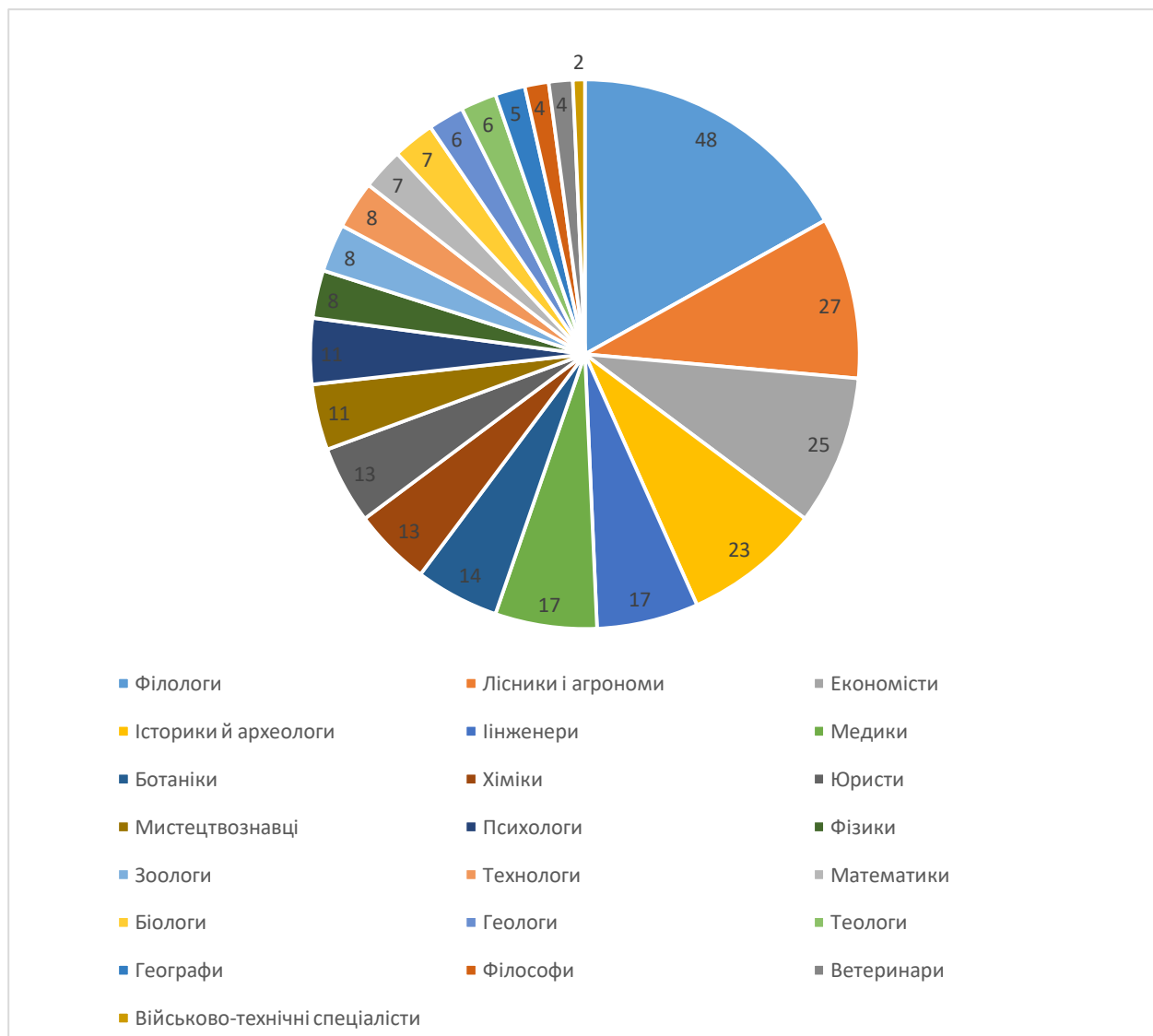

Джерело: Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні: у 2 т. Мюнхен: Академічне видавництво д-ра Петра Белея, 1985. Т. 1: Роки 1945 – 1951. 432 с. С. 92.

Додаток В

Діаграма 3

Чисельність українських науковців у повоєнних Західній Німеччині й Австрії (кількість осіб)

Джерело: Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні: у 2 т. Мюнхен: Академічне видавництво д-ра Петра Белея, 1985. Т. 1: Роки 1945 – 1951. 432 с. С. 181-182.

Додаток Г

Анкета, розроблена етнологом Олексою Воропаєм

1. Як звалося Ваше село (місто)?
2. Пригадайте, що розповідають люди про походження Вашого села (міста)?
3. Які назви мали кутки на селі?
4. Як звалися окремі урочища поля, лісу, саду, садиби тощо? Що розповідали люди про походження тих назв?
5. Чи були у Вашому селі (місті) старі фортеці, вали, городища, кемпи, руїни кріпостей чи замків? Якщо були, то що про них розповідають люди?
6. Чи були відомі у Вашій місцевості перекази про скарби? Якщо були, то пригадайте бодай зміст тих переказів?
7. Чи зберіглись у пам'яті Вашого села (міста) якісь давні оповідання про татар, шведів, поляків тощо?
8. Чи були у Ваших околицях якісь пам'ятні місцевості, що в'язалися у народніх переказах з гетьманами? Що у Вашому селі розповідають про гетьманів, козаків, запорожців та гайдамаків?
9. Чи були у Ваших околицях старі дуби, липи або якісь інші дерева? Чи народ про них щось оповідає? Які звичаї пов'язані з цими деревами?
11. Чи знаєте які-небудь оповідання про опришків, про Довбуша, Кармелюка та інших?
12. Які Ви знаєте приповідки або прислів'я історичного змісту?
13. Чи чули Ви від народу будь-які оповідання на історичні теми?

Запишіть.

Джерело: Степовий О. Українські народні перекази. Наше життя. Авгсбург. 1947. Ч. 42. 10 листопада. С. 4.

Додаток Д

Кант до Пресвятої Богородиці

09, Пресвята Діво Мати,
Помічниця Моя,
Помагай нам, християнам,
Скільки милість Твоя.

Тобі, Панно, власть дана
Грішним помагати,
Бо ти можеш Христа Бога
За весь світ благати.

Ублагай же, о Царице!
У престола Його,
Сотворителя неба й землі
І Сина Свогого.

А ми Тебе не забудем,
Поки жити будем,
І до Тебе, наша Мати,
Звертатися будем!

Джерело: Центральний державний архів зарубіжної україніки. Ф. 23. Оп. 1.
Спр. 1. Арк. 20.

Додаток Е

Молитва українців, що поза Батьківщиною перебувають

Господи, Боже Наш, Великий і Могутній, Вельмимилостивий і Милосердний! Ось ми, діти Твої, в покорі сердець наших схилиємо голови свої перед Тобою, Вічним Владикою і Суддею. Нагрішили ми, багато нагрішили, прогнівили ми своїми беззаконними діями Тебе, відступили ві[д] Тебе, Істинного Бога, і піддалися омані диявольській. За те й терпимо ми муки тяжкі.

Край нам рідний, дорогий, безбожниками поруйновано. Наші міста чудові, наші села красиві, наші хутори мальовничі понищено. Земля наша рідна, рясно напоєна кров'ю наших дідів і прадідів, всіяна, кістками захисників і оборонців волі і кращої долі народу нашого, знову кров'ю залита, трупами всіяна. Діти народу нашого, як чаєнята невдалі, по всьому світу розсіяні, розкидані долею лихою. Багато нас плачуть за рідним краєм, за рідною оселею, за близькими своїми, що в розлуці з нами. Сум обгортає душу, коли згадуємо про Батьківщину нашу і не знаємо, що будемо з нами.

Не дай, Господи Боже Наш, вмерти на чужині. (Тричі)

Збережи нас, Боже Вельмимилостивий, від усякого лиха, слабування, біди та поневолення, від усяких підступів ворожих.

Дай нам силу й розлуки пережити все лихо, що насунулося на Вітчизну нашу і на нас, дітей України.

Пошли нам щастя повернутися до рідних осель наших до близьких наших.

Змилостився, Господи Боже Наш, над нашою Україною, над народом нашим, щоб ми вийшли з біди та нещастя загаровані в любові до рідного краю, а Україна наша полита кровю братів наших, проквітала на радість нам, славлячи Тебе, Бога Нашого, завжди, нині і по всяк час і на віки вічні.

АМІНЬ.

Джерело: Центральний державний архів зарубіжної україніки. Ф. 23. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 21.

Додаток Ж

Скетч «Гуртожиток», написаний слухачами курсів Українського технічно-господарського інституту у таборі Мюнхен-Фрайман. 1947 р.

Дієві особи:

Богдан – учень Вет. Зоот.

Іван –|| –

Степан –|| –

Михайло –|| –

Василь –|| –

(кімната, ліжка не застелені, повно сміття, ведро від обіда не мите, на столі повно кришок з хліба, на ліжку лежить Богдан і читає книжку. Василь сидить і учить граматику української мови. Інших нема.)

Василь: ізм, ація, іця (і знова повторяє від початку) ізм, ація, іця. (Встає від стола і проходжується по кімнаті, хвилина мовчанки.) І до чого ці слова виучувати, якось мій батько жив і не знав ніяких ізмів, а тепер учи їх і учи.

Богдан: Кажеш, що твій батько не вчився і жив, але Ти памятай, що ти тепер на еміграції і на кожному кроці цих слів уживається.

Василь: Ну – а де ж ці слова уживається.

Б.: Як Ти ще не знаєш, то і не треба Тобі на світі жити.

В.: Ні я ще цих слів не стрічав і не знаю.

Б.: Слова з цими закінченнями здебільшого такі не зрозумілі, що деякі дуже демократичні країни дбаючи про своїх громадян запровадили спеціальні органи для розв'язування і роз'яснення таких «ізмів».

В.: А я і не чув про це.

Б.: О тож слухай! Обовязком тих органів є вбивати в голови ошчасливлених громадян правовірне розуміння тих ізмів та слідкувати, щоб кожен їх розумів, згідно з інструкцією.

В.: Але я однак нічого не розберу і не розумію.

Б.: Тож слухай і не перебивай, я Тобі виясню. Великий клопіт має той, хто зрозуміє якийсь «ізм» інакше як гласить непоминальна інструкція.

В.: І що з ним роблять?

Б.: Такого вільнодумця оголошують «ворогом» народа і застосовують до нього концентрацію, та інші «акції» включно аж до ліквідації.

В.: А тоді що?

Б.: А вже коли причипилась до Вас репресія тоді нема вже ради.

В.: І, що тоді робити такій людині?

Б.: Тільки один засіб є! Щоб уникнути ліквідації, це енергійна акція через конспірацію, чкурнути на еміграцію.

В.: Так було колись а не тепер.

Б.: Так, так бо тепер щоб шкодити порядним людям, дідько винайшов супроти еміграції контракцію! А зветься вона добровільна репатріяція.

В.: Та досить мені того, Ти наговорив мені такого, що і голова мало що не трісне, ліквідація, конспірація, еміграція та нарешті репатріяція. І я на сім став дурним.

Б.: Бо Ти і є ним.

В.: Хто я? я?

(входить Іван і Степан)

Іван: Що тут за крики?

Богдан: Василь учить українську мову і спинився на незрозумілих словах які мають закінчення «ізм» «ація» «іція», а я йому і пояснюю.

Василь: (перекривляючись Богданові). Пояснюю пояснюю а сам дурний як пень.

Степан: А які то слова Василю. Скажи! Я Тобі поясню краще від Богдана.

Василь: Ліквідація, конспірація, еміграція, ну, ну і нарешті репатріяція.

Степан: Ага! репатріяція як сказав мені один дідусь, що взовш і впоперек зійшов усю Сибір неізходиму, після тотальної соціалізації; був призначеним, до ліквідації, та Божим чудом врятувався на еміграції.

Василь: Цікаво, що Він говорив. Кажі!

Богдан: Та не переривай.

Степан: Та слухайте вже не кричіть. Той дідусь говорив, що репатріяція це загальна і остаточна , либонь ліквідація на підставі колективізації.

Іван: А я чув від одного магістра, що примусова репатріяція це найдемократичніша комбінація, при якій поєднуються дії: стінки, шибениці, ростріли, і інші випробувані способи на найгуманнішу цілість.

Степан: А мені говорив ще один учень з матуральних курсів, який з матиматикою перебуваю на військовій стопі. Визначив репатріяцію як добуток од перемноження «Холери ясної» на «Шляк би тя трапив».

Іван: Я як був у лікаря внутрішних хоріб , то лікар одному хорому подавав таку діагнозу про репатріяцію. Говорив – репатріяція це ще докладно не вивчена хвороба, дуже тяжка. Хори на нею впадає вперше протрацію його переслідують галюцинації появляється резигнація до життя і він кінчає життя самогубством. Єдиний лік на цю хворобу це афідавіт наколи є при тому віза є певне асекурація, що лік діятиме справно.

(Входить Михайло поденервований, видно це по нім.)

Михайло: І з Вас ніхто не пішов на доповідь яка щойно що скінчилася.

Іван: А Ти був і розкажеш нам.

Степан: Не чіпай його. Він дальше міністром буде. (Всі сміються.)

Михайло: (Нервово відповідає.) Ви лише знаєте сміятись, а порядок зробити в кімнаті нема кому, сміття по коліна, подібно до хліва..

Василь: Ми знали, що Ти зробиш для того ми не зробили.

Михайло: А Ти тумане вісімнадцятий, Ти це знаєш що я зроблю порядок, а щоб куб суми дорівнює то Ти не знаєш.

Василь: (Злістю говорить.) Ти дурню до четвертої степені.

Михайло: Дурень – це той самий нуль як його не степенуй. Від правіку так ведеться, що він дурнем останеться.

(Показує на Василя всі сміються, Василь хоче бити Михайла, Михайло утікає.)

Кінець

Джерело: Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 307. Арк. 10-11.

Додаток И

Фотографії, що відображають повсякденне життя переміщених осіб і біженців з України у Західній Німеччині

Рис. И. 1. Наталія Полонська-Василенко за робочим столом своєї кімнати.
Будинок для літніх людей. Дорнштадт. Початок 1950-х рр.
Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1306. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 75.

Рис. И. 2. Олександр Моргун і Наталія Полонська-Василенко у своїй кімнаті.
Будинок для літніх людей. Дорнштадт. Початок 1950-х рр.
Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1306. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 76.

Рис. И. 3. Наталя Полонська-Василенко разом із чоловіком Олександром Моргуном. Територія будинку для літніх людей. Дорнштадт. Початок 1950-х рр.

Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1306. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 70.

Рис. И. 4. Йосип Гірняк і Улас Самчук. Цуффенгаузен. Липень 1948 р.
Джерело: ІЛ. Ф. 195. Од. зб. 1664. Арк. 4.

Додаток Й

Фотографії, що відображають учасників навчального процесу

Рис. Й. 1. Діти з табірних дитячого садка і школи разом із вчителькою Дарією Козакевич і священником о. Романом Ганасом. Фюрнсберг. Друга половина 1940-х рр.

Джерело: Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. Мюнхен; Лондон: Українська видавнича спілка, 1985. Т. 2. 1985. С. 13.

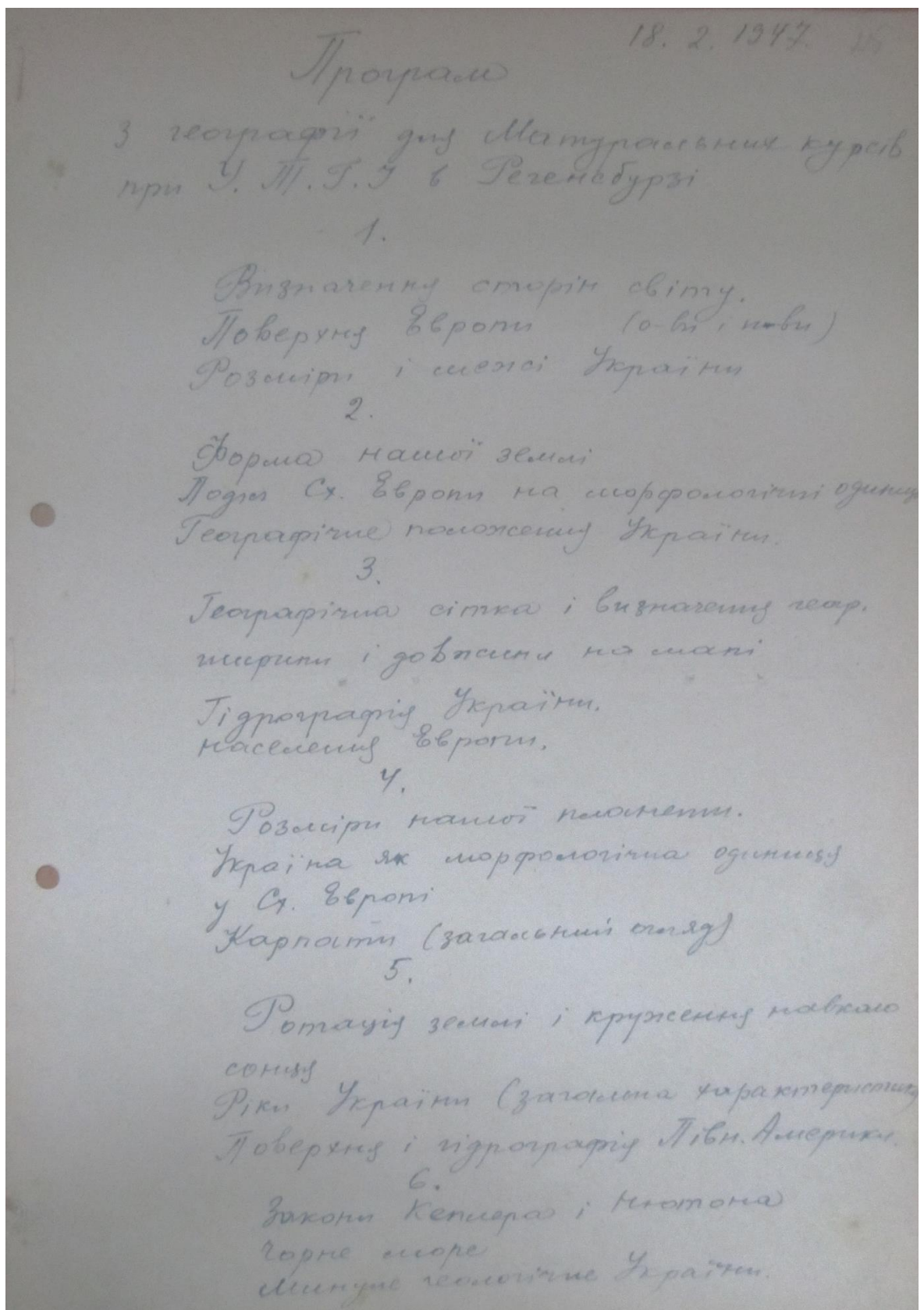

Рис. Й. 2. Фрагмент програми з географії для матуральних курсів при Українському технічно-господарському інституті. 18 лютого 1947 р.
Джерело: Наукова бібліотека НАУКМА. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 215. Арк. 25.

	Даніа та назва матеріалу 22.І. середа	Даніа та назва матеріалу 23.І. п'ятниця	Даніа та назва матеріалу 24.І. п'ятниця
1. Висеринова Федя	1	1	1
2. Францусько Григорій	1	1	1
3. Факучовський Франц	1	1	1
4. Золот Микола	1	1	1
5. Солубинський Зосе	1	1	1
6. Добрянська Родина	1	1	1
7. Лешківський Ле	1	1	1
8. Мельників Світлана	1	1	1
9. Кондратівський Ір	1	1	1
10. Трачавський Дмит	-	-	-
11. Селік Назар	1	1	1
12. Тривозук Михайло	1	1	1
13. Родик Микола	1	1	1
14. Рижик Петро	1	1	1
15. Дмитро Іван	1	1	1
Коваленко Іван	1	1	1
Саліт Петро	-	-	-
Саліт Микола	1	1	1
Мороз Осип			
Тривозук Євген			
Францусько Григорій			

Рис. Й. 3. «Денник № 3 та фреквенції матурального курсу II-гої групи від 27 листопада 1946». Український технічно-господарський інститут. Фрагмент сторінки. 1947 р.

Джерело: Наукова бібліотека НАУКМА. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 218.

Могила Олекса.

24.6.1947 р.

19

Головний світ.

9 травня 1945 р. є день закінчення війни в Європі. Це день про який мріяло багатьом напереді цілої війни і скамо з великим напруженням своїх сил, бо вважало, що кінець війни принесе з собою частину для народу який під час війни переживав великі незгоди, як з морального так і фізичного боку. Але в перших післявоєнних часах часів ставало інакше ніж сподівалися собі люди. Велика криза яка панувала під час війни продовжувалася далі і невдоволення було помітнішим. Люди, що пережили страждання війни були в стані морального упадку і не знали, що робити далі. Єдиним страшилом родичу, друзі виступили свого здоров'я а інші навіть самотність і не знали, що буде завтра. Люди, що гасили якогось політичного в своєму житті, понали знову в великі невдоволення і труднощі. В наслідок цього в світі загрожувало напруження, а людство шукає знову якогось виходу з цього напруження. В світі наростають нові невдоволення відбуваються різні політичні тертя між державами і цим самим дається поштовх для озброєння і підготовки до нової світової війни. Це саме не дає можливості політичному життєвому урівню народів який і далі несе на своїх плечах не зменшено

тільки як і під час війни. Цілі мільйони людей залишилися і на далі в повсякденному стані які далі прагнуть до свого національного і економічного визволення. Мільйони людей багатим своє невдоволення ставовиче гасляють знову на нову світову війну, щоб здобути собі волю в національному а також і економічному житті.

Джерело: Могила Олекса

Рис. Й. 4. Диктант учня матуральних курсів Олекси Могили. Український технічно-господарський інститут. 24 червня 1947 р.

Джерело: Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 217. Арк. 119-119 зв.

ПРОТОКОЛ

Пан Бойчук Іван народившийся 3. V. 1927
 в Королівці (Толочинська) в ісповіданні єр.-к. ст. гр.
 і осучасивши курс наук за середньою школою реального типу, приступив
 до передматурального іспиту, який склав з таким успіхом:

Предмети:	Запитання:	Оцінка:
Англійська мова.	The story of a shepherd and Lamb	gute Kenntnis Befriedigung 8. VII. 1927
Німецька мова.	Die Heintage Brücke von Regensburg	ganz gut S. 19. 17. 1927
Досвідання історії.	1. Каринтонська битва. 2. Створення Ісуса Христа. 3. Каноніка Рабенштадта в горах Шварцбергу.	gute Kenntnisse Befriedigung 8. IX. 17. 1927
Географія.	9.	gute Kenntnisse Befriedigung 10. XII. 17. 1927
Біологія	перелік 12 найвідоміших абсорбційних мінеральних вод	gute Kenntnisse Befriedigung 15. III. 17. 1927
Фізика.	9.	gute Kenntnisse Befriedigung 12. XII. 17. 1927
Геометрія.	3. 1. Найвищі особливі точки в тр-ку і його гармоні 2. Коло і дотична 3. призма	gute Kenntnisse Befriedigung 11. V. 18. 1927
Математика геометрія.		gute Kenntnisse Befriedigung 1. XII. 17. 1927

На підставі цих успіхів п. Бойчук Іван . . .
 допускається до м. реального іспиту
 Року
 Члени Іспитової Комісії:

Директор
 Математичних Курсів

Рис. Й. 5. Протокол складання передматурального іспиту. Український технічно-господарський інститут. 1947 р.

Джерело: Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 217. Арк. 9.

ПРОТОКОЛ

Панна Світлана Вакудовська . . . народжена 23. IX 1926.
 в Родатині (Святицька) віросповідання православного
 виконавши писемні матуральні іспити з: української мови дуже добре .
 німецької мови дуже добре . . та математики дуже добре поступивши
 до матурального іспиту, який склав з таким успіхом:

Предмети:	Запитання:	Оцінка:
Українська мова		7.7.
Історія літератури.	" <u>Ніх</u> забутих <u>предків</u> " - <u>дв. Коцюбинської</u> <u>дуже добре</u> <u>Литомисел.</u> <u>Душан.</u>	
Історія України.	1. Коли було складено <u>Люблінську</u> <u>умову</u> , яка закріпила <u>наше</u> <u>воєнне</u> <u>України</u> ? 2. Коли <u>сховане</u> <u>автомобільне</u> <u>Гетьманство</u> ? 3. <u>Куди</u> <u>Метод</u> <u>Нівеке</u> <u>Брайтс-во</u> .	<u>дуже добре</u>
Математика.	$(a+bi) + (a-bi)$? Як розв'язати рівняння $x^4 - 5 = 0$? Намалювати в числах <u>геометричний</u> <u>ряд</u> , у якого <u>перші</u> <u>два</u> <u>члени</u> $\varepsilon - 1$ та ε^2 . $S_6 = ?$ Обчислити <u>висоту</u> <u>трикутника</u> . <u>поведення</u> <u>до</u> <u>даного</u> <u>трикутника</u> . $a = 8$ см, <u>якщо</u> <u>два</u> <u>інші</u> <u>боки</u> <u>яког</u> $b = 9$ см, $c = 12$ см.	<u>дуже добре</u>
Хімія.	<u>Закон</u> <u>Краттис</u> <u>вагових</u> <u>в'язувань</u> . <u>Формули</u> , <u>в'язувань</u> , <u>молярні</u> , <u>еквівалентні</u> . <u>Ваназон</u> . <u>В'язування</u> . <u>Очередь</u> <u>кислот</u> .	<u>дуже добре</u>

На підставі цих успіхів визнається, що п. Світлана
Вакудовська є здатна до студій у високих технічних школах (з відзначенням)
 Року 6. III 46

Голова Іспитової Комісії

Проф. М. Шиньков

Директор
 Матуральних Курсів

Мандри

Члени:

М. Касперович
М. Н. Сивак

Проф. О. Штанін
М. В. Димитров
К. Гром

Рис. Й. 6. Протокол складання матурального іспиту. Український технічно-господарський інститут. 1946 р.

Джерело: Наукова бібліотека НаУКМА. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 217. Арк. 25.

Рис. Й. 7. Учні фахового курсу реклами при Образотворчій студії. Ашаффенбург. Травень 1948 р.

Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1306. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 130.

Додаток К

Фотографії, що відображають культурне життя

Рис. К. 1. Відкриття мистецької виставки. Друга зліва – художниця Людмила Морозова. Ашаффенбург. 1946 р.

Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1306. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 5.

Рис. К. 2. Скриньки, декоративна тарілка та писанки, прикрашені різьбою.
Мистецька виставка. Ашаффенбург. Листопад 1946 р.
Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1306. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 17.

Рис. К. 3. Оксана Лятуринська. Лялька «Хлопчик із сопілкою». Мистецька виставка. Ашаффенбург. 1947 р.

Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1306. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 10.

Рис. К. 4. Мистецька виставка під час Тижня відбудови Європи. Ашаффенбург. 1949 р.

Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1306. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 19.

Додаток Л
Фотографії, що відображають мобільність

Рис. Л. 1. Монахиня на велосипеді. Західна Німеччина. 1944 р.
Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1306. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 1.

Рис. Л. 2. Поштовый конверт. США. 1949 р.

Джерело: ІЛ. Ф. 216. Од. зб. 877. Арк. Конверт.

Рис. Л. 3. Поштовый конверт. США. 1950 г.

Джерело: ІЛ. Ф. 216. Од. зб. 900. Арк. Конверт.

Додаток М

Фотографії, що відображають свята переміщених осіб і біженців

Рис. М. 1. Письменники біля новорічної ялинки. Стоять: Василь Барка, Улас Самчук, Ігор Костецький. Сидять: Євген Маланюк, Юрій Шерех. Західна Німеччина. Середина 1940-х рр.

Джерело: ІЛ. Ф. 195. Од. зб. 1668. Арк. 1.

Рис. М. 2. Урочиста процесія поляків під час відзначання свята Божого тіла.
Ашаффенбург. 1946 р.

Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1306. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 1.

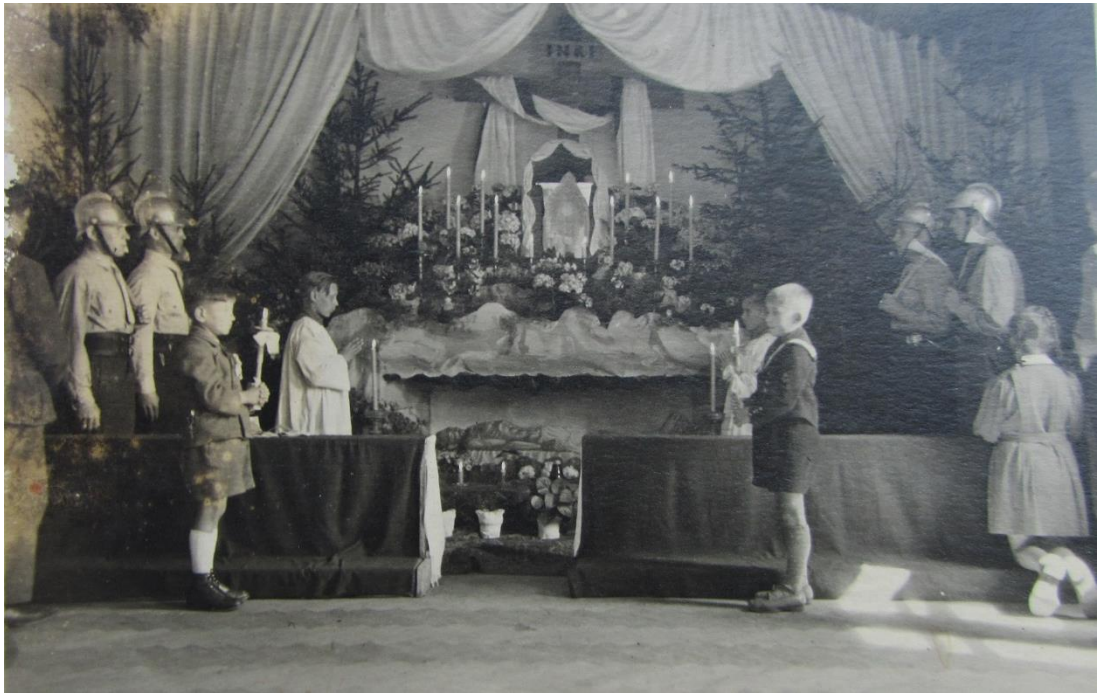

Рис. М. 3. Служба Божа під час відзначання поляками свята Божого тіла.
Ашаффенбург. 1946 р.

Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1306. Оп. 1. Спр. 112. Арк. 2.

Рис. М. 4. Людмила Морозова у траурному вбранні. Мюнхен. 1951 р.
Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1306. Оп. 1. Спр. 94. Арк. 130.

Рис. М. 5. Людмила Морозова на могилі матері Тетяни Морозової.
Берхтесгаден. Січень 1951 р.

Джерело: ЦДАМЛІМ України. Ф. 1306. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 48.

Рис. М. 6. Пам'ятник на могилі Тетяни Морозової. Берхтесгаден. 1950-ті рр.
Джерело: ЦДАМЛІМ України. Ф. 1306. Оп. 1. Спр. 93. Арк. 30.

Додаток Н
Фотографії, що відображають дозвілля українців у
Західній Німеччині

Рис. Н. 1. Юрій Клен та Михайло Ситник в Альпах. 1947 р.

Джерело: Час. Нюрнберг. 1947. Ч. 48.

Рис. Н. 2. Українські переміщені особи та біженці під час групової екскурсії Західною Німеччиною. Друга половина 1940-х рр.

Джерело: ЦДАМЛМ України. Ф. 1306. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 11.

Додаток О
Карикатури

Рис. О. 1. Карикатура

Джерело: Час. Фюрт; Баварія. 1947. Ч. 9. С. 11.

Рис. О. 2. Карикатура

Джерело: Неділя. Ашафенбург. 1947. № 102. С. 5.

Рис. О. 3. Карикатура на Володимира Блавацького

Джерело: ІЛ. Ф. 216. Од. зб. 1338. Арк. 1.

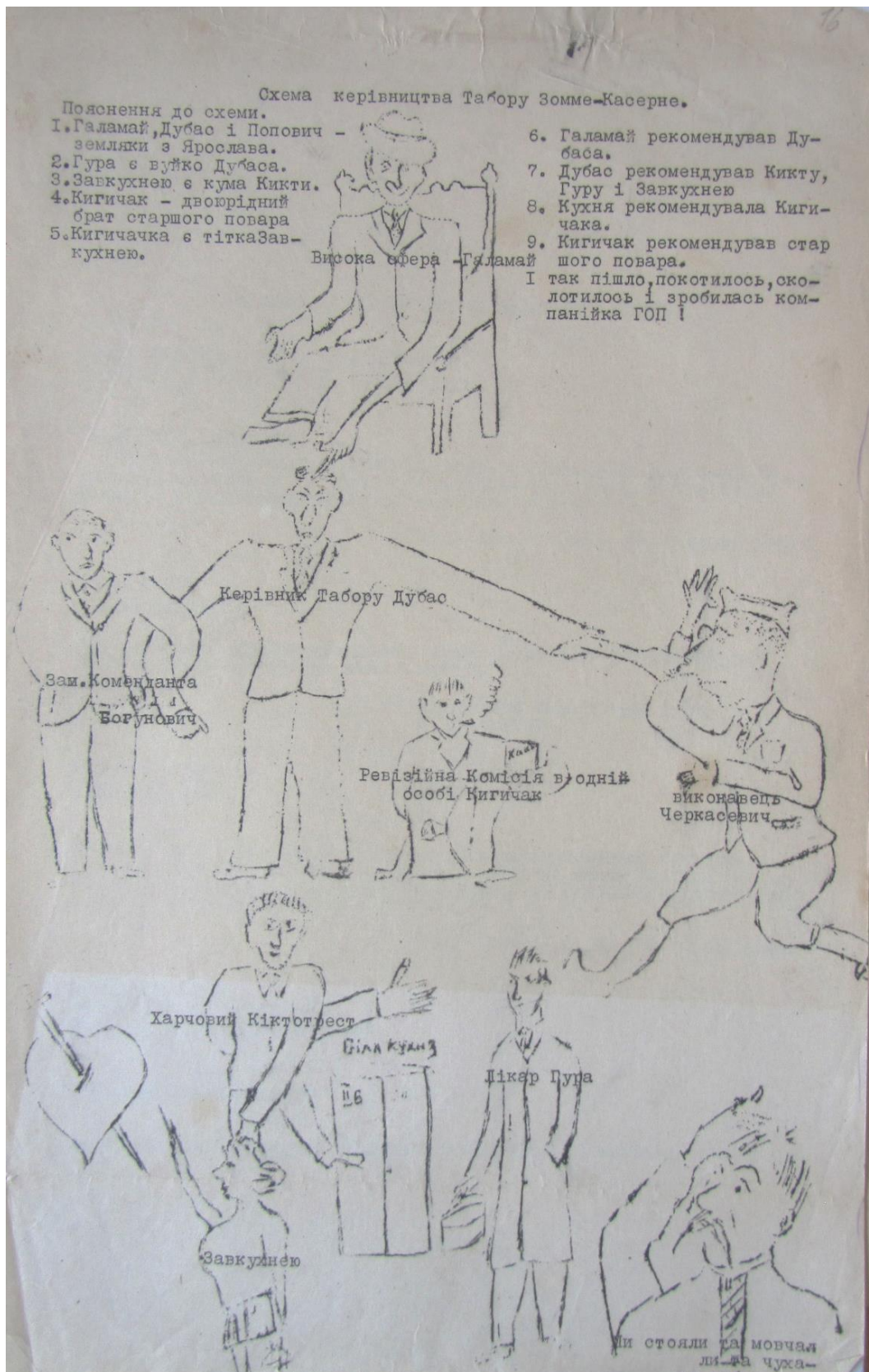

Рис. О. 4. Карикатура на вибори до ради табору Сомме-Касерне.

Західна Німеччина, 1946 р.

Джерело: ІЛ. Ф. 216. Од. зб. 1412. Арк. 16.

Додаток П

Анекдоти та фейлетони, що відображають реалії повсякденного життя переміщених осіб і біженців з України

Новий стиль

- Берлін відбудовують.
- В бароковому стилі?
- Ні, в бараковому.

Джерело: ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5167. Арк. 49 зв.

Анекдот

Доводимо до відому, що вийшов новий поради́ник для кандидатів на керівників таборів під назвою: «Сто обцянок», або «Добренько» з додатком: «Все як найліпше». Для новоприбулих – безкоштовно. Звертатись до управи табору Н. Ульм.

Джерело: Українські вісті. Новий Ульм. 1945. Ч. 5. С. 8.

Народна приказка

Пізнати пана по кerpакетах.

Джерело: Їжак. Комар. Мюнхен. 1948. Ч. 9. С. 4.

Астрономічно-скитальський календар на 1947 рік (уривок)

20 січня

Почнеться перевірка таборів на Марсі. Ті таборяни, що їх буде позбавлено прав ДП, примусово скидатимуть з Марса на Землю. Через це серед таборян постане великий переполюх. Люди розбігатимуться з Марса на інші плянети: на Юпітер, Нептун, Сатурн, навіть на Місяць – аби тільки не повертатися на Землю.

Джерело: Українські вісті. Новий Ульм. 1947. Ч. 1. С. 3.

Анекдот

У нашій партійній гризні деякі люди занадто поділяють українців на «східняків» і «західняків». Отже, є східняки, західняки, а ділять їх паскідняки.

Джерело: Українські вісті. Новий Ульм. 1950. Ч. 13. С. 4.

Степан Підкова

Що в городі бузина, а в Києві вуйко... (уривок)

– Ви чули?.. Сьогодні вранці передавали ... буцімто з Америки вже їдуть пароплави забирати три тисячі жінок...

– Сьогодні вранці передавали ... з Америки їдуть три тисячі пароплавів забирати жінок.

– Сьогодні вранці по радіо передавали ... з Америки прибули 30.000 пароплавів забирати жінок.

– Кажуть, з Америки прибули триста тисяч пароплавів забирати жінок.

Джерело: Час. Фюрт; Баварія. 1947. Ч. 5. С. 11.

На чорнім ринку

– Ов, ти маєш золотий годинник? Скільки коштує?

– Досить дешево – всього лише три місяці.

Джерело: Їжак. Комар. Мюнхен. 1948. Ч. 9. С. 5.

Міняю

європейські кальорії на українське сало.

Чужинець

Джерело: Їжак. Ельванген. 1947. № 8. С. 7.

Наївний

– Ах, так! То ви кажете, що будете працювати лише тоді, коли дістанете папіроси! Я лише покличу тепер поліція!

– Ну, мій пане, ви там без папіросів мабуть нічого не вдієте.

Джерело: Їжак. Комар. Мюнхен. 1947. Ч. 9. С. 7.

Анекдот

Кроляче м'ясо дуже люблять французи, які річно з'їдають 80 мільонів кріликів.

В інших країнах теж появилися «французи», які часто ловлять цих звірят... по чужих клітках.

Джерело: Їжак. Ельванген. 1946. № 3. С. 15.

Анекдот

Купимо густий невід для ловлі картоплі в борщ. З пропозицією звертатись до п. п. харчового референта та зав. їдальнею.

Джерело: Українські вісті. Новий Ульм. 1945. Ч. 1. С. 8.

Що кому приніс Св. Миколай

Винокурям – яблучний морс, пиво та новісінькі електро-апарати улаштовані в одяжних шафах.

Джерело: Українські вісті. Новий Ульм. 1945. Ч. 6. С. 8.

Аргумент

– Я продам вам дуже дешево прекрасний мотоцикл, на якому ви можете їздити навіть у найбільшому місті, на догідні рати, на довгу сплату, як самі забажаєте – вмовляє скупого фермера балакучий торговельний агент.

– Я краще куплю за ці гроші корову! – відповідає фермер.

– Але подумайте тільки, – як смішно виглядатиме, коли ви будете їздити по місті верхи на корові! – аргументує агент.

Джерело: ІЛ. Ф. 216. Од. зб. 1380. Арк. 22 зв.

Сучасне виховання

Мати: – Моя доня співає, грає на фортепіяні, орієнтується в політиці, читає по-французьки, може бути журналісткою. А ви?

Наречений: – На всякий випадок, умію варити і шити.

Джерело: ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5167. Арк. 49 зв.

Народна приповідка

Чужинці мають в Німеччині чорні ринки, а німці – чорних дітей.

Джерело: Їжак. Комар. Мюнхен. 1948. Ч. 10. С. 4.

Під час свят

Під час Свят хтось на входовій брамі табору прибав плякат: «Старайся, щоб твій найбільший ворог став твоїм найбільшим приятелем»! На афіші хтось дописав: «Моїм найбільшим ворогом є горілка»!

Джерело: Комар. Мюнхен. 1948. Ч. 2. С. 7.

Огородництво

Огородництво – це наука як садовити городину на своєму огороді та як збирати її (вночі) на чужому... Виклади з цієї другої частини курсу розпочнуться, враз із практичними вправами, аж під осінь.

Джерело: Українські вісті. Новий Ульм. 1946. Ч. 9. С. 10.

Додаток Р

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Публікації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Подобєд О. Українська планета ДіПі: культура та повсякдення. Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2018. 396 с.
2. Подобєд О. Свята та дозвілля переміщених українців повоєнної Західної Німеччини. Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2017. 84 с.
3. Подобєд О. А. Вивчення іноземних мов українцями у німецьких і австрійських таборах переміщених осіб (друга половина 1940 – початок 1950-х рр.). *Гуржіївські історичні читання*. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю.А., 2014. Вип. 7. С. 367-368.
4. Подобєд О. А. Дозвілля переміщених українців повоєнної Німеччини. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2017. Вип. 25. С. 294-301.
5. Подобєд О. А. Економічна криза і життя українських переміщених осіб у повоєнній Західній Німеччині. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. Маріуполь, 2016. Вип. 15. С. 93-99.
6. Подобєд О. А. Переміщені українці повоєнної Західної Німеччини та формування культурної пам'яті. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2017. Вип. 49. С. 56-62.
7. Подобєд О. А. Повсякденна мобільність переміщених українців повоєнної Західної Німеччини. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. Маріуполь, 2017. Вип. 19. С. 40-47.
8. Подобєд О. А. Спортивне життя переміщених українців у повоєнній Західній Німеччині. *Вісник Маріупольського державного*

університету. Серія: Історія. Політологія. Маріуполь, 2017. Вип. 18. С. 95-108.

9. Подобєд О. А. Українська скульптура у повоєнній Західній Німеччині. *Гілея*. Київ: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 128 (1). С. 69-74.

10. Подобєд О. А. Українське музичне життя у повоєнній Західній Німеччині. *Гілея*. Київ: «Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 126 (11). С. 126-130.

11. Подобєд О. А. Українське образотворче мистецтво у повоєнній Західній Німеччині. *Гілея*. Київ: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 132 (5). С. 70-76.

12. Подобєд О. А. Українські театр і балет у повоєнній Західній Німеччині. *Гілея*. Київ: «Видавництво «Гілея», 2018. Вип. 129 (2). С. 55-61.

13. Подобєд О. Загальнонаціональні та сімейно-побутові свята у житті українських переміщених осіб повоєнної Західної Німеччини. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. Вип. 22. С. 141-151.

14. Подобєд О. Медичне обслуговування українських переміщених осіб повоєнної Західної Німеччини. *Східноєвропейський історичний вісник*. Дрогобич: Посвіт, 2017. Вип. 4. С. 100-106.

15. Подобєд О. Настрій переміщених українців та їх адаптація до життя у повоєнній Західній Німеччині. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 2. Ч. 2. С. 121-127.

16. Подобєд О. Олімпіада ДіПі. *Evropský filozofický a historický diskurz*. Praha. 2017. Svazek 3. 2 vydání. S. 26-31.

17. Подобєд О. Релігійні свята в житті українських переміщених осіб повоєнної Німеччини. *Народна творчість та етнологія*. Київ. № 5. 2016. С. 40-44.

18. Подобєд О. Українська автокефальна православна церква у Німеччині (1945 – 1950 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 2. С. 56-60.

19. Подобєд О. Українська греко-католицька церква у Німеччині (1945 – 1950 рр.). *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія.* Чернівці: Чернівецький університет, 2016. №1. С. 91-95.

20. Подобєд О. Українська родина у повоєнній Німеччині: традиція і новаторство. *Evropský filozofický a historický diskurz.* Praha. 2016. Svazek 2. 3 vydání. S. 38-45.

21. Подобєд О. Українські медичні організації і система медичних закладів повоєнної Західної Німеччини. *Evropský filozofický a historický diskurz.* Praha. 2017. Svazek 3. 3 vydání. S. 19-25.

22. Подобєд О. Українські наукові установи у повоєнній Західній Німеччині. *Evropský filozofický a historický diskurz.* Praha. 2018. Svazek 4. 2 vydání. S. 32-39.

23. Подобєд О. Фахове навчання та перекваліфікація українців у ДіПі таборах Західної Німеччини й Австрії у 1945 – 1950 рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 1. С. 153-158.

24. Подобєд О. Чутка як інструмент формування колективної пам'яті в середовищі переміщених українців повоєнної Західної Німеччини. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 1. Ч. 2. С. 163-172.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

25. Подобєд Е. А. Народная медицина и перемещенные украинцы в послевоенной Западной Германии. *Совершенствование методологии*

познання в цілях розвитку науки: збірник статей *Международной научно-практической конференции (28 октября 2017 г., г. Уфа)*. Уфа: АЭТЕРНА, 2017. Ч. 2. С. 84-86.

26. Подобєд О. Євангельсько-баптистська церква у житті українських переміщених осіб повоєнної Західної Німеччини. *Історичні студії*. Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2016. Вип. 3: Матеріали звітно-наукових конференцій викладачів і студентів кафедри історії та етнополітики НПУ імені М.П. Драгоманова за 2015 р. С. 17-20.

27. Подобєд О. Мирослав Радиш: німецький період творчості. *Art museit: минуле і сьогодні*. Чернігів, 2017. С. 144-149.

28. Подобєд О. Повсякденне життя переміщених українців повоєнної Західної Німеччини: історіографія питання. *XI Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція присвячена 100-річчю Української національної революції. Тези доповідей, Чернівці, 20 – 21 жовтня 2017 р.* Чернівці: Технодрук, 2017. С. 126-127.

29. Подобєд О. Проблема матеріально-технічного забезпечення українських навчальних закладів Німеччини у перші повоєнні роки. *Історичні студії*. Житомир: Вид. О. О. Євенок, 2016. Вип. 2: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Соціальна історія: питання теорії та наукової практики». С. 80-83.

30. Подобєд О. Рівень та якість харчування українських переміщених осіб у повоєнній Західній Німеччині. *Матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції «Проблеми дослідження українського визвольного руху ХХ століття (до 75-річчя Поліської Січі та 95-річчя Другого зимового походу)»*. Житомир: «Полісся», 2016. С. 117-120.

31. Подобєд О. Українські матуральні курси у повоєнній Західній Німеччині. *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть»*. Житомир: Полісся, 2015. С. 160-163.

Відомості про апробацію результатів дисертації

1. Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми новітньої історії зарубіжних країн» (м. Київ, 18-19 жовтня 2012 р. – очна участь).
2. П'ятий Міжнародний форум «Простір гуманітарної комунікації» (м. Київ, 19-21 жовтня 2012 р. – заочна участь).
3. Міжнародна наукова конференція до 130-річчя від дня народження Ольгерда Бочковського «Українська політична еміграція у ХХ столітті: досвід культурно-спільнотного себепредставлення і самоутвердження в Західному світі» (м. Київ, 21 квітня 2015 р. – очна участь).
4. Всеукраїнська наукова конференція «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в ХХ – на початку ХХІ століть» (м. Житомир, 22 травня 2015 р. – очна участь).
5. Міжнародна науково-практична конференція «Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти церкви» (м. Київ, 11 червня 2015 р. – очна участь).
6. Десята Буковинська ювілейна міжнародна історико-краєзнавча конференція (м. Чернівці, 23 жовтня 2015 р. – очна участь).
7. Всеукраїнська наукова конференція «Соціальна історія: питання теорії та наукової практики» (м. Київ, 18 листопада 2015 р. – очна участь).
8. Міжнародна наукова конференція «Україна і США: досвід та перспективи співпраці» (м. Київ, 17-18 березня 2016 р. – очна участь).
9. Третя Міжнародна наукова конференція «Польща – Україна: спільні шляхи до свободи. Співпраця польсько-українська в переломних моментах історії та сучасності» (м. Житомир, 04 листопада 2016 р. – очна участь).
10. Всеукраїнська науково-практична конференція «Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі» (м. Київ, 10 листопада 2016 р. – очна участь).
11. Четверта Всеукраїнська наукова конференція «Проблеми дослідження українського визвольного руху ХХ століття (до 75-річчя

Поліської Січі та 95-річчя Другого зимового походу)» (м. Житомир, 18-19 листопада 2016 р. – очна участь).

12. Перші Малишківські читання (м. Київ, 18 листопада 2016 р. – очна участь).

13. Всеукраїнська заочна наукова конференція «Роль мистецьких осередків у розвитку культури» (м. Чернігів, 2016 р. – заочна участь).

14. Круглий стіл «Голод 1946 – 1947 рр. в Україні: нові погляди та джерела (до 70-річчя трагедії)» (м. Київ, 11 травня 2017 р. – очна участь).

15. Міжнародна наукова конференція «Україна – Польща: історичне сусідство» (м. Вінниця, 19-20 травня 2017 р. – очна участь).

16. Одинадцята Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 100-річчю Української національної революції (м. Чернівці, 20-21 жовтня 2017 р. – заочна участь).

17. Міжнародна науково-практична конференція «Совершенствование методологии познания в целях развития науки» (м. Уфа, 28 жовтня 2017 р. – заочна участь).

18. Конференція молодих учених «Актуальні проблеми історії і філософії у дослідженнях молодих учених» (м. Київ, 17 травня 2018 р. – очна участь).

19. Науково-звітна конференція викладачів, аспірантів і докторантів Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету» (м. Київ, 2014 – 2018 рр. – очна участь).